

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

ULUS DEVLETİN VE MODERN YURTTAŞLIĞIN
OLUŞUMUNDA VE GELİŞİMİNDE DÜZENLİ
ULUSAL ORDULARIN ROLÜ

ALİ SAÇAR

2502140161

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. H. BURAK GEMALMAZ

İSTANBUL-2020

ÖZ

ULUS DEVLETİN VE MODERN YURTTAŞLIĞIN OLUŞUMUNDA VE GELİŞİMİNDE DÜZENLİ ULUSAL ORDULARIN ROLÜ

ALİ SAÇAR

Bu çalışmada, ulus devletin ve modern yurttaşlığın oluşumunda ve gelişiminde, düzenli ulusal orduların rolü incelenmektedir. Dolayısıyla, bu kavramların ortaya çıktığı ve gelişimini sürdürdüğü yer ve zaman, çalışmanın kapsamını belirlemektedir. Tarihsel olarak modern topluma odaklanan çalışma, mekansal olarak Kuzey Amerika ve Batı Avrupa veya başka bir deyişle Atlantik coğrafyasına odaklanmaktadır. Bunların yanında, İkinci Dünya Savaşı öncesi Almanya (ve Prusya) ve Türkiye Cumhuriyeti (ve Osmanlı) örnekleri de temel verileri sağlamaktadır. Çalışmada, ilk aşamada, Amerikan ve Fransız devrimlerinden başlanarak, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'na kadarki süreçte, klasik ulus devlet ve düzenli ulusal ordu yapılanmasının oluşumu ve modern yurttaşın askeri yönünün inşası üzerinde durulmaktadır. İkinci aşamada, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan köklü dönüşüm, insan haklarına dayalı Birleşmiş Milletler sisteminde, uluslararası savaş politikası ve uluslararası savaş teşkilatı oluşturma çabası ekseninde, klasik ulus devlet ve modern yurttaşın dönüşümü boyutuyla ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Çalışma sonucunda, düzenli ulusal orduların ulus devletin en temel unsurlarından birisi olduğu, modern yurttaşlığın askeri yönünün sivil yönünden ayrılamayacağı ve İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmelere rağmen bunların önemini yitirmediği, sadece dönüşüm geçirmekte olduğu tespit edilmiştir. Hukuki özne olarak ulus devlet, yerini kesin biçimde ulusaşırı, uluslararası veya ulusüstü bir siyasi iktidar tipine bırakmamıştır.

Anahtar Sözcükler: Düzenli ulusal ordu, ulus devlet, modern yurttaşlık, egemenlik, insan hakları.

ABSTRACT

THE ROLE OF THE NATIONAL REGULAR ARMIES IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE NATION-STATE AND MODERN CITIZENSHIP

ALİ SAÇAR

In this study, it is examined the role of the national regular army in the formation and development of the nation-state and modern citizenship. Therefore, the location and era that the aforementioned concepts have occurred and have been developing, limit the scope of this study. So, the study focuses on modern society in the context of North America and Western Europe or the Atlantic in another saying. Besides that, Germany (or Prussia) before the Second World War and the Republic of Turkey (or Ottoman) also provide basic data. In the first phase of the study, it has been dwelled on the occurrence of the classical nation-state and national regular army and the construction of martial aspect of the modern citizen, from the American and French revolutions to the First and Second World Wars. In the second phase, it has been revealed the radical transformation of the classical nation-state and modern citizen in a struggle for the construction of the international war politics and international military organization within the frame of the United Nations system which based upon the human rights. Consequently, it has been established the national regular armies are one of the most basic elements of the nation-state, the martial and civil aspects of modern citizenship are inseparable and all of these undergo a transformation but are still important in despite of the developments after the Second World War. The nation-state as legal subject is not given place to transnational, international or supranational type of political power completely.

Keywords: National regular army, nation-state, modern citizenship, sovereignty, human rights.

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın yazarı, genel olarak hukukçu gözüyle, hukuk kurumlarını ve kurallarını etkileyen askeri meseleleri incelemekte, özel olarak, devlet teorisi ve insan hakları bakımından bu etkiyi somutlaştırmaya çalışmaktadır. Düzenli ulusal ordunun tarihsel gelişim sürecinin ve günümüzde ulaştığı noktanın anlaşılması, aynı zamanda ulus devletin tarihsel gelişimi sonucunda geldiği aşamayı ve ulus devlet sınırları içerisinde varlık kazanan birey olarak modern yurttaşın güncel durumda ulusal sınırları aşan yönünü anlamayı kolaylaştıracaktır. Devlet teorisinin merkezindeki **egemenlik** kavramının dönüşümünün ve insan haklarına dayalı uluslararası kamu düzeninin oluşumunun, devletin **egemenlik** yetkilerinin en saf biçimiyle ortaya çıktığı askeri meseleler üzerinden takip edilmesi, sivil yaşamın görece daha karmaşık ve estetik kaygılarla şekillendirilmiş meselelerinden yola çıkılarak ilk bakışta ulaşılan pek çok sonucu da sorgulatacaktır.

Bu çalışmada, kuramsal ve uygulama boyutuyla hukuki sorunların çözümünde göz önünde bulundurulması gerekebilecek askeri gereklerin ötesindeki askeri hususlar dikkate alınmamıştır. Askeri meselelerin, sivil yaşamdan farklılaşan, kendine özgü dengelerin gözetilmesini gerektirmesi gerçekliği karşısında, askeri bakış açısını anlamak için de gayret gösterilmiştir.

Bu çalışmanın yazarı, askeri meselelerle ilgili böyle zor bir konuda hem hukuk alanı içerisinde kalıp hem de bilimsel yöntemle sadık bir çalışma yürütebilmesi için gerekli yönlendirmelerde bulunan tez danışmanı sayın Prof. Dr. H. Burak Gemalmaz'a öncelikle teşekkür etmektedir. Çalışmayı okuyarak, geliştirilmesini sağlayacak önerilerde bulunan sayın Dr. İzzet Mert Ertan ve sayın Dr. Mehmet Cemil Ozansü başta olmak üzere, verimli bir tartışma ortamı sunan, sayın Prof. Dr. Mehmet Tevfik Özcan, sayın Dr. Barkın Asal, sayın Dr. Levent Dölek ve sayın Araş. Gör. Ubeydullah Türkyılmaz da teşekkür edilmesi gerekenler arasındadır. Çalışma boyunca yaşanan stresin olumsuz etkilerine sabır gösteren aile üyeleri de unutulmamalıdır. Özellikle tıp biliminin hukuk biliminden farklı bakış açısıyla yazarı etkileyen sayın Dr. Salim Saçar ve sayın Dr. Kübra Saçar burada anılmalıdır.

ALİ SAÇAR

ÇORLU/TEKİRDAĞ, HAZİRAN 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUS DEVLET VE DÜZENLİ ULUSAL ORDUNUN OLUŞUMU

1.1. Devlet Öncesi Siyasi İktidarların Savaşı.....	7
1.1.1. Siyasi İktidar Tiplerinden Birisi Olarak Devlet	9
1.1.1.1. Devlet Laiktir	10
1.1.1.2. Devlet Merkezidir	12
1.1.1.3. Devlet Sürekli dir	13
1.1.1.4. Devlet Mutlaktır	14
1.1.2. Modern Savaş ile Modern Öncesi Savaş Arasındaki Temel Farklar	14
1.1.2.1. Savaş Politikası veya Savaşın Amacı.....	15
1.1.2.1.1. Av Faaliyeti Olarak Savaş.....	17
1.1.2.1.2. Kutsal Savaş	18
1.1.2.1.3. Uluslar Arasındaki Savaş	19
1.1.2.2. Savaş Uygulaması veya Savaş Teşkilatı ve Tekniği	20
1.1.2.2.1. Askeri Sınıf ve Asker Olma Ayrıcılığı.....	20
1.1.2.2.2. Savaş Teknolojisi	24
1.2. Sürekli Savaşa Karşı Barış için Devletin Ortaya Çıkışı.....	26
1.2.1. Modern Öncesi Dönemin Sürekli Savaş Hali Olarak Tasvir Edilişi.....	29

1.2.1.1. Doğal Hal Olarak Sürekli Savaş Hali.....	30
1.2.1.2. Doğal Halin Bozulması Sonucu Sürekli Savaş Hali	31
1.2.2. Siyasi İktidarın Merkezileşmesi ile Sürekli Savaşın Sona Ermesi Arasında Kurulan Bağlantı	34
1.2.2.1. Mutlak Siyasi İktidarın İnşası	34
1.2.2.2. Mutlak Siyasi İktidarın Doğal Sınırları.....	37
1.2.3. Devletin Temel Görevi Olarak Barışın Sağlanması ve Süreklileştirilmesi	39
1.3. Burjuva Devrimleri ve Ulus İnşası.....	42
1.3.1. Burjuva Devrimleriyle Kurumsallaşan Ulus Devlet	44
1.3.1.1. Bir Savaş Hali Olarak Devrim	45
1.3.1.2. Devrimin Kurumsallaştırdığı Barış Hali Olarak Ulus Devlet.....	53
1.3.2. Ulus Devletin Temel Anayasal Kurum ve Kuralları.....	54
1.3.2.1. Liberal Anayasa	55
1.3.2.1.1. Temel Hak ve Özgürlüklere Dayalı Anayasal Düzen	55
1.3.2.1.2. Mutlak Monarşinin Sınırlandırılması veya Ortadan Kaldırılması	56
1.3.2.2. Modern Uygarlığın Temel Yasaları	58
1.3.3. Ulusların Savaşı ve Düzenli Ulusal Orduların Ortaya Çıkışı.....	63
1.4. Askeri Bürokrasinin Oluşumu	70
1.4.1. Modern Savaşın Gerekletirdiği Farklılaşmış Askeri Bürokrasi.....	72
1.4.1.1. Savaş Politikasının Belirlenmesinde Uzmanlaşmış Askeri Birimlere Duyulan İhtiyaç.....	73
1.4.1.2. Savaş Teşkilatının İskeletinin Askerlik Mesleği Mensuplarından Oluşması.....	78
1.4.1.3. Savaş Teknolojisindeki Gelişmelerin Yeni Uzmanlık Alanları	

Oluşturması	81
1.4.2. Sivil ve Askeri Bürokrasi Arasındaki İlişki ve Çelişki	85
1.4.2.1. Mesleki Uzmanlaşmaya Dayalı Bir İş Bölümü Olarak Sivil ve Askeri Bürokrasinin Ayırışması	86
1.4.2.2. Olağanüstü Durumlarda Askerin Toplumsal Olaylara Müdahalesi ..	88
1.4.2.2.1. Somut Olayla Sınırlı Müdahale.....	90
1.4.2.2.2. Sıkıyönetim	92
1.4.2.3. Devletin ve Ulusun Koruyucusu Olarak Askeri Bürokrasinin Hakimiyet İddiası	93
1.4.2.3.1. Ordunun Sadakat Yemini Meselesi.....	94
1.4.2.3.2. Ordunun Mali Denetimi Meselesi.....	96
1.4.3. Hükümet Darbeleri.....	97
1.4.3.1. Sürekli Devlet ile Geçici Hükümetlerin Ayırıştırılması.....	99
1.4.3.2. Düzenin Yeniden Tesisi Amacıyla Sınırlı Geçici Müdahale ve Askeri Yönetimin Süreklileştirilmesi (Askeri Diktatörlük) Seçenekleri	102

İKİNCİ BÖLÜM

ASKERİ YÖNÜYLE MODERN YURTTAŞLIĞIN OLUŞUMU

2.1. Uygar Toplumun İnsanı Olarak Yurttaşın İnşası	104
2.1.1. Biyolojik İnsan ve Uygar Yurttaş	105
2.1.2. Modern Öncesi ile Modern İnsan Arasındaki Temel Farklar	107
2.1.2.1. İnsan Merkezli Dünya Görüşü	108
2.1.2.2. Ulusal Barış Sınırları Çerçevesinde Özerkleşen Birey	110
2.1.2.3. Öngörülebilir Yaşama Beklentisi	112
2.2. Düzenli Ulusal Ordunun Askeri Olarak Yurttaşın Eğitimi	116
2.2.1. Sivil Eğitimin Askeri Gereklerle Örtüşmesi	117

2.2.1.1. Ulusal Savaş Politikasının Yeni Nesillere Benimsetilmesi.....	119
2.2.1.2. Çocukların ve Gençlerin Sosyal Faaliyetlerle Savaş Koşullarına Bedenen ve Zihnen Hazırlanması	126
2.2.1.2.1. Beden Eğitimi Dersi ve Spor Faaliyetleri	128
2.2.1.2.2. İzcilik Eğitimi.....	132
2.2.2. Sivil Yurttaşın Eğitiminin Bir unsuru Olarak Zorunlu Askerlik Hizmeti Kurumu	135
2.2.2.1. Yurttaşlığın Gereği Olarak Askerlik Hizmeti Yükümlülüğü.....	137
2.2.2.1.1. Yurttaşların Savaş Koşullarına Bedenen ve Zihnen Hazırlanması	140
2.2.2.1.2. Ulusal Barış Ortamına Katkı Olarak Silah Arkadaşlığı	141
2.2.2.2. Askerlik Hizmeti Hakkı ve Sınırlandırılması.....	144
2.2.2.2.1. Yurttaşlıktan Dışlananlar	147
2.2.2.2.2. Sakıncalı Yurttaşlar	149
2.2.3. Askeri Bürokrasi Kadrolarının Yetiştirilmesinde Farklılaşmış Askeri Eğitim Kurumları	153
2.2.3.1. Savaş Teşkilatının Oluşturulması İçin Askeri Eğitim Kurumlarına Duyulan İhtiyaç.....	154
2.2.3.2. Savaş Teknolojisindeki Gelişmelerin Askeri Eğitime Etkisi.....	159
2.2.3.3. Farklılaşmış Askeri Eğitimin Sivil Yurttaşlardan Ayrılmış Askeri Sınıf Üretme Riski	163
2.3. Askeri Disiplin	168
2.3.1. Askeri Gereklere Karşılacak Farklılaşmış Eğitim Faaliyeti Olarak Askeri Disiplin	171
2.3.1.1. Savaşın Olağanüstü Koşullarına Uyum Sağlanması	172
2.3.1.2. Savaş Politikasının Gereği Olan Askeri Faaliyetlerin Askeri	

Hiyerarşiye Uygun Biçimde Yerine Getirilmesi.....	176
2.3.1.3. Askeri Faaliyetlerin Hukuk Kurallarına Uygun Biçimde Yerine Getirilmesi.....	181
2.3.2. Hukukun Askeri Gereklere Göre Farklılaşmış Alanı Olarak Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku	187
2.3.2.1. Askeri Disiplinin Kendine Özgü Ceza Kurallarıyla Sağlanması	187
2.3.2.2. Askeri Yargı Teşkilatının Oluşturulması	190

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNSAN HAKLARINA DAYALI ULUSLARARASI BARIŞ ORTAMINDA DÜZENLİ ULUSAL ORDUNUN VE YURTTAŞ ASKERİN DÖNÜŞÜMÜ

3.1. Uluslararası Barışın Sağlanması ve Korunmasında İnsan Hakları Hukukunun İşlevi.....	195
3.1.1. Bireyin ve Toplumun Uluslararası Barışın Sağlanması Talebi Olarak Barış Hakkı	196
3.1.1.1. Kolektif Dayanışma Hakkı Olarak Barış Hakkı.....	197
3.1.1.2. Barış Hakkının Bireysel Haklar Yoluyla Uygulanması	199
3.1.2. İnsan Hakları Hukukunun Savaş Döneminde Uygulanabilirliği.....	202
3.1.2.1. Savaş Döneminde İnsan Haklarının Kayıtlanması ve Dokunulmaz Haklar.....	204
3.1.2.2. Askeri Faaliyetler Esnasında İnsan Haklarının İnsancıl Hukuk Yoluyla Korunması	206
3.1.2.3. İşgal Edilmiş Topraklarda İnsan Hakları Hukukunun Uygulanması	209
3.2. İnsan Hakları Hukukunda Hak Öznesi Olarak Asker Kişiler ve Klasik Askeri Disiplin Anlayışının Sorgulanması	219
3.2.1. Askerlik Mesleğine Giriş Hakkı	220
3.2.2. Yaşamın ve Bedensel ve Zihinsel Bütünlüğün Korunması.....	226

3.2.2.1. Askeri Gerekler Haricinde Ölüm ve Yaralanma Riski Taşıyan Durumlara Karşı Korunma.....	227
3.2.2.2. Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku Yaptırımlarının İnsan Haklarına Uygunluğu.....	236
3.2.3. Askeri Ceza ve Disiplin Hukukunda Usule İlişkin İnsan Hakları Güvenceleri	239
3.2.3.1. Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği Hakkı Güvenceleri	239
3.2.3.2. Adil Yargılanma Hakkı Güvenceleri	242
3.2.4. Askeri Disiplin ve Kolektif Yaşam Karşısında Bireyselliğin Gelişimi .	246
3.2.4.1. Özel Yaşamın Korunması	246
3.2.4.2. Seyahat Özgürlüğü	251
3.2.4.3. İfade Özgürlüğü	253
3.2.4.4. Örgütlenme ve Toplanma Özgürlüğü.....	257
3.2.5. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü	260
3.2.5.1. Zorunlu Askerlik Hizmetinin Reddi	262
3.2.5.2. Belirli Askeri Faaliyetlerin Reddi	268
3.2.5.3. Askerlik Mesleğinden Ayrılma	269
3.2.6. Askerlerin Mülkiyet Hakkı ve Ekonomik ve Sosyal Hakları	270
3.3. Birleşmiş Milletler Sisteminde İnsan Haklarına Dayalı Uluslararası Savaş Politikasının Gelişimi.....	277
3.3.1. Nükleer Silahların Caydırıcılığına Dayalı Uluslararası Denge.....	277
3.3.1.1. Nükleer Kıyameti Önlemek için Kuvvet Kullanma Yasağı.....	278
3.3.1.1.1. Egemen ve Eşit Devletlerin Barışı	279
3.3.1.1.2. Savaşın İstisna Haline Getirilmesi	280
3.3.1.2. Birleşmiş Milletlerin Uluslararası Barışı Koruma ve Süreklileştirme Görevi.....	284

3.3.2. Uluslararası Savaş Teşkilatının Oluşturulması	284
3.3.2.1. Kolektif Meşru Savunma için Kurulan Askeri Yapılar.....	286
3.3.2.1.1. Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü	286
3.3.2.1.2. Varşova Andlaşması Örgütü	288
3.3.2.1.3. Avrupa Ordusu Tasarıları.....	291
3.3.2.2. Birleşmiş Milletler Barış Operasyonları	293
3.3.2.2.1. Barış Operasyonu Türleri	293
3.3.2.2.2. Barış Operasyonlarının Meşruiyetine İlişkin Koşullar	298
3.3.2.3. Uluslararası Askeri Faaliyetlerin Meşruiyetinin İnsan Haklarına Atıf Yoluyla Sağlanmaya Çalışılması	302
SONUÇ.....	306
KAYNAKÇA	313
YARGI KARARLARI.....	368
Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi	368
Askeri Yargıtay	368
Askeri Yüksek İdare Mahkemesi	368
Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi	369
Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi	369
Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi	369
Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi	370
Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi	370
Uluslararası Adalet Divanı.....	371
Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu	371
Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi	371

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu	371
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi	373
ÖZGEÇMİŞ.....	387

KISALTMALAR LİSTESİ

Aynı eser/yer	: A.e.
Bakınız	: Bkz.:
Basım tarihi yok	: t.y.
Basım yeri yok	: y.y.
Madde	: m.
Paragraf/paragraflar	: para.
Sayfa/sayfalar	: s.
Versus	: v.
Ve diğerleri	: v.d.

GİRİŞ

Amaç ve Kapsam

Barışta ve savaşta toplumun ekonomik, sosyal ve hukuki yapısının farklı görünümeler kazanması ve bunun mevzuat düzenlemeleriyle de görece öngörülebilir hale getirilmesi ilk bakışta yadırganmayacak, sıradan bir tercih olarak görülebilir¹. Ancak şu nokta unutulmamalıdır ki barışta ve savaşta aynı kişiden² birbiriyle tezat oluşturacak farklı davranışlar sergilemesi beklenmekte ve bunun sonucunda olumlu ve/veya olumsuz görülen davranışlar farklı hukuki sonuçlara bağlanabilmektedir. Bu tespit üzerine herkesin aklına gelmesi beklenilebilecek ilk örnek, bir insanın diğerini öldürmesine ilişkin kurallar olacaktır. Ölüm, insan hayatının son bulması olmakla toplumsal yaşamda en uç durumlardan birisidir ve asker kişinin hem ölme hem de öldürme yönüyle ölümle olan yakın ilişkisi, siyasi iktidarla birlikte şiddeti merkezileştirme iddiasında bulunan devletin, askeri meseleleri ve özellikle askerin disiplinini daha katı ve sıkı biçimde düzenlemesini sonuçlamaktadır³. Barışta yapıldığında en ağır cezai yaptırımlara maruz kalınabilecek bir fiil, savaşta yapılması zorunlu olarak değerlendirilebilmekte ve yapılmaması halinde en az barışta yapılması halindeki kadar ağır cezai yaptırımlara konu olabilmektedir. İşte bu örnekte somutlaşan barışın ve savaşın yurttaşın kişiliğinde ve hukuk karşısındaki durumunda meydana getirdiği temel çelişkiye ve bu çelişkinin sivil ve asker kişi olarak yurttaşın farklı halleri arasında kurulacak bağlantıyla çözümüne ilişkin bir soyutlama yapılabildiğinde, ulaşılan sonucun aynı temel çelişkiyi barındıran ulus devlet bakımından da geçerli olduğu görülecektir. Bu çalışmada, modern toplumda ve yurttaşın hayatında savaşın nereye konumlandırılabilceği, kuramsal ve uygulama boyutuyla devlet teorisi ve insan hakları meselelerinde somutlaştırılarak açıklığa

¹ Öyle ki bu durum liberal burjuva anayasal düzeninin temel özelliklerinden birisidir. Öğretide olağan-olağanüstü rejim ikiciliği olarak da ifade edilmektedir. Mehmet Semih Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2015, s. 409-410.

² Hukuki olarak kişi olan bu şey, biyolojik olarak insandır. Bunun vurgulanması, özellikle insanın biyolojik olanaklarının sınırları zorlandığında önem kazanacak eğitim ve disipline değinilirken daha iyi anlaşılacaktır.

³ Ulrich Bröckling, **Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi**, Almancadan Çeviren: Veysel Atayman, İkinci Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2008, s. 23-25 (Bundan sonra **Disiplin** olarak anılacaktır).

kavuşturulmaya çalışılacaktır. Konu olabildiğince açıklığa kavuştuğundaysa ulus devletin nasıl oluştuğunun ve günümüzde yaşanan gelişmeler ekseninde neye dönüştüğünün daha iyi anlaşılabilmesi beklenmektedir.

Ulus devletin dönüşümünün incelenmesinde savaş olgusunun temel alınmasının nedeni, savaş halinde toplumun tüm kurumlarının en uç görünümüleri vasıtasıyla bilimsel araştırma nesnesi olarak daha sarıh biçimde varlıklarını ifşa etmeleridir⁴ ki az önce verilen örnek, öldürme fiilinin hukuki sonuçları bakımından bunu ispatlamaktadır. Daha açık bir deyişle, bir hukukçu için inceleme konusunu oluşturan ulus devletin, en uç olgular karşısında verdiği tepkiler, onun hangi amaçla oluşturulduğunu, nasıl kurumsallaştığını ve ne yönde dönüşüm geçirmekte olduğunu en açık seçik haliyle ortaya çıkarmaktadır.

Bu çalışmanın başlığında tercih edilen ulus devlet ve modern yurttaş kavramlarının yüklendiği anlam gerek zamansal gerekse mekansal olarak çalışma konusunun sınırlarını belirlemektedir. Bu sınırlar, devlet olarak adlandırılmaya layık, merkezileşmiş ve egemenliği haiz siyasi iktidarın ve bunun unsuru olarak yurttaşın ortaya çıkması için modern toplum koşullarının oluşması gerektiğini kabul eden yaklaşımla çizilmektedir⁵. Modern siyasi iktidar tipi olarak devletle modern öncesi siyasi iktidar tipleri arasındaki fark, aynı zamanda modern düzenli ulusal orduyla modern öncesi askeri yapılar arasındaki farkı da belirlemektedir. Bu nedenle, askeri tarihin verilerinden yararlanılarak somutlaştırıldığında, ulus devletlerin oluşumunun tamamlandığı Amerikan⁶ ve Fransız devrimleri, yurttaşlardan oluşan düzenli ulusal

⁴ Cemil Oktay'ın deyişiyle, "Toplumların özellikleri, savaşta ve barış inşası sırasında daha vurgulu biçimde ortaya dökülürler." Cemil Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 1.

⁵ Carl Schmitt, "Somut ve Çağa Bağlı Bir Kavram Olarak Devlet", **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, Çeviren: Bertil Emrah Oder, Düzeltili: Burak Oder, 4. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2013, s. 245-254; Cemal Bali Akal, "Bir Devlet Kuramı İçin Giriş", **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, 4. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2013, s. 13-30. Siyasi antropoloji çalışmalarında da toplumlar esas olarak devletli ve devletsiz olarak sınıflandırılmaktadır. Marc Abeles, **Devletin Antropolojisi**, Ankara, Dipnot Yayınları, 2012, s. 76. Bununla birlikte devlet, modern öncesi toplumlarda gelişimi başlayan bir siyasi iktidar olarak ele alınabilmektedir. Siyasi antropolojinin devlete yaklaşımına ilişkin tartışmalar için Bkz.: A.e., s. 13-78.

⁶ Bu çalışmada, Amerika ve Amerika Birleşik Devletleri ifadeleri, aynı anlama gelecek biçimde kullanılacaktır.

ordular bakımından başlangıç noktası olarak kabul edilecektir⁷. Hiç şüphesiz bu devrimlerin öncülü olan İngiliz⁸ devrimleri (veya anayasal gelişmeleri) de çalışma konusunun ekseninde bulunmaktadır. Başlangıç için veya daha doğru bir deyişle oluşumda öncü ve belirleyici olan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika, sonucu Birleşmiş Milletler sistemine kadar ulaşacak gelişmelerde farklı coğrafyalardan gelen rekabet girişimlerine rağmen görece mihver konumunda olmayı sürdürmüştür. Bunlara karakterini veren liberal öğreti, ulus devlet ve yurttaşın gelişiminde başrolü üstlenmiştir.

Bu çalışmada, iki ülke daha göz önünde bulundurulacaktır. Bunlardan ilki askeri örgütlenme ve disiplin bakımından tarih sahnesinde ön sıralarda yerini almış olan Almanya⁹ (ve henüz Alman birliğinin sağlanamadığı dönemde Prusya)'dır. İkincisi, Türkçe yazılmakta olan bir çalışmada göz ardı edilmesi beklenemeyecek Türkiye¹⁰ (ve cumhuriyet öncesinde Osmanlı¹¹)'dir. Alman ve Türk örnekleri, İngiliz, Amerikan ve Fransız örneklerinden ulaşılan sonuçların yanında katkı sağlamakla kalmayacaktır. Bu çalışmanın yazarına göre, militarist bir faşizme doğru geçirdiği dönüşümle Alman örneği ve görece sık yaşanan hükümet darbeleri ve darbe girişimleriyle Türk örneği, ulus devletin oluşumu ve gelişiminde sürükleyici olan liberal öğretinin perspektifinden bakıldığında, barışın sürdürülmesi deneyleri ve özellikle Birleşmiş Milletler sisteminin¹² karşısında kontrol grubu olarak ele

⁷ John A. Lynn, "Silahlanan Uluslar (1763-1815)", **Cambridge Savaş Tarihi**, Hazırlayan: Geoffrey Parker, Çeviren: Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, 2. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 207-237.

⁸ Bu çalışmada, İnsan Hakları Hukuku'na ve Uluslararası Hukuk'a değinilirken, İngiliz toplumunu da içeren Birleşik Krallık uluslararası sözleşmelere taraf olduğundan, Birleşik Krallık adlandırması kullanılacaktır.

⁹ Bu çalışmada, Almanya ifadesi kullanıldığında, anlatılan tarihi döneme göre değişkenlik gösterecek biçimde, Alman İmparatorluğu veya Birinci Dünya Savaşı sonrası cumhuriyet yönetimi dönemi kastedilmektedir.

¹⁰ Bu çalışmada, Türkiye ve Türkiye Cumhuriyeti ifadeleri, aynı anlama gelecek biçimde kullanılacaktır. Türkiye adlandırması, cumhuriyet yönetimi öncesi dönemi de kapsayacak biçimde, bugün Türkiye Cumhuriyeti ülkesini oluşturan coğrafya anlamıyla da kullanılacaktır.

¹¹ Bu çalışmada, Osmanlı ve Osmanlı İmparatorluğu ifadeleri, aynı anlama gelecek biçimde kullanılacaktır.

¹² Birleşmiş Milletler sistemi denildiğinde, farklı uluslararası örgütler ve bunların birbiriyle ilişkisi yadsınarak, Birleşmiş Milletler örgütünden ve doğrudan bu örgütün iradesinin ürünü olan hukuki belgelerden daha fazlası, İkinci Dünya Savaşı sonrasında küresel düzlemde hakim olan ve merkezinde Birleşmiş Milletler örgütünün bulunduğu düzen kastedilmektedir. Örneğin, Avrupa Konseyi

alınabilecektir.

Terminoloji

Bu çalışmada, düzenli ulusal ordu kavramı yanında, düzenli ordu ve ulusal ordu kavramları da kullanılmaktadır. Bunlardan ilki, orduların modern askeri disiplinle yönetilen, merkezi ve sürekli devlet orduları olmasına vurgu yaparken, ikincisi, Amerikan ve Fransız devrimleri sonrasında kazanılan ulusallık niteliğine vurgu yapmaktadır. Düzenli ordular, erken devlet örnekleri mutlak monarşiler döneminden bu yana gözlenmektedir. Ulusal ordularsa sözü edilen devrimlerin ürünüdür ve bunlardan sonra gözlenmeye başlanmıştır. Düzenli ulusal ordu kavramı, monarşilerden miras alınan düzenli orduların ulusal nitelik kazanmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla, düzenli ordu denildiğinde, merkezi ve sürekli bir disiplinli askeri yapılanma veya monarşi orduları dönemini de kapsayacak biçimde genel olarak devlet orduları kastedilmektedir. Ulusal ordu denildiğindeyse askeri yapılanmanın ulusal olma niteliği veya Amerikan ve Fransız devrimleri sonucunda ortaya çıkan ordular anlatılmaktadır.

Özellikle çalışmanın üçüncü bölümünde adı sıkça anılan İnsan Hakları Hukuku ve İnsancıl Hukuk gibi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası niteliğe kavuşan bağımsız çalışma alanlarından bahsedilirken, bunların henüz bağımsız çalışma alanı olarak görülmediği Dünya Savaşları'na kadarki dönemden kalma ulusal boyutuna girilmeyecektir. Bu nedenle İnsan Hakları Hukuku veya İnsancıl Hukuk denildiğinde, uluslararası veya ulusüstü İnsan Hakları Hukuku ve uluslararası İnsancıl Hukuk anlaşılabacaktır.

Çalışmada, esas olarak, Türkçe ve İngilizce kaynaklar ve yargı kararları kullanılmıştır. Bununla birlikte, bazı Fransızca yargı kararlarına doğrudan atıf yapılmıştır. Ancak bunlar azınlıkta olup, genelde İngilizcesi bulunmayan yargı kararları Türkçe çevirisinden veya özet çevirisinden takip edilmiştir. Her halükarda dil farkı gözetilmeksizin çekişmeli yargılamada dava isimleri, dava tarafları ve bunların isimlerinin arasına konulan Latince kökenli **versus** ifadesinin kısaltması

düzlemindeki gelişmeler, konunun İnsan Hakları Hukuku boyutu incelenirken önemli katkılar sağlayacaktır. Avrupa Konseyi, Birleşmiş Milletler'den ayrı bir uluslararası örgüttür ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmelerinin veya başka bir deyişle Birleşmiş Milletler döneminin ürünüdür.

olan v. ile yazılmıştır.

Klasikleşmiş kaynaklara atıf yapılırken, mümkün mertebe hem Türkçe hem İngilizce metinlere atıf yapılmaktadır. Tez yazım yönergesindeki kurallara ek olarak, evrensel atıf sistemine sahip klasik eserlere atıf yapılırken, sayfa sayısının yanına, parantez içerisinde, ilgili eserin evrensel geçerliliğe sahip sayfa, paragraf veya cümle numarası da yazılmıştır.

Plan

Birinci bölümde, ilk olarak, modern toplumda gözlenen siyasi iktidar tipi olarak devletin temel özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır. Modern öncesi ile modern arasındaki farkın ortaya konulmasında, genelleştirmeler yapılmaktadır. Burada amaçlanan, tarih boyunca gözlenen tüm siyasi iktidar yapılarının ve bunların askeri teşkilatlarının tek tek ele alınması değildir. Modern öncesi toplumlardan derin bir kopuşu ifade eden modern toplumun özelliklerinin ayırt edilebilir şekilde ortaya konulması yeterlidir. İkinci bölümde de aynı kaygıyla genel olarak modern öncesi insanla modern insan arasındaki ayrım tespit edilmeye çalışılmaktadır. Birinci bölümün devamında, *toplum sözleşmesi* tasarımı yoluyla, modern öncesi toplumun sürekli savaş haline karşı barışı süreklileştirme düşüncesiyle devletin meşrulaştırılmasına ve bunu anayasal yönetimlerle sağlamaya çalışan devrimlere değinilerek, düzenli ulusal orduların oluşumunu sağlayacak kuramsal ve tarihsel zemin betimlenmektedir. Son olarak, düzenli ulusal orduların askeri bürokrasisinin oluşumu ve liberal anayasal yönetim altındaki konumu, bu tasarıma uygun olmayan örneklerle karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır.

İkinci bölümde, öncelikle modern öncesi insan ile modern insan karşılaştırması yapılarak, düzenli ulusal ordunun mensubu modern yurttaşın temel özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ardından, henüz çocukluktan başlayarak, sivil eğitimde yurttaşların bedenlen ve zihnen askerliğe hazırlanması, yetişkin yurttaşların zorunlu askerlik hizmeti yoluyla hem askeri hem sivil eğitimlerine devam etmesi ve askerlik mesleği mensuplarının askeri eğitim kurumlarında, sivil eğitimden farklılaşan, ayrı bir eğitim sürecine tabi tutulması incelenmektedir. Tüm bu süreçlere rağmen askeri disipline aykırılık oluşturacak eylemde ve söylemde

bulunan yurttaşların askeri disiplin ve ceza yaptırımları yoluyla eğitilmesi, tabloyu tamamlayan son unsurdur.

Üçüncü ve son bölümde, insan haklarına dayalı uluslararası barışın oluşturulmasına yönelik çabalar sorgulanmaktadır. Bu kapsamda, öncelikle İnsan Hakları Hukuku'nun savaşa ve askerlere bakış açısı üzerinde durulmaktadır. Uluslararası barışa yönelik taleplerin barış hakkı olarak pozitif hukukta korunması, İnsan Hakları Hukuku'nun savaşta uygulanabilirliği ve özellikle Avrupa Konseyi düzleminde askerlerin hak öznesi olarak korunması ve bunun klasik askeri disiplin anlayışını dönüştürücü etkisi incelenmektedir. Son olarak, İnsan Hakları Hukuku alanını aşacak biçimde, insan haklarına dayalı uluslararası savaş politikası ve teşkilatı oluşturulması yönündeki gelişmeler ele alınarak, insan haklarına dayalı uluslararası barışın insan haklarına dayalı savaşla sağlanmasının tutarlılığı tartışılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUS DEVLET VE DÜZENLİ ULUSAL ORDUNUN OLUŞUMU

1.1. Devlet Öncesi Siyasi İktidarların Savaşı

Giriş bölümünde açıklanmaya çalışıldığı üzere bu çalışmada modern olan devlet ile modern öncesi toplumsal koşullarda varlığını sürdürebilen devlet öncesi siyasi iktidar tipleri arasında ayrım yapılmaktadır. Böyle bir ayrım yapılması, pratikte çalışma konusunun sınırlarının belirlenmesine yardımcı olmaktadır ancak kuramsal düzlemde çalışmanın yazarının konuya bakış açısını yansıtmakla daha önemli bir işlev üstlenmektedir. Bağımsız bilimsel çalışma alanı olarak hukuk biliminin varlığı ve sınırlarına ilişkin tartışmalara girilmeden¹, bu çalışmanın yazarına göre çalışma konusu ele alınırken gözetilmesi gereken asgari bilimsel sınırlardan birisi olarak ilgili ön kabul önemlidir. Aksi halde ulusal ordu gibi siyasi hassasiyetlere dokunan bir meselede, ulaşılabilir bilimsel verilerin ötesine geçilerek bilimsellikten bir kere uzaklaşırsa, çalışmanın sonunda bugünün ihtiyaçlarına göre oluşturulmuş efsanelere dayalı tarih anlayışı ürünü mitlere ulaşılabilir.

Devlet öncesi siyasi iktidarların savaşına ilişkin açıklamalara geçilmeden önce, devlet ve ulusal ordu kavramlarını bu çalışmanın yazarından farklı biçimde ele alan bir görüş, çalışmanın kapsamının belirlenmesindeki mevcut tercihin gerekliliğinin daha net anlaşılabilmesi için örnek olarak aktarılacaktır. Bu görüşün sahibi Türk milliyetçiliğinin en önemli kuramcılarından sayılabilecek Hüseyin Nihal Atsız'dır. Atsız'a göre, 1963 yılında, dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı'nın, radyoda yaptığı konuşmada Türk ordusunun kuruluşunun 600. yılını kutlaması, "milli gururu incitici bir yanıltır"². Atsız'a göre, ilk düzenli Türk ordusu milattan

¹ Öyle ki hukukun tanımını yapmak dahi oldukça sancılı bir süreç haline gelebilmektedir. Bu mesele hakkında ayrıntılı tartışma için Bkz.: Mehmet Tefik Özcan, **İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol: Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk**, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2012, s. 14-36 (Bundan sonra **İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol** olarak anılacaktır); Cemal Bali Akal, **Hukuk Nedir?**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017.

² Hüseyin Nihal Atsız, "Türk Kara Ordusu Ne Zaman Kuruldu?", **Türk Tarihinde Meseleler**, İstanbul, Baysan Basım ve Yayın Sanayii, 1992, s. 113-116 (Yazı daha önce şu kaynaktan yayımlanmış: **Orkun**, 18. Sayı, 15 Temmuz 1963), 113-114. Atsız'ın muhtelif kaynaklarda yayımlanmış yazılarının derlendiği bu eserin, Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Daire Başkanlığı'nın 13 Ağustos 1991 tarihli ve 660. Yar. Ders Kit. Şb. Md. sayılı yazısıyla, öğretmenlere tavsiyesinin uygun görüldüğü belirtilmektedir.

önce 209'da Mete tarafından kurulmuştur ve bundan sonraki tüm ordular aynı ruh ve temel üzerinde, bazı değişiklik ve düzeltmeler yapılarak bugüne gelmiştir³. 1363'teki, XIX. yüzyıldaki ve Kurtuluş Savaşı'ndaki ordu aynıdır, bunlar farklı çağlardaki kademeler olarak görülmelidir⁴. Atsız, Türk ordusunun en temel özelliği olarak Mete döneminden bu yana sürdürülen mutlak itaate dayalı disiplin anlayışını işaret etmektedir⁵. Oysa ulus devletin ve ulusal orduların, hatta ulus kavramının kendisinin tarih sahnesine çıkması için Atsız'ın başlangıç olarak esas aldığı tarihten çok daha ileriye gitmek gerekecektir.

Görüldüğü gibi modern ile modern öncesi savaş ve askerlik arasındaki farkın belirlenmesi askeri tarihe ilişkin teknik bir mesele olmakla kalmayıp, devlet ve ulus gibi kavramlara yüklenilebilecek anlamların sınırlarını belirlemekle kuramsal

³ A.e., s. 115-116. Atsız, askerlik mesleğinden bir kişidir. Türk ordusunun kuruluşuna ilişkin benzer düşünceleri başka asker kişiler de paylaşmakta veya en azından paylaşma eğilimi göstermektedir. Atsız'ın yazısının Orkun'da yayımlanmasından bir sene sonra, emekli bir general tarafından yayımlanan başka bir makalede aynı tez ileri sürülecektir. Nazmi Çügan, "Kara Kuvvetlerinin Kuruluş Yıldönümü Münasebetiyle", Türk Kültürü, Aylık Dergi, sayı 22, Ağustos 1964'e atıfla Ümit Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, Ankara, Kripto Kitaplar, 2017, s. 22. Daha yakın tarihli benzer yaklaşımlar için Bkz.: Oğuz Turan, **Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler: Mete'den Atatürk'e Kadar**, İstanbul, Belge Yayınları: Dün-Bugün-Yarın, 1986, s. 7 (Bundan sonra **Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler** olarak anılacaktır); İsmail Hakkı Pekin, Ahmet Yavuz, **Asker ve Siyaset: Osmanlı'dan Günümüze Sivil-Asker İlişkileri**, 4. Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2016, s. 35 (Bundan sonra **Asker ve Siyaset** olarak anılacaktır). Pekin ile Yavuz, çalışmalarının Türk ordusunun kısa tarihine yer verdikleri bölümünde, tarihi süreci bugünkü Genel Kurmay Başkanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı işlevlerinin Serasker tarafından üstlenildiği 1826'dan başlatmaktadır. Pekin, Yavuz, **Asker ve Siyaset**, s. 283. 1972 yılında, Hunlardan başlayarak Osmanlı'ya kadar gelen tarihi süreçte Türk olarak değerlendirilen toplumların sembolleri, Kara Kuvvetleri Komutanlığı armasına eklenmiştir. Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, s. 22. Sivil bir tarihçinin, Türk ordusunun tarihini, sadece Türklerin varlığına dayanarak, Türk tarihinin en başına, milattan önce 2255'e kadar götürme gayreti için ayrıca Bkz.: Ahmet Taşağıl, "Türk Askeri Tarihinin Başlangıcı: Hun Ordusu", **Türk Askeri Kültürü: Hunlar'dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 142-158, 142. Bu tür tarihlendirmelerin, bir askeri kültür oluşturulmasında yararlanan, itibari tarihler olduğu kabul edilmektedir. A. Sefa Özkaya, "Kültür Tasnifi ve Türk Askeri Kültürüne Giriş", **Türk Askeri Kültürü: Hunlar'dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 11-141, 58.

⁴ Atsız, "Türk Kara Ordusu Ne Zaman Kuruldu?", s. 114.

⁵ Hüseyin Nihal Atsız, "30 Ağustos ve Türk Ordusu", **Türk Tarihinde Meseleler**, İstanbul, Baysan Basım ve Yayın Sanayii, 1992, s. 117-121 (Yazı daha önce şu kaynakta yayımlanmış: **Milli Yol**, 31. Sayı, 31 Ağustos 1962), 117-118. Atsız, aynı çalışmada disiplinle bağlantılı olarak Türk ordularının hepsinde görülebilecek ortak stratejik ve taktik yaklaşımların bulunduğunu belirtmektedir. A.e., s. 118. Bu stratejik ve taktik ortak yönler hakkında daha ayrıntılı bilgi için Bkz.: Turan, **Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler**, s. 53-64; Cevat Şayin, "Türk Askeri Düşünce Geleneği", **Türk Askeri Kültürü: Hunlar'dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 598-612, 607-611. Turan, bu ortak stratejik ve taktik anlayışın en başarılı uygulaması olarak Kurtuluş Savaşı'nı sonlandıran 26-30 Ağustos 1922 tarihli Büyük Taarruz'u göstermektedir. Turan, **Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler**, s. 272-281.

yaklaşımın bilimselliğini sağlamada önem kazanmaktadır. Bu çalışmanın yazarının kanaatine, modern ve modern öncesi toplumun ve toplumsal bir olgu olarak savaşın arasındaki farkların doğru biçimde kategorize edilmesi yoluyla modern olan düzenli ulusal orduları anlamak mümkün olabilir. Bunun için öncelikle modern savaşın öznesi devletin oluşumunu ve diğer siyasi iktidar odaklarından farklılaşmasını incelemek gerekir.

1.1.1. Siyasi İktidar Tiplerinden Birisi Olarak Devlet

Devlet kavramı günlük konuşma dilinde, genel kamu hukuku öğretisinin bir kesimi tarafından devlet olarak görülmeye layık bulunmayan siyasi iktidar tiplerini de kapsayacak biçimde geniş anlamda kullanılmaktadır⁶. Oysa devlet denildiğinde, modern toplum öncesindeki parçalanmış ve sürekli savaşır haldeki siyasi iktidar odaklarının dışlandığı ve tek olan merkezi otorite tarafından barışın sağlandığı bir siyasi ortamdan söz edilmektedir. Genel kamu hukuku öğretisinde bu farkı ortaya koyabilmek için diğer tüm siyasi iktidar odaklarını hükmü altına almayı başarmış *egemen* devlet düşüncesi ortaya atılmıştır⁷. *Egemenlik* öyle bir güç ve yetki haline

⁶ Bu yaklaşım tarihçilerce biraz daha yumuşatılarak, kent devleti ve modern devlet gibi kavramların kullanımıyla aradaki fark ifade edilmeye çalışılabilmektedir. Ancak bu, modern olan devletin karakteristiğinin ortaya konulmasında yeterli görülmemektedir. Cemal Bali Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, Yedinci Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2014, s. 39. Modern devlet ve diğer devletler ayrımıyla konuyu ele alan tarihçi örneği için ayrıca Bkz.: Joseph R. Strayer, **Modern Devletin Kökenleri**, İngilizceden Çeviren: Eraslan Candan, İstanbul, Say Yayınları, 2020, s. 35-37. Genel kamu hukuku öğretisinde de devletin siyasi iktidar tiplerinden birisi olarak daha dar anlamı içerdiği kabul edilmekle birlikte ilkel toplumdan sonraki aşamada henüz modern öncesi koşullarda görülen kentler ve feodal yönetimlerin de devlet olarak adlandırılmaya layık olduğu görüşü ileri sürülmektedir. Buna göre devletin karakteristik özelliği toplumda yöneten-yönetilen ayrımının bulunmasıdır. Bu görüşte de modern olan ulus devlet ile diğerleri arasında bir ayrıma gidilmekte ve temel farkın *egemenlik* olduğu belirtilmektedir. Oktay Uygun, **Devlet Teorisi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2014, s. 8. *Egemenliği* esas alan benzer bir yaklaşım için ayrıca Bkz.: Strayer, **Modern Devletin Kökenleri**, s. 34-35.

⁷ *Egemenlik* kavramını kullanarak, unsurlarını belirleyerek “devletin kapısını açan sihirli sözcük” keşfetmiş olan kişi, XVI. yüzyılda Fransa’da yaşamış bir hukukçu olan Jean Bodin’dir. Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, s. 72-73. Bodin’in yaşamı hakkında geniş bilgi için Bkz.: Mehmet Ali Ağaoğulları, “Jean Bodin: Egemen Devletin Belirmesi”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Kral – Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, 4. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, s. 9-63, 10-14. Bununla birlikte henüz XIV. yüzyılda İspanyol düşünür Lopez de Ayala’nın *egemenlik* sözcüğünü *Castilla* dilindeki karşılığıyla kullandığı da belirtilmektedir. Cemal Bali Akal, **Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı**, 5. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2013, s. 282. Buna rağmen genel kamu hukuku öğretisinde kullanılan *egemenlik* kavramına anlamını veren isim Bodin olmuştur. Bodin ve *egemenlik* için ayrıca Bkz.: Alâeddin Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş**, Kısaltılmış ve Gözden Geçirilmiş 6. Basım, Ankara, Dafne Kitap, 2017, s. 338-345 (Bundan sonra **Siyasal**

gelmektedir ki ona rağmen hiçbir özne hukuki varlık iddiasında bulunamaz. Bunun doğal sonucu olarak da hukuki anlamda savaşın tek meşru öznesi **egemen** olan devlettir. Böyle bir ortamda savaş, kural olarak sadece devletler veya daha sonra ulus kavramının da sahneye çıkmasıyla ulus devletler arasında gerçekleşebilecek bir hukuki olgu haline gelmektedir. Söz konusu hususların her biri ileride ayrı başlıklar altında daha ayrıntılı olarak ifade edilecektir.

Devlet denilen siyasi iktidar tipini diğer siyasi iktidar tiplerinden ayırmak için kullanılan bazı temel ölçütler bulunmaktadır⁸. Bunlardan ilki laikliktir. Laik olmayan siyasi iktidar, devlet olmaya layık seviyede mutlak bir **egemenlik** iddiasında bulunamaz. İkincisi, bölünmez bir bütün halinde siyasi otoritenin merkezileşmiş olmasıdır. Diğer tüm yetkiler bu merkezi, mutlak yetkiden türeyebilir ama ondan bir parçaya sahip olamaz. Buna rağmen ortaya atılacak herhangi bir yetki iddiasının hiçbir hukuki dayanağı bulunmayacaktır. Üçüncü ölçüt sürekliliktir. Devlette sürekliliğin esas olması kuralı, bilhassa devlet olmaya en yakın siyasi iktidar tipleriyle karşılaştırma yapmada çok faydalı olmaktadır. Her an hanedan veya hanedan içi yönetici değişikliğiyle tüm kurulu düzeninin değişme ihtimalinin bulunduğu yapılara benzemeyen devlette, kimin veya kimlerin hangi makamda oturduğu o makamın kendisini etkileyemez. Başka bir deyişle kişi değil kurum esastır. Son olarak **egemenlik**, sayılan üç unsurla birlikte mutlak bir siyasi iktidarı ifade eder. Şimdi bu ölçütlere ilişkin açıklamalara geçilebilir.

1.1.1.1. Devlet Laiktir

Devletin laik oluşu, modern toplumun ürünü olarak devletin dile getirilmesi gereken ilk unsurdur. Çünkü modern öncesi toplumla modern toplumun siyasi

Düşünceler Tarihi olarak anılacaktır); Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 196-204; Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Genişletilmiş 13. Bası, İstanbul, Beta, 2011, s. 136-138.

⁸ Burada kullanılan ölçütler öğretide esas olarak **egemenlik** kavramının unsurları olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmanın yazarı, devleti **egemenlik** olmadan düşünölemeyecek biçimde tanımladığı için devletin temel özellikleri olarak da **egemenliğin** unsurlarını kullanmayı tercih etmektedir. Bodin'in tanımıyla egemenlik "yurttaşlar üzerindeki en yüksek, en mutlak ve en sürekli güç(tür)". Ağaoğulları, "Jean Bodin: Egemen Devletin Belirmesi", s. 27. Bodin, **egemeni** tanrısal ve doğal yasalarla bağlamaktadır ancak bunlara uyma zorunluluğunun tek kaynağı olarak vicdanı göstermektedir. Ağaoğulları, "Jean Bodin: Egemen Devletin Belirmesi", s. 37. Akal'a göre laikleşme de sürekliliği içeren egemenlik kavramıyla başlamaktadır. Bu kavram devlete kutsallığını vermektedir. Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, s. 72. Böylece devletin temel özelliklerine ulaşılabilir.

iktidar anlayışı arasındaki kırılmanın temelinde laikleşme yatmaktadır⁹.

Laiklik denildiğinde, bugünkü yaygın anlayışla sadece tek tanrılı, sosyal ve siyasi açıdan belirli ölçüde kurumsallaşmış dinlerin sosyal ve siyasi hayatın düzenlenmesinde belirleyici unsur olmaktan dışlanması anlaşılmamalıdır¹⁰. İlkel toplumdan bu yana dini olarak nitelendirilebilecek mistik öğretiler çerçevesinde sosyal ve siyasi örgütlenme gerçekleştirilmektedir¹¹. Bu, görece daha erken tarihi aşamada büyücülerin, sonraki aşamada ise okur yazar ruhban sınıfının üstlendiği bir işlev olabilir. Önemli olan siyasi ve hukuki meşruiyet kaygısıyla insanın dünyevi sınırlarını aşan, aşkın bir kaynağa atıf yapılıyor olmasıdır¹². Bir toplumda, ölen

⁹ Laikleşme sürecinin bir ayağını feodal güç odağı olarak Katolik Kilise'nin sorgulanmasıyla başlayan *Reform*, diğer ayağını da Tanrı merkezli Ortaçağ düşüncesinden insan merkezli düşünceye (*Hümanizm*) geçişle başlayan *Rönesans* oluşturmaktadır. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 190-201. Modern topluma geçişte yaşanan kırılma hakkında ayrıca Bkz.: Mehmet Tevfik Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti: Hukuk Devletinin Toplumsal Koşulları Üzerine Bir Deneme**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2008, s. 49-76 (Bundan sonra **Modern Toplum ve Hukuk Devleti** olarak anılacaktır). Roma Hukuku'na dayalı laik hukuk düşüncesi, dünyevi siyasi iktidarı güçlendirmiştir. Ernst H. Kantorowicz, **Kralın İki Bedeni: Ortaçağ Siyaset Teolojisi Çalışması**, Çeviri: Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, BilgeSu Yayıncılık, 2018, s. 151-198 (Bundan sonra **Kralın İki Bedeni** olarak anılacaktır). *Rönesans* dönemindeki gelişmelerden Katolik Kilisesi de nasibini almıştır. Bu dönemin kültürel gelişmelerine destek veren Papalar bulunmaktadır. Walter Ullmann, **A Short History of the Papacy in the Middle Ages**, Second Edition, London, New York, Routledge, 2003, s. 205-207 (Bundan sonra **A Short History of the Papacy** olarak anılacaktır); Bekir Zakir Çoban, **Geçmişten Günümüze Papalık**, İkinci Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları, 2014, s. 133-137 (Bundan sonra **Papalık** olarak anılacaktır). *Reform* sürecindeyse, doğrudan hedefe konulan Katolik Kilisesi'nin tavrı, *Karşı Reform* başlatmak yönünde olacaktır. Çoban, **Papalık**, s. 146-150, 161-164.

¹⁰ Laiklikten, yanlışa düşülerek, salt din işleriyle devlet işlerinin ayrılması olarak söz edilmesinin nedeni, meseleyi Ortaçağ ruhban sınıfının güç kaybetmesinden ibaret görme hatasıdır. Halbuki modern toplumun laik dünyası, modern öncesi toplumlardan daha derin bir kopuşu ifade etmektedir. Devlet açısından da bu kopuşun önemli bir sonucu, devletin dine hakim olacak kadar *egemen* durumda olmasıdır. Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, s. 203-206. Dahası, dinin dışlandığı siyasi yaşamda da eski dini ritüelleri çağrıştıran yeni ritüeller üretilebilmektedir. Bu tür ritüelleri Fransız siyasi gelişmeleri çerçevesinde ele alan bir çalışma için Bkz.: Abeles, **Devletin Antropolojisi**, s. 145-210. Daha da ileri gidilerek modern devlet kuramının dünyevileştirilmiş ilahiyat olduğu yönünde görüş de beyan edilmiştir. Carl Schmitt, **Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm**, Çeviren: Emre Zeybekoğlu, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2002, s. 41-55 (Bundan sonra **Siyasi İlahiyat** olarak anılacaktır).

¹¹ Totem inancıyla örgütlenen ilkel toplum hakkında Bkz.: Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, s. 165-181. İlkel toplumdaki sosyal normlar arasında bir kategori olarak din kuralları hakkında Bkz.: Özcan, **İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol**, s. 61-63. İlkel toplumda, hukuk ve din arasında bir farklılık oluşmakla birlikte, kutsal olana yapılan atıf bilhassa yaptırımlarda belirleyiciliğini sürdürmektedir. Robert Redfield, "İlkel Hukuk", Çeviren: Haydar Burak Gemalmaz, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt LX, Sayı 1 – 2, 2002, s. 287-308, 305-306.

¹² Bu noktada, devlet öncesinde yöneten-yönetilen ayrımının, yani tarihsel olarak öncül siyasi iktidar tiplerinin, ilkel toplumdaki dini gelişmelerle ortaya çıktığı yönünde görüşler de dile getirilmektedir. Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 46-48.

ataların ruhlarının toplumu gözettiğine inanılıyorsa, o ruhlarla iletişime geçen kişinin sosyal, ekonomik veya hukuki, herhangi bir alanda ne söylediğinin önemi olacaktır. Tarihin daha ileri bir aşamasında, kainatın yaratıcısının gönderdiği mesajları okuyup anlayabilen kişiye aynı görev düşecektir. Böylelikle sosyal ve siyasi yaşam düzenlenirken, dünyevi düzlemin dışında aşkın olanla bağlantı kurabilen bir sınıfın varlığı olmazsa olmazdır. Fiili olarak bu sınıfa mensup kişilerin otoritesi sorgulanabilir, örneğin yöneticiler kendi isteklerine göre bu kişileri yönlendirebilir. Ancak burada önemli olan, görüntüde de olsa dini meşruiyetin varlığının sosyal ve siyasi yaşamın devamı için zorunluluğudur¹³. Devlet öncesi siyasi iktidar tipleri bakımından bu genelleme yapılabilir.

Laik olmayana ilişkin yapılan geniş tanımlama karşısında laik olana kalan dar alanda laikliğe ilişkin kullanılabilecek en temel ölçüt akıldır. İnsanın sosyal ve siyasi yaşamının yine insanın kendi aklının ürünü kurum ve kurallarla düzenlenmesi, laikliğin kısa tanımını vermektedir. Ruhlar, tek veya çok sayıda yaratıcı veya insana hükmeden doğa gibi öznel dışarıda tutularak, insan merkezli düşünölmeye başlandığında, akla dayalı düzenlenmiş laik toplumdan ve devletten söz edilebilir hale gelmektedir.

1.1.1.2. Devlet Merkezidir

Devlet merkezidir; siyasi iktidar topluma eşit olarak veya farklı odaklara yayılmaz. Modern öncesi toplumun farklı aşamalarında siyasi iktidara ilişkin en önemli problemlerden birisi olan merkezileşememe, daha sonra değinilecek sürekli savaşı içeren, barışa hasret uygar öncesi toplum tasarımını sonuçlayacaktır. Devlet, toplumun tamamına veya farklı kesimlerine yayılmış siyasi iktidarın tek elde toplanması ile oluşumunu tamamlayabilecektir¹⁴.

Laiklik ve merkezilik tarihi süreçte birlikte anlam ifade etmiştir. Ortaçağ Avrupa toplumunda, sonradan ulus devlete doğru evrim geçirecek merkezi siyasi

¹³ Örneğin, Ortaçağ Avrupası'nda durum böyledir. Ayrıntılı bilgi için Bkz.: Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 17-49.

¹⁴ Tarihte bu aşamaya mutlak monarşilerle gelinmiştir. Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, s. 206-210. Batı Avrupa'da mutlak monarşilerin gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Perry Anderson, **Lineages of the Absolutist State**, London, NLB, 1974, s. 15-42 (Bundan sonra **Absolutist State** olarak anılacaktır).

iktidarı kendi şahsında toplayan mutlak monark, bunu gerçekleştirebilmek için ilk aşamada kendisi karşısında siyasi iktidar odağı olarak boy gösteren kilise (ruhban sınıfı, yani dini meşruiyeti sağlayanlar) ve aristokrasiyi (döneme rengini veren feodal ilişkiler ağının üst katmanındaki unsurlar) devletin oluşumu aşamasında henüz olgunlaşmamış olsalar da bu iki özellikle dize getirmiştir¹⁵.

1.1.1.3. Devlet Süreklidir

Laik ve merkezi olmakla tüm gücü ve yetkiyi, **egemenliği** kendisi taşımakta olan mutlak monark, nihayetinde ölümlü bir kişi olacaktır. Halbuki devletten söz edilebilmesi için bir sonraki aşamaya geçilmesi gerekmektedir¹⁶. **Egemenliğin** taşıyıcısı, ölümlü bir kişi değil onun temsil ettiği yeni bir varlık olarak anlaşılmalıdır. Bu varlığın ulus haline gelmesi için biraz daha zaman ve devrim gerekecektir. Ancak süreç nihayete erdiğinde ulus denilen yepyeni bir varlık dünyaya gelecektir¹⁷.

Modern öncesi siyasi iktidar tiplerinde yöneticinin ölmesi, her ne kadar yönetici sınıf veya aile (hanedan) bulursa da yeni yönetici belirlenene kadar belirsizlik dönemini işaret etmektedir¹⁸. Devlet, bu sorunu kurumsallaşmanın

¹⁵ Bodin'in **egemenlik** kavramının bir unsuru olarak gördüğü bölünmezlik, devredilmezlik de pratikte Fransa Kralı'nın feodal beylere ve Papa'ya karşı gücünü ispatlamakta kullanılmaktadır. Ağaoğulları, "Jean Bodin: Egemen Devletin Belirmesi", s. 35-36. Fransa'da ortaya çıkan ve Papa karşısında Fransız Kralı'nın siyasi bağımsızlığını savunan Katolik **Gallikanizm** düşüncesi de Bodin'in **egemenlik** anlayışının dini alandaki yansımasıdır. Çoban, **Papalık**, s. 166-167.

¹⁶ Akal, devletli toplumları kişiselleşmiş (Kral devlet) ve kurumsallaşmış (Ulus devlet) olarak ikiye ayırarak incelemektedir. İkisinin ortak özelliği dünyevilik yani laikliktir. Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, s. 358. Bununla birlikte henüz Bodin döneminde, **egemenliğin** devlette soyut olarak bulunup kralda somutlaştığı düşüncesi gelişmiştir. Ağaoğulları, "Jean Bodin: Egemen Devletin Belirmesi", s. 33. İngiliz hukukunda Taht'ın Kral'ın ikinci vücudu olarak kişilik kazanması hakkında Bkz.: Frederic W. Maitland, "Bir Tüzel Kişi Olarak Taht", Çeviren: Ülker Yükselbaba, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt LXIV, Sayı 2, 2006, s. 411-430. Kral'ın doğal bedeni ve siyasi bedeni arasında yapılan ayırım hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Kantorowicz, **Kralın İki Bedeni**, s. 442-496. Çok daha erken dönemde, henüz V. yüzyılda Papa Leo I, Papalık makamıyla Papa'nın şahsını birbirinden ayırarak, Katolik Kilisesi'nin kurumsallaşmasında önemli bir aşamaya ulaşmıştır. Ullmann, **A Short History of the Papacy**, s. 11-14; Çoban, **Papalık**, s. 57-58. Öyle ki Papaların sıkça değiştiği ve şahsi niteliklerinin tartışmalı olduğu dönemde de kurumun ayakta kalması, erken dönemde makamla şahıslar arasında ayırım yapılması yolundaki gelişmeyle açıklanmaktadır. Ullmann, **A Short History of the Papacy**, s. 71-74, 79-80. Devletin oluşumunda, sürekliliği sağlayan kurumların önemi hakkında ayrıca Bkz.: Strayer, **Modern Devletin Kökenleri**, s. 31-32.

¹⁷ Modern toplumda ulus inşası süreci hakkında Bkz.: Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s. 71-76.

¹⁸ Bu zaman dilimi fetret devri olarak görülmektedir. Mehmet Cemil Ozansü, **Erken Modernlikte Ceza Sorumluluğunun Kamusallaşması ve Rasyonelleşmesi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2014, s. 50-52.

getirdiği süreklilikle çözmektedir. Devlet, şu veya bu kişinin başta olmasından çok kurumların ve kuralların işleyişi ile varlığını sürdürmektedir¹⁹.

Süreklilik sonsuzluk değildir; süreklilik, değişimin önceden belirlenmiş, öngörülebilir yetki sınırları çerçevesinde ve öngörülebilir usullerle gerçekleşebildiği, olayların olağan akışına güven halidir. Mutlak monarkın ölümü gibi olağan dışı gelişen olayların sosyal ve siyasi düzeni etkilememesi gerekir²⁰. Bunun için yeni monarkın tayin usulü ve yetkileri belirlenebilir ya da daha ileri bir aşama olarak monarşi ortadan kaldırılabilir. Devletin gelişiminin ileri tarihli aşamalarında monarşinin sınırlandırılması ve sonunda ya tamamen ya da sadece sembolik olarak hayatta bırakılacak kadarının kaldırılması, gelişimin doğal sonucudur.

1.1.1.4. Devlet Mutlaktır

Daha önce sözü edilen üç özellik bir araya geldiğinde devletin mutlaklığına ulaşılmaktadır. Tüm bu özellikleri içeren ve devleti diğer siyasi iktidar tiplerinden ayıran temel kavramsa **egemenlik** olmaktadır. Genel kamu hukuku öğretisinin ekseninde dönüp durduğu bu kavram, yeni bir tür varlık olarak dünya sahnesine çıkan devlete karakterini vermektedir.

Buraya kadar anlatılanlardan yola çıkarak özetlenecek olursa, devlet bizatihi kendisi, bağımsız olarak varlık sahnesinde yerini alabilen bir iradedir. Laiklik sayesinde aşkın iradeye ihtiyaç duymaz, gücü ve yetkiyi merkezde toplamakla dünyevi rakipleri bertaraf eder ve belirli bir kişi, aile, grup veya sınıfın varlığından ayrı olarak kendi yaşamını sürdürür.

1.1.2. Modern Savaş ile Modern Öncesi Savaş Arasındaki Temel Farklar

Modern öncesi toplumların savaşları tarihsel aşama ve siyasi iktidar tiplerine

¹⁹ Avrupa tarihinde ilk anayasal belgelerden birisi, bu soruna çözüm aranması sürecinde doğmuştur. Devletin oluşumu için henüz çok erken bir aşamada, XIV. yüzyılda, **Goldene Bulle (Altuni Ferman)** ile kral seçimi gibi önemli kamusal hususları düzenleyen bir belge ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz.: A.e., s. 50-58.

²⁰ Ortaçağ Avrupası'nda Papa'nın ve Kral'ın biyolojik bedeninin ölümü üzerine doğacak hukuki boşluğu gidermek için geliştirilen çözümler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Kantorowicz, **Kralın İki Bedeni**, s. 413-442.

göre farklı yoğunluklarda da olsa bazı özellikleri ortak olarak taşımaktadır ki bu da modern savaş ile modern öncesi savaş arasındaki temel farkların belirlenmesini sağlayabilmektedir²¹. Bu tür ortak özellikleri kategorize etmenin mümkün olması, modern toplum ve devletin kendisinden önceki sosyal ve siyasi yapılardan, önceki başlıklarda sözü edilen derin bir kopuşla ayrılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Şunu kabul etmek gerekir ki modern öncesi dönem, ilkel toplumdan Ortaçağ'a kadar çok geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Burada karşılaştırma yapılırken genel olarak bahsedilecek özellikler sınırlı sayım olarak algılanmamalıdır. Modern olanın daha iyi anlaşılmasına yeterli olacak kadarına değinmekle yetinilecektir.

Savaş olgusu hem bu başlıkta hem de çalışmanın bütününde iki unsura ayrılarak ele alınacaktır. Bunlar, savaş politikası, yani savaşa amacını, anlamını, ilkesini veren unsur ve savaş uygulaması, yani savaşın örgütlenmesini, teşkilatını ve tekniğini ifade eden unsurdur.

1.1.2.1. Savaş Politikası veya Savaşın Amacı

Savaşı esas alan siyasi yaklaşımları ifade etmek için günlük dilde sıkça kullanılan savaş politikasından farklı olarak burada savaşın politikasını anlatabilmek için savaş politikası kavramı kullanılmaktadır. Savaş politikası, savaşın amacını belirler. Bilhassa savaşa katılanlar bakımından önemli bir sorun teşkil edecek olan “neden savaşıyoruz” sorusuna kuramsal bir cevap bulmaya çalışır. Böylece herhangi bir şiddet eyleminden, kavgadan savaşı ayıran nokta açığa çıkar. Bu tür siyasi tercihlerden söz edebilmek için öncelikle siyasi iktidar odaklarının oluşması gerekir. Henüz siyasi iktidarın oluşmadığı ilkel toplum aşamasında savaş politikasının varlığından söz edilemeyeceği gibi toplumda yöneten-yönetilen ayrımının belirginleşmediği erken dönem siyasi iktidar tiplerinde de savaş politikasının görece belirsizleştiği tespiti yapılabilir.

Tarihsel sürece bakıldığında, savaşın ilk aşamada rastgele bir olgu olduğu

²¹ Modern öncesi toplumların askeri yapısının modern toplumdakinden farklı oluşu hakkında ayrıca Bkz.: Anthony Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, Türkçesi: Cumhur Atay, İkinci Basım, y.y., Kalkedon Yayınları, 2008, s. 77-87.

görülmektedir²². Toplumun temel ihtiyaçlarını giderme aracı²³ veya farklı toplumların karşı karşıya gelmesinde bir nevi iletişim faaliyeti²⁴ olarak savaşın siyasi yönünü ortaya koymak zordur. Bununla birlikte modern öncesi toplumlardan modern topluma doğru savaşın şekillenmesine ilişkin bir genelleme yapılırsa, yaşamsal ihtiyaçları karşılamak ve ganimet elde etmek işlevini de gören av faaliyeti olarak savaştan, önce toplum ve insanı aşan kutsallar için sonra da bizzat kendisi kutsal haline gelen ulus için savaşa ulaşılabilir. Daha önce devleti diğer siyasi iktidar tiplerinden ayırmada kullanılan özellikler bu hususta da etkilerini göstermektedir. Bilhassa savaş politikası bakımından modern öncesi ile modern savaş arasındaki en temel fark, insanı merkeze alan ve akla dayalı sosyal ve siyasi düzen inşa etmeyi hedefleyen laikliktir. Siyasi iktidarın ve savaş politikasının meşruluğu dünyevi temellere dayanmaktadır. Su ve gıda için ihtiyaç duyuldukça yapılan savaş da kutsal kent veya imparatorluk için yapılan savaş da laik olmamakla modern savaş karşısında konumlandırılabilir²⁵.

²² Bununla herhangi bir amacı olmadan rastgele şiddet eylemlerinde bulunmaktan bahsedilmemektedir. Rastgele nitelendirmesiyle, ilkel toplumdaki söz edilirken henüz kutsal için savaşma veya rasyonel bir tercih olarak savaşma gibi siyasi iktidarın daha gelişmiş olduğu toplumlarda görülecek seviyede bir savaş politikası bilincinin oluşmadığı kastedilmektedir. Savaş adeta öyle olması gerektiği için sürmektedir. Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, s. 141. Bir örnek vermek gerekirse, ilkel toplumda nüfus dengesini sağlayan önlemlerden birisinin de savaşlar olduğu görüşü ileri sürülmektedir. Böylece herhangi bir çıkar amaçlanmadan hatta mutlak galibiyet hedefi de bulunmadan sürekli savaş halinde olmak dahi mümkündür. Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 27.

²³ Öyle ki bir görüşe göre siyasi iktidarın oluşmasının kökeninde çoban olarak tanımlanan göçebe toplumların ihtiyaçlarını karşılamak üzere çiftçi olarak tanımlanan yerleşik toplumlar üzerinde hüküm kurması ve böylece ilk yöneten-yönetilen ayrımının gerçekleşmesi bulunmaktadır. Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 37-40; Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, s. 42-43. Henüz XIV. yüzyılda buna benzer tespitlerde bulunan İbn Haldun'un görüşleri için Bkz.: İbn Haldun, **Mukaddime**, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 1. Cilt, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2007; İbn Haldun **Mukaddime**, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 2. Cilt, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008; Oktay Uygun, **İbni Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2008. Yakın dönemde, XX. yüzyılda, aynı yönde görüş beyan eden Franz Oppenheimer olmuştur. Franz Oppenheimer, **Devlet**, Çevirenler: Alâeddin Şenel, Yavuz Sabuncu, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2005.

²⁴ İlkel toplumda savaş, genellikle toplumların kendi karakterini korumak ve içe kapalı yapısını sürdürmek için diğer toplumlar karşısında sürekli başvurduğu bir varlığını ifade biçimi olarak görülmektedir. Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, s. 139-142.

²⁵ İlkel toplumun, rastgele savaş ortamında korunmaya ve ifade edilmeye çalışıldığı daha önce belirtilen, toplumsal karakterinin bir unsurunu da din oluşturmaktadır. Savaş ve kurban olguları, dinsel olma özelliğiyle birbiriyle bağlantılı görülmektedir. A.e., s. 148. Ancak burada laik olmamanın esas nedeni rastlantısallıktır. Halbuki kutsal savaş kategorisine gelindiğinde savaşın kutsal bir amaç uğruna yapıldığı bilinci oluşacaktır. Kentin dini veya evrensellik iddiasındaki tek tanrılı din, savaş politikasını açıkça belirleyecek ve onun yegane meşruiyet kaynağı olacaktır.

1.1.2.1.1. Av Faaliyeti Olarak Savaş

Av faaliyeti olarak nitelendirilen savaşta henüz aşkın kaynağa atıfla kutsal bir mücadele yürütüldüğü görünümüne ihtiyaç duyulmamaktadır. Her toplumun kendi sosyal ve siyasi gelişmişlik seviyesine göre tarihin farklı bir döneminde tespit edilebilecek bu tür savaşlarda, özellikle göçebe toplumlarda en temel yaşamsal ihtiyaçların karşılanması için toplumun ana yurdundan oldukça uzaklara gidilerek yağma yapıldığı görülmektedir. Çalışma konusu bakımından önemi daha önce vurgulanan modern Avrupa tarihine çok fazla etkileri olan Germen²⁶, Viking²⁷, Türk²⁸ ve Moğol²⁹ akınları³⁰, savaş tarihi için ciddi bir birikim sağlamakla birlikte,

²⁶ Avrupa'ya yerleşen Germen toplumlarının henüz Roma İmparatorluğu döneminde yerleşik Latin toplumuyla karşılaşması sancılı bir süreci başlatmıştır. Germenlere ilişkin Roma döneminden bir kaynak için Bkz.: Cornelius Tacitus, **Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yeri**, Çeviren: Mine Hatapkapulu, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006. Germen toplumlarının göçlerinin yoğunlaşması ve Roma İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte Roma, Batı ve Doğu olarak ikiye ayrılacaktır. Batı Roma göç baskısına daha fazla dayanamasa da Doğu Roma, yani Bizans, yer yer savaşarak yer yer göçmenleri yerleşik medeniyete dahil ederek göç sürecini Batı'ya göre daha başarılı biçimde atlatılabilecektir. Bizans'ın Germen toplumların göçü karşısındaki durumu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çeviren: Fikret İşıltan, 7. Tıpkıbasım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 46-62. Batı Roma'nın yıkılışı ve Avrupa kültürünün oluşumunda Germen etkisinin zannedildiği kadar fazla olmadığı yönünde görüş için ayrıca Bkz.: Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No.: 8, Ankara, Gazi Üniversitesi Basın – Yayın Yüksekokulu Basımevi, 1982, s. 83-105. Germenler ile Roma arasındaki bağlantıyı Roma Kilisesi kurmuştur. Ullmann, **A Short History of the Papacy**, s. 6.

²⁷ Vikingler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Anders Winroth, **The Age of the Vikings**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2014.

²⁸ Türk akınlarından en meşhuru Attila komutasındaki Hunlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Hunlar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Çevirenler: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007, s. 68-77 (Bundan sonra **Türklerin Tarihi** olarak anılacaktır). Türk toplumlarının bozkır kültürü hakkında Bkz.: A.e., s. 117-152. Türk ve Moğol göçlerinin siyasi ve sosyal sebepleri için ayrıca Bkz.: Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, s. 247-255.

²⁹ Moğolların Asya ve Avrupa'da akınlar düzenlediği dönem hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Roux, **Türklerin Tarihi**, s. 268-301. Moğolların Avrupa ve Asya toplumlarının gündeminde olduğu 13. yüzyıl'da yazılmış bir kaynak için Bkz.: Ahmet Temir, **Moğolların Gizli Tarihi: Yazılışı 1240, I, Tercüme**, Prof. E. Haenisch'in Almanca ve S. Kozin'in Rusça Tercümesini Moğolca Aslı ile Karşılaştırıp Dilimize Çeviren Ahmet Temir, 5. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2016.

³⁰ Bu çalışmadaki kutsal savaş kategorisine dahil edilmesi daha doğru olacak Müslüman Arap akınlarıyla birlikte tüm bu akınlar Ortaçağ Avrupası'nın feodal yapısının oluşumunda dış etken olarak zikredilmektedir. Marc Bloch, **Feodal Toplum**, Çeviri: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Savaş Yayınları, 1983, s. 13-82. Bununla birlikte, önceki toplumsal yapıyı yıkıcı bir etken olarak, Ortaçağ Avrupası'nın feodal yapısını esas tetikleyenin İslam akınları olduğu görüşü de dile getirilmektedir. Henri Pirenne, **H. Muhammed ve Charlemagne**, Çeviri: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Birey ve

modern savaş karşısında savaş politikasının belirginleşmediği görece ilkel bir aşamayı oluşturmaktadır.

Kuramsal düzlemde, herhangi bir ihtiyacın giderilmesi için savaşa başvurulması gerekliliğinin nasıl sözcüklere döküldüğü noktasında, kutsallığa veya akla atıf yapmakla hiçbir şeye atıf yapma ihtiyacı duymamak arasında fark gözetilmesi gerekmektedir. Savaşa meşruiyetini veren unsurun bulunmaması veya tespit edilebilecek kadar belirginleşmemesi, savaşı insan ve eşya avı haline getirmektedir.

1.1.2.1.2. Kutsal Savaş

İnsan ve eşya avından daha fazlası olarak kutsal bir amaç uğruna savaşmak, zamansal açıdan tek tanrılı dinlerin kurum ve kurallarıyla şekillenen Ortaçağ'la ve mekansal açıdan da Avrupa'nın Haçlı orduları veya Ortadoğu'nun Cihat ordularıyla sınırlıymış gibi anlaşılmamalıdır. Sosyal ve siyasi bir bütünlük içinde yaşayanlara kutsallık da dahil karakterini bahşeden Yunan kent devletleri³¹ de siyasi iktidarlara henüz devlet olma boyutunda olmasa da belirli ölçüde merkezileşmiş feodal krallık ve imparatorluklar da savaşlarını kendi global³² düzlemlerindeki kutsala atıfla gerçekleştirmektedir. Bu, kendisi kutsalın kaynağı olan kentin savunulması³³ veya ihtiyaçlarının karşılanması gibi global toplum uğruna olabileceği gibi feodal sözleşmeden kaynaklı yükümlülüğün yerine getirilmesi³⁴ gibi ilk bakışta tek tanrılı

Toplum Yayıncılık, 1984, s. 361-362. Son görüş hakkında ayrıntılı tartışma ve karşı görüş için Bkz.: Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, s. 145-150.

³¹ Yunan kent devletlerini ifade etmek için kullanılan *polis* kavramı ve bu kentlerin genel özellikleri hakkında Bkz.: Mehmet Ali Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 6. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, s. 11-18.

³² Bir bütünlük olarak diğer toplumlar karşısında kendi başına özne olabilen topluma global toplum denilmektedir. İlkel toplum, kent toplumu, feodal toplum ve ulus olarak sınıflandırılmaktadır. Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 3.

³³ Antik Yunan kentlerinde din o kadar önemlidir ki kentin mimari açıdan en gösterişli binaları tapınaklardır. R. E. Wycheley, **Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?**, Çeviri: Nur Nirven, Nezh Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1986, s. 6. Bu durum kentlerin genel olarak tanrılara adanmış olmasından kaynaklanmaktadır. A.e., s. 71.

³⁴ Feodal toplumda ilişkiler, taraflarına kişisel ayrıcalıklar sağlayan ve yükümlülükler yükleyen feodal sözleşmelere dayanmaktadır. Levent Köker, "Feodalite ve Siyasal Düşünce", içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, 7. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2011, s. 169-257, 183-187. Bu tür feodal ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Bloch,

dinlerin kutsallıkları karşısında fazla göze batmayan ama meşruiyetini yine bu dinlere dayandırabilen daha kişisel kutsallıklar için de olabilir.

Ortaçağ Avrupası'nın Haçlı seferleri, henüz feodal ilişkiler çerçevesinde birbiriyle savaşan aktörlerin savaş sahnesinde olduğu kargaşalık döneminde³⁵, kral ve feodal beyleri daha yüce bir kutsal amaca yönlendiren Papa vasıtasıyla Katolik Kilisesi çerçevesinde kamusalılık oluşturmaya³⁶ devletin oluşumuna giden yolda ciddi bir aşama anlamına gelmektedir³⁷. Feodal ilişkiler ağını aşacak biçimde soyutlamaya dayanan savaş anlayışı görülmektedir.

1.1.2.1.3. Uluslar Arasındaki Savaş

Henüz savaş politikasının belirginleşmediği dönemde temel ihtiyaçların giderilmesi amacıyla yapılan ve sonraki aşamada kutsal olan uğruna belirli bir savaş politikası çerçevesinde gerçekleştirilen savaş, modern toplumsal koşulların ve modern siyasi iktidar tipi olarak devletin oluşmasıyla birlikte yeni bir anlam kazanmıştır. Bundan sonra savaş, sadece ulus denilen inşa edilmiş gerçeklik çerçevesinde ve onun çıkarlarıyla sınırlı olarak yapılabilecektir. Bunun dışında,

Feodal Toplum, s. 159-349; Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, s. 159-164.

³⁵ Unutulmamalıdır ki feodal aktörlerden birisi de Katolik Kilisesi, yani Papa'nın kendisidir. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 131-136; Çoban, **Papalık**, s. 94-131. Papalık kurumunun diğer feodal özneler karşısında güç mücadelesi verdiği bir dönemde Avrupa'nın dışına yönelen Haçlı Seferleri, öngörülen hedeflere ulaşılamaması ve amacından sapmasıyla birlikte olumsuz sonuçlarıyla Papalık kurumunun otoritesini sarsmıştır. Çoban, **Papalık**, s. 101-103.

³⁶ Katolik Kilisesi, İsa'nın baş olarak sembolize edildiği mistik bir beden olarak tanımlanmakla, Ortaçağ'ın feodal öznesi ve aynı zamanda siyasi bir organizma olarak tarih sahnesindeki yerini almaktadır. Bu kutsal beden için, daha doğru bir deyişle onun parçası olarak verilecek savaş kutsal bir savaştır. Öyle bir kutsallık ki buna katılanlara, kurumsallaşmış dini temsil eden Kilise tarafından, tüm günahları bağışlanmış bir şehit olmak vaadedilmektedir. Ernst Kantorowicz, "Orta Çağ Siyasi Düşüncesinde "Vatan için Ölmek – Pro Patria Mori"", **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, Çeviren: Erol Öz, Düzelti: Bertil Emrah Oder, 4. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2013, s. 109-125, 115-121. Söz konusu mistik beden tasarımı, Katolik Kilisesi'nin görünmez başı İsa'nın vekili, görünen baş olarak Papa'dır. Papalık ile Katolik Kilisesi'nin özdeşleştirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Çoban, **Papalık**, s. 259-265. Ortaçağ'da Katolik Kilisesi'nin siyasi bir beden olarak düşünülmesi ve buna karşı laik siyasi beden düşüncesinin geliştirilmesiyle devletin siyasi bedeninin oluşumu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Kantorowicz, **Kralın İki Bedeni**, s. 262-308. İçerisinde bulunduğu tarihsel koşullarda oldukça gelişmiş, merkezi bir örgütlenme olarak Papalık hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Ullmann, **A Short History of the Papacy**, s. 148-163. Katolik Kilisesi'nde gözlenen merkezileşme eğilimi ve bunun Avrupa'daki siyasi gelişmelere etkisi için ayrıca Bkz.: Strayer, **Modern Devletin Kökenleri**, s. 43-46.

³⁷ Katolik Kilisesi'nden mutlak monarşiye, yurt savunması anlayışının gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Kantorowicz, **Kralın İki Bedeni**, s. 308-359.

hukuki anlamıyla savaş olarak adlandırılmaya layık bir çatışma mümkün değildir.

Uluslar arasındaki savaşın modern öncesi savaşlardan en temel farkı olan laiklik nedeniyle ulus, yaşamlarını insan merkezli biçimde akılla düzenleyen bireylerden oluşan somut insan toplumunu içeren, yeni bir tür soyut varlık olarak savaşmaktadır. Savaşa amacını veren de ulusun rasyonel dayanağa sahip çıkarlarıdır. Bu soyut varlığa belirli ölçüde kutsallık atfedilmiş olsa da ulusal çıkarların belirlenmesi rasyonel bir süreç olarak tasarlanmıştır. Öyle ki demokratikleşmeyle birlikte ulusal çıkarlar o dönemde yaşayan bireylerin de katkısıyla toplumun geniş kesimi tarafından belirlenir hale gelecektir.

1.1.2.2. Savaş Uygulaması veya Savaş Teşkilatı ve Tekniği

Savaş politikası bakımından modern ve öncesi arasındaki temel fark, bu çalışmada devletin temel özellikleri arasında ele alınan laiklik olarak belirlendi. Savaş uygulamasında gözlenen temel farklar ise devletin temel özelliklerinden diğer ikisi, merkezilik ve süreklilik olarak belirlenebilir. Savaş uygulamasının teşkilatı ve tekniğindeki gelişmeler, tarihsel süreçte siyasi iktidarın evrimiyle birlikte merkezilik ve süreklilik yönünde olmuştur.

1.1.2.2.1. Askeri Sınıf ve Asker Olma Ayrıcılığı

İlkel toplumda yöneten-yönetilen ayrımı henüz yokken veya belirsizken savaşın yürütülmesini üstlenecek bir sınıfa da ihtiyaç duyulmamaktadır³⁸. Savaşın kelimenin tam manasıyla av faaliyeti olmaya en yakın görülebileceği bu tür ilkel toplumlarda siyasi iktidar gibi savaşın örgütlenmesi de topluma yaygın biçimdedir. Bununla birlikte siyasi iktidarın varlığına veya güç kazanmasına izin vermeyen ilkel toplumun dahi savaş gibi uç durumlarda görece daha gelişmiş siyasi iktidar tiplerine yaklaşan bir emir komuta düzenine sahip olabildiği de gözlenmektedir³⁹. O halde,

³⁸ Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, s. 124.

³⁹ Tarımsal üretime geçilmesiyle birlikte ürünlerin ve toprağın korunması için savaşılması, savaşçı erkeklerin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, s. 25. Savaş döneminde toplumun önderi daha etkili hale gelmektedir. Bu nedenle farklılaşmayı istemeyen toplumun zamanla önderden yüz çevirmesi mümkündür. Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 17, 19-21. Aksi yönde bir gelişmede ise Germen toplumları örneğinde görüldüğü gibi ilkel aşamada güçlü bir askeri lider bulunmamakla birlikte, çevresinde topladığı asker kadrosuyla ganimet için sürekli savaşa giden askeri şefler zamanla siyasi iktidarın daha ileri gelişme aşamasında soyluluğun bir unsurunu oluşturabilirler. Friedrich Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Çeviri: Hasan İlhan,

insan toplumlarının en erken tarihi aşamasından bugüne siyasi iktidara ilişkin izlerin takip edilmesinde en hassas verileri savaş olgusunun sağlayabileceği tespitinde bulunulabilir. Daha sonra modern toplum bakımından yapılacak *egemenin* istisnai durumlarda kendisini belli edeceğine yönelik tespit⁴⁰ de bununla birlikte değerlendirilebilir.

Siyasi iktidarın belirmesi, yani yöneten-yönetilen ayrımının netleşmesiyle birlikte, hatta bazılarına göre bunun sebebi olarak, toplumdan farklılaşan askeri sınıfın oluştuğu görülmektedir. Dışarıdan gelen yağmacı veya toplum içerisinden çıkan farklılaşmış bir grup olarak, siyasi iktidar sahipliğiyle de paralel biçimde askerliği tekeline alan bu sınıf, savaş teşkilatının ana gövdesini oluşturmaktadır. Örneğin, Antik Yunan’da Atina kentinin siyasi gelişmeleriyle askeri gelişmeleri ve sosyal sınıflarla askeri kategoriler birbirinden ayrılamayacak biçimde iç içe geçmiştir⁴¹. Yeni bir askeri birim söz konusuysa bunun ardında sosyal sınıflara

Ankara, Alter, 2009, s. 180-182. İlkel toplumlarda, savaş dışında esas olarak av döneminde güvenliği sağlayan, bir nevi kolluk ve yargılama birimi gibi hareket eden askeri topluluklar da gözlenmektedir. Redfield, “İlkel Hukuk”, s. 301-302.

⁴⁰ Schmitt, **Siyasi İlahiyat**, s. 13-22.

⁴¹ Atina’nın sosyal ve siyasi gelişmeleri hakkında Bkz.: Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, s. 18-52; Oktay Uygun, **Demokrasi: Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2011, s. 9-46 (Bundan sonra **Demokrasi** olarak anılacaktır); Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, s. 117-131. Atina demokrasisinin gelişimine tarihsel olarak daha yakın bir noktadan bakmak için Bkz.: Aristoteles, **Atinalıların Devleti**, Çeviren: Ari Çokona, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013; Aristotle, **The Athenian Constitution**, in, **The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices**, English Translation by H. Rackham, M. A., The Loeb Classical Library, London, Cambridge, Massachusetts, William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1935, s. 2-188. Friedrich Engels, sosyal sınıfların askeri gelişmelere paralel olarak askeri örgütlenme çerçevesinde belirlenmesini *askeri demokrasi* olarak adlandırmaktadır. Buna göre toplumun örgütlenmesi, yağma ve yağmaya karşı korunma eksenli askeri örgütlenmedir. Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, s. 205-207. Yunan (Solon ve Kleisthenes) ve Roma (Servius Tullius) örneklerinde sosyal sınıfların özellikle reformcular tarafından bu örgütlenmeye göre belirlenmesi şaşırtıcı olmamıştır. **A.e.**, s. 142-149 (Yunan), 160-163 (Roma). Örneğin, Roma’da cumhuriyet dönemindeki bir meclis olan, *comitia centuriata*, adını askeri birlikleri ifade eden *centuria* sözcüğünden almaktadır. Zamanla bu mecliste ekonomik durumuna göre farklı sınıflar oluşturularak, buna göre askeri yükümlülükler belirlenmiştir. Herkes kendi ekonomik durumuna göre askeri yükümlülük üstlenmiş, dolayısıyla belirli bir servetin altında kalanlar askerlik yükümlülüğünden dışlanmıştır. Dahası, oy hakkı da askerlik yükümlülüğüyle orantılı olarak belirlenmiştir. Gary Forsythe, “The Army and Centuriate Organization in Early Rome”, **A Companion to the Roman Army**, Edited by Paul Erdkamp, Blackwell Companions to the Ancient World, Malden, Oxford, Victoria, Blackwell Publishing, 2007, s. 24-41, 26, 29-30, 32. Şunu da hatırlatmak gerekir ki Yunan düşünür Aristoteles’in aktardığı bilgiye göre Atina’da askeri görevlere seçim yoluyla geliniyordu ve kişilerin aynı görev için tekrar seçilmesi mümkündü. Aristoteles, **Atinalıların Devleti**, s. 69-71 (61-62); Aristotle, **The Athenian Constitution**, s. 165-171 (61-62). Bununla birlikte Atina demokrasisinde kura yoluyla seçim oylamayla seçime göre daha demokratik bulunmaktadır ve daha yaygın görülmektedir. Askeri görevlilerin tekrar seçilebilmesi de genel

ilişkin ciddi bir dönüşüm aranmalıdır⁴². Bir diğer örnek olarak Ortaçağ Avrupası'nın feodal ilişkilerinde belirleyici olan soyluluk unvanları, sadece sosyal ve siyasi statüyü değil askeri statüyü de göstermektedir⁴³.

Savaşın bir ayrıcalık olarak münhasıran askeri sınıf tarafından komuta edilmesi, askeri sınıfa dahil edilmeye layık görülmeyen alt sınıfların veya tarih boyunca çeşitli işlevlerle kullanılan paralı askerler gibi diğer ögelerin savaş sahnesinden tamamen dışlanması anlamına gelmemektedir⁴⁴. Askeri sınıfı diğerlerinden ayıran, barış durumundaki sosyal statüleridir. Bunlar siyasi iktidara sahip kent soyluları veya feodal soylulardır. Savaş masraflarının karşılanmasına katıldığı oranda savaşın yönetimine de katılan bu askeri sınıf, döneminin en gelişmiş savaş teknolojisini kullanabilmekle diğer sınıflar karşısında askeri ayrıcalıklarını korumak zorundadır⁴⁵. Böylece hem barışta sosyal ve siyasi statüyle hem de savaşta

uygulamanın istisnasını oluşturur. Uygun, **Demokrasi**, s. 28-30. Halk tarafından ve birden çok defa seçilebilmek, komutanların siyasi ağırlığını artırmıştır. Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, s. 127-128.

⁴² Örneğin Yunan kent toplumunda üst sınıf olan atlılar (*hippeis*) karşısında tüccar ve zanaatkarlardan müteşekkil yeni bir tür ağır piyade (*hoplit*) sınıfı oluşmuştur. Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, s. 23.

⁴³ Bloch, **Feodal Toplum**, s. 361-372; Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, s. 232-237. Öyle ki Ortaçağ Kuzey İtalya kent cumhuriyetlerinde, süvari ihtiyacından dolayı bir çok kişiye soyluluk sağlanmıştır. Daniel Waley, Trevor Dean, **İtalyan Şehir Cumhuriyetleri**, Çeviren: Hamit Çalışkan, II. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 26-27. Ayrıca, askerlik yükümlülüğü kent yurttaşlarının malvarlığının bir unsuru olarak mirasçılara kaldığı için birden fazla kişi mirasçı olarak yükümlülüğü paylaşabilmektedir. Hiç şüphesiz bu durum, kent yönetimi için asker sağlamada sıkıntıya neden olmaktadır. A.e., s. 57.

⁴⁴ Ortaçağ Avrupası'na ilişkin atlı şövalye efsanelerine rağmen aslında diğer tür savaşçıların, bilhassa piyadenin önemini koruduğuna ilişkin tespit için Bkz.: Bernard S. Bachrach, "Roma'nın Surları'nda (300-1300)", **Cambridge Savaş Tarihi**, Hazırlayan: Geoffrey Parker, Çeviren: Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, 2. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 69-92, 91-92. Ortaçağ Avrupası'nın paralı askerleri hakkında Bkz.: Bleda Rıza Kurtarıcan, **Muharebe Alanının Yeni Aktörleri: Askeri Yükleniciler**, İstanbul, Beta, 2017, s. 22-34 (Bundan sonra **Askeri Yükleniciler** olarak anılacaktır).

⁴⁵ Örneğin, Antik Yunan kent toplumunda atlı askerlerden olmak aynı zamanda ekonomik güç göstergesidir. Hatta Aristoteles ilk oligarşilerin ortaya çıkışını at yetiştirebilen büyük toprak sahiplerine bağlamaktadır. Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, s. 22. Aristoteles'e göre ekonomik güç gerektiren at sahibi olma ve ağır zırh sağlama gibi ayrıcalıklara sahip süvari ve zırhlı piyade sınıfları oligarşiyi oluşturmaktadır. Bunlara karşıt olarak daha az masraflı hafif piyade ve denizci sınıfı daha demokratiktir. Bu sınıf ayrımları nedeniyle Aristoteles, oligarşiyi karşı alt sınıfların birleşmemesi için farklı askeri sınıfların birbirine karıştırılarak ordunun oluşturulması gerektiğini belirtmektedir. Aristoteles, **Politika**, Çeviren: Mete Tunçay, 15. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2012, Kitap VI, Bölüm 7, s. 189-190; Aristotle, **Politics**, English Translation by H. Rackham, M. A., Reprinted, The Loeb Classical Library, London, Cambridge, Massachusetts, William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1959, Book VI, s. 514-517 (IV/3-5). Ortaçağ Avrupası'nda da süvari ve piyade arasındaki sosyal fark aşıkardır. Samuel E. Finer, "State- and

askeri statüyle yöneten sınıf olmaya devam eder.

Modern toplumda, savaşın örgütlenmesinde süreklilik esasını dikkate alan ve siyasi iktidarın merkezileşmesiyle birlikte tek merkezden yönetilecek düzenli ordulara ihtiyaç duyulmaya başlandığında, askeri sınıfın yerini meslek mensubu askerler almaya başlayacaktır⁴⁶. Sosyal, siyasi ve askeri unvanların iç içe geçtiği Ortaçağ Avrupası feodal ilişkiler ağı karşısında siyasi iktidarını merkezileştirmeye çalışan mutlak monarşinin ilk ihtiyaçlarından birisi, kendisine bağlı, rakibi soyluluğa karşı dayanağı olabilecek meslek mensubu asker kişiler ve bunlardan oluşan sürekli, düzenli bir ordudur⁴⁷. Böylece mutlak olan siyasi iktidarın savaşını yürütecek yeni

Nation-Building in Europe: The Role of the Military”, **The Formation of National States in Western Europe**, Edited by Charles Tilly, Princeton, London, Princeton University Press, 1975, s. 84-163, 102-103 (Bundan sonra “State- and Nation-Building in Europe” olarak anılacaktır); Bloch, **Feodal Toplum**, s. 363-364; Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, s. 231-232.

⁴⁶ Samuel P. Huntington, **Asker ve Devlet: Sivil Asker İlişkilerinin Kuram ve Siyaseti**, Çeviri: K. Uğur Kızılaslan, Salyangoz Yayınları, 2004, s. 9 (Bundan sonra **Asker ve Devlet** olarak anılacaktır). Huntington, askerlik mesleğinin başlangıcı için XIX. yüzyıla gelinmesi gerektiğini düşünmektedir. **A.e.**, s. 25-26.

⁴⁷ Modern anlamıyla rasyonel nitelikte askeri disipline ilişkin ilk çalışmalar da bu ihtiyacın fark edilmeye başlandığı İtalya ve Hollanda kentlerinin yükselişi döneminde yapılmaya başlanmıştır. Henüz ulusallık düzeyinde olmasa da yurt savunmasına hazır olacak bir milis ordusu için Roma ordusunun disiplinine atf yapan Niccolo Machiavelli bunlardan adı ilk olarak zikredilmesi gerektirir. Niccolo Machiavelli, **Savaş Sanatı**, Çeviren: Berna Hasan, İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2012; Niccolo Machiavelli, **Art of War**, Translated, Edited, and with a Commentary by Christopher Lynch, Chicago, London, The University of Chicago Press, 2005; Felix Gilbert, “Machiavelli: Savaş Sanatında Rönesans”, **Modern Strateji: Machiavelli’den Nükleer Çağa**, Derleyen: Peter Paret, Çeviren: Doruk Can Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 11-38; Aslıhan Turan, “Niccolo Machiavelli”, **Savaş Kuramları: Temel Düşünürler ve Yaklaşımlar**, Editör: Erhan Büyükcakıncı, Ankara, Adres Yayınları, 2015, s. 82-102. Roma İmparatorluğu’nun eski gücünü kaybettiği dönemde askeri konular hakkında yazan ve çalışmaları Avrupa’da modern düzenli ordu oluşturma çabalarında dikkate alınan Flavius Vegetius Renatus’a göre, Roma’nın karakteristik özelliği askeri disiplindir. Flavius Vegetius Renatus, **Roma Savaş Sanatı**, Latince Aslından Çevirenler: Samet Özgüler, Kutsi Aybars Çetinalp, 2. Baskı, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, Kitap I, Başlık I, s. 29-30 (Yazar, bundan sonra Vegetius olarak anılacaktır); Vegetius, **Vegetius: Epitome of Military Science**, Translated with notes and introduction by N. P. Milner, Second Revised Edition, Reprinted, Translated Texts for Historians Volume 16, Liverpool, Liverpool University Press, 2001, Book I, Chapter 1, s. 2-3 (Bundan sonra **Epitome of Military Science** olarak anılacaktır). Daha yakın döneme geri dönülecek olursa konuyla ilgili çalışmaları bulunan bir diğer düşünür Justus Lipsius’un, Hollanda’daki ordu reformunda (paralı askerlerin başıbozuk yağmacı tavırları tahrik etmiştir) önemli etkisi olan disiplinli ve düzenli orduya ilişkin görüşleri hakkında Bkz.: Bröckling, **Disiplin**, s. 61-81; Engin Topuzkanamış, **Hukuk ve Disiplin: Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları**, 2. Baskı, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2014, s. 163-177 (Bundan sonra **Hukuk ve Disiplin** olarak anılacaktır). Hollanda’da ilk defa modern askeri disiplin uygulamalarını gerçekleştiren ve sonraki düzenli ordulara örnek olan kişi Prens Maurice of Nassau olmuştur. William H. McNeill, **The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000**, Chicago, The University of Chicago Press, 1982, s. 126-130 (Bundan sonra **The Pursuit of Power** olarak anılacaktır); Geoffrey Parker, **Askeri Devrim: Batı’nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800**, Tercüme: Tuncay Zorlu, İkinci Basım, İstanbul, Küre Yayınları, 2018, s. 55-62 (Bundan sonra **Askeri Devrim** olarak

bir askeri kadro oluşturulmaktadır⁴⁸. Bunlar, kendileri de siyasi iktidarın taşıyıcısı olan ve çağrı üzerine her zaman çok istekli şekilde savaş alanına gelmeyen soylulardan daha faydalı olacaktır. Mutlak monarşilerden sonraki aşamada ulus inşasıyla birlikte süreç, merkeziliğin ve sürekliliğin somut varlık olarak mutlak monarktan soyut bir varlık olarak ulusa geçişiyle geri dönülemez aşamaya gelmiştir.

1.1.2.2.2. Savaş Teknolojisi

Laikleşme, daha önce de belirtildiği üzere modern toplumun önceki dönemden bir bütün olarak kopuşu anlamına gelmektedir. Bunun bir yönünü de **Rönesans** ve **Reform** sonrasında bugünkü insani ve dünyevi düzleme geçen bilimsel düşünce oluşturur. İnsan dışında, gözleme ve deneye değil dışsal kaynaklı ön kabullere dayalı, felsefeden ayrılmamış bilgi edinme faaliyetinin yerine bilimsel bilgi edinme faaliyetinin geçmesi de bu döneme denk gelmektedir⁴⁹. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler, toplumun üst sınıflarının dahi merkezi bir organizasyon olmadan, örneğin feodal toplumdaki gibi kendi ordularını kurarak, ulaşamayacağı

anılacaktır); Gunther E. Rothenberg, “Nassaulu Maurice, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli ve On Yedinci Yüzyılın ‘Askeri Devrim’i”, **Modern Strateji: Machiavelli’den Nükleer Çağa**, Derleyen: Peter Paret, Çeviren: Doruk Can Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 39-77, 44-54. Sürekli olarak savaşa hazır merkezi orduların kurulmasına ilişkin girişimler hakkında ayrıca Bkz.: Finer, “State- and Nation-Building in Europe”, s. 99-102; Kurt darcan, **Askeri Yükleniciler**, s. 52-82. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa’daki gelişmeleri geriden gelerek de olsa takip etmekteydi. Osmanlı’da Müslümanlar için ilk matbaayı kuran İbrahim Müteferrika, 1732 yılında yayımlanan eserinde, modern askeri disiplinin öneminden bahsetmektedir. İbrahim Müteferrika, **Milletlerin Düzeninde İlmi Usüller: Usul’ül – Hikem Fi Nizam’il – Ümem**, Sadeleştiren: Ömer Okutan, Türk Klasikleri: 32, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 34-62 (Bundan sonra **Milletlerin Düzeninde İlmi Usüller** olarak anılacaktır). Avrupai bir düzenli ordu için yapılan çalışmalar hakkında Bkz.: Fatih Yeşil, **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016 (Bundan sonra **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu** olarak anılacaktır). Avrupa’da, düzenli ordularıyla birlikte devletin oluşumu sürecinde, savaş teknolojisi, disiplin ve denizciliğin önemi hakkında ayrıca Bkz.: Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s. 144-159.

⁴⁸ Mutlak monarşiler döneminde, yani artık devlet oluşmaya başladığında, gerçekleşen bu gelişmelerin benzeri hukuk mesleğinde de görülmektedir. Feodal yargı yetkileri karşısında kralların yargı teşkilatını oluşturması önemli bir örnek teşkil etmektedir. İngiliz hukuk tarihindeki gelişmeler hakkında Bkz.: Ali Saçar, “Hakimlik Teminatı Kurumunun Ortaya Çıkışı”, **II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri Cilt: 1**, Editör: Fethi Gedikli, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2016, s. 535-557, 545-549. Avrupa genelinde kralların yargı teşkilatının gelişimi ve bunun devletin oluşumundaki önemi hakkında ayrıca Bkz.: Strayer, **Modern Devletin Kökenleri**, s. 50-53, 57-60.

⁴⁹ Aydınlanma döneminin düşünce dünyası ve laik aklın önem kazanması hakkında Bkz.: Mehmet Ali Ağaoğulları, “Aydınlanma: Düşünceler Yumağı”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Filiz Çulha Zabcı, Reyda Ergün, **Kral – Devletten Ulus – Devlete**, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, s. 233-353, 238-256.

savaş teknolojisinin varlığını sonuçlamaktadır⁵⁰. Ortaçağ'da atlı süvari olmak için gereken ekonomik güç ve soyluluk unvanı, ağır toplar ve sonraki aşamalarda daha da ileri gidildiğinde tanklar karşısında hiçbir değer ifade etmeyecektir.

Gelişmiş savaş teknolojisi, bu gelişim sürecini finanse ederek destekleyecek ve örgütleyecek gelişmiş merkezi örgütlenmeyi gerektirmektedir⁵¹ ki devlet bunu en iyi yapabilecek siyasi iktidar tipi olarak ortaya çıkmıştır⁵². Teknolojik gelişmenin bir

⁵⁰ Friedrich Engels, Karl Marx'ın 1848 yılında Fransa'da yaşanan devrimci süreç hakkındaki yazılarının toplandığı 1895 tarihli Almanca baskıya yazdığı giriş bölümünde, savaş teknolojisindeki gelişmeler ve güncel silahların büyük sanayi tarafından üretilebilir hale gelmesiyle birlikte, siyasi iktidara ve bunun düzenli ordusuna karşı gerçekleştirilecek silahlı ayaklanmaların zorlaştığını belirtmektedir. Karl Marx, **Fransa'da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850**, içinde, **Fransız Üçlemesi**, Almancadan Çeviren: Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 15-138, 29-30 (Bundan sonra **Fransa'da Sınıf Mücadeleleri** olarak anılacaktır). Böylece, modern toplumda savaş teknolojisinin gelişimi, sadece siyasi iktidarın merkezileşmesini sağlamamakta, onun paylaşılmasına yönelik taleplere karşı güvenliği de temin etmektedir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde savaş teknolojisinin gelişimi hakkında ayrıca Bkz.: Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s. 291-304.

⁵¹ Kurtdarcan, **Askeri Yükleniciler**, s. 39-44. Örneğin, Polonya aristokrasisi, savaş teknolojisindeki gelişmeler doğrultusunda siyasi iktidarın merkezileşeceğini öngörerek, askeri yeniliklere direnmiştir. Parker, **Askeri Devrim**, s. 86. Bununla birlikte, siyasi iktidarın merkezileşmesinin erken aşamasında, monarşiler dahi gelişen savaş teknolojisinin mali yükünü taşımakta zorlanmıştır. A.e., s. 130-135. Adam Smith, gelişmekte olan savaş teknolojisinin masraflarını karşılayabilen uygar ulusların görece ilkel aşamadaki toplumlara karşı üstün gelmesinden yola çıkarak, ateşli silahların uygarlık için faydalı olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Adam Smith, **Milletlerin Zenginliği**, İngilizce Aslından Çeviren: Haldun Derin, VII. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, Beşinci Kitap, Bölüm I, Kısım I, s. 788; Adam Smith, **The Wealth of Nations: An Inquiry into the Nature and Causes**, Hampshire, Harriman House, 2007, Book V, Chapter I, Part I, s. 462 (Bundan sonra **The Wealth of Nations** olarak anılacaktır). Smith, serbest piyasayı savunmakla birlikte, ulusal savunmaya ilişkin konularda siyasi iktidarın ekonomiye müdahalesini gerekli görmektedir. Edward Mead Earle, "Adam Smith, Alexander Hamilton, Friedrich List: Askeri Gücün Ekonomik Temelleri", **Modern Strateji: Machiavelli'den Nükleer Çağa**, Derleyen: Peter Paret, Çeviren: Doruk Can Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 251-290, 257-259 (Bundan sonra "Askeri Gücün Ekonomik Temelleri" olarak anılacaktır). Teknolojik gelişmeler mevcut askeri yapılanma içerisinde genelde isteksizce kabul edilmiş, sonraki aşamada elde edilen fayda askeri yapılanmadaki dönüşümle karşılıklı etkileşim halinde yeni teknolojinin yerleşik hale gelmesini sağlamıştır. Bu nedenle teknolojiyi, tüm geleneksel direnç noktalarına rağmen, uygun bir örgütlenmeyle mevcut sisteme dahil etmek zorlu bir süreçtir. Bu sürecin tarihten örneklerle ayrıntılı biçimde değerlendirilmesi için Bkz.: Rene Moelker, "Teknoloji, Organizasyon ve Güç", **Askeri Sosyoloji: Handbook of the Sociology of the Military**, Editör: Giuseppe Caforio, Çeviri Editörleri: Zafer Uzun, Hakan Bayramlık, 2006 Springer Baskısından Çeviri, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, 2017, s. 385-402. Yeni teknolojilerin kabullenilmesi ve yerleşik hale gelmesi süreci hakkında ayrıca Bkz.: Jeremy Black, **Savaş ve Teknoloji**, Çeviren: Cengiz Yücel, y.y., Doruk Yayıncılık, 2019, s. 30-38.

⁵² Fransız Kralı Louis XIV, siyasi iktidarını merkezileştirerek mutlak monarşiyi tesis etmesiyle modern düzenli ordunun gelişiminde önemli bir aşama oluşturmıştır. Finer, "State- and Nation-Building in Europe", s. 131-134; McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 124-125; Carl von Clausewitz, **Savaş Üzerine**, Çeviren: Selma Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, Üçüncü Cilt, Sekizinci Kitap, Üçüncü Bölüm (B), s. 698; Carl von Clausewitz, **On War**, Translated by J. J. Graham, New and Revised Edition, Third Impression, In Three Volumes, Vol. III, London, New York, Kegan Paul, Trench, Trubner & CO., LTD., E. P. Dutton and CO., 1918, Book VIII, Chapter III (B), s. 94-95 (Bundan sonra **On War III** olarak anılacaktır). Fransa'da mutlak monarşinin ve düzenli ordunun

diğer önemli sonucu askeri sınıf yerine meslek mensupluğu olarak askerliğin gelişimine sağladığı katkıdır. Örneğin, XVIII. yüzyıldan başlayarak topçu birliklerinde hem mühendislik hem askerlik konusunda yeterliliği bulunan kişiler, teknik kabiliyetleri ölçüsünde, belirli ölçüde liyakate dayalı bir sistemde kendisine yer bulabilecektir⁵³.

Askerlik mesleğinin gelişmesiyle birlikte, modern öncesi askeri sınıfın yerine modern toplumda merkezi siyasi iktidar bütünü içerisinde sivil bürokrasiden farklılaşan askeri bürokrasi oluşacaktır.

1.2. Sürekli Savaşa Karşı Barış için Devletin Ortaya Çıkışı

Devletin tarih sahnesine çıktığı dönem, Avrupa’da Ortaçağ’ın sona erdiği dönemdir. Ortaçağ Avrupası’nın karakteristik özelliği, siyasi iktidarın kral, feodal bey ve ruhban arasında paylaşılmış olmasıdır. En temel siyasi ve hukuki sorun merkezi siyasi iktidarın oluşturulamamasıdır. Merkezi siyasi iktidarın bulunmaması, farklı siyasi iktidar odaklarının aynı topraklar üzerinde aynı anda siyasi iddialarda bulunması anlamına gelebilmektedir. Bunun sonucu, Ortaçağ boyunca özellikle Batı Avrupa’da, üç ana iktidar odağının birbiriyle sürekli savaş halidir⁵⁴. Farklı toplumların birbiriyle savaşı bir kenara aynı toplum içinde sürekli bir savaş hali söz konusudur. İşte bu temel sorun üzerine toplumsal barışın tesisi için prens, kral,

oluşumu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Anderson, **Absolutist State**, s. 100-106; Kurtarıcan, **Askeri Yüklenciler**, s. 67-76. İngiliz monarşisi, Kıta Avrupası’ndaki gibi geniş düzenli ordular oluşturamamıştır. Anderson, **Absolutist State**, s. 122-123. Bununla birlikte, coğrafi konumunun da yardımıyla denizlerdeki üstünlüğün ele geçirilmesine odaklanmıştır. **A.e.**, s. 133-135.

⁵³ McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 172-173. Tarihsel olarak daha erken aşamada, savaş teknolojisindeki gelişmeler, savaşta süvarilerden çok piyadelerin önem kazanmasına neden olmuştur. Finer, “State- and Nation-Building in Europe”, s. 103-108; Parker, **Askeri Devrim**, s. 50-54. Piyadelerin önem kazanmasının, toplumlar arasındaki farklılıklar nedeniyle Avrupa’daki sosyal dönüşüm kadar geniş çaplı olmasa da askeri açıdan Osmanlı İmparatorluğu’na yansması, başlangıçta gayrimüslim çocuklarının ailelerinden alınarak Müslüman olarak yetiştirilmesi ve böylece sosyal bağlarından arındırılarak sadece İmparator’a bağlı merkezi bir askeri güç haline getirilmesi mantığına dayanan yeniçeri teşkilatının, piyade sayısının artırılması ihtiyacı nedeniyle, sosyal bağlarını korumaya devam ederek İmparator’a sadakatini bunlara paylaştıracak Müslümanların da alınmasıyla geleneksel yapısını yitirmesi olmuştur. Mehmet Mert Sunar, “Yeniçeri Ocağı’nın Kısa Bir Tarihçesi”, **Türk Askeri Kültürü: Hunlar’dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 583-597, 588-589.

⁵⁴ Feodal toplum sürekli savaş haliyle özdeşleşmişken, modern merkezi siyasi iktidarla birlikte barış siyasi düşüncede vurgulanır hale gelmiştir. Mark Neocleous, **Savaş Erki, Polis Erki**, Ankara, NotaBene Yayınları, 2014, s. 48-53.

imparator⁵⁵ veya kilisenin siyasi iktidarı tek elde toplaması gerekliliği gündeme gelmiştir. Bu aşamada hiçbir aşkın meşruiyet kaynağına atıf yapmadan doğrudan dünyevi iktidarı tesis etmeye çalışanlar⁵⁶ da aynı dine atıfla farklı iktidar odaklarında gücü toplamayı amaçlayanlar⁵⁷ da görece daha hayal ürünü⁵⁸ toplum tasarımı olanlar

⁵⁵ İmparatorluk yönetimi altında sağlanan barış düşüncesinin kökeni Roma dönemine dayanmaktadır. Romalıların kendi aralarındaki çatışmaları sona erdirerek yeni İmparatorluk yönetimini tesis eden Augustus tarafından inşa edilen barış sunağı hakkında dönemin doğrudan tanığının şiirsel anlatımı için Bkz.: Publius Ovidius Naso, **Fasti (I-VI) Roma Takvimi ve Festivaller**, Latince'den Çeviren ve Yorumlayan: Asuman Coşkun Abuagla, Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016, I. Kitap, s. 71. Augustus döneminde, iç çatışmaların sona ermesiyle sağlanan barışın göstergesi olarak, askerler İtalya'dan uzaklaştırılmıştır. Kate Gilliver, "The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army", **A Companion to the Roman Army**, Edited by Paul Erdkamp, Blackwell Companions to the Ancient World, Malden, Oxford, Victoria, Blackwell Publishing, 2007, s. 183-200, 184-185, 195-196. Bununla birlikte, aynı dönemde, görece merkezileşmiş siyasi iktidar olarak İmparatora bağlı bir ordu oluşturulmuştur. **A.e.**, s. 187-188. İmparatorluk anlayışına göre, Roma'nın dışında barıştan söz edilebilmesi için bu coğrafyaların savaş yoluyla hakimiyet altına alınması gerekmektedir. Neocleous, **Savaş Erki, Polis Erki**, s. 53. Dönemin anlayışını, tarihsel olarak sonradan söylenmiş olsa da iyi yansıtan bir söz, Vegetius'a aittir: "*Barış isteyen, savaşa hazırlansın (Therefore, he who desires peace, let him prepare for war)*". Vegetius, **Roma Savaş Sanatı**, Kitap III, Önsöz, s. 80; Vegetius, **Epitome of Military Science**, Book III, Preface, s. 63.

⁵⁶ Machiavelli, İtalya coğrafyasında işgalcilerin sebep olduğu savaş halinin sona erdirilmesi amacıyla, süregiden savaşın gerektirdiği her şeyi yapmaya yetkili bir yönetici önermektedir. Niccolo Machiavelli, **Hükümdar**, Çeviren: Necdet Adabağ, VII. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, XXVI, s. 97-101, para. 1-7; Niccolo Machiavelli, **The Prince**, Translated and with an Introduction by Harvey C. Mansfield, Second Edition, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1998, s. 101-105. Machiavelli'in siyasi iktidara ilişkin görüşleri için ayrıca Bkz.: Levent Köker, Mehmet Ali Ağaoğulları, "Rönesans ve Niccolo Machiavelli", içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral – Devlete**, 6. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2013, s. 149-233, 165-233; Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, s. 329-338; Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 189-195; Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, s. 109-122.

⁵⁷ Dante, Padova'lı Marsilius ve Ockham'lı William XIII-XIV. yüzyıl itibarıyla din eksenli çözüm arayan düşünürlerdir. Bu dönemin esas sorunu laik yöneticilerle Papa arasındaki sorunlu ilişkidir. Dante'ye göre çözüm dünyevi monarşi olarak İmparatorluk ile Papanın, ilkinin siyasi iktidar ikincisinin dini iktidar olarak, bir arada bulunmasıdır. Bunu yapabilmek için İmparatorluğun meşruiyetini Katolik Kilisesi'nden almadığını yine din üzerinden ispatlaması gerekmiştir. Dante'nin siyasi iktidara ilişkin görüşleri hakkında Bkz.: Dante, **Monarşi**, Editör: Prue Shaw, Çeviri: Begüm Yiğit, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2017; Mehmet Ali Ağaoğulları, "Laik İktidarın Belirmesi", içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral – Devlete**, 6. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2013, 11-90, 36-52; İzzet Mert Ertan, "Bir Ortaçağ Düşünürü Olarak Dante'nin *de Monarchia*'sında Siyasi Düşünce", **Eğitim Bilim Toplum Dergisi**, Cilt 13, Sayı 52, Güz 2015, s. 9-37; Kantorowicz, **Kralın İki Bedeni**, s. 577-628. Padova'lı Marsilius ise dünyevi iktidar-ruhani iktidar çatışmasını çok daha radikal bir çözümle, dini iktidarı da kapsayan dünyevi iktidar modeliyle çözmektedir. Barışın tesisi için yine dünyevi İmparatorluk önerilmektedir, bu seferki Papa'dan bağımsızlığını kazanmaya çalışmaktan da öteye giderek Papa'yı sadece Roma Piskoposu durumuna düşürmektedir. Ağaoğulları, "Laik İktidarın Belirmesi", s. 52-74. Bu radikal çözümün laikleşme ve devletin oluşumunda önemli bir aşamayı ifade etmesi hakkında Bkz.: Gerard Mairet, "Padova'lı Marsilius'dan Louis XIV'e Laik Devletin Doğuşu", **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, Çev: Cemal Bali Akal, Düzelti: Balca Çelener, 4. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2013, s. 215-242, 220-225. Ockham'lı William, İmparator ve Papa'nın iki farklı alanda iktidARlarını sürdürmelerine onay verir, yer yer birbirlerinin alanlarına müdahale etmeleri gerekebilecek, mutlak ast-üst ilişkisi içermeyen bir ilişki önermektedir. Ağaoğulları, "Laik İktidarın Belirmesi", s. 74-85.

da bu ortak kaygıyla hareket etmektedir. Yani aralarındaki zamansal ve düşünsel ciddi farklılıklara rağmen Avrupalı düşünürleri birleştiren husus, Ortaçağ Avrupası'nın sürekli savaş halinin bir daha bozulamayacak barışın tesisiyle sonuçlandırılmasıdır⁵⁹.

Ortaçağ Avrupası'nda sürekli savaş halini ortadan kaldırmaya yönelik görüşler ileri süren düşünürler, devletin oluşumu aşamasında önemli düşünsel dayanaklar sağlamıştır ancak modern toplumun merkezi siyasi iktidar modeli devlete karakterini veren düşünürler olarak Thomas Hobbes⁶⁰, John Locke⁶¹ ve Jean-Jacques Rousseau⁶² isimleri zikredilmelidir. Bunların ortak özelliği sadece devletin

⁵⁸ Hayal ürünü ifadesinden küçümseme anlaşılmamalıdır. Burada kastedilenler ütopyacılar, Thomas More ve Thoma Campanella'dır. Bu düşünürler gerçek yaşam karşısında daha steril bir düşünce ortamında, olmayan adalarda kendi ideal yönetimlerini oluşturmaktadır. Bu adalarda dış dünyaya karşı bir bütün oluşturan, barış ve düzen içerisinde bulunan toplumlar yaşamaktadır. More'un ütopyası için Bkz.: Thomas More, **Utopia**, Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol, Mina Urgan, XVI. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013; Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 203-205; Mehmet Ali Ağaoğulları, "Devlet İktidarının Sorgulanması", içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral – Devlete**, 6. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2013, s. 235-342, 235-274; Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, s. 122-132. Campanella'nın ütopyası için Bkz.: Thoma Campanella, **Güneş Ülkesi: Felsefi Devlet Modeli**, Çeviren: Çiğdem Dürüşken, İkinci Basım, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2011; Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 205-206.

⁵⁹ Çünkü malların mübadelesi için gerekli güvenlik ihtiyacı, her geçen gün daha da gelişen ticari yaşamla birlikte barış ortamının da süreklileşmesini gerektirmektedir. Evgeny B. Pasukanis, **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**, Çeviren: Onur Karahanoğulları, 3. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 2013, s. 138-139. Ortaçağ Avrupası'nda ticari yaşam hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1983. Ticari yaşamın kentlerle birlikte gelişme gösterdiği de not edilmelidir. Barkın Asal, **Kodlaştırma: Fransız Medeni Kanunu'nun Felsefi ve Tarihi Kökenleri**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2018, s. 40-43 (Bundan sonra **Kodlaştırma** olarak anılacaktır). Avrupa'da kentlerin gelişimi hakkında ayrıca Bkz.: Smith, **Milletlerin Zenginliği**, Üçüncü Kitap, Bölüm III, s. 427-439; Smith, **The Wealth of Nations**, Book III, Chapter III, s. 257-263. Ortaçağ Avrupası'nın yeni kentli tüccar profili için ayrıca Bkz.: Jacques Le Goff, **Ortaçağ Tüccarları ve Bankerleri**, Çeviren: Oğuz Adanır, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2018.

⁶⁰ Thomas Hobbes'un siyasi düşüncesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Mehmet Ali Ağaoğulları, "Thomas Hobbes: Ölümlü Tanrı", içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Kral – Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, 4. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, 163-280; Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, s. 345-359; Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 209-210; Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 204-216; Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, s. 146-161.

⁶¹ John Locke'un siyasi düşüncesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Filiz Zabcı, "John Locke: Liberalizmin Düşüncedeki Öncüsü", içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Filiz Çulha Zabcı, Reyda Ergün, **Kral – Devletten Ulus – Devlete**, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, s. 101-232; Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, s. 364-379; Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 210-223; Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 219-232; Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, s. 168-186.

⁶² Jean-Jacques Rousseau'nun siyasi düşüncesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Mehmet Ali Ağaoğulları, **Ulus – Devlet ya da Halkın Egemenliği**, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2010, s. 9-171; Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, s. 387-397; Gemalmaz, **Devlet, Birey ve**

oluşumunu sağlayan en olgun düşünsel dayanakları sağlamaları değildir. Bir diğer ortak noktaları da izlerini Antik Yunan düşüncesinde, hatta bu düşüncenin en önemli isimlerinden olan Platon⁶³'da bulabileceğimiz kurgusal bir geçmiş üzerinden geleceğe yönelik çıkarımda bulunma yöntemidir. Böylece daha iyi veya daha kötü bir geçmiş tecrübe tasviriyle geleceğin nasıl şekillendirilmesi gerektiği ortaya konulmaktadır. İki ayrı kurgusal düzlem oluşturulmakta ve birisi diğerinin deney grubu gibi kullanılarak karşılaştırma yapılmasına imkan sağlanmaktadır. Hobbes, Locke ve Rousseau bu yöneme başvurarak, uygar yani modern insanla doğal haldeki yani modern öncesi insan arasında yaptıkları ayrım üzerinden, devletin meşruiyetini Antik Yunan'da bazı *sofistlerin*⁶⁴ de denedikleri gibi sosyal ve siyasi bir sözleşmeye, diğer bir deyişle *toplum sözleşmesine* dayandırmıştır⁶⁵.

1.2.1. Modern Öncesi Dönemin Sürekli Savaş Hali Olarak Tasvir Edilişi

Devletin meşruiyetini *toplum sözleşmesine* dayandıran düşünürler, böyle bir sözleşmeye neden ihtiyaç duyulduğunu açıklayabilmek için kurgusal bir doğal hal tasvirine başvurmaktadır. Doğal hal tasvirleri düşünürden düşünüre çok ciddi farklılıklar barındırmaktadır. Ancak bir genelleme yapılacak olursa, barış içinde başlayan veya başından beri savaşı içeren doğal hal, sözleşmenin hemen öncesinde bir tür sürekli savaş halini almaktadır. Tıpkı Ortaçağ Avrupası'nın sürekli savaş

Özgürlük, s. 228-244; Uygun, **Devlet Teorisi**, s. 237-262; Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, s. 207-230.

⁶³ Yunan düşünür Platon, açıkça geçmişe ilişkin öykülerden birisi olduğunu belirttiği, bir tufanla insanların çok azı dışında hepsinin yeryüzünden silinmesi hadisesi sonrasında toplumların nasıl oluştuğunu açıklamaktadır. Platon, **Yasalar**, Çeviri: Candan Şentuna, Saffet Babür, İstanbul, Kabalıcı Yayıncılık, 2012, III. Kitap, s. 118-128 (676a – 682e); Plato, **Laws**, in, **Complete Works**, Edited by John M. Cooper, Associate Editor D. S. Hutchinson, Translated by Trevor J. Saunders, Indianapolis, Cambridge, Hackett Publishing Company, 1997, s. 1318-1616, Book III, s. 1365-1371 (676a – 682e).

⁶⁴ Örneğin *sofist* Yunan düşünür Protagoras, mitosa dayalı bir akıl yürütmeye ifade ettiği üzere, geçmiş dönemde siyasi iktidarın tüm insanlara yayılmış olduğu ve kendilerinden ayrı bir siyasi iktidarın oluşumunun da bunların rızasıyla, insan ürünü olarak mümkün olduğu görüşündedir. Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, s. 89-92. Daha sonra yine *sofist* düşüncenin temsilcilerinden Kritias, Antiphon, Lykophron ve Alkidamas da benzer yönde düşünceleri gündeme getirmiştir. A.e., s. 98-100.

⁶⁵ Tarihsel olarak Hobbes'dan önce siyasi iktidarın oluşumunu sözleşme kuramıyla açıklayan İspanyol düşünür Francisco Suarez de unutulmamalıdır. Akal, **Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı**, s. 252-257.

halini yaşıyan toplumları gibi. Fiili olarak gözlenen mezhep savaşları, kral-feodal bey ve kral-kilise savaşlarına hiç değinilmeden ama bu savaşlara gönderme yapar nitelikte çözümler üretilerek bitirilmeye çalışılan doğal savaş hali, birey ve toplumun gelişimini imkansız kıldığı için sona erdirilmesi gereken bir toplumsal hastalık olarak görülmektedir.

Toplumsal hastalık olarak sürekli savaş hali, doğal halin kendiliğinden veya zamanla bozulmasından doğmuş olabilir. Bu ayrım devletin oluşmasının gerekliliği savını etkilemez. Bununla birlikte devletin hangi yetkilere sahip olarak varlık kazanacağı meselesinde yol gösterici olur. Bu nedenle bazı genellemeler yapılarak iki tür doğal hal tasvirine yakından bakmak gerekmektedir.

1.2.1.1. Doğal Hal Olarak Sürekli Savaş Hali

Doğal hal, doğal hal olduğu için savaşın sürekliliğinden söz ediliyorsa barış için tek çözüm yolu doğal hali tüm kalıntılarıyla ortadan kaldırmaktır. Böyle bir toplumda gelişme, ilerleme mümkün değildir⁶⁶. Halbuki modern toplumda, akıl sahibi olmakla birey ve akla dayalı bir düzen inşasıyla toplum sürekli gelişme, ilerleme göstermeye odaklanmıştır. Savaş alanında böyle bir ilerleme kaydedilmesi mümkün değildir. Birey ve toplumun savaş halinden kurtulması bu nedenle hayati önemi haiz olmaktadır.

Önceki paragrafta yer verilen açıklama esas olarak Hobbes'un doğal hal tasvirinden yola çıkmaktadır. Bu öyle bir doğal haldir ki herkes gücü yettiği ölçüde, yani doğasının imkân verdiği ölçüde her şeyi yapma hakkına sahiptir⁶⁷. Bu herkesin

⁶⁶ Çünkü böyle bir ortamda insanlar hem kendilerinin hem de elde edecekleri ürünlerin güvenliğinden endişe ederek çalışmaktan imtina edecektir. Thomas Hobbes, **Leviathan: veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti**, Çeviren: Semih Lim, 11. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, Bölüm 13, s. 101-102 (Bundan sonra **Leviathan** olarak anılacaktır); Thomas Hobbes, **Leviathan**, Edited by Richard Tuck, Revised Student Edition, Sixth Printing, Cambridge Text in the History of Political Thought, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, Chapter 13, s. 89 (62).

⁶⁷ İnsanlar doğuştan eşittir. Bu nedenle de herkes, hiç kimseye ait olmayan her şey için birbiriyle savaşabilecektir. Eşitliğin dışına çıkabilen bir üst otorite yoksa, eşitler arasında sürekli bir savaş hali kaçınılmazdır. Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 13, s. 99-101; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 13, s. 86-89 (60-62).

her şey üzerinde hak sahipliği iddia edebileceğini göstermektedir⁶⁸. Aslında ortada hak diye bir kavram dahi bulunmamaktadır⁶⁹. Çünkü hakkın öznesi, nesnesi veya sınırları belirlenebilir değildir. Kim, kime karşı, hangi nesne üzerinde hak sahibidir? Böyle bir durumda insanın en temel, doğal hakkı hayatta kalmaktır⁷⁰. Bu doğal hal tasviri tam bir savaş alanıdır. Herkesin herkesle savaştığı ve birbirine düşman olduğu böyle bir savaş alanında hiç kimse başkası karşısında güvende değildir⁷¹. En güçlü olan insan dahi karşısında ittifak kuranlardan veya kendisinden daha akıllı veya kurnaz olanlardan sakınmalıdır⁷². Sürekli savaş haliyle özdeş bu doğal halde güvenlik hiçbir biçimde yoktur.

1.2.1.2. Doğal Halin Bozulması Sonucu Sürekli Savaş Hali

İkinci tür doğal hal tasvirinde, insanın iyi doğasına atıfla başlangıçta barış içinde, huzur dolu bir yaşam olduğu varsayılmaktadır⁷³. Burada da kelimenin tam anlamıyla haklardan söz edilemez. Ancak bazı temel, doğal haklar vardır ki bunlar insanın doğasından gelmektedir ve insan ilişkilerinin barış esasına göre yürütülmesini sağlar. Örneğin, daha önce sözü edilen doğal halde herkes gücü yettiği her şeyi elde edebilirken burada insanlar kendi emeklerinin ürünü olarak

⁶⁸ Bir başkasının bedeni üzerinde dahi hak iddiasında bulunulabilir. Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 14, s. 104; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 14, s. 91 (64).

⁶⁹ Doğruyu yanlış, adil olanı olmayanı belirleyecek yasama gücü olmadığında, bu kavramlardan da söz edilemez. Doğal halde mülkiyet dahi yoktur. Herkes elinde olana, elinde tutabildiği ölçüde sahiptir. Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 13, s. 102-103, Bölüm 15, s. 114; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 13, s. 90 (63), Chapter 15, s. 100-101 (71-72).

⁷⁰ Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 14, s. 106; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 14, s. 93-94 (66).

⁷¹ Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 13, s. 100; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 13, s. 87-88 (61).

⁷² Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 13, s. 99-100; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 13, s. 86-87 (60-61).

⁷³ Öyle ki doğal hal ile savaş hali arasında tezat vardır. John Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, Çeviri: Fahri Bakırcı, 2. Baskı, Ankara, Ebabil Yayınları, 2012, s. 18-19, para. 19 (Bundan sonra **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme** olarak anılacaktır); John Locke, **Two Treatises of Government**, Edited by Peter Laslett, Student Edition, 14th Reprint, Cambridge Texts in the History of Political Thought, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, s. 280-281, para. 19. Daha da ileri gidilerek doğa halinin barışa ve insanlığa en uygun hal olduğu dahi söylenebilir. Jean-Jacques Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, Çeviren: Rasih Nuri İleri, 12. Baskı, İstanbul, Say Yayınları, 2013, s. 118; Jean-Jacques Rousseau, **Discourse on the Origin and Foundations of Inequality Among Mankind**, in, **The Social Contract and the First and Second Discourses**, Edited by Susan Dunn, Lester Crocker's Reworking of an Anonymous Translation from 1761, Rethinking the Western Tradition, New Haven, London, Yale University Press, 2002, s. 69-148, 105.

topladıklarını elde edebilirler⁷⁴. Locke tarafından tasvir edilen bu tür bir doğal hal sürekli savaş haliyle özdeş değildir. Doğal hakların kendiliğinden oluşturduğu doğal sınırlar insanların birbirine zarar vermesini engelleyebilmektedir⁷⁵. Öyle ki Rousseau’da merhamet gibi daha romantik etkenlerin devreye girmesiyle neredeyse ideal bir model olarak doğal hal saf insan doğasını yansıtmaktadır⁷⁶. Sonradan kirlenmiş, bozulmuş olan bu saf doğal hal zorunluluktan dolayı geride bırakılmaktadır.

Locke’un ve Rousseau’nun doğal hali öyle kolay kolay geride bırakılabilecek gibi değildir. Böyle bir doğal yaşamdan merkezi siyasi iktidarın oluşumunu sağlayacak uygar yaşama neden geçilecektir? İnsanları buna iten bir gerekçenin olması gerekir. Bu nedenle doğal halin sürekli savaş hali olmadığı tasvirde de bir süre sonra artık doğal hakların gerçekleşmesinin mümkün olmadığı koşulların oluşması gerekir.

Locke, emek üzerinden açıkladığı doğal hak olarak **mülkiyeti** esas alan bir yaklaşımla, bozulmanın gerekçesini de bu noktada bulmaktadır. Başlangıçta doğal ihtiyaçlarla sınırlı üretim bir süre sonra bunu aştığında, mal istifleme ve para vasıtasıyla ticaret başladığında, insanlar arasında uyuşmazlık çıkması da eskisine göre daha yüksek olasılıkla mümkündür⁷⁷. Böyle bir ortamda, doğal haldeki herkesin kendisini savunma ve kendisine yöneltilen haksız fiilin karşılığı olan cezayı verme

⁷⁴ Bunun dayanağı insanın kendi üzerindeki mülkiyet hakkıdır. Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, s. 24, para. 27; Locke, **Two Treatises of Government**, s. 287-288, para. 27.

⁷⁵ İnsanların emeğiyle kazandığı mülkiyet hakkı doğal ihtiyaçlarca belirlenmektedir. Doğal ihtiyaçlar aşılmadığı takdirde ortada uyuşmazlık konusu oluşturan bir husus da bulunmamaktadır. Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, s. 37, para. 51; Locke, **Two Treatises of Government**, s. 302, para. 51.

⁷⁶ Rousseau, Hobbes’un insan doğasındaki bu özelliği gözden kaçırması nedeniyle doğal hale ilişkin tespitlerinde yanlışla düştüğünü belirtmektedir. Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, s. 119-124; Rousseau, **Discourse on the Origin and Foundations of Inequality Among Mankind**, s. 106-109. Rousseau, siyasi iktidara ilişkin görüşlerinin de ötesinde genel olarak modern bilimin ve sanatın gelişiminin insanın doğasının bozulmasına yol açtığını savunmaktadır. Jean-Jacques Rousseau, **Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev**, Çeviren: Sabahattin Eyüboğlu, IV. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013; Jean-Jacques Rousseau, **The Discourse on the Sciences and Arts**, in, **The Social Contract and the First and Second Discourses**, Edited by Susan Dunn, Translation by Susan Dunn, Rethinking the Western Tradition, New Haven, London, Yale University Press, 2002, s. 43-68.

⁷⁷ Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, s. 35-37, para. 46-51; Locke, **Two Treatises of Government**, s. 299-302, para. 46-51.

hakkını kullanmak durumunda olması, insanı kendi davasının yargıcı durumuna düşürmektedir⁷⁸. Bu ortamda sürekli savaş haline düşmek kaçınılmazdır. Aynı zamanda yaşam, özgürlük ve malvarlığını kapsayan geniş anlamıyla **mülkiyetin** korunması ihtiyacı baş göstermiştir⁷⁹.

Rousseau da kendi doğal hal tasvirinin bozuluşunu aşamalı olarak açıklar. Ancak sonunda belirli bir toprak parçası üzerinde hak sahipliği yani **mülkiyet** iddiası üzerine toplumun **mülkiyeti** esas alan eşitsizlik temelinde oluştuğunu ve böylece doğal halden geri dönülemez biçimde eşitsiz topluma geçişle çıkıldığını belirtir⁸⁰. Bu yeni durum barışın tesisi olamaz. **Mülkiyet** açısından daha iyi durumda olanların daha kötü durumda olanlara hükmettiği böyle bir ortamda haktan çok gasptan söz edilebilir⁸¹. Bu nedenle de **mülkiyet** ekseninde sürekli bir savaş halinin varlığı iddia edilebilir.

Locke ve Rousseau'nun farklı doğal hal tasvirleri, insanın iyi doğasına atıf yapılmasıyla ve doğal halin bozulmasının **mülkiyet** ekseninde açıklanmasıyla ortak yönleri sahiptir. Bununla birlikte, ilkinde doğal halin sona erdirilmesi için itici güç **mülkiyetin korunması** ihtiyacıken ikincisinde gaspa dayalı **mülkiyetin korunması** için oluşturulmuş eşitsiz toplumsal yapının yerine eşitliği tesis edecek yeni bir **toplum sözleşmesi** yapılması ihtiyacıdır. Doğal hal tasvirindeki bu fark, iki düşünürün barışın tesisi için önerdiği siyasi iktidar modelleri arasındaki farkları da belirleyici olmuştur.

⁷⁸ Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, s. 82-83, para. 125-128; Locke, **Two Treatises of Government**, s. 351-352, para. 125-128.

⁷⁹ Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, s. 81, para. 123-124; Locke, **Two Treatises of Government**, s. 350-351, para. 123-124.

⁸⁰ Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, s. 133; Rousseau, **Discourse on the Origin and Foundations of Inequality Among Mankind**, s. 113-114. Toplumsal yaşamda mülkiyetin devreye girmesinin başlangıcı olarak da madencilik ve tarım faaliyetlerinin gelişmesi gösterilmektedir. Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, s. 144; Rousseau, **Discourse on the Origin and Foundations of Inequality Among Mankind**, s. 120.

⁸¹ Gasp fiili kendiliğinden çatışma içerir. Gasp eden ve malına el koyulan sürekli savaş halindedir. Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, s. 150-151; Rousseau, **Discourse on the Origin and Foundations of Inequality Among Mankind**, s. 123-124. Bu savaş halinden korunabilmek için mülkiyete dayalı eşitsizliği kurumsallaştıran sözleşmeyle soruna geçici bir çözüm bulunmaya çalışılmaktadır. Rousseau, **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, s. 152-154; Rousseau, **Discourse on the Origin and Foundations of Inequality Among Mankind**, s. 124-126.

1.2.2. Siyasi İktidarın Merkezileşmesi ile Sürekli Savaşın Sona Ermesi Arasında Kurulan Bağlantı

Doğal halin kendiliğinden veya bozulmasından dolayı bir şekilde sürekli savaş halinin varlığının kabul edilmesiyle birlikte, barış içerisinde yaşaması istenilen insan topluluklarının merkezi bir siyasi iktidara ihtiyaç duyduğu da kabul edilmektedir. Uygar insan sadece sosyal değil siyasi bir topluluk olarak modern toplumun bireyi olarak görülmektedir. Bu toplumda savaş halini sona erdirecek bir üstün otorite olarak siyasi iktidar, yani devlet oluşmuştur.

Hobbes, Locke ve Rousseau siyasi iktidarı laik, merkezi, sürekli ve tüm bu özellikleri de kapsayacak biçimde mutlak olarak tasvir eder. Aralarındaki fark devletin bu biçimde mutlak siyasi iktidar olarak oluşmasında değil bu mutlak siyasi iktidarın hangi yetkilerle donatıldığının veya başka bir deyişle hükümet modelinin ve yetkilerinin (veya siyasi alanın) sınırlarının neler olduğunun doğal hal kuramlarındaki farklılara paralel olarak değişkenlik göstermesindedir. Hobbes'un teorisinden mutlak monarşi, Locke'un teorisinden sınırlı monarşi ve Rousseau'nun teorisinden demokrasi çıkarmak mümkündür ancak her halükarda söz konusu modern siyasi iktidar daha önce devletin özelliklerinde değinildiği gibi mutlaklıktır. Kendiliğinden meşru, kendisini inşa edenleri aşan, tüm siyasi iktidarı kendisinde toplayan bu varlık bir üstün otorite olarak mutlaklıktır.

1.2.2.1. Mutlak Siyasi İktidarın İnşası

Mutlak siyasi iktidarın inşasıyla doğal halden sosyal ve siyasi düzene kavuşmuş uygar hale geçilmektedir. Bu geçiş *toplum sözleşmesi* altında mümkün olmaktadır. Doğal halde her şeyi yapmaya yetkili olan veya en azından doğal haklarıyla sınırlı olarak her şeyi yapmaya yetkili olan insan, kendi özgürlüğünden vazgeçerek önceden kendi elinde bulunan yetkileri kendisinden üstünlüğünü kabul ettiği yeni varlığa devretmektedir. Bu noktada Hobbes, Locke ve Rousseau benzer yaklaşım sergileyerek, devletin oluşumu için insanın doğal haldeki daha özgür konumundan fedakarlıkta bulunmasını beklemektedir.

Hobbes'un doğal halinin sürekli bir savaş hali olduğuna değinilmişti. Böyle bir ortamda temel kaygının güvenlik olduğu da belirtilmişti. Hobbes, kuramının

merkezine güvenliği almaya devam ederek siyasi iktidarın oluşumunu açıklamaktadır⁸². Doğal halde, herhangi bir üst otorite, hakem bulunmadığı takdirde insanlar arasındaki anlaşmalarda güven unsuru eksik kalır⁸³. Bu durum, barışın sağlanması için gerekli olan karşılıklı anlaşmanın asla sağlanamayacağı anlamına da gelmektedir⁸⁴. İnsanlar birbirine karşı yükümlülük üstlendiğini beyan ettiklerinde bunu denetleyecek hiçbir otorite mevcut değildir. İşte bu nedenle barışın tesisi için toplumu oluşturacak insanların üstünde, kendisini bağlayacak bir yükümlülük üstlenmeden, toplumu oluşturan insanların kendi aralarında geçerli olan bir sözleşmeyle kurulup bu sözleşmenin tarafı değil tayin ettiği son karar merci olan siyasi iktidar oluşmuştur⁸⁵. Herkesin her şey üzerinde hakimiyet iddiasında bulunabildiği doğal halden, sürekli savaş halinden kurtulmanın tek yolu, sürekli barışı sağlayabilecek, uyuşmazlıkları çözecek mutlak siyasi iktidarın oluşmasıdır. Bu da ancak herkesin doğal haldeki tüm yetkilerini kendisinden üstün siyasi iktidara devretmesiyle gerçekleşebilir⁸⁶.

Locke, siyasi iktidarın oluşumu için kendiliğinden kötü olmayan doğal haldeki tüm yetkilerin mutlak devrini gerekli görmez. Sorun yaratan hususla ilgili yetki devri uygarlığa geçiş ve devletin oluşumu için yeterlidir. Daha önceden görüldüğü üzere Locke'un doğal hali aslında iyidir. Sonradan bozulmuştur ve sıkıntı yaratan husus, insanların sahip olduğu tüm doğal haklar değil kendisine yöneltilmiş saldırıya karşılık verme ve cezalandırma yetkisidir. Sözleşme uyarınca oluşturulan siyasi iktidara bu doğal hakkın devredilmesi yeterlidir⁸⁷. Böylece doğal halden kalma doğal haklar ile sorun yaratmaya başladığı için devredilen güvenliği sağlama ve cezalandırma yetkisine sahip (ama mutlak olarak sahip) siyasi iktidar, varlıklarını

⁸² Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 17, s. 133; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 17, s. 117 (85).

⁸³ Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 14, s. 109; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 14, s. 96 (68).

⁸⁴ Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 13, s. 101; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 13, s. 88-89 (62).

⁸⁵ Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 17-18, s. 133-145; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 17-18, s. 117-129 (85-94).

⁸⁶ Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 14, s. 104-106; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 14, s. 91-94 (64-66).

⁸⁷ Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, s. 83, para. 128-130; Locke, **Two Treatises of Government**, s. 352-353, para. 128-130.

birlikte sürdürebilecektir⁸⁸.

Rousseau'nun sözleşme kuramı Hobbes ve Locke'unkine göre daha karmaşık görülmektedir. Bu son ikilinin kuramları arasındaki farkları tespit etmek, birbirine tezat oluşturdıklarından ve XVII. yüzyıl İngiliz anayasal gelişmeleri çerçevesinde konumlandırılabilirliklerinden olsa gerek daha kolaydır. Rousseau'nun farkını etraflıca ortaya koymaksa, bu çalışmanın boyutunu aşmaktadır. Ancak bazı genellemeler yapılabilir. Locke'un doğal hali kendiliğinden savaş hali olmadığı için sonradan sorun çıkaran husus üzerinden siyasi iktidarın inşa edildiğine değinilmişti. Rousseau bakımından da benzer bir akıl yürütme yapılırsa, doğal halin bozulması sonucu sahte bir barış hali tesis etme çabasının ürünü olan **mülkiyete** dayalı eşitsizlik toplumunun esas sorunu oluşturduğu görülür. Bunun yerine oluşturulacak toplum, eşitlik esasına göre siyasi örgütlenmeye gitmelidir⁸⁹. Herkesin herkesle eşit olması için adeta Hobbes'dakini andıracak biçimde mutlak bir yetki devriyle, toplumu oluşturan insanlar tüm yetkiyi, bir bütün halinde, siyasi karar alma mekanizması **genel irade** doğrultusunda işleyecek siyasi iktidara devretmektedirler⁹⁰. Ancak **genel iradenin** oluşumunda, oy çoğunluğu⁹¹ esasına göre karar alınacağından, insanlar aynı zamanda hem yönetici hem de yönetilen konumunda olacaktır⁹².

⁸⁸ Öyle ki siyasi iktidara amacını veren de bu doğal haklardır. Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, s. 83-84, para. 131; Locke, **Two Treatises of Government**, s. 353, para. 131.

⁸⁹ Bu hukuki bir eşitliktir. Kişiler malvarlıklarıyla birlikte toplumsal bütünün parçasını oluşturur. Jean-Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Çeviren: Vedat Günyol, XI. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, Kitap I (IX), s. 19-22; Jean-Jacques Rousseau, **The Social Contract**, in, **The Social Contract and the First and Second Discourses**, Edited by Susan Dunn, Susan Dunn's Reworking of an 1895 Translation by Henry J. Tozer, Rethinking the Western Tradition, New Haven, London, Yale University Press, 2002, s. 149-254, Book I, Chapter IX, s. 167-169.

⁹⁰ Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Kitap I (VI), s. 14-15; Rousseau, **The Social Contract**, Book I, Chapter VI, s. 163-164.

⁹¹ Toplum sözleşmesi için oybirliği aranmaktadır. Bundan sonra insanlar karar almaya ilişkin yetki devrinde bulunduklarından oy çoğunluğuyla alınacak kararları da önceden kabullenmiş olur. Hangi mesele için hangi nitelikte çoğunluk aranacağı, sorunun önemi ve aciliyetiyle orantılı olarak belirlenecektir. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Kitap IV (II), s. 101-104; Rousseau, **The Social Contract**, Book IV, Chapter II, s. 228-231.

⁹² **Genel iradenin** halkın oylamasıyla yetkin biçimde oluşabilmesi için yurttaşların yeterince aydınlanmış olması ve hizişleşme olmadan her yurttaşın bireysel olarak karar alma sürecine katılması gerekir. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Kitap II (III), s. 27; Rousseau, **The Social Contract**, Book II, Chapter III, s. 173. Benzer biçimde, karar alma sürecine temsilciler yoluyla katılma da sakıncalı görülmektedir. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Kitap III (XV), s. 90-91; Rousseau, **The Social Contract**, Book III, Chapter XV, s. 221-222.

1.2.2.2. Mutlak Siyasi İktidarın Doğal Sınırları

Devlet denilen siyasi iktidar tipi mutlaktır ancak kuramsal oluşum aşamasında kendisine çizilen bazı sınırlar vardır ki bunlar sayesinde insan yaşamına ilişkin her konunun insanın iradesi hilafına siyasi alana dahil edilip devletin müdahalesine açık olması engellenir. Hobbes ve Locke'da bu sınırlar devletin oluşumunda amacı belirleyen doğal hak veya yetkililerdir. Rousseau ise kurgusal olduğunu kendisinin de açıkça beyan ettiği doğal hale dönüp bakmak yerine, siyasi karar alma mekanizmasının işleyişine etki eden hususlar üzerinde durmayı tercih etmiştir.

Hobbes'un oluşumunu açıkladığı siyasi iktidarın temel görevi, sürekli savaş hali olan doğal hali sona erdirerek barışı, yani güvenliğini sağlamaktır. Bu amaçla hiçbir doğal hak veya yetki istisna edilmeksizin yetkilendirilen üstün otorite karşısında, insana sadece bir ihtimalde karşı koyma yetkisi verilmiştir. O da hayatta kalmaktır⁹³. Sözleşmenin amacı savaşa son verip barışı getirmekken, yaşamı tehlike altına giren bir insanın bu sözleşmeye bağlı kalması beklenemez. O halde siyasi iktidarın yaşamı koruyamadığı veya doğrudan kendisinin yaşama tehdit oluşturduğu, kişi için güvenliğin ortadan kalktığı yerde, kişilerin mutlak itaat yükümlülüğü ortadan kalkar⁹⁴. Bir nevi ya hep ya hiç mantığıyla mutlak iktidarı sınırlayan Hobbes, tek istisna olarak sözleşmenin amacını yitirdiği durumu kabul etmiştir.

Locke'da siyasi iktidarın temel görevi mülkiyetin korunmasıdır. Yetki devri de bunu sağlamak içindir. Mülkiyet doğal halden uygar topluma miras kalan bir doğal haktır. Yaşam, özgürlük ve mal varlığını birlikte içeren geniş anlamıyla mülkiyetin korunması siyasi iktidar için yetki sınırlarını da belirlemektedir⁹⁵. Bu alan

⁹³ Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 14, s. 106; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 14, s. 93-94 (66). Bununla birlikte siyasi iktidar meşru biçimde kişilerin ölümüne karar verebilir. Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 21, s. 165; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 21, s. 148 (109).

⁹⁴ Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 21, s. 168-172; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 21, s. 150-154 (111-115).

⁹⁵ Mülkiyet dünyevidir, siyasi iktidarın yetki alanı içerisindedir ama bu yetki sınırlıdır. Oysa mevzu bahis öte dünyaya ilişkin inanç ve düşünceler, yani din olduğunda siyasi iktidarın müdahale etmesi imkansızdır. John Locke, **Hoşgörü Üstüne Bir Mektup**, Çeviren: Melih Yürüşen, 5. Baskı, Ankara, Liberte Yayınları, 2012, s. 32-35; John Locke, **A Letter Concerning Toleration**, in, **Locke on Toleration**, Edited by Richard Vernon, Translation by Michael Silverthorne, Cambridge Text in the History of Philosophy, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, s. 3-46, 7-9. Çünkü burada akıldan çok vicdanla ilgili bir husus söz konusudur. Locke, **Hoşgörü Üstüne Bir Mektup**, s. 51-52; Locke, **A Letter Concerning Toleration**, s. 21. Bu dini özgürlük alanı, toplumun zararına olacak aşırı uygulamalar istisna edilerek bilhassa kilise merkezli cemaatlerin ibadetlerini kendi yorumlarına

siyasi iktidarın mutlak yetki alanının dışındadır ta ki korumaya yönelik bir işlem gereksin. İşte insanların siyasi iktidar karşısında doğal halden bu yana ellerinde tuttıkları bu en temel hakka yönelik bir olumsuz müdahale, siyasi iktidarın yetkisini aşması anlamına gelir⁹⁶. Siyasi iktidarın yetkisini aştığı böyle bir durumda, artık meşruiyetini kaybeden siyasi iktidarın baskısına karşı koyma hakkı doğmaktadır⁹⁷.

Rousseau'da Locke'dakine benzer bir doğal haklar düşüncesi bulunmamaktadır. Ancak Hobbes'daki gibi toplumu oluşturan insanların üzerinde ve onların kendi aralarında akdettiği sözleşmeden tamamen bağımsız bir siyasi iktidar da yoktur⁹⁸. Rousseau'da siyasi iktidar ile toplum arasında ayrışma değil bütünleşme bulunmaktadır, bu bütünleşmenin somutlaşması da **genel iradenin** oluşumuna buna uymakla yükümlü olanların da katılmasıdır⁹⁹. Ancak **genel iradenin** belirli bir dönemde yaşayan insanların oy çoğunluğundan fazlası olduğunu da belirtmek gerekir¹⁰⁰.

göre yerine getirebilmelerini de kapsamaktadır. Locke, **Hoşgörü Üstüne Bir Mektup**, s. 52-58; Locke, **A Letter Concerning Toleration**, s. 22-26. Dini cemaatlerin, siyasi iktidarın alanına girecek kadar dünya işlerine girmesi halinde, korunmaları söz konusu değildir. Locke, **Hoşgörü Üstüne Bir Mektup**, s. 69-71; Locke, **A Letter Concerning Toleration**, s. 35-36. Locke, Tanrı'nın varlığını inkar edenlerin özgürlüğünü kabul etmez. Locke, **Hoşgörü Üstüne Bir Mektup**, s. 71; Locke, **A Letter Concerning Toleration**, s. 37. Hobbes, siyasi iktidarın insanların düşüncelerini ve inançlarını barış doğrultusunda belirlemesini önermektedir. Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 18, s. 140-141; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 18, s. 124-125 (91). Rousseau ise bireylerin dini inançlarının öte dünyaya ilişkin taraflarıyla siyasi iktidarı ilgilendirmediklerini ancak bunun kamusal yaşama yansımalarının müdahale konusu oluşturabileceğini ve hatta toplumla uyumsuz dini eğilimlere sahip olanların toplumdan sürgün edilebileceğini veya öldürülebileceğini belirtmektedir. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Kitap IV (VIII), s. 133-135; Rousseau, **The Social Contract**, Book IV, Chapter VIII, s. 252-253. Üç düşünür de nihayetinde devletin buyurduğu toplumsal düzene tehdit oluşturmayan dini yaşama izin vermediğini önermektedir. Daha fazlası talep edilemez.

⁹⁶ Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, s. 143, para. 222; Locke, **Two Treatises of Government**, s. 412, para. 222.

⁹⁷ Yetkisini aşanlar düzene karşı ayaklanmış asilerdir ve böyle muamele görmeleri gerekir. Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, s. 146-147, para. 227; Locke, **Two Treatises of Government**, s. 416, para. 227. Saldırganın saldırısına karşı koyulmaktadır. Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, s. 149, para. 232; Locke, **Two Treatises of Government**, s. 419, para. 232. Sonuçta siyasi iktidar topluma geri dönecektir. Locke, **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme**, s. 156, para. 243; Locke, **Two Treatises of Government**, s. 427-428, para. 243.

⁹⁸ Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Kitap II (IV), s. 30; Rousseau, **The Social Contract**, Book II, Chapter IV, s. 175.

⁹⁹ **Genel irade** bir kişinin ölmesi gerektiği yönünde de tecelli edebilir. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Kitap II (V), s. 31-33; Rousseau, **The Social Contract**, Book II, Chapter V, s. 176-178.

¹⁰⁰ Bu nedenle **genel irade** yanılmazdır ve yanılabilir halkın buna ulaşması için belirli niteliklere sahip olması gerekir. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Kitap II (III), s. 26-28; Rousseau, **The Social**

1.2.3. Devletin Temel Görevi Olarak Barışın Sağlanması ve Süreklileştirilmesi

Modern toplumun siyasi iktidarı olarak devletin meşruiyetine ilişkin kuramsal dayanaklar göstermektedir ki güvenlik, mülkiyet veya eşitlik, hangi kurum ön plana çıkarsa çıksın, nihai amaç toplumsal barışın tesisidir¹⁰¹. Ancak Ortaçağ Avrupası geride bırakılırken bu barış, ulus düzleminde bir toplumla sınırlı olarak oluşturulabilmiştir¹⁰². Ulusal sınırlar içerisinde, ulusu oluşturan yurttaşlar arasında ve devletin denetimi ve gözetimi altında bir sürekli barış haline ulaşılmıştır. Devletin barışı sağlamakla yükümlü olduğu toprakların sınırları ve bu barışın tarafı olan yurttaşlar belirlidir. Bu alanın dışına çıkıldığında durum bambaşka bir hal almaktadır. Hobbes, devletin yetki alanı dışında, devletler arasında doğal halin devam ettiğini ve bunun da sürekli savaşın devamı anlamına geldiğini belirtmekten çekinmez¹⁰³. Ulus devletin oluşumuyla birlikte toplumsal barış sağlanmıştır ancak bu, modern toplumun kuramsal düzlemde inşasında önemli yeri olan bir diğer düşünür Immanuel Kant'ın tasvir ettiği türde, *ebedi barışın* sağlandığı anlamına gelmez¹⁰⁴.

Rousseau, yaşadığı dönemde Avrupa'da önemli bir uyuşmazlık konusu teşkil eden Polonya hakkında dile getirdiği düşüncelerinde ve anayasa önerisinde, açıkça Polonya'nın kendisini Ruslardan ve Avrupalılardan ayrı bir ulus biçiminde inşa

Contract, Book II, Chapter III, s. 172-173. *Genel irade*, değişmez, bozulmaz, tertemiz olarak nitelendirilmekle somut halktan daha fazlası olarak tasvir edilmektedir. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Kitap IV (I), s. 100-101; Rousseau, **The Social Contract**, Book IV, Chapter I, s. 228.

¹⁰¹ Devletin barışı sağlama işlevi ve bunun yurttaşla ayrılan bir müdahaleye kapalı doğal haklar alanıyla ortaya atılması tesadüf değildir. Marxist yorumla bu durum, burjuvanın devleti ticari yaşamı koruyacak ve uyuşmazlıklarda hakem rolü üstlenecek bir siyasi iktidar türü olarak kurgulamasından kaynaklanmaktadır. Öyle ki sözleşme de ticari yaşamda yaygın olarak başvurulanan bir hukuk kurumudur. Pasukanis, **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**, s. 147-148.

¹⁰² Daha erken aşamada, sürekli savaş ortamının sona erdirilmesi yönünde çabalar olarak barış hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Ozansü, **Erken Modernlikte Ceza Sorumluluğunun Kamusallaşması ve Rasyonelleşmesi**, s. 171-209.

¹⁰³ Hobbes, **Leviathan**, Bölüm 30, s. 263; Hobbes, **Leviathan**, Chapter 30, s. 244 (185-186).

¹⁰⁴ Avrupa'da barışı süreklileştirme çabaları ve Kant düşüncesinin bu süreçteki konumu hakkında Bkz.: Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, s. 73-100.

ederek bağımsız olarak ayakta kalabileceğini belirtmektedir¹⁰⁵. Polonya ulusu yeni anayasasıyla ulusal bütünlüğünü sağlamalı ve diğer kültürler karşısında kendi ulusal kültürünü inşa ederek varlığını güvence altına almalıdır. Ulusal sınırlarda sağlanan barışın sınırın öte tarafına geçmesi gibi bir kaygı yoktur. Bu noktada dile getirilen tek kaygı, Polonyalıların sadece kendi ülkelerini savunma savaşına hazırlıklı olacak bir askeri örgütlenmeye gitmeleri ve kendilerini savunmakta dahi güçlük çektikleri fiili durum nedeniyle saldırı savaşından uzak durmaları yönündedir¹⁰⁶. Rousseau'nun benzer yaklaşımı Korsika meselesinde de göstermesi¹⁰⁷, *toplum sözleşmesiyle* oluşan ulusun somut görünümünü merak eden araştırmacıya istediğini vermektedir. Avrupa'nın savaş halindeki uluslarına, savunma pozisyonunda kalma tavsiyesiyle birlikte, yeni ve Avrupa'dan yalıtılmış bir ulus eklemek çözüm için yeterli görülmektedir.

Kant, adı anılan diğer düşünürlerden farklı olarak, savaş haline karşı ulusu

¹⁰⁵ Jean-Jacques Rousseau, **Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler**, içinde, **Anayasa Projeleri**, Çeviren: İsmail Yerguz, İstanbul, Say Yayınları, 2008, s. 83-181, III, s. 94-95; Jean-Jacques Rousseau, **Considerations on the Government of Poland and on Its Planned Reformation**, in, **The Plan for Perpetual Peace, on the Government of Poland, and Other Writings on History and Politics**, Edited and Translated by Christopher Kelly, The Collected Writings of Rousseau Vol. II, Hanover/New Hampshire, London, Dartmouth College Press, University Press of New England, 2005, s. 167-240, Chapter III, s. 174-175. Rousseau, Fransız, Alman, İspanyol veya İngiliz ulusal kimliğinin oluşmadığını, Avrupalıların hepsinin aynı karakter özelliklerini gösterdiğini söylemektedir. Rousseau, **Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler**, III, s. 95; Rousseau, **Considerations on the Government of Poland and on Its Planned Reformation**, Chapter III, s. 174-175.

¹⁰⁶ Rousseau, **Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler**, XII, s. 151; Rousseau, **Considerations on the Government of Poland and on Its Planned Reformation**, Chapter XII, s. 217. Rousseau, önerisinin yerine getirilmesi halinde Rusların Polonya'yı işgal etmesi durumunda başarılı bir savunmayla barışın korunacağını ileri sürmektedir. Rousseau, **Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler**, XV, s. 178; Rousseau, **Considerations on the Government of Poland and on Its Planned Reformation**, Chapter XV, s. 238. Bu tavsiyeden çok sonra, 1871 sonrası Fransız cumhuriyet dönemi ordusu da Alman savaş gücü karşısındaki güçsüzlüğü nedeniyle hem Birinci hem de İkinci Dünya Savaşı öncesinde savunma odaklı savaş planlamasını tercih etmiştir. Paul-Marie de la Gorce, **The French Army: A Military-Political History**, Translated by Kenneth Douglas, New York, George Braziller, 1963, s. 12, 278-280 (Bundan sonra **The French Army** olarak anılacaktır).

¹⁰⁷ İsviçrelilerin güçlü yurt savunmasından söz ederek Korsikalılara yol göstermektedir. Jean-Jacques Rousseau, **Korsika Anayasası Projesi**, içinde, **Anayasa Projeleri**, Çeviren: İsmail Yerguz, İstanbul, Say Yayınları, 2008, s. 25-82, 43-45; Jean-Jacques Rousseau, **Plan for a Constitution for Corsica**, in, **The Plan for Perpetual Peace, on the Government of Poland, and Other Writings on History and Politics**, Edited and Translated by Christopher Kelly, The Collected Writings of Rousseau Vol. II, Hanover/New Hampshire, London, Dartmouth College Press, University Press of New England, 2005, s. 121-165, 134-135. Bunun için Korsikalıların tarım toplumu olarak yaşamını sürdürmesini önermektedir. Rousseau, **Korsika Anayasası Projesi**, s. 34; Rousseau, **Plan for a Constitution for Corsica**, s. 126-127.

aşan bir çözüm üretmektedir¹⁰⁸. Bu çözümün iki ayağı bulunmaktadır. İlki ulusal düzlemde yerine getirilmesi gereken ikincisi de uluslararası düzlemde yerine getirilmesi gereken adımdır. Buna göre **ebedi barışı** sağlayacak siyasi yapı, cumhuriyetle¹⁰⁹ yönetilen bağımsız uluslardan oluşan bir federasyondur¹¹⁰. Kant'ın barışa ilişkin nihai hedefiyse tam anlamıyla dünya devletinin oluşumu (dünya cumhuriyeti)¹¹¹ ve dünya yurttaşlarının barış içinde yaşamasıdır (dünya yurttaşlığı hakkı)¹¹². İşte bu aşamaya geldiği takdirde gerçekten barıştan, yani **ebedi barıştan** söz edilebilir. Özellikle bu sonuncu düşünce, ulusun sınırlarını aşmakla kalmamakta yeni bir dünya ulusunun imkan dahilinde olmasını tartışmaya açmaktadır.

Ulus devlet sınırları içerisinde kalan bir barışla savaşın sürekliliğinden barışın sürekliliğine geçişin mümkün olup olmadığı, Avrupa uygarlığının büyük yıkımı anlamına gelen Dünya Savaşları'ndan çok önce Kant tarafından ciddi bir sorgulama konusu yapılmıştır. Henüz uluslararası veya ulusüstü siyasi aktörlerin gündemde olmadığı, ulus devletin rüşdünü yeni yeni ispatlamakta olduğu bir dönemde **ebedi**

¹⁰⁸ Kant da doğal halden söz eder. Buna göre doğal halde insanlar karşılaştıklarında ya belirli bir hukuk altında birleşmek ya da savaşmak durumunda kalırlar. Bir tür sürekli savaş hali söz konusudur. Immanuel Kant, **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme**, Çevirenler: Yavuz Abadan, Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dış Münasebetler Enstitüsü Yayınları No: 14, Ankara, Ajans Türk Matbaası, 1960, s. 17; Immanuel Kant, **Toward Perpetual Peace: A Philosophical Sketch**, in, **Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History**, Edited by Pauline Kleingeld, Translated by David L. Colclasure, Rethinking the Western Tradition, New Haven, London, Yale University Press, 2006, s. 67-109, 72-73 (Bundan sonra **Toward Perpetual Peace** olarak anılacaktır). **Ebedi barışın** olmadığı yerde doğal hal, yani sürekli savaş hali devam eder. E. Hırş, "KANT'ın Ebedi Barış Üzerindeki Felsefi Denemesi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt III, Sayı 1, 1946, Aynı baskı, İstanbul, Kenan Matbaası, 1946, s. 269.

¹⁰⁹ Kant, **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme**, s. 18-22; Kant, **Toward Perpetual Peace**, s. 74-78. Ancak cumhuriyet ile demokrasi arasında ayırım yapılmakta ve cumhuriyet kavramı kişisel, keyfi yönetimin karşıtı olarak kullanılarak demokrasinin de çoğunluğun keyfi yönetimi olduğu belirtilmektedir. Kant, **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme**, s. 20; Kant, **Toward Perpetual Peace**, s. 76.

¹¹⁰ Kant, **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme**, s. 22-26; Kant, **Toward Perpetual Peace**, s. 78-81. Tüm savaşları sona erdirecek barış ittifakı kurulmalıdır. Kant, **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme**, s. 24-25; Kant, **Toward Perpetual Peace**, s. 79-80. Böyle bir federasyon **toplum sözleşmesinin** tamamlayıcısıdır. Kant, **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme**, s. 25; Kant, **Toward Perpetual Peace**, s. 80. Birleşmiş Milletler'in ve Avrupa Birliği'nin oluşumu buna örnek gösterilebilir. Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, s. 97.

¹¹¹ Kant, **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme**, s. 25-26; Kant, **Toward Perpetual Peace**, s. 81.

¹¹² Kant, **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme**, s. 26-28; Kant, **Toward Perpetual Peace**, s. 82-85.

barışın sağlanması için ulusu aşan çözümlere ihtiyaç olduğunu ileri süren Kant¹¹³, XX. yüzyılda yaşanan Dünya Savaşları sonrasında oluşturulan Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği gibi ulusalüstü yapıların esin kaynaklarından¹¹⁴.

Sonuç olarak devlet, kendi ulusal dünyasında barışı sağlamakla yükümlüdür çünkü bu onun varlık nedenidir. Kuramsal düzlemde, ulus devletin sınırları içerisinde savaş durumundan söz edilemez. Bu, devletin oluşumunu sağlayan kuramsal düzlem içerisinde çelişkiye düşülmeden düşünülmesi mümkün olmayan bir ihtimaldir. Ancak daha sonra görüleceği üzere fiili durumda bu çelişki, kuramsal düzlemi yetersiz kılacak kadar çok görülmektedir.

1.3. Burjuva Devrimleri ve Ulus İnşası

Sürekli savaş halini sona erdirip toplumsal barışı sağlaması gereken devlet, bunu sürekli savaş haliyle özdeşleşen Ortaçağ Avrupası kurumlarıyla gerçekleştiremezdi. Erken modern dönemde, feodal toplumdan modern topluma geçiş aşamasında olunmasından dolayı olsa gerek, feodal dönemin kalıntısı kralların bünyesinde devletin oluşumu gözlenmektedir. Devlet, oluşumunun ilk aşamasında mutlak monarşi görünümündedir. Ancak sosyal ve ekonomik gelişmeler sürecin devamında daha farklı bir yapı gerektirmiştir. Günlük yaşantıdan bilime, ticari faaliyetlerden sanata her alanda yaşanan gelişmeler, mutlak monarkın bedenini sadece kuramsal olarak değil fiili devlet teşkilatlanması bakımından da aşan yeni bir yapıyı gerektirmiştir. Avrupa’da bu gelişmenin öncülüğünü, esas olarak ticarete dayalı servet sahiplerinden oluşan burjuva sınıfı üstlenmiştir¹¹⁵. Liberal düşünceyle kuramsal desteğini de bulan burjuva, bugünkü ulus anlayışının ve ulus devletin

¹¹³ Kant’ın barışa ilişkin düşüncelerine özgünlüğünü veren hususlardan birisi budur. Celal Yeşilçayır, **Ebedi Barış: Kant Felsefesine Bir Bakış: Pax Romanadan Birleşmiş Milletler’e**, İstanbul, Tezkire Yayıncılık, 2017, s. 133 (Bundan sonra **Ebedi Barış** olarak anılacaktır).

¹¹⁴ Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, s. 89. Milletler Cemiyeti, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği’nin kuruluşu ile Kant’ın **ebedi barış** düşüncesi arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Yeşilçayır, **Ebedi Barış**, s. 145-198. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Kant’ın gündeme gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Hırş, “KANT’ın Ebedi Barış Üzerindeki Felsefi Denemesi”, s. 4. Kant öncesinde Avrupa barışına ilişkin diğer öneriler hakkında Bkz.: A.e., s. 21-25; Yeşilçayır, **Ebedi Barış**, s. 17-20, 27-29, 31-36.

¹¹⁵ Burjuvanın talepleri, devrimler başarılı olduğunda hak ve özgürlükler olarak somutlaşacaktır. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 311-312. Burjuvanın modern bilimin ve kültürün oluşumunda başrolü üstlenmesi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Le Goff, **Ortaçağ Tüccarları ve Bankerleri**, s. 111-138.

kurumsallaşmasını sağlayacak devrimler gerçekleştirmiştir. Bundan sonra ulusal düzlemde barışı sağlayacak olan devlet, liberal değerleri gözeterek monarşiyi sınırlandıran veya tamamen ortadan kaldıran anayasal bir yönetime sahip olmak zorundadır.

Ulus, liberal öğretiyeye göre hukuk önünde eşit yurttaşlardan oluşan bir bütündür¹¹⁶. Devletin özündeki **egemenlik** de sadece bu bütündedir¹¹⁷. Bu öyle bir bütünleşmedir ki herhangi bir kişi veya grubun hukuki ayrıcalıklara sahip olma iddiasını dışlar. Öyle ki ayrıcalık iddiasında bulunan, ulusun dışında kalmayı da göze almalıdır¹¹⁸. Ulusun yurttaşı kabul edilebilmek veya bazı haklardan yararlanabilmek için belirli koşullar aranması hukuk önünde eşitliğe aykırı görülmez¹¹⁹. İşte bu nokta, liberal öğretinin ulus anlayışının yumuşak karnıdır. İleride sosyalist öğretinin eleştirilerinde merkeze alacağı önemli eksiklik, eşitliğin kuramsal düzlemde kalması ve fiili olarak yaşananlar karşısında kendisiyle çelişerek eşitsizlik oluşturmasıdır¹²⁰. Ancak ulus devletin oluşumunun henüz tamamlandığı aşamada, feodal toplum kalıntısı kurumların temizlenmesinde, hukuk önünde eşitlik önemli bir merhale teşkil

¹¹⁶ Yurttaş olmakla devlet karşısında eşitlenen insanların yurttaş olmanın ötesindeki fiili eşitsiz durumları, devletin müdahalesinin dışında kalarak varlığını sürdürmektedir. Emmanuel-Joseph Sieyes, **“Üçüncü Sınıf” Nedir?**, Çeviren: İsmet Birkan, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2005, s. 101; Emmanuel Joseph Sieyes, **What is the Third Estate?**, in, **Political Writings: Including the Debate between Sieyes and Tom Paine 1791**, Edited, with an Introduction and translation of What is the Third Estate? by Michael Sonenscher, Indianapolis, Cambridge, Hackett Publishing Company, Inc., 2003, s. 92-162, 155-156. Böylece hukuk ve hukuki bir kurum olarak yurttaşlık, somut fiili durumdan soyutlanmış olmaktadır. Pasukanis, **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**, s. 121.

¹¹⁷ Ulusal egemenlik anlayışı, Emmanuel-Joseph Sieyes ile özdeşleşmiştir. Ağaoğulları, **Ulus – Devlet ya da Halkın Egemenliği**, s. 195.

¹¹⁸ Sieyes, **“Üçüncü Sınıf” Nedir?**, s. 13-14; Sieyes, **What is the Third Estate?**, s. 97-98. Bu söylem, Fransız devrimi sürecinin temelinde yer alan aristokrasi karşıtlığını dile getirmektedir. François Furet, **The French Revolution: 1770-1814**, Translated by Antonia Nevill, Oxford, Massachusetts, Blackwell Publishers, 1996, s. 50-51 (Bundan sonra **The French Revolution** olarak adlandırılacaktır).

¹¹⁹ Yurttaşın ulusal bütünlüğün unsuru olması düşüncesinin en somut görünümü olan siyasi seçimlere ilişkin haklarda belirli ölçüde mülkiyete sahip olmanın gerekmesi, kadınlara karşı ayrımcılığın ve köleliğin devam etmesi ve sömürgecilik olgusu bunu ispatlayan örneklerdir. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 305-310.

¹²⁰ Devlet fiili gerçekleri de içerecek biçimde mutlak eşitlik sağlamakla görevli değildir. Sieyes, **“Üçüncü Sınıf” Nedir?**, s. 101-102; Sieyes, **What is the Third Estate?**, s. 155-156. Feodal toplumda hukuki olarak tanınan ayrıcalıklar, modern toplumda hukuk alanının dışında ama tüm gerçekliğiyle fiili olarak varlığını sürdürebilecektir. Marxist ve genel olarak sosyalist insan hakları anlayışı ve bunun burjuva düşüncesiyle karşılaştırılması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 413-423.

etmektedir.

1.3.1. Burjuva Devrimleriyle Kurumsallaşan Ulus Devlet

Burjuva devrimleri olarak anılan devrimlerin sınırlı sayımla sayılması zor görünmektedir¹²¹. Hollanda ve İngiltere örneklerinde kelimenin tam anlamıyla devrimden söz edilemeyeceği ileri sürülebilir. Bu iki örnek, oldukça erken aşamada mutlak monarşiye karşı kazanılan zaferler olmakla önemlidir. Bununla birlikte feodal toplumdan modern topluma geçişin devam ettiği bir dönemde gerçekleşmiş bu süreçlerin toplum yapısında oluşturduğu değişim, Amerikan ve Fransız devrimi örnekleriyle karşılaştırıldığında şüpheye düşürecek kadar sınırlıdır. Hollanda örneğinde, uzun vadede dış müdahalelerden bağımsız kalıcı bir ulus devlet oluşturulmasında başarılı olunamadığı görülmektedir¹²². İngiltere örneğinde monarşi anayasal nitelikte de olsa varlığını sürdürmüştür¹²³. Böylece feodal toplumun kurumları da kendilerine yer bulabilmiştir. Oysa Amerikan ve Fransız devrimleri, tam anlamıyla feodal toplumdan kopuşu ifade etmektedir. Bu, Amerikan devriminde, İngiliz monarşisinden bağımsızlık kazanarak yeni demokratik yönetimi oluşturma çabasında açığa çıkarken¹²⁴, Fransız devriminde, monarşinin restorasyonu çabalarına rağmen mutlak monarşinin dayanabileceği tüm kurumların ya ortadan kaldırılmış ya da yeni ulus anlayışı doğrultusunda dönüştürülmüş olması gerçeğiyle ortaya konulabilmektedir¹²⁵.

Bu çalışmada, Hollanda, İngiltere, Amerika ve Fransa örneklerinin teknik

¹²¹ Genel olarak devrim kavramının kapsamını belirlemek zor olmaktadır. Devrimi devrime benzeyen diğer çatışma hallerinden ayıracak ölçütler belirleme çabası için Bkz.: Charles Tilly, **Avrupa'da Devrimler: 1492 – 1992**, Çeviren: Özden Arıkan, İstanbul, AFA Yayıncılık, t.y., s. 17-42 (Bundan sonra **Avrupa'da Devrimler** olarak anılacaktır).

¹²² Genel olarak Felemenk olarak adlandırılan bölgedeki devrimlerin sonuçlarının değerlendirilmesi için Bkz.: A.e., s. 110-117.

¹²³ Kral'ın yetkileri anayasal düzenlemelerle Parlamento tarafından sınırlandırılmıştır. Christopher Hill, **İngiltere'de Devrim Çağı: 1603-1714**, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2016, s. 339-343 (Bundan sonra **İngiltere'de Devrim Çağı** olarak anılacaktır); Tilly, **Avrupa'da Devrimler**, s. 190.

¹²⁴ Rene Remond, **ABD Tarihi**, Çeviren: Işık Ergüden, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2016, s. 28, 31.

¹²⁵ William Doyle, **Fransız Devrimi**, Çeviren: Hakan Gür, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2015, s. 110-116.

olarak devrim sayılması tartışmalarına girilmeyecektir¹²⁶. Ulus devletin oluşumu ve ulusal ordular bakımından önemli olan yönlerinin ele alınmasıyla yetinilecektir. Bunun için de dört örnekten de yararlanılarak bazı genellemelere ulaşılmaya çalışılacaktır.

1.3.1.1. Bir Savaş Hali Olarak Devrim

Devrim süreci, yani eski düzenin değiştirilmesi için başlatılan mücadele, bir tür sürekli savaş hali olarak görülebilir. Artık eski düzen altında barış içinde yaşamak imkansız hale gelmiştir ve bunun üzerine yeni bir düzen inşa etmek için sürekli savaş haline dönmüştür, başka bir deyişle baskıya karşı direnme (veya savaşıma) ve doğal hakları koruyacak yeni bir yönetim oluşturma vakti gelmiştir¹²⁷. Bu durum, Hollanda ve Amerika örneklerindeki gibi coğrafi olarak dışarıda bulunan yönetime karşı bağımsızlık ilan etme biçiminde veya İngiliz ve Fransız örneklerinde olduğu gibi aynı coğrafyada siyasi iktidarı elinde bulunduran mutlak monarkın yönetimine son verme biçiminde görülebilir. Bilhassa Amerikan devrimi, kendisinden sonraki ulusal

¹²⁶ Örneğin, Amerikan devriminin kuramsal dayanaklarını sağlayan önemli bir isim olarak Thomas Paine'e göre Amerikan ve Fransız devrimleri tam anlamıyla devrim olarak görülebilir. Özellikle sınırlı monarşinin varlığını sürdürdüğü İngiliz örneği, devrim sayılamayacağı gibi karşı devrim olarak dahi nitelendirilebilir. Ayça Küçük, "Thomas Paine Düşüncesinde Sivil Toplum ve Devlet", İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 14-24.

¹²⁷ Daha önce John Locke'un baskıya karşı direnme hakkına ilişkin görüşlerine değinilmişti. Baskıya karşı direnme düşüncesi, Locke'dan önce mezhep savaşları döneminde, Protestan ve Katolik tarafların birbirlerine yönelttiği önemli bir argüman olmuştur. XVI. yüzyılda baskıya karşı direnme hakkına ilişkin kuramsal yaklaşım hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Ayferi Göze, "Onaltıncı Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt XXXIV, Sayı 1 – 4, 1968, s. 243-277. Ayrıca aynı dönemde yaşamış düşünürlerden Johannes Althusius'un federal ayrılma hakkını da içeren yaklaşımı hakkında Bkz.: H. Burak Gemalmaz, "Johannes Althusius'da Simbiyosis, Halk Egemenliği, Devlet ve Direnme Hakkı", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt LXVIII, Sayı 1 – 2, 2010, s. 43-60, 54-59. Hristiyan düşüncesinde bu hak, daha erken tarihlere kadar geriye götürülebilmektedir. Henüz Thomas Aquino tarafından, bireyin bilhassa Tanrı'nın emirlerine aykırı hareket eden siyasi iktidara karşı direnebileceği görüşü ileri sürülmüştür. Ayferi Göze, "Hristiyan Düşüncesinde ve Thomas Aquino'da Siyasi İktidar Karşısında Ferdin Durumu", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt XXXII, Sayı 2 – 4, 1966, s. 684-692. XVII-XVIII. yüzyıllarda artık baskıya karşı direnme hakkı, liberal burjuva devrimlerinin dayanak noktası haline gelecek ve bazı örneklerde anayasal düzenleme konusu olacaktır. Bu döneme ilişkin ayrıntılı bilgi için Bkz.: Ayferi Göze, "Onyedinci ve Onsekizinci Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt XXXV, Sayı 1 – 4, Ord. Prof. Dr. Kemalettin Birsen'e Armağan, 1969, s. 49-73; Ayferi Göze, "Baskıya Karşı Direnme Hakkının Kabul Edildiği Pozitif Hukuk Metinleri ve Anayasalar", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt XXXVI, Sayı 1 – 4, Ord. Prof. M. Reşit Belgesay Hatıra Sayısı, 1970, s. 28-43.

bağımsızlık mücadeleleri bakımından en tipik örnektir¹²⁸. Fransız devrimiyse mutlak monarşiye karşı liberal mücadelenin tipik örneğini oluşturmaktadır. Karşılaştırma yapmak adına Türk devrimine bakılacak olursa, Türkiye işgal altındayken yürütülen bağımsızlık savaşı ve sonrasında monarşinin ortadan kaldırılması ve cumhuriyetin ilanı, Amerikan ve Fransız örneklerini çağrıştıran öğeler barındıran bir devrim söz konusudur¹²⁹.

Daha erken dönemde gerçekleşen Hollanda ve İngiltere devrimlerinde, Avrupa'nın karşılaştığı en ciddi sorunlardan birisi olan mezhep çatışması önemli ölçüde etkili olmuştur. İki ülkede de Protestanlık, Katolikliğe karşı kesin zaferini kazanmıştır. Hollanda'da savaşın karşı tarafı Katolik İspanya'dır¹³⁰. İngiltere'deyse sorun yaşanan Stuart hanedanı mensupları ya Katolik ya da Katoliklerle arası iyi olan kişilerdir¹³¹. İngiliz devriminin sonucunda bir Hollandalının yönetime

¹²⁸ Bu tespiti genişleterek, Amerikan devrimini devrim ve bağımsızlık mücadelelerinin anası olarak yansıtan görüş için Bkz.: Remond, **ABD Tarihi**, s. 29.

¹²⁹ Bülent Tanör, Türk bağımsızlık savaşının daha önce sömürge veya koloni yönetimi altında olmayıp bu hale getirilmek istenen ve emperyalizme karşı gerçekleştirilen ilk başarılı ulusal bağımsızlık savaşı olduğunu belirtmektedir. Bülent Tanör, **Kurtuluş Kurulu**, 7. Baskı, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2006, s. 133. Monarşinin ortadan kaldırılmasında, saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilanı ve hilafetin kaldırılması aşamalarından geçilmiştir. **A.e.**, s. 183-219.

¹³⁰ Bu dönemde (XVI. yüzyıl) Avrupa'da Katoliklik, İspanya ve İtalya coğrafyası dışında halk nezdinde itibar kaybına uğramıştır. Tilly, **Avrupa'da Devrimler**, s. 91-95. Hollanda devriminde bağımsızlık savaşını başlatan olaylar mezhep çatışması görünümündedir. **A.e.**, s. 96. Bununla birlikte, mezhep çatışmasıyla bağlantılı önemli bir etken, İmparatorluk yönetiminin kent ayrıcalıklarına rağmen, dışarıdan müdahale teşkil edecek biçimde Protestanlara yönelik baskıcı uygulamalar geliştirmesidir. James D. Tracy, **The Founding of the Dutch Republic: War, Finance, and Politics in Holland, 1572-1588**, New York, Oxford, Oxford University Press, 2008, s. 66-73 (Bundan sonra **The Founding of the Dutch Republic** olarak anılacaktır). Hollanda Cumhuriyeti kurulduğunda (1648) resmi bir reformcu kilise oluşturulmuş ve buna mensup olmayanlar, bilhassa da Katolik ve Yahudi kişiler devlet görevlerinden dışlanmıştır. Tilly, **Avrupa'da Devrimler**, s. 99. Hollanda'da **Calvinci** Kilise, devrim sürecinde güç kazanarak kurumsallaşmıştır. Dolayısıyla, henüz bu dönemde, resmi kiliseye mensup olmayanlar bakımından, kamusal ibadetler yönüyle din özgürlüğü sınırlandırılmıştır. Tracy, **The Founding of the Dutch Republic**, s. 117-120, 205-212. Ancak, kent, bölge ve merkezi yönetim arasındaki denge nedeniyle, merkezi yönetimin din özgürlüğüne ilişkin sınırlandırmaları, uygulamada yerel düzeyde etkisini yitirmektedir. Devlet görevlerine gelmek yine söz konusu olmasa da kamusal ibadetlere hoşgörüyle yaklaşılabilir. J. L. Price, **The Dutch Republic in the Seventeenth Century**, European History in Perspective, General Editor: Jeremy Black, New York, Macmillan Education, 1998, s. 93-99.

¹³¹ Charles I döneminde sarayda itibar gören Katolikler bulunmaktadır ve Katolik karşıtı yasalar eskisi kadar sıkı uygulanmamaktadır. Hill, **İngiltere'de Devrim Çağı**, s. 25. Charles II ise 1685 yılında ölüm döşeğinde Katolik olduğunu itiraf etmiştir. **A.e.**, s. 248. James II de yüksek devlet görevlerine Katolik isimleri atamaktan çekinmemiştir. **A.e.**, s. 249.

getirilmesi de mezhep bağlarının önemini ispatlayan bir husustur¹³².

Hollanda'da devrimin sonucu sadece Katolik İspanya'dan bağımsızlık olmamıştır. Yerel servet sahiplerinin söz sahibi olabileceği kent cumhuriyetlerinden oluşan bir yönetime geçilmiştir¹³³. Bu, mutlak monarşi karşısında liberal burjuvanın erken dönem zaferlerinden birisidir. İngiltere'de de devrim sadece Katolikliğe eğilimi olan hanedanın sonunu getirmemiştir. Burada iki ayrı devrim süreci gözlenmektedir. İlkinde vergilendirme yetkisi meselesi ekseninde süren gerilim sonucunda¹³⁴ karşı karşıya gelen Kral ve Parlamento iki ayrı ordu kurarak savaşmış ve Parlamento ordusu zafer kazanmıştır¹³⁵. Ancak askerin siyasette daha etkin rol oynama çabasıyla birlikte, ordu ve Parlamento arasında siyasi sorunlar yaşanmaya başlamış¹³⁶ ve Parlamento'nun dağıtılması gibi devrilen Kral'ın uygulamalarını hatırlatan sert tedbirlere başvurularak sıkıyönetime dahi geçilmiştir¹³⁷. Bu dönemde

¹³² William of Orange ve Stuart hanedanı mensubu Protestan eşi Mary tahta çıkmıştır. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 253-254. Öyle ki 1701 tarihli *Act of Settlement*, İngiliz tahtına layık olabilmek için Protestanlığı şart koşmaktadır. Saçar, "Hakimlik Teminatı Kurumunun Ortaya Çıkışı", s. 552.

¹³³ Mutlak monarşi yetkilerine sahip olmayan yöneticileri ve meclisleri bulunan, kent ve kentlerden oluşan bölge seviyesinde burjuva cumhuriyetleri birliği söz konusudur. Price, **The Dutch Republic in the Seventeenth Century**, s. 65-69; Tilly, **Avrupa'da Devrimler**, s. 103. Devrimin erken döneminden başlayarak, kent ve bölge yönetimleri, siyasi iktidarını merkezileştirmeye çalışan William of Orange (bir önceki dipnotta sözü edilen değil bundan bir yüzyıl önce Hollanda devrimine önderlik eden William of Orange söz konusudur) yönetimi karşısında ayrıcalıklarını titizlikle muhafaza etmiştir. Tracy, **The Founding of the Dutch Republic**, s. 125-131. William of Orange handanı, Hollanda'da merkezileşmeyi veya başka bir deyişle söz konusu tarihsel dönemde monarşi eğilimini temsil etmektedir. Price, **The Dutch Republic in the Seventeenth Century**, s. 73-77. Hollanda'daki siyasi yapı hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Marjolein 'T Hart, "Cities and Statemaking in the Dutch Republic, 1580-1680", **Theory and Society**, Volume 18, Issue 5, 1989, s. 663-687.

¹³⁴ Kral ve Parlamento arasındaki vergilendirme geriliminin gelişimi için Bkz.: Hill, **İngiltere'de Devrim Çağı**, s. 67-79.

¹³⁵ A.e., s. 145-147. Monarşi yönetimi altında bulunulduğu için meşruiyet kaygısıyla olsa gerek, Parlamento ordusu aynı zamanda Kral'ı korumakla görevlendirilmiştir. Mark A. Kishlansky, **The Rise of the New Model Army**, Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1983, s. 46-47, dipnot 103. Kral'ın siyasi bedeni, biyolojik bedenine karşı savunulmaktadır. Kantorowicz, **Kralın İki Bedeni**, s. 44-46. Dönemin Kral'ı Charles I'dir ve devrim sürecinde yargılanıp ölüm cezasına mahkum edilmiştir. Cezası 1649 tarihinde kafası kesilerek infaz edilmiştir. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 251-252.

¹³⁶ Şunu da belirtmek gerekir ki ordu ve Parlamento arasındaki gerilimin başlangıç noktası, askerlerin siyasi yönü olmayan, daha çok mali haklarına ilişkin taleplerini Parlamento'ya dilekçe hakkı doğrultusunda iletmesi ve Parlamento tarafından yasamaya müdahale olarak algılanan bu taleplere oldukça sert bir dille yanıt verilmesidir. Kishlansky, **The Rise of the New Model Army**, s. 159-160.

¹³⁷ Christopher Hill, **God's Englishman: Oliver Cromwell and the English Revolution**, Crosscurrents in World History, Editor: Norman F. Cantor, New York, Evanston, San Francisco, London, Harper Torchbooks, 1972, s. 133-143, 175-179 (Bundan sonra **God's Englishman** olarak

askeri yönetimle sınırlanan Parlamento, daha önceden devirdiğiyle aynı hanedana mensup bir kralı tahta davet ederek monarşiyi tercih etmiştir¹³⁸. Askeri diktatörlük eğilimine karşı İngiliz tarihindeki bu ilk adım, etkisini tarih boyunca gösterecektir. Kral'a veya Parlamento'ya bağlı, barış döneminde varlığını koruyan geniş ve sürekli bir düzenli ordu, İngiliz düşüncesinde olumsuz çağrışımlara neden olmaktadır¹³⁹. Askeri yönetim dönemi, devrim sonucunda barışı getirecek anayasal düzenin oluşturulamadığı belirsizlik ortamında, burjuvanın taleplerini fazlasıyla aşarak eşitlik talebine kadar varacak radikal fikirlerin daha ciddi etki doğurabileceği bir kargaşalık dönemi olmuştur¹⁴⁰. Servetini korumak için Kral'a karşı çıkan İngiliz burjuvası, yine servetini tehdit edebilecek seviyeye gelen kargaşalıklara izin vermek istememiştir¹⁴¹. İşte bu tecrübelerin etkisiyle olsa gerek, ikinci devrim sürecinde Kral'ın sürgüne gönderilmesi ve kargaşalıklara mahal verilmeden anayasal düzenin dönüştürülmesi tercih edilmiştir¹⁴². Sınırlı monarşi, radikal fikirleri fazlasıyla serbest bırakacak veya askerin yönetimini süreklileştirme eğiliminde olduğu bir cumhuriyet tecrübesi karşısında tercih edilmiştir. Hollanda'nın bağımsızlık için savaşıması gerekmiştir. İngiltere'de ise Kral'a karşı önce savaş yoluna başvurulmuş ancak iç savaşın

anılacaktır); Hill, **İngiltere'de Devrim Çağı**, s. 148-153, 171-178. Harrison isimli bir subay ve destekçileri, daha radikal devrimci uygulamaları gerçekleştirebilecek bir askeri diktatörlük seçeneğini gündeme almıştı. Hill, **İngiltere'de Devrim Çağı**, s. 172.

¹³⁸ Ordu ve Parlamento'nun çatışması sonucunda Charles II tahta geçti. **A.e.**, s. 152-153.

¹³⁹ **A.e.**, s. 238.

¹⁴⁰ **A.e.**, s. 163-171. Devlet kilisesi karşısında Protestan cemaatlerin özgürlüğü, özel mülkiyet karşılığı, dönemin toplumunun kadın, aile ve cinsellik gibi hususlardaki yaygın kabullerinin sorgulanması ve erken dönemde sömürgecilğe karşı çıkılması gibi düşünceler yayılmaktadır. Christopher Hill, **Dünya Altüst Oldu: İngiliz Devrimi'nde Radikal Düşünceler**, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 109-118, 126-137, 339-348, 373-374 (Bundan sonra **Dünya Altüst Oldu** olarak anılacaktır). Bu gibi radikal düşüncelerin orduda yayılması, askerlerin radikal, devrimci anayasal düzenlemeler önermesi sonucunu doğurmuştur. Ian Gentles, "The New Model Army and the Constitutional Crisis of the Late 1640s", **The Agreements of the People, the Levellers and the Constitutional Crisis of the English Revolution**, Edited by Philip Baker and Elliot Vernon, Hampshire, New York, Palgrave Macmillan, 2012, s. 139-162. Oysa ordunun başındaki Oliver Cromwell, orduda daha yaygın kabul gören önerilerin aksine, genel oy hakkının tanınmadığı sınırlı monarşi gibi görece daha uzlaşmacı anayasa önerilerinden yanadır. Hill, **God's Englishman**, s. 94-96. Bu ikiliğin dış politikadaki yansıması, Protestan devrimin Avrupa'ya yayılması düşüncesi karşısında, ticari çıkarları önceleyerek denizciliğin ve sömürgeciliğin geliştirilmesidir. Böylelikle sonradan tarih sahnesine çıkacak ticari imparatorluk için ilk adımlar atılmıştır. **A.e.**, s. 155-168.

¹⁴¹ Hill, **İngiltere'de Devrim Çağı**, s. 181-183.

¹⁴² Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 253-254.

meydana getirdiği kargaşalıklar nedeniyle daha sonra savaştan kaçınma eğilimiyle monarşinin sınırlandırılmasıyla yetinilmiştir. Bu nedenle İngiltere’de XVII. yüzyılın ilk devrimi sürekli savaş hali olarak nitelendirilebilirken, ikinci devrim savaşa varmayan bir siyasi çatışmayla gerçekleştirilebilmiştir. Veya başka bir bakış açısıyla anayasal düzenin dönüşümü bir bütün olarak ele alınırsa, XVII. yüzyıl boyunca süren savaş hali son devrimle nihai anayasal çözüme kavuşturulmuştur¹⁴³.

Amerikan ve Fransız devrimlerinin gerçekleştiği XVIII. yüzyıl modern toplumunda, artık mezhep savaşları geride bırakılmıştır. Amerika’daki İngiliz kolonilerini bağımsızlık için harekete geçiren temel mesele, kolonilerin temsil edilmediği İngiliz Parlamentosu’nun kendileri üzerindeki yasama ve vergilendirme yetkisidir. Şeker¹⁴⁴ ve damga vergisi yasalarının yürürlüğe girmesiyle kolonilerde ayaklanmalar başlamış¹⁴⁵ ve İngiliz yönetimi geri adım atmak zorunda kalmıştır¹⁴⁶. Ancak Parlamento’nun çay vergisi gibi konularda vergilendirme yetkisini saklı tutmak istemesi kolonilerdeki direnişi bağımsızlık savaşına doğru yöneltmiştir¹⁴⁷.

¹⁴³ Tilly, **Avrupa’da Devrimler**, s. 179-180.

¹⁴⁴ Sorunun, temsilsiz vergilendirmeye ilişkin yönünün anayasal düzlemde ifadesi erken aşamada (1764) sadece New York ve North Carolina meclislerinde alınan kararlarda görülmektedir. Peter D. G. Thomas, “The Stamp Act Crisis and Its Repercussions, Including the Quartering Act Controversy”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 123-133, 123-124 (Bundan sonra “The Stamp Act Crisis” olarak anılacaktır).

¹⁴⁵ Damga vergisi yasası temsilsiz vergi olmaz ilkesinin kolonilerde daha geniş kabul görmesine neden olmuştur. Böylece kolonilerle İngiltere arasındaki mesele, anayasal bir mesele haline gelmiştir. Bu sefer Virginia Meclisi kabul ettiği bildiriyle (1765) öncü rolü oynamaktadır. **A.e.**, s. 124. Virginia’yı takip eden diğer koloniler de benzer bildiriler kabul etmiştir. Dokuz koloninin bir araya gelerek ilan ettiği Haklar Bildirisi için Bkz.: Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 256-258; Thomas, “The Stamp Act Crisis”, s. 124-125.

¹⁴⁶ İngiliz Parlamentosu’nda da kolonilerle aynı doğrultuda görüş bildirenler bulunmaktadır. Ancak Parlamento’yu etkileyen daha önemli etken, İngiliz tacirlerin kolonilerle yaşanan gerginliklerden kaygı duymasındır ve bu durum damga vergisi yasasının iptalini gerektirmiştir. Thomas, “The Stamp Act Crisis”, s. 129-130.

¹⁴⁷ Çay yasası nedeniyle 1773’ün sonlarında çıkan çatışmalar bağımsızlık savaşı öncesindeki son aşamayı oluşturmaktadır. Remond, **ABD Tarihi**, s. 25-26; David L. Ammerman, “The Tea Crisis and Its Consequences, through 1775”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 195-205 (Bundan sonra “The Tea Crisis and Its Consequences” olarak anılacaktır); Max Beloff, “American Independence in Its Constitutional Aspects”, **The New Cambridge Modern History: Volume VIII The American and French Revolutions 1763-93**, Edited by A. Goodwin, Cambridge, London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1976, s. 448-479, 458. Çay yasası olaylarından sonra İngilizler, Amerikan kolonileri tarafından **baskıcı (coercive)** veya **katlanılamaz (intolerable) yasalar** olarak adlandırılacak beş yasa daha kabul ederek köprülerin atılmasına sebep olmuştur (1774): **The**

Sürecin sonunda sınırlı monarşiye karşı bağımsızlığını kazanan yeni bir ulus ortaya çıkmıştır¹⁴⁸. Sınırlı monarşinin iki ayağına karşı da mesafeli durarak hem yürütmenin hem de yasamanın gücü tek elde toplaması riskini gidermeye çalışacak bir ulus¹⁴⁹.

Boston Port Act (Boston Limanı Yasası), *The Massachusetts Government Act* (Massachusetts Yönetimi Yasası), *The Administration of Justice Act* (Yargılama Yasası), *The Quartering Act* (Asker İskanı Yasası), *The Quebec Act* (Quebec Yasası). Bunlar kolonilerin yerel ayrıcalıkları aleyhine İngiliz yönetimini güçlendiren düzenlemeler içermektedir. Ammerman, “The Tea Crisis and Its Consequences”, s. 197-198; Beloff, “American Independence in Its Constitutional Aspects”, s. 458-459.

¹⁴⁸ Bağımsızlık savaşı yoluyla İngilizlerden ayrı bir ulus olarak Amerikan ulusunun oluşturulması, İngiliz coğrafyasından gelip geniş topraklara dağılarak birbirinden ayrı yerel birimlerde yaşayan farklı kültürlerden ve dini cemaatlerden koloni mensuplarının birleştirilmesini gerektiren zorlu bir süreç olmuştur. Kolonilerin ekonomik ve sosyal yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Remond, **ABD Tarihi**, s. 10-17. Ekonomik ve sosyal yapı bakımından birbirinden ayrılan kolonilerin Amerikan yerlilerine karşı ve İngiliz saflarında Fransızlara karşı yürütülen mücadelelerle bir araya geldiği örnekler bulunmaktadır. **A.e.**, s. 17-21. İngilizlerden bağımsız bir Amerikan ulusu olarak varlığını sürdürme yönünde görüşlerin öncülerinden birisi Thomas Paine’dir. Jack Fruchtman, Jr., “Common Sense”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 254-257. Paine, konuyla ilgili düşüncelerini, yayımlandığı dönemde geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan yazısıyla ortaya koymuştur. Thomas Paine, **Sağduyu**, Çeviren: M. Macit Kenanoğlu, İkinci Baskı, Antalya, Lotus Yayınevi, 2016; Thomas Paine, **Common Sense**, in, **Political Writings**, Edited by Bruce Kuklick, Revised Student Edition, Cambridge Texts in the History of Political Thought, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s. 1-45. Amerikan ve Fransız devriminin destekleyicilerinden Paine’in siyasi düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 244-247; Küçük, “Thomas Paine Düşüncesinde Sivil Toplum ve Devlet”, s. 37-92.

¹⁴⁹ Locke’da, yürütmenin, Kral’ın yetkilerini kötüye kullanmasına karşı esas olarak yasama, Parlamento güçlendirilirken; Montesquieu düşüncesinde yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin her birinin yetkilerini kötüye kullanma riski daha açık bir biçimde ifade edilmektedir. Montesquieu, **Kanunların Ruhu Üzerine**, Çeviren: Fehmi Baldaş, İstanbul, Hiperlink, t.y., On Birinci Kitap, Konu VI, s. 170-179. Montesquieu’da kuvvetler ayrımı hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için Bkz.: Mehmet Ali Ağaoğulları, “Montesquieu: Özgürlük Arayışı ve Erkler Ayrımı”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Filiz Çulha Zabcı, Reyda Ergün, **Kral – Devletten Ulus – Devlete**, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, s. 355-472, 418-444; Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 223-226. Montesquieu’nun kuvvetlerin ayrılması ve dengelenmesine yönelik düşüncesinin Amerikan devrimine ve anayasa hazırlık sürecine etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Hannah Arendt, **Devrim Üzerine**, Çeviren: Onur Eylül Kara, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 198-205. Amerika’da bağımsızlık savaşı ilk olarak 1774 yılında toplanan, her koloninin eşit olarak temsil edildiği Kıta Kongresi vasıtasıyla yürütülmüştür. Savaşın kazanılmasından sonra 1781 yılında Konfederasyon Sözleşmesi yapılarak her bir koloni bağımsız devlet olarak varlığını sürdürmüştür. Bu sistemde merkezi yönetim, Kongre vasıtasıyla, savaş gibi dış işlerle sınırlı yetkilere sahip olmuştur. Her devletin kendi anayasal düzeni bulunmaktadır. Bağımsızlık ilanı sonrası dönemde Amerikan devletlerinin anayasal düzenleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Donald S. Lutz, “State Constitution-Making, through 1781”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 269-280. Konfederasyon Sözleşmesi ve uygulanmasında yaşanan sorunlar hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Jack N. Rakove, “The Articles of Confederation, 1775-1783”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 281-286; Beloff, “American Independence in Its Constitutional Aspects”, s. 466-470. Konfederasyondan federasyona geçişi sağlayan federal düzlemdeki anayasada, yasama, yürütme ve yargının, bu sonuncusuna diğerlerinin eylem ve işlemlerinin hukuka uygunluğunu denetleme yetkisi vererek, net biçimde ayrıldığı; federe yönetimlerin eşitliğinin ikinci meclis olarak oluşturulan senatoda eşit temsille

Bağımsızlık savaşının sona ermesiyle, belki de İngiliz tecrübesinden miras kalan duyarlılıkla¹⁵⁰ anayasal yönetime tehdit oluşturabileceği düşünülerek, savaşı yürütmüş düzenli ordu da dağıtılmıştır¹⁵¹.

Fransız devriminde Hollanda ve Amerikan bağımsızlık savaşı gibi bir durum söz konusu değildir. Bununla birlikte, devrim süreci devam ederken Avrupa'nın geri kalanıyla savaşa girmek, Fransız devriminde de savaş halinin belirleyiciliğini sağlamıştır¹⁵². Fransa coğrafyasında karşı devrimci veya değil, devrime ilişkin her türlü tartışma, dışarıda sürmekte olan savaş ve içeride bunu da gerekçe göstererek uygulanan sert tedbirlerle terör seviyesinde şiddete kapı aralayabilmektedir¹⁵³.

sağlandığı, bugüne kadar gelen sistem tercih edilmiştir. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 265-276; Remond, **ABD Tarihi**, s. 32-40; Mark D. Kaplanoff, "The Federal Convention and the Constitution", **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 470-481; Beloff, "American Independence in Its Constitutional Aspects", s. 470-477.

¹⁵⁰ Tal Tov, "Militia or Regular Army?: The Debate on the Character of the American Army during the Revolution", **European Journal of American Studies**, Vol 5, No 1, 2010, s. 3, para. 9, Document 4, Online since 02 March 2010, (Çevrimiçi) <http://ejas.revues.org/7814>, 1 Haziran 2020 (Bundan sonra "Militia or Regular Army?" olarak anılacaktır); E. Wayne Carp, "Demobilization and National Defense", **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 383-387, 384.

¹⁵¹ Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 200.

¹⁵² Henüz Kral'ın tahtında oturduğu devrimin erken döneminde Prusya işgali tehdidiyle karşılaşılması, devrimcilerin zihin dünyasında önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Bu aşamada monarşinin ortadan kaldırılması tercih edilmiştir. Doyle, **Fransız Devrimi**, s. 75-78; George Rude, **Fransız Devrimi**, Çeviren: Ali İhsan Dalgıç, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 109-120; Furet, **The French Revolution**, s. 106-122. Böyle bir savaş tehdidi bulunmasaydı, devrimciliğin kendi aralarındaki çatışmayla yatışacağı ve restorasyonun mümkün olacağı görüşü de ileri sürülmüştür. Antoine Henri Jomini, **Savaş Sanatı'nın Ana Hatları**, İngilizceden Çeviren: A. Tunçer Büyükonat, İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2013, Bölüm I, Fasil VII, s. 29-30; Baron Antoine Henri de Jomini, **The Art of War**, Translated from the French by G. H. Mendell, W. P. Craighill, Restored Edition (Electronic Edition), Kingston, Legacy Books Press Classics, 2009, Chapter I, Article VII, s. 12. Karl Marx, bu görüşü ters yönden doğrularcasına, Fransa'da 1848 yılında gerçekleşen ve farklı devrimci unsurlar arasındaki çatışmalar neticesinde başarısızlıkla sonuçlanan devrimci sürecin dışarıdaki bir savaşla daha ileri aşamaya taşınabileceğini ancak bunun gerçekleşmediğini belirtmektedir. Marx, **Fransa'da Sınıf Mücadeleleri**, s. 51. Birinci Dünya Savaşı esnasında, Rusya'da yaşanan komünist devrimde, savaş devrime giden yolu açmıştır. Levent Dölek, "Devrimci Marksist Savaş Politikası", **Devrimci Marksizm**, Sayı 25, Kış 2015-2016, s. 11-37, 18-23.

¹⁵³ Maximilien Robespierre'in başını çektiği **Jakobenler** ile özdeşleşen terör dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Doyle, **Fransız Devrimi**, s. 78-86; Rude, **Fransız Devrimi**, s. 121-154; Furet, **The French Revolution**, s. 134-150; Tilly, **Avrupa'da Devrimler**, s. 239-244; Ağaoğulları, **Ulus – Devlet ya da Halkın Egemenliği**, 269-344; Malcolm Crook, "Terror, The: 1793-1794", **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume Three, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 978-979. Bu dönemde, belirlenen kategorilere dahil şüphelilerin tutuklanmasını düzenleyen, 17 Eylül 1793 tarihli Şüpheliler Yasası'nın İngilizce çevirisi için Bkz.: Philip G. Dwyer, Peter McPhee, **The French Revolution and Napoleon: A Sourcebook**, eBook edition, London and

Fransa'daki sürekli savaş hali, İngiltere'deki ilk devrim sürecine benzetilebilir. İngiltere'de de Parlamento ordusu, Kral'ın ordusunu yendikten sonra İrlanda ve İskoçya meselelerini çözmek üzere dışarıya karşı savaş vermek zorunda kalmıştır¹⁵⁴.

Amerikan ve Fransız devrimlerinin takipçisi olan Türk devriminde, Birinci Dünya Savaşı yenilgisi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması ve Türkiye'nin de bu kapsamda işgale açık hale gelmesi üzerine¹⁵⁵ İstanbul'daki siyasi iktidardan bağımsız olarak Ankara merkezli bir direniş başlatılmıştır¹⁵⁶. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yönettiği¹⁵⁷ Kurtuluş Savaşı olarak adlandırılan bağımsızlık savaşı sonunda da monarşi ortadan kaldırılmış ve cumhuriyet ilan edilmiştir. Bağımsızlık savaşı esnasında, işgalci güçlerle iş birliği içerisindeki İstanbul yönetimine sadık kalanların Ankara yönetimine karşı ayaklanmalarıyla kargaşalıklar meydana gelmiştir¹⁵⁸. Sürekli savaş hali hem dışarıya karşı bağımsızlığı koruma adına yürütülen savaştan hem de içeride ayaklanmaları bastırma adına yürütülen savaştan kaynaklanmaktadır.

New York, Routledge, Taylor & Francis, 2003, s. 103-104. Ulusun düşmanlarını tarif eden ve bunları ölüm cezası verilmek üzere yargılayacak Devrim Mahkemeleri'nin kuruluşunu düzenleyen 10 Haziran 1794 tarihli 22 *Prairial* Yasası'nın İngilizce çevirisi için Bkz.: A.e., s. 107-108. Sonuçta Fransız devrimi ve terör dönemiyle özdeşleşen ölüm cezası infazı yöntemi (*giyotin*), Robespierre ve *Jakoben* arkadaşlarına da uygulanacaktır. Doyle, **Fransız Devrimi**, s. 81-82, 85-86.

¹⁵⁴ Hill, **God's Englishman**, s. 110-130. XVII. yüzyıl boyunca dönemsel olarak İrlanda ve İskoçya'da ayaklanmalar görülmektedir. Tilly, **Avrupa'da Devrimler**, s. 175-180.

¹⁵⁵ Tanör, **Kurtuluş Kuruluş**, s. 15-31.

¹⁵⁶ Ankara merkezli direniş öncesinde yerel direniş hareketleri, hatta bazı bağımsız cumhuriyet kurma denemeleri görülmektedir. A.e., s. 61-77. Daha geniş bilgi için ayrıca Bkz.: Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları: 1918-1920**, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002. Ankara'da yeni bir devletin kurulmasına giden yolda Amasya Tamimi, Erzurum Kongresi ve Sivas Kongresi önemli aşamalardır. Tanör, **Kurtuluş Kuruluş**, s. 79-98.

¹⁵⁷ Bu durum savaş demokrasisi olarak da adlandırılmaktadır. A.e., s. 115-125. Yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin Meclis'te toplandığı bir sistem tercih edilmiştir. Taha Akyol, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, 6. Baskı, İstanbul, Doğan Kitap, 2012, s. 13-29. Bu noktada, Amerikan bağımsızlık savaşının Kongre eliyle yürütüldüğü hatırlanmalıdır.

¹⁵⁸ Ankara merkezli yürütülen bağımsızlık savaşından kaçanlar ve buna karşı ayaklananların yargılanması ve cezalandırılması amacıyla istiklal mahkemeleri kurulmuştur. Seydi Çelik, **Osmanlı'dan Günümüze Devlet ve Asker: Askeri Bürokrasinin Anayasal Sistem İçerisindeki Yeri**, İstanbul, Salyangoz Yayınları, 2008, s. 61-63 (Bundan sonra **Osmanlı'dan Günümüze Devlet ve Asker** olarak anılacaktır); Akyol, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, s. 97-127. Kurtuluş Savaşı döneminde askerlikten kaçanlar ve bunlara ilişkin istiklal mahkemesi uygulaması hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Özlem Çankaya, **Milli Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri**, İstanbul, Libra Kitap, 2020.

1.3.1.2. Devrimin Kurumsallaştırdığı Barış Hali Olarak Ulus Devlet

Devrim süreci, içeride veya dışarıda çatışmalarla geçen, bu nedenle de henüz barışa imkan sağlayamayan bir dönemdir¹⁵⁹. Peki, bu sürekli savaş hali ne zaman sona erecektir? Hollanda, İngiltere ve Amerikan devrimlerine bakıldığında anayasal düzenin dönüşümünün tamamlandığı belirli tarihlere ulaşılabilmektedir¹⁶⁰. Böylece anayasalar, çatışmalarla dolu doğal halden barışı barındıran uygarlığa geçişin *toplum sözleşmesi* düşüncesine dayalı belgesi olarak tarih sahnesinde yerini almaktadır. İngiltere ve Amerika örneklerinde devrim sonucunda oluşturulan anayasal düzen, temel kurum ve kurallarıyla bugüne kadar gelmeyi başarmıştır. Ancak Hollanda ve Fransa örneklerinde aynı başarı sağlanamamıştır. Bilhassa Hollanda’da kurulan bağımsız cumhuriyet yapılanması istikrarlı biçimde varlığını sürdürememiştir¹⁶¹. Fransa’da ise devrimin toplumsal kazanımlarına rağmen, cumhuriyet yönetiminin istikrarının sağlanması için uzunca bir süre gerekecektir. Devrimin getirdiği cumhuriyet yönetiminin hemen sonrasında yeni bir imparatorluk kurulması ve ardından monarşinin geri getirilmesi yönünde çabalar, Fransa’da uzunca süre anayasal düzeninin devrim değerleri çerçevesinde olgunlaşmasını geciktirmiştir¹⁶². Ancak XIX. yüzyılın sonlarında, Fransa geri dönülemeyecek biçimde liberal cumhuriyetler arasındaki yerini almıştır¹⁶³. Türk devriminde, tarihsel olarak daha yakın bir dönemde bulunulmasının da katkısıyla, bağımsızlık savaşının zaferle sonuçlanmasının ardından cumhuriyetin ilan edilmesiyle ulusal barış ortamının sağlandığı söylenebilir¹⁶⁴.

¹⁵⁹ Ortak unsurları şiddet olan devrim ve savaş, her an biri diğerini takip edebilecek kadar yakın ilişki içerisindedir. Arendt, **Devrim Üzerine**, s. 20.

¹⁶⁰ Hollanda devrimi bakımından nihai aşamada diğer devletler tarafından tanındığı 1648 Vestfalya Antlaşması, İngiliz devrimi bakımından yeni Kral’a tahta geçebilmek için kabulü ön şart olarak sunulan 1689 tarihli Haklar Bildirisi ve Amerikan devrimi bakımından Amerikan devletlerini federasyon altında birleştiren ve bugüne kadar ulaşan 1787 tarihli anayasa örnek olarak gösterilebilir.

¹⁶¹ Tilly, **Avrupa’da Devrimler**, s. 110-117.

¹⁶² A.e., s. 249-254; Rude, **Fransız Devrimi**, s. 217-244.

¹⁶³ Tilly, **Avrupa’da Devrimler**, s. 249-254.

¹⁶⁴ Cumhuriyetin 1923 yılında ilanı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Tanör, **Kurtuluş Kuruluş**, s. 194-206; Akyol, **Atatürk’ün İhtilal Hukuku**, s. 303-330.

Barışın ne zaman başladığı tespit edildikten sonra kapsamına da değinmek gerekmektedir. Daha önce belirtildiği üzere liberal devrimlerle kurumsallaşan ulus devlet, liberal öğretinin gelişimi doğrultusunda esas olarak burjuvanın taleplerinin karşılanmasıyla oluşmuştur. Halbuki sözü edilen devrimci süreçlerde sadece servet sahibi burjuva değil yoksullar da savaşımıştır¹⁶⁵. İngiltere’de ilk devrimde veya iç savaşta ve Fransız devriminde burjuvanın taleplerini fazlasıyla aşan radikal taleplere rastlanmasının tesadüf olmadığı ortadadır. Radikal denilince genel oy hakkı, kadın erkek eşitliği veya köleliğin kaldırılması gibi bugün için çok doğal görünen taleplerin de bunlara dahil olduğu unutulmamalıdır. Alt sınıfları, kadınları ve köleleri de içerecek radikal taleplerin yerine getirilmemesi, devrimlerle kurumsallaşan ulusal barışın içerdiği önemli bir çelişkidir. Öyle ki zamanla bu çelişkinin dile gelmesiyle yeni devrimci söylemler de gündeme gelecektir.

1.3.2. Ulus Devletin Temel Anayasal Kurum ve Kuralları

Ulus devletin temel anayasal kurum ve kuralları, daha önce sözü edilen devrimlerle şekillenen ancak bunları aşarak önce Avrupa, sonra da dünya genelinde kabul gören kurum ve kurallardır¹⁶⁶. Bunlardan ilki doğal haklar düşüncesinin ürünü temel hak ve özgürlüklerin sağlanmasıdır¹⁶⁷. Temel hak ve özgürlüklere dayalı olmayan bir düzen, anayasal düzen olarak adlandırılmaya layık, ulusal barışı sağlayan bir siyasi yapı tesis edemez. İngiliz anayasal düzenini oluşturan XVII. yüzyıl belgelerinde yer alan temel haklarla başlayan süreç, XVIII. yüzyıl Amerikan ve Fransız haklar bildirileriyle ve bunları somutlaştıran anayasalarla kemale ermiştir. İkinci olmazsa olmaz, mutlak monarşiyi sınırlandırarak veya ortadan kaldırarak, hak ve özgürlükleri sağlayabilecek bir yönetim sistemi oluşturabilmektir¹⁶⁸. İngiltere’de Parlamento’nun Kral’ı sınırlandırması, Amerika’da monarşinin kesin olarak

¹⁶⁵ Bilhassa Fransız devriminde halkın katılımı için Bkz.: Rude, **Fransız Devrimi**, s. 73-87.

¹⁶⁶ Özellikle Fransız devriminin etkilerinin dünyaya yayılması hakkında Bkz.: A.e., s. 247-251.

¹⁶⁷ Amerikan devriminin hak ve özgürlükler listesinin oluşumundaki önemi ve özellikle Fransız devrimine etkisi hakkında Bkz. Georg Jellinek, **İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine: Modern Anayasa Tarihine Bir Katkı**, Çevirenler: Rezzan İtişgen Dülger, Muzaffer Dülger, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2017 (Bundan sonra **İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine** olarak adlandırılacaktır).

¹⁶⁸ Amerikan ve Fransız devrimlerinin etkisiyle bu özellikleri belirli ölçüde içerir biçimde hazırlanan XIX. yüzyıl anayasaları hakkında Bkz.: Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 299-304.

reddedilmesi ve demokratik seçimlere dayalı yasama ve yürütme ile bağımsız yargı arasında daha vurgulu bir kuvvetler ayrımının tercih edilmesi örnek olarak verilebilir. Son olarak, ulusal ekonomik ve sosyal yapının düzenlenmesi, yurttaşların cezalandırılması, medeni durumları, kendi aralarındaki sözleşmeler gibi hususları dini veya geleneksel kurallardan bağımsız, akla dayalı olarak düzenleyen hukuk kurallarının bulunması gerekir¹⁶⁹. Laik yasama yetkisi, modern ulus devlete karakterini veren önemli bir husustur. İngiltere ve Amerika'da her konuyu yasalarla açıkça düzenleme yönünde bir eğilim bulunmamaktadır. Burada İngiliz yargı geleneğinin tarihsel gelişimi doğrultusunda somut davalar üzerinden gelişen bir hukuk sistemi söz konusudur. Avrupa'da, Napoleon Bonaparte'ın İmparatorluk yasalarıyla olgunluğuna erişen bir diğer hukuk anlayışındaysa somut davalara uygulanacak hukuk kuralları, kodifikasyon faaliyetiyle temel yasalarda toplanmaktadır. Bu farklılık, devletin oluşum sürecindeki farklılardan kaynaklanmaktadır. Her halükarda, doğrudan yasama faaliyetiyle veya somut olaylar üzerine yargının yasama değerinde uygulamalarıyla, yurttaşın yaşamının her safhasında akla dayalı kurallar bağlayıcı hale gelmektedir.

1.3.2.1. Liberal Anayasa

1.3.2.1.1. Temel Hak ve Özgürlüklere Dayalı Anayasal Düzen

Mutlak monarşi altında bir şekilde barış sağlanmışken sürekli savaş haline geçilmesinin nedeni, devletin varoluş sebebi olan doğal hakların çiğnenmesidir. Böylece tiran haline gelen mutlak monarkın meşruiyeti ortadan kalkmakta ve eski düzenin yerine bir daha doğal hakların çiğnenemeyeceği bir anayasal düzen getirmek gerekmektedir. 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin başlangıç kısmında bu durum açıkça ifade edilmektedir¹⁷⁰. Mutlak monarşinin sağladığı barış, feodal toplumdan modern topluma geçişte geçici bir çözüm oluşturabilmiştir.

¹⁶⁹ Devrim, laik uygarlığa geçişi sağlamaktadır. Arendt, **Devrim Üzerine**, s. 30.

¹⁷⁰ Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 288. Bildiri'de (m. 16), hak ve özgürlüklerin güvence altında olmadığı veya kuvvetler ayrımının bulunmadığı toplumda anayasal yönetim olamayacağı açıkça beyan edilmektedir. Dahası, baskıya karşı direnme, doğal haklar arasında sayılmaktadır (m. 2). A.e., s. 288, 290. Daha sonra **Jakobenlerin** ilan ettiği 1793 tarihli Haklar Bildirisi, yurttaşların, haklarının ihlal edildiği durumlarda, yönetime karşı direnişe geçebileceğini belirtmektedir. Rude, **Fransız Devrimi**, s. 129. 1795'deki Haklar Bildirisi'nde böyle bir hak bulunmamaktadır. Furet, **The French Revolution**, s. 163.

Bizatihi kendi varlığıyla doğal haklara tehdit oluşturan tüm feodal kurumların geride bırakılması gerektiğinde, feodal toplumun kalıntılarıyla savaşmak da kaçınılmaz hale gelmektedir.

Amerika’da federe yönetimler düzeyinde¹⁷¹ ve Kongre’de ilan edilen hak bildirileri¹⁷² ve Fransa’da ilan edilen bildiri, bundan sonra hak bildirilerinde ve anayasalarda yer alacak temel hak ve özgürlükleri belirlemektedir. Daha önce İngiltere’nin XVII. yüzyıl anayasal gelişmeleri çerçevesinde düzenlenmiş hak ve özgürlükleri¹⁷³ genişleten bu listeler, yaygın deyişle birinci kuşak insan haklarını oluşturmaktadır.

1.3.2.1.2. Mutlak Monarşinin Sınırlandırılması veya Ortadan Kaldırılması

Devrimler, sınırlandırılmamış merkezi siyasi iktidar olarak mutlak monarşiler karşısında, devrimcilerin doğal haklarından yoksun bırakıldıkları iddiası üzerine gerçekleşmiştir. Bu nedenle de liberal anayasal düzende mutlak monarşi dışlanmaktadır.

Hollanda devriminde, mutlak monarşinin yerine kent düzeyinde cumhuriyet yönetimlerinin bulunduğu bir tür konfederasyon oluşturulmuştur. İngiltere’de, Parlamento’nun yasama yetkisini kazandığı ve Kral’ın Parlamento’nun bir unsuru olarak kaldığı sınırlı monarşiyle birlikte mutlak monarşiye geri dönmek üzere veda edilmiştir. Bundan sonra, Parlamento’nun yasama yetkisini bertaraf etmeye çalışacak bir Kral’ı düşünmek mümkün değildir.

¹⁷¹ Federe yönetimlerde ilan edilen hak bildirileri ve kabul edilen anayasalar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 258-265.

¹⁷² I. Kıta Kongresi’nde, 1774 yılında, ilan edilen Şikayetler Bildirisi, kolonilerin, doğal hukuka, İngiliz Anayasası’na ve Kral’ın kendilerine verdiği imtiyazlara dayanan, doğal haklarına atıf yapmaktadır. Beloff, “American Independence in Its Constitutional Aspects”, s. 460. Ancak geri dönülemez noktaya gelindiğinde, kolonilerin yerel meclislerinde ilan ettiği bildirilerin yanında Kongre, 1776 yılında, Bağımsızlık Bildirisi’ni ilan edecektir. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 261-263; Ronald Hamowy, “The Declaration of Independence”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 258-261.

¹⁷³ 1628 tarihli Haklar Dilekçesi, 1679 tarihli **Habeas Corpus** Yasası, 1689 tarihli Haklar Bildirisi ve 1701 tarihli **Act of Settlement** bu hak ve özgürlükleri belirleyen önde gelen belgelerdir. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 247-256.

Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluşunda, yasama meclisi olarak Kongre adı tercih edilmiş ve monarşi her haliyle ortadan kaldırılsa da yetkilerin kötüye kullanılması riskine karşı dengeleyici unsur olarak, yasama meclisinden keskin sınırlarla ayrılmış Başkanlık hükümet sistemi kabul edilmiştir. Federe yönetimlerin özerk varlıklarının korunması için eşit oy hakkına sahip oldukları Senato oluşturulmuştur. Yönetimin farklı birimlerinin birbirini denetlediği denge sistemiyle tiranlığın her türlüşüne karşı önlem alınmak istenmiştir¹⁷⁴.

Fransa'da mutlak monarşi geride bırakılırken, sınırlı monarşiyi düzenleyen 1791, genel oy hakkı gibi daha demokratik düzenlemelerle cumhuriyet yönetimini getiren 1793 ve demokrasiden geri dönüşler içeren 1795 tarihli anayasalar¹⁷⁵ kabul edilmiştir ancak tüm bu anayasaların kabul edildiği kargaşalık dönemi sonunda yönetimi tek elde toplayan Napoleon Bonaparte, İmparatorluğunu ilan etmiştir¹⁷⁶.

Türk devriminde, monarşiye karşı mücadelenin merkezi, aynı zamanda bağımsızlık savaşını da yürüten Türkiye Büyük Millet Meclisi olmuştur. Bu nedenle, cumhuriyetin erken döneminde yasama, yürütme ve yargının Meclis'te birleştiği bir model tercih edilmiştir¹⁷⁷. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte kurulan Cumhurbaşkanlığı makamı, zamanla Meclis karşısında üstünlük kazanacaktır¹⁷⁸.

¹⁷⁴ A.e., s. 265-276; Remond, **ABD Tarihi**, s. 32-40.

¹⁷⁵ Bu anayasalar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Rude, **Fransız Devrimi**, s. 95-106, 130, 169-170; Furet, **The French Revolution**, s. 75-78, 129-130, 162-168; Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 297-299. 1800 tarihli anayasaya ilişkin verilerle birlikte ayrıca Bkz.: Christine Grafton, "Constitutions: French", **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 260-261.

¹⁷⁶ İmparatorluğa giden süreç hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Georges Lefebvre, **Napoleon**, Translated by Henry F. Stockhold (Volume I), J. E. Anderson (Volume II), First Published in One Volume, London, New York, Routledge Classics, 2011, s. 154-159; Thierry Lentz, **Napoleon**, Çeviren: İdil Engindeniz, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005, s. 42-61; Furet, **The French Revolution**, s. 235-240; J. David Markham, "Bonaparte, Napoleon: 1769-1821", **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 163-168, 166.

¹⁷⁷ Akyol, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, s. 23-29.

¹⁷⁸ Tanör, **Kurtuluş Kuruluş**, s. 204-205. 1924 tarihli anayasanın kabulü esnasında, Cumhurbaşkanlığı'nın Meclis karşısında güçlendirilmesine yönelik öneriler, Meclis'te tartışmalara neden olmuştur. Akyol, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, s. 422-435.

1.3.2.2. Modern Uygarlığın Temel Yasaları¹⁷⁹

Merkez bankalarının kurulması ve ulusal para politikasının belirlenmesi, aralarında sermaye sahiplerinin başı çektiği devrimcilerin ulusal ekonomiye ilişkin ilk icraatlarından olmuştur. İngiliz yönetiminin servet sahibi sınıftan daha kolay borçlanmasını sağlayan *Bank of England*, Parlamento'nun garantisi altında 1694 yılında kurulmuştur; 1696 yılında yeni basılan paranın değeri sabitlenmiş ve devrimin hemen sonrasında çek ve poliçe gibi kıymetli evraklar yoluyla ticari yaşam gelişmiştir¹⁸⁰. İngiltere'deki gelişmelerin esin kaynağı, vergilendirmenin güvence sağladığı tahviller yoluyla kamu finans sistemini kuran Hollanda'dır¹⁸¹. Fransa'da benzer işlevi üstlenecek bir ulusal merkez bankası kurulması, Napoleon Bonaparte döneminde, 1800 yılında mümkün olmuştur¹⁸². Amerika Birleşik Devletleri'nde merkez bankası görevini üstlenecek federal bir kurum 1913 tarihli *The Federal Reserve Act* ile kurulmuştur¹⁸³. Federal yönetimin vergi yetkisinin aynı yıl kabul edilen anayasaya 16. ekle düzenlenmiş olması, devrim sonrasında merkez bankası oluşturma bakımından gecikmenin Amerika'daki federal yapıyla ilgili olabileceği izlenimini vermektedir¹⁸⁴. Türk devriminde, küresel çapta etki gösteren 1929

¹⁷⁹ Uygarlık sözcüğünün İngilizce karşılığı olan *civilisation* sözcüğünün, liberal reform düşüncesiyle birlikte yaygın biçimde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu kavram, liberal devrimlerin getirdiği yeniliklerle birlikte gelişmiştir. Neocleous, *Savaş Erki, Polis Erki*, s. 194-198.

¹⁸⁰ Hill, *İngiltere'de Devrim Çağı*, s. 315, 331-332.

¹⁸¹ Tilly, *Avrupa'da Devrimler*, s. 89.

¹⁸² Lefebvre, *Napoleon*, s. 72; Rude, *Fransız Devrimi*, s. 192; Furet, *The French Revolution*, s. 229. İngilizlerin güçlü bir donanma oluşturmada Fransızlara üstünlük sağlamanın sebepleri arasında, donanma oluşturmaya yetecek bütçenin sağlanmasında *Bank of England*'in görev üstlenmesi de bulunmaktadır. McNeill, *The Pursuit of Power*, s. 180-181.

¹⁸³ Remond, *ABD Tarihi*, s. 99. Kamuoyunda *FED* olarak bilinen ve kararları yatırımcılar tarafından büyük ilgiyle takip edilen kurum budur. İlgili düzenlemenin güncel tam metni için Bkz.: Çevrimiçi, <https://www.federalreserve.gov/aboutthefed/fract.htm>, 1 Haziran 2020.

¹⁸⁴ Remond, *ABD Tarihi*, s. 98-99. Bağımsızlık savaşı döneminde 1781 yılında kurulan *Bank of North America* da unutulmamalıdır. Murat Belge, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 57 (Bundan sonra *Militarist Modernleşme* olarak anılacaktır). Yeni anayasal düzenin oluşturulmasından sonra 1913 yılına kadar federal merkez bankası oluşturma yolunda başka çabalara da rastlanılmaktadır. İlk federal yönetimin 1791'de 20 seneliğine *Bank of the United States*'i kurmasında Alexander Hamilton'ın baş rolü oynadığı görülmektedir. Thomas Jefferson ise Hamilton'ın aksine federal yönetimin merkez bankası kurma yetkisinin bulunmadığını ileri sürmüştür. 1816'da ikinci defa kurulan *Bank of the United States*'in faaliyetini sürdürebilmesi için gereken süre uzatma kararı, Kongre'de kabul edilse de Başkan Andrew Jackson tarafından *veto* edilmiştir. *FED* öncesi merkez bankası kurma çabaları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: David J. Erickson, "Before the Fed: The Historical Precedents of the Federal Reserve

ekonomik krizinden sonra alınan iktisadi korumacı önlemlerden birisi olarak, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası 1930 yılında kurulmuştur¹⁸⁵.

Ulusal sınırlar içerisinde kullanılacak ölçü birimlerinin ve takvimin belirlenmesi, devrimcilerin ekonomik ve sosyal alanda ilgilendiği bir diğer konu olmaktadır. Bu konuda en ileri giden devrimciler Fransızlar olmuştur. 1793-1806 tarihleri arasında yürürlükte kalan, yepyeni bir devrim takvimi kabul edilmiştir¹⁸⁶. Ağırlık ve ölçü birimleri, bugün dünyanın önemli bir kısmında kabul gören, metrik sistem olarak da adlandırılan ondalık sistemle standarda kavuşturulmuştur¹⁸⁷.

Devletin dini yaşama müdahalesinin sınırlarının belirlenmesi, üretilen çözümler toplumların dini yapısına göre çeşitlilik arz etse de devrimcilerin düzenleme alanı içerisinde bulunmaktadır. Katolik Kilise'ye karşı resmi İngiliz Kilisesi'nin kurulmasının erken dönemde gerçekleşmiş olmasından dolayı, İngiliz devriminde dini özgürlüklere ilişkin esas çatışma konusu, Protestanlığın kendi içindeki bölünmeler olmuştur. Nihai devrimden sonra resmi kiliseye bağlı olmayan cemaatlere karşı daha hoşgörülü bir yaklaşım sergilenmiştir¹⁸⁸. Amerikan devriminde ise din özgürlüğü en başta gelen insan haklarından birisi olarak kabul görmektedir¹⁸⁹. Virginia'da Thomas Jefferson'ın önerisiyle resmi kilise 1786 yılında

System", https://www.federalreservehistory.org/essays/before_the_fed?WT.si_n=Search&WT.si_x=3, 1 Haziran 2020. Hamilton'ın ulusal savunmaya ilişkin konularda federal ekonomi politikası oluşturulması ve bu bağlamda merkez bankası kurulması düşüncesi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Earle, "Askeri Gücün Ekonomik Temelleri", s. 263-270.

¹⁸⁵ Tanör, **Kurtuluş Kurulu**, s. 336-337. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nı kuran, 11 Haziran 1930 tarihli ve 1715 sayılı yasa, 30 Haziran 1930 tarihli ve 1533 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kuruluşu ve yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, **Dünden Bugüne Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, Ankara, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2011. Çevrimiçi, www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/d7033add-774f-4358-b4f7-1fd227d640d0/11-6.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-d7033add-774f-4358-b4f7-1fd227d640d0-m3fB7Ju, 1 Haziran 2020.

¹⁸⁶ Devrim takvimi ve tarihlerin miladi takvimdeki karşılıkları için Bkz.: Doyle, **Fransız Devrimi**, s. 162-163; Furet, **The French Revolution**, s. 283.

¹⁸⁷ Doyle, **Fransız Devrimi**, s. 23. Bu konuyu düzenleyen 1 Ağustos 1793 tarihli Ulusal Meclis kararının İngilizce çevirisi için Bkz.: Dwyer, McPhee, **The French Revolution and Napoleon: A Sourcebook**, s. 86-87.

¹⁸⁸ Hill, **İngiltere'de Devrim Çağı**, s. 357-364.

¹⁸⁹ Jellinek, **İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine**, s. 87-100.

lağvedilmiştir¹⁹⁰. Amerikan Anayasası'na, 1791 yılında, Haklar Bildirisi ile yapılan ilk on ekten ilki din özgürlüğünü de içermektedir¹⁹¹. Fransa'da devrimci yönetim, Katolik Kilisesi'ni ulusal kilise haline getirerek denetimi altına almaya çalışmış ve kilise mallarına el konulmuştur; dahası **Jakobenlerin** yönetimi döneminde, yeni bir ulusal din dahi kabul edilmiştir ancak Napoleon Bonaparte döneminde, Katolik Kilisesi ile daha ılımlı ilişkiler geliştirilecektir¹⁹².

Kamusal eğitimin düzenlenmesi, devrimlerin en sorunlu konularından birisi olmuştur. Kamusal eğitim, geniş halk kitlelerinin akla dayalı modern eğitim almalarını sağlama adına yaygın eğitim kurumları oluşturma ve belirli ölçüde alt sınıfların çocuklarını da bu yöntemle eğiterek, liyakate dayalı sistemi daha geniş tabana yayma faaliyetidir¹⁹³. İngiltere'de, ilk devrimin yaşandığı dönemde (yaklaşık olarak 1640-1660 tarihlerinde), eğitimin halka yaygın biçimde daha demokratik bir

¹⁹⁰ Robert M. Calhoon, "The Impact of the Revolution on Church and State", **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 444-451, 444.

¹⁹¹ Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 275; Robert A. Rutland, "Bills of Rights and the First Ten Amendments to the Constitution", **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 265-268, 267; Calhoon, "The Impact of the Revolution on Church and State", s. 449-450.

¹⁹² Rude, **Fransız Devrimi**, s. 101-105, 196-200; Furet, **The French Revolution**, s. 80-85, 130, 192-193, 226-228. Fransa ve Papa arasında uzlaşmayı ifade eden 10 Eylül 1801 tarihli **The Concordat**'nın İngilizce çevirisi için Bkz.: Dwyer, McPhee, **The French Revolution and Napoleon: A Sourcebook**, s. 149-152. **The Concordat** hakkında ayrıca Bkz.: Lefebvre, **Napoleon**, s. 116-122; Barbara Bennett Peterson, "Concordat: 16 Temmuz 1801", **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 254-255. **The Concordat** sayesinde, İmparatorluk ile Kilise, yoklama ve asker kaçaklarına karşı iş birliği yapmış ve böylece zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğünün dini meşruiyeti de sağlanmıştır. Alan Forrest, **Conscripts and Deserters: The Army and French Society during the Revolution and Empire**, New York, Oxford, Oxford University Press, 1989, s. 197-200 (Bundan sonra **Conscripts and Deserters** olarak anılacaktır). Napoleon'un, Mısır seferi esnasında yerel halka hitaben yayımladığı Arapça fermanında, İslam dininin temel ilkelerini gözetken ve Fransızları Katolik Roma'yı işgal eden Müslümanlar olarak tasvir eden yaklaşımı, muhatap olduğu toplumların dini duygularını dikkate alarak strateji geliştirdiğini ortaya koyan önemli bir örnektir. Ferman metninin Türkçe çevirisi için Bkz.: Dönemin tanığı Abdurrahman el-Ceberti'nin **Acaibu'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar** başlıklı eserinden aktaran İbrahim Kalın, **Ben, Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş**, Üçüncü Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları, 2016, s. 292-294. Ferman metninin İngilizce çevirisi için Bkz.: Henry Laurens, **L'Expedition d'Egypte, 1798-1801** (Paris, 1989), pp. 75-7'ye atıfla; Dwyer, McPhee, **The French Revolution and Napoleon: A Sourcebook**, s. 133-135. Napoleon da kamu yararı gerektirdiğinde Mısır'da Müslüman, Fransa'da Katolik olacağını 1801 haziranında açıkça beyan etmektedir. Thibaudeau, **Memoires**, pp. 152-53'den aktaran Furet, **The French Revolution**, s. 226.

¹⁹³ Kamusal eğitim kurumları yoluyla siyasi iktidarın ve toplumsal düzenin sürekliliği sağlanmaktadır. Ezgi Çaldıran, **Siyasi İktidar Karşısında Çocuk ve Çocukluk**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2019, s. 51-60.

sistemle sağlanması yönünde çalışmalar bulunmaktadır¹⁹⁴. Ancak bu dönemin uygulamaları servet sahiplerinin hoşuna gitmeyen kargaşalıklarla özdeşleştirildiği için 1660 sonrasında alt sınıflara kalan eğitim olanağı, resmi devlet kilisesi çerçevesinde verilen eski tarz eğitim olmuştur¹⁹⁵. Amerikan devriminde, Thomas Jefferson'ın burs imkanları da içeren kamusal eğitime ilişkin getirdiği öneri, İngiliz örneğinde olduğu gibi kamusal eğitimin doğasında bulunan biraz fazla demokratik olma özelliğinden dolayı, servet sahibi çoğunluktan oluşan Virginia Meclisi'nde kabul görmemiştir¹⁹⁶. Kamusal eğitim konusunda en ciddi adımlar Fransa'da görülmektedir. *Jakobenler*, eğitimi de içeren sosyal konularda yasa taslağı hazırlamışlardır¹⁹⁷. Devrimin, Napoleon Bonaparte öncesindeki son döneminde, eğitim olanaklarında belirli gelişmeler sağlanmıştır¹⁹⁸. Kamusal eğitimin sistematik olarak düzenlenmesi, Napoleon döneminde gerçekleştirilmiştir¹⁹⁹. Bu dönemde

¹⁹⁴ Hill, *İngiltere'de Devrim Çağı*, s. 227-228.

¹⁹⁵ A.e., s. 308.

¹⁹⁶ Melvin Yazawa, "The Impact of the Revolution on Education", *A Companion to the American Revolution*, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 427-434, 431. Bununla birlikte aynı dönemde diğer federe yönetimlerde ve ilerleyen yıllarda Virginia'da da kamusal eğitime ilişkin düzenlemeler ve uygulamalar bulunmaktadır. Sorun daha çok eğitim sisteminde yeknesaklığın sağlanmasındadır. A.e., s. 430-432.

¹⁹⁷ Rude, *Fransız Devrimi*, s. 146-147; Furet, *The French Revolution*, s. 193. Kamusal eğitime ilişkin komitenin temsilcisi Bouquier'in adıyla özdeşleşen yasa önerileri arasında, 20 yaşına kadar kamuya yararlı olacak biçimde eğitim almamış kişilerin ve bunların veli veya vasisinin 10 yıllıkına yurttaşlığın kaybıyla cezalandırılması da bulunmaktadır. 19 Aralık 1793 tarihli taslak hakkında ayrıca Bkz.: Dwyer, McPhee, *The French Revolution and Napoleon: A Sourcebook*, s. 88-89.

¹⁹⁸ Rude, *Fransız Devrimi*, s. 176; Furet, *The French Revolution*, s. 193-194.

¹⁹⁹ 1802 tarihli Kamusal Eğitime İlişkin Yasa'ya göre eğitim sistemi, komünler tarafından kurulacak ilk öğretim kurumları, komünler ve özel kişiler tarafından kurulabilecek orta öğretim kurumları ve sadece devlet hazinesi tarafından kurulabilecek *lycee* ve mesleki uzmanlaşmayı sağlayan yüksek öğretim kurumlarından oluşmaktadır. Eğitimcilerin atanması, müfredat, burslu öğrencilik koşulları gibi hususlar Yasa'da düzenlenmiştir. Yasa'nın ve daha sonra eğitim sisteminin merkezine İmparatorluk Üniversitesi'ni yerleştiren 1808 tarihli İmparatorluk Üniversitesi Kurulmasına İlişkin Kararname'nin İngilizce çevirisi için Bkz.: Çevrimiçi, https://www.napoleon-series.org/research/government/legislation/c_education.html, 1 Haziran 2020. Eğitim sisteminin merkezine yerleştirilerek kurulan üniversite olarak daha erken tarihli bir örnek de Amerika'da, New York'da bulunabilir. New York Üniversitesi, 1784 yılında, tam da bu işlevi yerine getirmesi beklentisiyle kurulmuştur. Yazawa, "The Impact of the Revolution on Education", s. 431. Fransa'da, devrim döneminde oluşturulan kamusal eğitime ilişkin komiteye, 1793 yılında Condorcet tarafından sunulan raporda da merkezi ve kademeli eğitim sistemi önerilmektedir. A. V. Judges, "Educational Ideas, Practice and Institutions", *The New Cambridge Modern History: Volume VIII The American and French Revolutions 1763-93*, Edited by A. Goodwin, Cambridge, London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1976, s. 143-173, 170-171. Napoleon'un kamusal eğitim sisteminin uygulanması ve karşılaşılan sorunlar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Lefebvre, *Napoleon*, s. 394-397. Michel Foucault'ya göre üniversite, devletin bilgiyi disiplin altına almasını

eğitim devlete hizmet edecek yeni nesiller yetiştirme amacına yöneltilmiş, kadınlara karşı ayrımcılık yapılarak bunların eğitiminin ilerleyen aşamasında din eğitimi ön plana çıkarılmıştır ancak buna rağmen önemli gelişmeler olarak, devlet bürokrasisine personel yetiştirme işlevi üstlenen ve askeri disiplinle sıkı bir eğitim faaliyeti yürütülen laik öğretim kurumu *lycee* (lise)²⁰⁰ oluşturulmuş ve belirli koşulları karşılayan burslu öğrencilerin de eğitim görmesi sağlanmıştır²⁰¹.

Ulusal sembollerin belirlenmesi²⁰² ve düzenli ulusal ordunun oluşturulması gibi hususlar devrim sürecinde ve sonrasında çözülmesi beklenen diğer temel meseleler olmaktadır. Feodal kurumların ilgasına ilişkin düzenlemeler de dahil edildiğinde modern yaşamın kamusal sınırları bu devrimci yasalarla

sağlar. Umut Koloş, **Foucault, İktidar ve Hukuk: Modern Hukukun Soybilimi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 334-335 (Bundan sonra **Foucault, İktidar ve Hukuk** olarak anılacaktır).

²⁰⁰ Prusya’da, Fransız işgali sonrasında ordunun yeniden yapılandırılmasına ilişkin çalışmalarda, çocukların ileride karşılaştıkları askerlik hizmetine hazırlanması için sivil eğitim kurumlarında askeri disiplinin sağlanmasını isteyen Prusyalılar, Fransız *lycee* kurumuna ilgi göstermişlerdir. Fransa’daki okulları gözlemleyen bir profesörden istenilen raporda, bu eğitim kurumlarında disiplinin sağlandığı ancak askeri disiplinin bilimsel açıdan olumsuz sonuçlar doğurabileceği eleştirisinde bulunmaktadır. Thomas Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies: Military Service in France and Germany, 1789-1830**, London, New York, Routledge, 2008, s. 171 (Bundan sonra **Citizens, Soldiers and National Armies** olarak anılacaktır).

²⁰¹ Rude, **Fransız Devrimi**, s. 194-195; J. David Markham, “Education: French”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 313-316.

²⁰² Fransa’nın, sonraki yıllarda dünyanın çeşitli ulusları tarafından örnek alınacak, üç renkli bayrağı akla gelen ilk örneklerden birisidir. Rude, **Fransız Devrimi**, s. 249-250. Bu bayrak, devrimci milis ordusu Paris Ulusal Muhafızları’nın icadıdır. James McIntyre, “National Guard: French”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume Two, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 674-675, 674. *Marseillaise* olarak adlandırılan Fransız ulusal marşı da yine akıllarda kalan önemli bir sembol olmuştur. Doyle, **Fransız Devrimi**, s. 12-13; Eugen Weber, **Köylülerden Fransızlara: Fransa Kırsalının Modernleşmesi, 1870-1914**, Türkçe Söyleyen: Çağdaş Sümer, Ankara, Heretik Yayınları, 2017, s. 575-577 (Bundan sonra **Köylülerden Fransızlara** olarak anılacaktır); James Wald, “Marseillaise, La”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume Two, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 615. Bu marşın öyküsü için Bkz.: Stefan Zweig, “Bir Gecelik Dahi: “Marseillaise” 25 Nisan 1792”, **İnsanlığın Yıldızının Parladığı Anlar: On Dört Tarihsel Minyatür**, Çeviren: Kasım Eğit, Minikitap Formatında 1. Basım, İstanbul, Can, 2015, s. 164-194. Amerikan devrimcileri 1777’de İngiliz bayrağına karşı, bununla aynı renklerde de olsa, kendi bayraklarını belirlemiştir. Belge, **Militarist Modernleşme**, s. 57. Ulusal semboller hakkında ayrıca Bkz.: A.e., s. 120-124.

belirlenmektedir²⁰³. Dahası, aile ve miras kurumu, sözleşmelerin tabi olacağı hukuk kuralları meselesi ve yurttaşların hangi davranışlarının cezalandırmayı gerektireceği hususu ulusal sınırlar içerisinde geçerli olacak rasyonel düzenlemelerin konusunu oluşturmaktadır. Örneğin, Napoleon Bonaparte'ın kodifikasyon çalışmaları, tüm Avrupa'yı ve bunların sömürge coğrafyalarını etkilemiştir²⁰⁴. Türk devrim yasaları da tüm bu örnekleri takip ederek, akla dayalı hukuki düzenin tesisini amaçlamıştır²⁰⁵.

1.3.3. Ulusların Savaşı ve Düzenli Ulusal Orduların Ortaya Çıkışı

Devrim sürecinde, yerleşik siyasi iktidara karşı kurulan ordular esas olarak milis ordu yapılanmasındadır. Hollanda²⁰⁶, İngiltere, Amerika ve Fransa örneklerinin hepsinde, devrimci milislerin askeri faaliyet gösterdiği gözlenmektedir. Bunlar çeşitli mesleklerden ve sosyal sınıflardan gelen insanlardır. Silahlanmış yurttaşlar olarak devrimci taleplerini devrimci savaşa²⁰⁷ katılarak savunmaktadırlar. Askeri ayrıcalıklara sahip bir sınıfın mensubu veya daha modern olarak askerlik mesleği mensubu değildirler. Hiç şüphesiz kendisine karşı mücadele edilen yerleşik siyasi

²⁰³ Türk devriminde, yeni modern ulusun yaşamını laiklik doğrultusunda inşa etmeye çalışan yasalar ve uygulamalar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Tanör, **Kurtuluş Kurulu**, s. 271-282, 298-320; Akyol, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, s. 507-552.

²⁰⁴ Bilhassa Medeni Yasa. Lefebvre, **Napoleon**, s. 131-133; Rude, **Fransız Devrimi**, s. 192-194; Furet, **The French Revolution**, s. 229-233; Lentz, **Napoleon**, s. 118; Doyle, **Fransız Devrimi**, s. 23; Andrew J. Waskey, "Civil Code", **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 244-246. Medeni Yasa'nın İngilizce çevirisi için Bkz.: Çevrimiçi, https://www.napoleon-series.org/research/government/c_code.html, 1 Haziran 2020. Medeni Yasa'nın yürürlüğe girmesine giden yolda, henüz XVII. yüzyılın sonlarından başlayarak katkıda bulunan Fransız hukukçuları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Asal, **Kodlaştırma**, s. 182-188.

²⁰⁵ Türk devriminin temel yasaları, Osmanlı'nın Tanzimat dönemindeki eğilimini devam ettirerek Avrupa ülkelerinden iktibas edilmiştir. Tanör, **Kurtuluş Kurulu**, s. 223-226.

²⁰⁶ Hollanda'da veya daha geniş kapsamlı bir ifadeyle Felemenk coğrafyasında kentlerin kendi kentli milisleri bulunmaktadır. Tilly, **Avrupa'da Devrimler**, s. 103. Bununla birlikte Hollandalı askerlerin devrimci savaş ve sonrasında, Avrupa'da ve özellikle Protestan dünyasında askeri meselelerde otorite olarak kabul edildiği de belirtilmelidir. Hatta Avrupa'daki ilk askeri eğitim kurumlarından birisi olan **Siegen**'deki **Schola Militaris**, Hollandalı askeri talim kitabı yazarı Kont Jan van Nassau tarafından kurulmuştur. Geoffrey Parker, "Hanedan Savaşları (1494-1660)", **Cambridge Savaş Tarihi**, Hazırlayan: Geoffrey Parker, Çeviren: Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, 2. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 163-182, 172-174.

²⁰⁷ Devrimci savaş kavramının sınırlarını belirlemek güçtür. Bir tanımlama denemesi olarak Bkz.: Mehmet Tanju Akad, **Modern Savaşın Temel Kavramları**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 72-73.

iktidarın ordusundan kişiler de devrimci tarafa geçerek milis ordularında yerini alabilmektedir ancak mücadelenin esas unsuru silahlanmış halktır.

İngiltere’de devrimci milislerin²⁰⁸ iç savaş sonrasında yönetimde ve anayasa tartışmalarında etkili olmalarıyla birlikte Oliver Cromwell’in²⁰⁹ askeri diktatörlüğü²¹⁰ altında yönetilen İngilizler, bu dönemde toplumsal yaşamda gerçekleşen devrimci dönüşümlere rağmen, Parlamento’ya karşı üstünlük iddiasında bulunan askeri kuşkuyla karşılaşmışlardır²¹¹. Cromwell sonrasında İngiliz Parlamentosu, bir kere askeri yönetimi tecrübe ettikten sonra, kendisiyle uzlaşan Kral’ı buna tercih etmiştir. Nihai devrimin anayasal düzenlemesi, 1689 tarihli Haklar Bildirisi’nde (m. 6), barış döneminde düzenli ordu bulundurmanın kabul edilemez olduğu açıkça beyan edilmiştir²¹². Parlamento’nun askeri cumhuriyet dönemine ilişkin olumsuz anıları,

²⁰⁸ Parlamento, iç savaşın başında yerel birimler olarak *county* komitelerine bağlı milis ordularını kurmuştur. Bunlar yerleşik sosyal yapıya göre oluşturulmuştur ve soylu askeri sınıfın üstünlüğü söz konusudur. Bu eski askeri yapılanma yerini, *Self Denying Ordinance* ile soyluların (yani askeri sınıfın) ve diğer Parlamento üyelerinin (ki daha sonra yeniden askeri görev üstlenecek olan Oliver Cromwell de bunlar arasındadır) görevden alınmasıyla, liyakat esasına göre emir komutanın olduğu daha demokratik bir askeri yapılanmaya bırakmıştır. *New Model Army* (Yeni Model Ordu) böylece farklı sosyal sınıflardan, dahası farklı Protestan cemaatlerden müteşekkil bir ordu olarak kurulmuştur. Hill, *İngiltere’de Devrim Çağı*, s. 147, 163-166. Bunlar arasında dini inançlarına uygun bir yönetim oluşturmak için askeri ayaklanmaya kalkışan ve başarısız olan *Fifth Monarchists* (Beşinci Monarşistler) de bulunmaktadır. A.e., s. 213-215. *Self Denying Ordinance* hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Hill, *God’s Englishman*, s. 73-75. Ordunun başındaki isim olarak Cromwell, ordu içerisindeki dini çeşitliliğe hoşgörüyle yaklaşmaktadır. A.e., s. 67-68, 77-78. *New Model Army*’de görece daha radikal devrimci düşüncelerin yayılmasına imkan sağlayan siyasi tartışma ortamı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Hill, *Dünya Altüst Oldu*, s. 65-81. Ordunun Avam ve Lordlar Kamarası’nın her ikisinin de iradesi doğrultusunda kurulması ve subayların belirlenmesi sürecinde yaşanan tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Kishlansky, *The Rise of the New Model Army*, s. 26-51. Subayların yükselmesinde genellikle kıdem esasına bağlı kalınmıştır. A.e., s. 64-65.

²⁰⁹ Cromwell, erken aşamada, Kral’ın ordusuna karşı topladığı, burjuva sınıfından süvarilerden oluşan, *Ironsides*’ı komuta etmiştir. Hill, *God’s Englishman*, s. 64-68. Daha sonra *New Model Army*’nin de başına geçen Cromwell, daha önce sözü edilen Hollanda’daki ordu reformunu uygulamıştır. A.e., s. 79-80.

²¹⁰ Generallerin taleplerini karşılayan anayasal düzenleme olarak 1653 tarihli *Instrument of Government* ile Cromwell’e yaşamı boyunca geçerli olacak *Protector* ünvanı verilmiştir. Hill, *İngiltere’de Devrim Çağı*, s. 174. 1657 tarihli *Humble Petition and Advise* uyarınca Cromwell’in Kral konumunda olacağı bir sınırlı monarşi getirilmek istense de generallerin baskısı üzerine Cromwell en azından Krallık ünvanını reddetmiştir. A.e., s. 177. Cromwell’in Kral olmasına yönelik tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Hill, *God’s Englishman*, s. 179-184.

²¹¹ Hill, *İngiltere’de Devrim Çağı*, s. 238.

²¹² “Barış zamanında krallık sınırları içinde sürekli bir ordu kurmak ve muhafaza etmek, Parlamentosunun onayı bulunmadıkça, yasalara aykırıdır.” Gemalmaz, *Devlet, Birey ve Özgürlük*, s. 254. Aslında bu düşünce, henüz Cromwell yönetiminin söz konusu olmadığı ve ordunun Parlamento karşısında siyasi gücünün bulunmadığı, ilk devrimin erken döneminde, düzenli ordunun Kral’a karşı

İngiliz anayasal düzeninde toplumdan farklılaşma ihtimali bulunan bir düzenli orduya iyi gözle bakılmamasına sebep olmuştur. Aslında Parlamento'nun istediği, barış döneminde siyasi iktidara ortak olmaya çalışmayacak, sadece savaş döneminde Parlamento'nun yönetiminde savaşı yürütecek bir ordudur. Arka plandaki vergilendirme tartışmalarına rağmen, iç savaşın fitilini ateşleyen son kamusal tartışmanın ordu komutanını Kral'ın mı yoksa Parlamento'nun mu atayacağı olması²¹³ da göstermektedir ki Parlamento, üstünlüğünü askeri alanda da ispatlamak istemektedir. İç savaş çıkartan bu amacın askerler tarafından zamanla göz ardı edilmesi, radikal düşüncelerin orduda yayılması yanında Parlamento'yu askeri yönetimdense yeniden Kral atamaya iten sebeplerden birisi olarak değerlendirilebilir.

İngiliz Parlamentosu'nun Amerikan kolonilerini isyana sevk eden ilk vergilendirme işlemlerinin amacı, koloni yurttaşlarının kolonideki düzenli İngiliz ordusunun giderlerini karşılamak üzere vergilendirilmesiydi²¹⁴. Amerikan kolonileri düzenli orduları bulunmadığı için milis ordularıyla savaşa başlamak zorunda kaldı²¹⁵.

savaşın kazanılmasından sonra dağıtılması veya en azından Parlamento'nun faaliyetlerini etkileyemeyecek biçimde merkezden uzaklaştırılması taleplerinde gözlenmektedir. Özellikle başta Londra olmak üzere bazı kent yönetimlerinin ve Lordlar Kamarası'nın bu yönde talepleri için Bkz.: Kishlansky, **The Rise of the New Model Army**, s. 147-148, 157-158, 187, 189. Parlamento'nun **New Model Army**'i dağıtma yönünde karar aldığı ve bunun sonrasında ordu ile arasındaki gerilimin tırmandığı da belirtilmelidir. A.e., s. 176-177.

²¹³ 1641 yılında İrlanda'da başlayan isyana karşı ordu hazırlanırken, Parlamento'daki Kral muhalifleri, Kral'ın orduyu komuta etmesi için gösterdiği adayı reddetmiştir. Gerilim üzerine Parlamento tarafından, **Grand Remonstrance** (Büyük İtiraz) kabul edilmiştir. Hill, **İngiltere'de Devrim Çağı**, s. 146, 161-162.

²¹⁴ Peter D. G. Thomas, "The Grenville Program, 1763-1765", **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 118-122.

²¹⁵ Lynn, "Silahlanan Uluslar (1763-1815)", s. 208; Remond, **ABD Tarihi**, s. 29. Düzenli orduya ilişkin sıkıntı, gayrinizami, küçük veya daha sonra İspanyol tecrübesinin akıllara kazındığı deyimle gerilla savaşının ilk modern örneklerinin görülmesine neden olmuştur. Bunlar, sonradan düzenli ordular karşısına çıkacak milis ordularına yol gösterici örneklerdir. Max Boot, **Görünmeyen Ordular: Gerilla Tarihi**, Çeviren: Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılâp, 2014, s. 55-73 (Bundan sonra **Görünmeyen Ordular** olarak anılacaktır); Mark V. Kwasny, "Militia, Guerrilla Warfare, Tactics, and Weaponry", **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 314-319. Gayrinizami savaş, teknik olarak, gerilla savaşını da içeren daha geniş kapsamlı bir kavramdır. Akad, **Modern Savaşın Temel Kavramları**, s. 88-89. Carl Schmitt, gerilla savaşını da içeren Amerikan devrimi örneklerini dışlayarak, partizan teorisine İspanyol gerilla savaşını başlangıç noktası olarak almaktadır. Bunun gerekçesi, modern anlamda düzenli ordunun oluşması için Napoleon Bonaparte dönemine gelinmiş olmasını gerekli görmesidir. Carl Schmitt, **Partizan Teorisi: Siyasal Kavramı Üzerine Bir Arasöz**, Çeviren: Sibel Bekiroğlu, Ankara, Nika Yayınevi, 2017, s. 35-36 (Bundan sonra **Partizan Teorisi** olarak anılacaktır). O halde başka bir deyişle Schmitt'in partizani, bu çalışmada ileride ele alınacak

Ancak kolonileri devrimde birleştiren Kıta Kongresi, düzenli İngiliz ordusuna karşı disiplinli, düzenli bir orduya ihtiyaç olduğuna kanaat getirerek, George Washington'ın²¹⁶ komutanlığında düzenli Amerikan ordusunu kurmuştur²¹⁷. Tabii olarak savaş bittiğinde ordu da dağıtılacaktır²¹⁸. Askerlerin kendilerine vaadedilen ödemeleri alamaması üzerine, bazılarının darbe ihtimalini düşünmeleri gibi görece ufak çapta kalan sorunlar²¹⁹ dışında, Amerika da barış dönemine geçişte askerleri sivil yaşamlarına geri döndürmüştür²²⁰.

Fransa örneği²²¹, bu çalışmanın konusu bakımından özel önemi haizdir.

oluşumunu tamamlamış modern askeri bürokrasinin karşısına dikilen kişidir. Gerilla savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Akad, **Modern Savaşın Temel Kavramları**, s. 90-94.

²¹⁶ Washington, bağımsızlık savaşının başlangıç aşamasında, Amerikan düzenli ordusunun kurulması yönündeki görüşünü Kıta Kongresi'ne bildirmiştir. Tovy, "Militia or Regular Army?", s. 4, para. 17. Washington, savaşın düzenli ordu tarafından yürütülmesi ve milislerin buna bağlı olarak faaliyet göstermesi düşüncesini savaş boyunca korumuş, savaş sonrasında barış dönemi için de aynı çözümü önermeye devam etmiştir. **A.e.**, s. 12, para. 57-58; Carp, "Demobilization and National Defense", s. 385.

²¹⁷ Bu dönemin düzenli ordusu hakkında bilgi için Bkz.: Holly A. Mayer, "The Continental Army", **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 308-313. Avrupa tarzı düzenli ordu disiplinini sağlayabilmek adına, Prusyalı subay Augustus von Steuben'nin tecrübelerinden faydalanılmıştır. Lynn, "Silahlanan Uluslar (1763-1815)", s. 209-210.

²¹⁸ Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 200. Liberal Amerikan düşüncesinin düzenli ordu karşıtlığı bundan sonraki savaşlara yaklaşımı da etkilemiştir. **A.e.**, s. 217. Bu düşünce yapısına göre milis ordularının karşıtı olarak düzenli ordu, Avrupa aristokrasilerinin kalıntısıdır. **A.e.**, s. 238. Avrupa'da da aydınlanma düşünürleri, monarşilerin düzenli orduları karşısında milis ordularını savunmaktadır. Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 28-29.

²¹⁹ Carp, "Demobilization and National Defense", s. 384-385.

²²⁰ Haklar Bildirisi ile anayasaya yapılan ikinci ekte, yurttaşların milis ordusu oluşturmak için silahlanma hakkı açıkça düzenlenerek, barış döneminde düzenli ordu oluşturulmasına karşı isteksizlik federal düzlemde hukuki dayanağa kavuşturulmuştur. Rutland, "Bills of Rights and the First Ten Amendments to the Constitution", s. 267-268. İkinci ekin hazırlanması sürecinde, federal yönetim ile federe yönetimler arasındaki dengeyi eksene alan, düzenli ordu ve milislere ilişkin tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Saul Cornell, **A Well-Regulated Militia: The Founding Fathers and the Origins of Gun Control in America**, New York, Oxford University Press, 2006, s.39-70 (Bundan sonra **A Well-Regulated Militia** olarak anılacaktır). Anayasada yer alan düzenli ordu ve milis ordularına ilişkin düzenlemeler ve 1792 tarihli Milis Yasası hakkında bilgi için ayrıca Bkz.: Carp, "Demobilization and National Defense", s. 386-387.

²²¹ Bu örnekte de devrimci milis orduları bulunmaktadır. Devrimin başında, Paris Belediye Binası'nda, halktan oluşan milis ordusu toplanmaktadır. Parisli milisler veya diğer bir deyişle Ulusal Muhafızlar devrimin öncüsü olmuştur. Bu dönemde Ulusal Muhafızlar'ın komutanı Marquis de Lafayette'dir. Rude, **Fransız Devrimi**, s. 67-69; Furet, **The French Revolution**, s. 67-68. Milis ordularında Lafayette örneğinde olduğu gibi Kral'ın ordusunda görev almış tecrübeli askerler de bulunmaktadır. McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 189-190. Diğer yerel birimler de Parisli milis ordusunu örnek alarak, Ulusal Muhafızlar birliklerini oluşturmuştur. Rude, **Fransız Devrimi**, s. 70; Furet, **The French Revolution**, s. 68-69. 1791 Anayasası, artık Kral'a değil ulusa bağlılık yemini

Devrimin ilk yıllarında dışarıda yürütülen savaş, yurttaşlardan oluşan geniş bir ordu kurulmasını gerektirmiştir²²². Bu geniş ordu, kelimenin tam anlamıyla düzenli ve ulusal karakterde bir ordudur²²³. Amerikan örneğindeki gibi barış dönemine geçip orduyu dağıtmak, Avrupa'daki savaş ortamı nedeniyle Fransızlar için mümkün olmamış ve yurttaşlardan oluşan ordu, tüm Avrupa'ya Fransız devriminin sonuçlarını taşıma görevini üstlenmiştir²²⁴. Fransızlar, kendi barışlarını sağlayamamış olsa da bundan sonra sadece ulus devletlerin sahnede kalabileceği yeni bir Avrupa sahnesini

edecek düzenli orduya ilişkin meselelerde Kral ve Meclis'i uzlaştıırken, yerel yönetimlerin milis ordularını da muhafaza etmiştir. Rude, **Fransız Devrimi**, s. 95-96. **Jakobenlerin** döneminde, alt sınıflardan insanlar milis ordularında yükselme imkânı bulmuştur. A.e., s. 141. Ulusal Muhafızlar hakkında bilgi için ayrıca Bkz.: McIntyre, "National Guard: French", s. 674-675; Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 47; Alan Forrest, **The Legacy of the French Revolutionary Wars: The Nation-in-Arms in French Republican Memory**, New York, Cambridge University Press, 2009, s. 25-27 (Bundan sonra **The Legacy of the French Revolutionary Wars** olarak anılacaktır).

²²² *Levee en masse* olarak ifade edilen ulusal seferberlik durumunda, eli silah tutan tüm yurttaşlar, ulusal yurt savunmasına katılmak için çağrılmaktadır. Ayrıca silah altına alınamayacak durumda olanlar ve kadınlar da yurt savunmasına yardımcı olacak işlere koşulacaktır. **Jakobenlerin** yönetimi döneminde (23 Ağustos 1793) ilan edilen *levee en masse* ile ordu 1794 itibarıyla milyonla ifade edilecek kadar çok askeri bünyesinde toplamayı başarmıştır. Forrest, **Conscripts and Deserters**, s. 32-34; Lynn, "Silahlanan Uluslar (1763-1815)", s. 215; Rude, **Fransız Devrimi**, s. 146; Alan Forrest, "Levee en Masse", **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume Two, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 567-568. Daha sonra Napoleon Bonaparte'ın ordusunun genişlemesini sağlayacak 12 Ocak 1798 tarihli yasayla, zorunlu askerlik hizmeti kurumu kabul edilmiştir. Forrest, **Conscripts and Deserters**, s. 34-42; Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 106-109; Thomas Hippler, "Fransız Ordusu, 1789-1914: Gönüllüler, Zorla Alınanlar ve Zorunlu Askerlik", **Askerlik "İşi": Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)**, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çeviren: Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 403-427, 412-413 (Bundan sonra "Fransız Ordusu, 1789-1914" olarak anılacaktır); Lynn, "Silahlanan Uluslar (1763-1815)", s. 220; Lefebvre, **Napoleon**, s. 182-186; Lentz, **Napoleon**, s. 81-82; Terry Crowdy, "Conscription: French", **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 258.

²²³ Lynn, "Silahlanan Uluslar (1763-1815)", s. 214-216.

²²⁴ Fransız devriminin devamında yürütülen savaşlar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Rude, **Fransız Devrimi**, s. 203-230; Lentz, **Napoleon**, s. 74-86. 1790'da kabul edilen bir bildiriye fetih amaçlı saldırı savaşı reddedilmiştir. 1791 Anayasası'nda da yer alan bu anlayış, 1792'de kabul edilen yeni bir bildiriyle özgürlüğün ve kardeşliğin yayılması yönünde dönüşüm geçirmiştir. Rude, **Fransız Devrimi**, s. 207-209. Fetih amaçlı savaşı reddeden ve Kral namına ulus için savaş açma ve barış yapma yetkisini Ulusal Meclis'e veren 22 Mayıs 1790 tarihli Ulusal Meclis kararının İngilizce çevirisi için Bkz.: Dwyer, McPhee, **The French Revolution and Napoleon: A Sourcebook**, s. 60-61. 1791 tarihli anayasanın fetih savaşını reddeden hükmüne atıfla savunma savaşı koşullarının oluştuğunu beyan eden, Ulusal Meclis'in 20 Nisan 1792 tarihli savaş ilanı kararının İngilizce çevirisi için Bkz.: A.e., s. 62-63.

açmıştır²²⁵. Fransa'ya karşı, etkisi uzun süreli olacak en önemli tepkiler, İspanya'da ulusal gerilla savaşının başlaması²²⁶ ve Prusya'da monarşiye bağlı aristokratlardan kurulu ordunun başta burjuva olmak üzere diğer sınıflara başvurarak yurt savunmasındaki ulusal ordu görünümüne bürünmesi olmuştur²²⁷. Bundan sonra yağma veya kutsal görev amacıyla savaş kesin olarak geride kalmış, yurttaşların kendilerini bir parçası olarak gördüğü ulusun çıkarları doğrultusunda yapılan savaşlar başlamıştır²²⁸. Fransız devrimi sonrası gelişmelerin tetiklediği bir diğer önemli olgu da 1804 yılında ilk defa sömürge yönetimi altındaki bir ülkede, köle isyanı sonucunda bağımsız cumhuriyet kurulması olmuştur²²⁹.

Türk devrimine bakılacak olursa, ulusal bağımsızlık savaşının Amerika'da

²²⁵ Finer, "State- and Nation-Building in Europe", s. 145. Fransız devrimi sonrasında Avrupa'da gerçekleşen savaşların sivil ve askeri yaşamdaki etkilerini gözler önüne seren, roman türünde bir çalışma için Bkz.: Lev Tolstoy, **Savaş ve Barış**, Türkçesi: Mete Ergin, 4 Cilt, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.

²²⁶ Bu savaş ve Avrupa'nın geri kalanı üzerindeki etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Lynn, "Silahlanan Uluslar (1763-1815)", s. 225-226; Boot, **Görünmeyen Ordular**, s. 74-83; Schmitt, **Partizan Teorisi**, s. 35-41; Charles J. Esdaile, "Guerrilla Warfare", **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume Two, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 436-437.

²²⁷ Napoleon Bonaparte işgali üzerine Prusya'da ulusal ordu oluşturma yönünde çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gordon A. Craig, **The Politics of the Prussian Army: 1640-1945**, London, Oxford, New York, Oxford University Press, 1964, s. 21-81 (Bundan sonra **The Politics of the Prussian Army** olarak anılacaktır); Anderson, **Absolutist State**, s. 269-272; Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 163-171; Lynn, "Silahlanan Uluslar (1763-1815)", s. 228; Schmitt, **Partizan Teorisi**, s. 70-78; McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 215-219; John Breuilly, **Avusturya, Prusya ve Almanya'nın Oluşumu: 1806-1871**, Çeviren: Ali Selman, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019, s. 36-39, 181-185, 187-189 (Bundan sonra **Avusturya, Prusya ve Almanya'nın Oluşumu** olarak anılacaktır). Öyle ki ileride Alman Birliği'nin Avusturya değil Prusya öncülüğünde sağlanmasında, Prusya'nın savaş teknolojisi gelişmelerini de kapsayan askeri reformları gerçekleştirmesinin önemli etkisi bulunmaktadır. Breuilly, **Avusturya, Prusya ve Almanya'nın Oluşumu**, s. 152-157.

²²⁸ Bundan sonra monarşi hükümetlerinin ve ordularının savaşları yerine halkın da doğrudan etken haline geldiği savaşlar gözlemlenecektir. Clausewitz, **Savaş Üzerine**, Üçüncü Cilt, Sekizinci Kitap, Üçüncü Bölüm (A, B), s. 692, 702-703; Clausewitz, **On War III**, Book VIII, Chapter III (A, B), s. 86, 100-102.

²²⁹ Haiti Cumhuriyeti'nin kurulma süreci hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Boot, **Görünmeyen Ordular**, s. 84-91; R. A. Humphreys, O.B.E., "The Development of the American Communities Outside British Rule", **The New Cambridge Modern History: Volume VIII The American and French Revolutions 1763-93**, Edited by A. Goodwin, Cambridge, London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1976, s. 397-420, 417-420. Haiti veya eski adıyla **Saint Domingue** kolonisinin bağımsızlığına giden süreçte Amerikan devriminin etkisi için Bkz.: David P. Geggus, "The Effects of the American Revolution on France and Its Empire", **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 523-530, 528-530.

olduğu gibi önce milis orduları vasıtasıyla örgütlendiği ama Kıta Kongre'sine benzer biçimde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin de bilhassa Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü gibi hem askeri hem siyasi ağırlığı olan liderlerin çabalarıyla merkezi bir düzenli orduyla savaşın yürütülmesini sağladığı görülmektedir²³⁰. Türkiye'de Amerika'dan farklı olarak zaten Osmanlı dönemine ait düzenli ordu bulunmaktadır ancak kaybedilen savaşlardan sonra dağıtılmış ve kalıntıları da yıpranmıştır²³¹. Savaş kazanıldıktan sonra, cumhuriyetin ilanı ile birlikte düzenli ordu, bilhassa iç kargaşalıkların devam etmesi nedeniyle görevine aktif olarak devam etmiştir²³². Ancak ordu nezdinde karizmatik otoriteye sahip asker kökenli sivil liderler²³³

²³⁰ Atatürk'ün henüz İstanbul'dayken yerel milis ordularındansa merkezi düzenli orduyu tercih ettiği belirtilmektedir. Tanör, **Kurtuluş Kuruluş**, s. 164. Aktarılan bir diğer veri de İnönü'nün 1920 yılında gerçekleştirdiği Ankara ziyaretinde Atatürk'ü bu konuda etkilediği yönündedir. Metin Heper, **İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi**, Çeviren: Sermet Yalçın, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 15 (Bundan sonra **İsmet İnönü** olarak anılacaktır). Türkiye Büyük Millet Meclisi, üyelerinden birisi olan İnönü'yü Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekili olarak atayarak, düzenli ordu kurmakla görevlendirmiştir. A.e., s. 15-16. Düzenli ordu oluşturulması hakkında bilgi için ayrıca Bkz.: Zekeriya Türkmen, "Ordulaşan Millet: Türkler-Birinci Dünya Harbi'nden Türk İstiklal Mücadelesine Uzanan Süreçte Ordu-Millet Dayanışması", **Türk Askeri Kültürü: Hunlar'dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 729-753, 744-749 (Bundan sonra "Ordulaşan Millet" olarak anılacaktır). Komünist devrimlerde de milis ordularının merkezileşmesi veya yerini düzenli orduya bırakması eğilimi gözlenmektedir. Michael Hardt, Antonio Negri, **Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**, İngilizce'den Çeviren: Barış Yıldırım, İkinci Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011, s. 86-95 (Bundan sonra **Çokluk** olarak anılacaktır). Rusya'da komünist devrimin ardından Kızıl Ordu'nun oluşturulması sürecinde, milis ordu ve düzenli ordu seçenekleri üzerine yapılan tartışmalar sonucunda, Dünya Savaşları ortamının da etkisiyle ikincisi hayata geçirilmiştir. Sovyetler (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) örneği hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Edward Mead Earle, "Lenin, Trotsky, Stalin: Savaşın Sovyet Konsepti", **Modern Stratejinin Ustaları: Machiavelli'den Hitler'e Askeri Düşünce**, Derleyen: Edward Mead Earle, Çeviren: Selma Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 433-496; Condoleezza Rice, "Sovyet Stratejisinin Oluşumu", **Modern Strateji: Machiavelli'den Nükleer Çağa**, Derleyen: Peter Paret, Çeviren: Doruk Can Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 775-808.

²³¹ Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndan başlayarak Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar savaşmak zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu ordusu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Mehmet Beşikçi, "On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik", **Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 287-311; Türkmen, "Ordulaşan Millet", s. 734-739.

²³² Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, s. 64-73; Çelik, **Osmanlı'dan Günümüze Devlet ve Asker**, s. 74-80; Pekin, Yavuz, **Asker ve Siyaset**, s. 60-64. 1925 tarihli Şeyh Said isyanı olarak bilinen olaylar sonrasında sıkıyönetime geçilmiş ve savaş döneminin ürünü istiklal mahkemeleri yeniden kurulmuştur. Akyol, **Atatürk'ün İhtilal Hukuku**, s. 453-506.

²³³ Mustafa Kemal Atatürk, 1909 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki kongresinde, asker kişilerin siyasete müdahil olmaması gerektiğini ve siyasi işlerle uğraşacakların askerliği bırakması gerektiğini beyan etmiş, bu yaklaşım İsmet İnönü tarafından da onaylanmıştır. Cezmi Eraslan, "Atatürk Döneminde İktidar – Ordu İlişkileri", **Eski Çağ'dan Modern Çağ'a Ordular: Oluşum, Teşkilât ve İşlev**, Editör: Feridun M. Emecen, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Kitabevi, 2008, s. 537-551, 540-541. 1913 yılındaki yasal

sayesinde askerin siyasete müdahalesi gündeme gelmemiştir²³⁴. Anglo-Amerikan anlayışından farklı olarak, her an yurt savunmasını gerektirecek kadar ciddi savaş tehdidi altında bulunulan bir coğrafyada olunmasının²³⁵ ve Osmanlı döneminde askeri bürokrasinin oluşumunda, sürekli savaş halinin ortasında eriyip gitmekten kurtulmak için askeri güce büyük önem vermiş Prusya'nın²³⁶ etkili olmasının²³⁷ katkısıyla, barış döneminde geniş bir düzenli orduya şüpheyle yaklaşılması bir yana, ordu ulusal barışı sağlayıcı bir güvence olarak görülmektedir²³⁸.

1.4. Askeri Bürokrasinin Oluşumu

Mutlak monarşilerin merkezi yönetiminin iki önemli unsuru bulunmaktadır ve bunlar birbirlerini beslemektedir: Düzenli vergilendirmeyi sağlayan maliye teşkilatı ve içeride Kral'ın siyasi iktidarının üstünlüğünü sağlayıp dışarıya karşı da

düzenlemelerle, askerlerin siyasi işlerle uğraşmayacağına dair yemin etmesi ve seçme ve seçilme haklarının kaldırılması tedbirlerine başvurulmuştur. Türkmen, "Ordulaşan Millet", s. 734.

²³⁴ Pekin, Yavuz, **Asker ve Siyaset**, s. 64. Ümit Özdağ, bu hususta yaygın kanaati eleştirmekte ve ordunun siyaset dışına çıkmadığını, tam tersine siyasi bir duruşla Atatürk'ü ve devrimci uygulamalarını desteklediğini belirtmektedir. Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, s. 79-86.

²³⁵ A.e., s. 111-112.

²³⁶ Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 1-2. Prusya'da mutlak monarşinin, yani devletin ve düzenli ordunun birbirine bağlı kuruluş süreci hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Anderson, **Absolutist State**, s. 212-213, 240-246.

²³⁷ Aslında, Osmanlı İmparatorluğu ordusunun modernleşmesi sürecinde, farklı ülkelerden danışmanlar görev yapmıştır. Bunlar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Fatih Yeşil, "Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar", **Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 113-139. Prusyalı subayların etkisinin arttığı dönem, Batı Avrupalı güçlü devletlere karşı II. Abdulhamid'in birliğini yeni sağlamış Almanya ile iyi ilişkiler geliştirdiği dönemdir. A.e., s. 131-132. Bunlardan Baron Colmar Freiherr Von der Goltz döneminde gerçekleştirilen reformlarla, Osmanlı ordusunda Alman modelinin etkisi, özellikle askeri eğitim kurumları yoluyla, daha güçlü hale gelmiştir. Von der Goltz'un Osmanlı'daki çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Salih Kış, **Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü: Von der Goltz Paşa (1883-1895)**, Konya, Palet Yayınları, 2017 (Bundan sonra **Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü** olarak anılacaktır). XIX. yüzyılda, Amerikan ordusuna ilişkin tartışmalarda da Prusya ordusuna atıf yapılmaktadır. Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 319, 339-341.

²³⁸ Adam Smith, düzenli orduların, uygar ulusların savunmasını sağlamada vazgeçilmez hale geldiğini kabul etmektedir. Dahası, görece geri kalmış toplumların uygarlaşmasını da düzenli ordunun sağlayabileceğini, Rusya'daki Büyük Petro'nun yönetimine atıfla, belirtmektedir. Smith, **Milletlerin Zenginliği**, Beşinci Kitap, Bölüm I, Kısım I, s. 785-786; Smith, **The Wealth of Nations**, Book V, Chapter I, Part I, s. 460-461. Smith'in düzenli ordunun gerekliliği düşüncesi hakkında ayrıca Bkz.: Earle, "Askeri Gücün Ekonomik Temelleri", s. 259-263. Amerika bakımından Alexander Hamilton da düzenli orduyu gerekli görmektedir. A.e., s. 270-274.

bunu savunan güvenlik teşkilatı, yani ilk modern düzenli ordular²³⁹. Vergilendirme yoluyla düzenli ordu oluşturma, kralların en önemli gündem maddesi olmuştur²⁴⁰. Kralları, başkalarının servetlerine dokunamayacak kadar, sınırlandırmak isteyen burjuvanın talepleri de bu gündemden doğmuştur. Kralların savaşını finanse etmek için burjuvanın servetinden faiz karşılığı borçlanmayı sistematik hale getiren merkez bankasının, sınırlı monarşiyi sembolize edercesine, İngiliz nihai devriminin hemen sonrasında kurulması tesadüf eseri değildir. Fransa’da, Avrupa’yı fethetmeye hazırlanılırken aynı yönetime başvurulması da boşuna olmamıştır.

Mutlak monarşilerin düzenli ordu teşkilatı, feodal ilişkiler çerçevesinde, geleneksel yapıların eğilip bükülmesiyle kurulmuş olmakla, henüz bugünkü anlamıyla akla dayalı devlet örgütlenmesinin gereği bir askeri bürokrasi olarak görülmemektedir²⁴¹. Modern toplumun düzenli ulusal ordularının oluşmasıyla birlikte, gerçek anlamda modern bir askeri bürokrasiden söz edilebilecektir. Çünkü rasyonel savaş politikası çerçevesinde ulusal düzeyde kurumsallaşmış bir askeri teşkilatlanmaya ihtiyaç duyulması için öncelikle Amerikan ve Fransız devriminin gerçekleşmesi ve Fransızların tüm Avrupa’yı fethetme girişiminin ilk geniş ölçekli uluslararası savaşı doğurması gerekecektir. Bu aşamadan sonra artık savaşlar, monarşilerin rekabeti olmaktan öteye giderek her bir yurttışı doğrudan ilgilendiren ulusların savaşı olacaktır²⁴².

Mutlak monarşilerin düzenli ordularına karşı devrimci milis ordularının ön plana çıktığı devrim sürecinin sonunda, ulusal barış sağlanırken düzenli ulusal orduların oluşturulması gerekmiştir. İngilizler, sınırlı monarşinin gereği olarak eskisi

²³⁹ Friedrich Wilhelm I’in talimatlarında, bu unsurlar zikredilmektedir. Bröckling, **Disiplin**, s. 83.

²⁴⁰ Henüz siyasi iktidarın toplumdaki farklılaştığı ilk toplumlarda, savaşı finanse etmek için yağmanın yanında düzenli bir vergilendirme sisteminin oluşturulması seçeneğinin gündeme geldiği görülmektedir. McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 3-4.

²⁴¹ Everett Thomas Dague, **Napoleon and the First Empire’s Ministries of War and Military Administration: The Construction of a Military Bureaucracy**, Lewiston, Queenston, Lampeter, The Edwin Mellen Press, 2006, s. 31 (Bundan sonra **The Construction of a Military Bureaucracy** olarak anılacaktır).

²⁴² Lynn, “Silahlanan Uluslar (1763-1815)”, s. 237.

gibi Kral'a bağılı²⁴³ olacak ama Parlamento'nun denetimi altında bulunacak bir orduyu²⁴⁴, Amerikalılar da benzer bir yaklaşımla²⁴⁵, Başkan'a bağılı ve Kongre'nin denetiminde²⁴⁶ ancak barış döneminde olabildiğince küçültülmüş bir düzenli orduyu tercih etmiştir. Kıta Avrupası bakımındansa gelişim çok daha farklı olmuş ve modern askeri bürokrasi aslında ilk defa burada görülmüştür. Öncü rolü oynayan Fransızlar, devrim sürecinde ilan edilen seferberlikte ilk kitlesel ulusal orduyu oluşturmakla²⁴⁷ kalmamış, devamında Napoleon Bonaparte'ın imparatorluk bürokrasisinin en önemli unsuru olan askeri bürokrasiyi de ulus devletlere kazandırmıştır²⁴⁸. Fransızların açtığı yoldan yürüyen Prusyalılar²⁴⁹, Dünya Savaşları öncesinde dünya geneline yayılacak askeri bürokratik yapılanmanın geliştiricileri olmuştur.

1.4.1. Modern Savaşın Gerektirdiği Farklılaşmış Askeri Bürokrasi

Mutlak monarşilerin oluşturduğu ilk düzenli ordular, feodal toplum ile modern toplum arasındaki geçiş döneminin ürünü olmakla, modern savaşlardaki

²⁴³ Bununla birlikte, Kral'ın diğer yetkilerinde olduğu gibi bu yetki de fiili olarak Kabine'ye, yani yürütmenin Parlamento'ya karşı siyasi sorumluluğu üstlenen kanadına devredilmiştir. Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 269.

²⁴⁴ Parlamento, askeri harcamalar için sağlanacak bütçeyi belirleme gibi hukuki yetkilerinin yanında, Parlamento üyelerinin ve subayların sermaye sahibi sınıftan gelmesinin sağladığı çıkar ortaklığı yoluyla da orduyu denetimi altında bulundurmaktadır. Finer, "State- and Nation-Building in Europe", s. 123-124.

²⁴⁵ Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 233.

²⁴⁶ **A.e.**, s. 255, 260-262.

²⁴⁷ **Jakoben** yönetimin yürütme aygıtı Kamu Güvenliği Komitesi üyesi Lazare Carnot'nun adı burada zikredilmelidir. Rude, **Fransız Devrimi**, s. 143-144. Carnot, geniş ulusal ordunun teşkilatlanmasında ve özellikle zorunlu askerlik hizmeti uygulamasında öncü rol oynamıştır. Lawrence Freedman, **Strateji: Bir Tarih**, Çevirenler: Belkıs Çorakçı Dışbudak, Taciser Belge, 2. Basım, İstanbul, Alfa, 2015, s. 149-150 (Bundan sonra **Strateji** olarak anılacaktır). Carnot, devrim öncesinde özellikle matematik alanında kendisini geliştirmiş bir topçu subayıdır. Alan Forrest, "Carnot, Lazare Nicolas Marguerite: 1753-1823", **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 209-212, 209. Monarşinin geriye dönüş çabalarının yaşandığı yenilgi sonrası dönemde, Almanya'da sürgün hayatı yaşarken, **Magdeburg**'da matematik profesörlüğü yapmıştır. **A.e.**, s. 211. Bu örnekten çok daha önce, Hollanda Devrimi'nde, asker olmasa da orduda görev alan ve orduya katkı sağlamak üzere mühendislik okulu kuran **Simon Stevin** de matematikçidir. Wiep van Bunge, "Before Philosophy: Theory and Practice in the Emerging Dutch Republic, 1580-1620", **The European Legacy: Toward New Paradigms**, Vol. 4, No. 5, 1999, s. 1-22, 2-3.

²⁴⁸ Dague, **The Construction of a Military Bureaucracy**, s. 12-13.

²⁴⁹ Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 27-28.

gelişmelere ayak uyduramamıştır. Halbuki Fransız devrimiyle başlayan Avrupa genelindeki savaşlar ne savaş politikası bakımından ne de savaş uygulaması bakımından eski kurumlarla yönetilebilecektir. Her şeyden önce, artık bir savaşın nedeni eskisine göre daha önemli hale gelmiştir. Feodal sözleşmelere veya feodal kurumların getirdiği rasyonel olmayan ast-üst ilişkisine atıfla savaşa gitmek zorunda olmakla ulus denilen rasyonel kurgunun bir unsuru olarak yurttaşın kendi dahil olduğu bütün için savaşa gitmesi arasındaki fark, yöneticisinden yönetilenine herkes için savaşın anlamını köklü biçimde değiştirmiştir. Askerlik mesleğinin doğumunu gerektirecek kadar uzmanlık gerektiren yeni savaşların yürütümünde de aynı derecede köklü değişiklikler görülmektedir. Bundan sonra savaş, sadece doğrudan çatışmaların yaşandığı alanla ilgili bir taktik meselesi olmaktan çıkmıştır. Teknolojik gelişmelerin de katkısıyla ordular, çok geniş ölçekli savaşlara katılmakta ve sivil kaynakların savaş politikasına uygun yönetimi gereği eskisinden daha fazla sayıda hususu hesaba katarak bu savaşlarda başarılı olabilmektedir.

Ulus bir bütündür. Bu bütünün savaşı da her bir yurttaşı ve tüm malvarlıklarını savaş politikasına uygun biçimde örgütlemeyi gerektirir. İşte askeri bürokrasinin temel meselesi tam olarak bu ihtiyacın giderilmesidir. Savaş, henüz barış döneminden başlanarak ve savaş döneminde askeri gereklere kesinlikle öncelik verilerek rasyonel biçimde planlanmaktadır. Modern toplumun gelişmesiyle artan uzmanlaşma²⁵⁰, ulus devletin askeri bürokrasisinin oluşumunu ve bunun zamanla gelişerek Dünya Savaşları atmosferinde ulus devletler için öneminin artmasını sonuçlayacaktır.

1.4.1.1. Savaş Politikasının Belirlenmesinde Uzmanlaşmış Askeri Birimlere Duyulan İhtiyaç

Savaş politikasının belirlenmesi, bir ulusun varoluş meselesidir. Hangi durumda ulus, kişi ve mallardan oluşan, tüm varlığıyla harekete geçecek ve başarısız olma ihtimalini de göz önünde bulundurarak fedakarlıkta bulunacaktır? Bu soruya kimin cevap vereceği de nasıl bir süreçte cevap verileceği de önemlidir.

²⁵⁰ Askeri uzmanlaşmada modern strateji çalışmalarının etkisi hatırlatılmalıdır. Freedman, **Strateji**, s. 136-147.

Bir askeri yapılanma türü olarak düzenli ordular, mutlak monarşiler tarafından oluşturulmuştur. Anglo-Amerikan örneğinde tarihsel gelişimin Avrupa'dan farklı olması nedeniyle ve modernliğin oldukça erken döneminde İngilizlerin düzenli orduya bakışının kuşkuyla şekillenmesiyle, İngiliz anayasal düzeninde Parlamento, Amerikan anayasal düzeninde de Kongre, askeri meselelere ilişkin denetim yetkisi sayesinde savaş politikasının belirlenmesine diğer ulus devlet örneklerindeki gibi daha etkin biçimde katılma olanağına kavuşmuştur²⁵¹. Ancak ordunun anayasal düzende bağlı olduğu merci yürütmedir: İngiliz örneğinde Parlamento ile sınırlandırılmış Kral, Amerikan örneğinde kuvvetler ayrımının yürütme kanadını temsil eden Başkan. Mutlak monarşi ve askeri diktatörlük çağrışımları nedeniyle düzenli orduya karşı mesafeli bir duruşa sahip Anglo-Amerikan sisteminde dahi ordu yürütmeye bağlıysa kıtada, Fransa ve Prusya'da, evleviyetle benzer anayasal konuma sahip olacaktır. Fransa'da askeri bürokrasi, Napoleon Bonaparte'ın imparatorluk bürokrasisi çerçevesinde oluşturulmuş ve sonrasında da bu dönemden kalma yapısını önemli ölçüde korumuştur²⁵². Prusya'daysa Dünya Savaşları'na gelinene kadar monarşi varlığını istikrarlı biçimde sürdürmüş ve sınırlandırılmasına yönelik çabalar karşısında hiçbir zaman tam anlamıyla İngiliz örneğindeki gibi bir sınırlı monarşi durumuna düşmemiştir²⁵³. Prusya'da ve devamında Almanya'da ordunun monarşiyle bütünleşmesi, diğerlerine göre daha istikrarlı bir gelişim çizgisi izlenmesine ve militarizme kadar varacak bir

²⁵¹ Kongre'nin bu gücünü keşfetmesi esas olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 583-584. Bundan sonra, Temsilciler Meclisi ve Senato komisyonları vasıtasıyla askeri meselelere daha aktif katılım gösterilmiştir. **A.e.**, s. 587-593.

²⁵² Bu dönemin bürokratik yapısının 1940'a kadar bazı değişikliklerle birlikte korunduğu belirtilmektedir. Dague, **The Construction of a Military Bureaucracy**, s. 188. Öyle ki Napoleon sonrasında monarşiye dönüş çabaları dahi askeri bürokraside feodal kurumlara dönüşü mümkün kılmamıştır. **A.e.**, s. 185-187. Napoleon'un askeri bürokrasisinin kurucularından Savaş Bakanı Henri Clarke, monarşi döneminde de görev almıştır. **A.e.**, s. 188.

²⁵³ 1848 Anayasası ile monarşi anayasal yönetim haline getirilmiş ve 1850 değişiklikleriyle anayasal düzen daha da muhafazakar biçimde düzenlenmiştir. Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 121-122. Alman Birliği'nin sağlanması üzerine yürürlüğe giren 1871 tarihli İmparatorluk Anayasası'nda da monarşiden vazgeçilmemiştir. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 367-368. Cumhuriyet yönetimine geçilmesi için Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması gerekmiştir. Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 344. 1919 tarihli Weimar Anayasası hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 395-405.

askeri aristokrasi geleneğine neden olmuştur²⁵⁴. XX. yüzyıla kadar monarşinin sınırlandırılmasına direnen Osmanlı İmparatorluğu, modernleşmede Prusya örneğine başvurmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'ne de miras kalacak askeri bürokrasisini, Prusya benzeri bir askeri aristokrasi eğilimiyle oluşturmuştur²⁵⁵.

Ordular yürütmeye bağlıysa, savaş politikasının belirlenmesinde nihai karar mercii de yürütmedir. Ancak savaşın ulusal düzlemde ve çok sayıda değişkenin dikkate alınmasıyla düşünülmesi, savaşa ilişkin karar alma sürecinde tek başına hükümetin etkili olmasını imkansız hale getirmektedir. Diğer uzmanlık alanlarından ayrı bir mesleki uzmanlık gerektiren askerlik mesleği doğmuştur ve herhangi bir askeri meselede, hukuk ve hekimlik alanlarında olduğu gibi uzman görüşü alınmadan hareket edilmesi mümkün değildir. Dahası feodal toplumda olduğu gibi sadece toprağa dayalı soyluluğu nedeniyle sözü dinlenecek kişiler yerine askerliği meslek edindiği için sözü dikkate alınacak uzman kişilerin bulunması, akla dayalı ulus devlet tasarımının olmazsa olmazıdır.

Sivil yönetimin²⁵⁶ savaşın salt askeri olarak nitelendirilebilecek yönlerine ilişkin karar alma sürecinde askeri bürokrasinin belirleyiciliğinin artması muhtemeldir. Bununla birlikte sivil kaynakların kullanımını da içerecek biçimde oluşturulacak genel savaş politikasında sivil yönetimin takdir yetkisi daha geniş

²⁵⁴ *Junkerler*, yani Prusya soylularından oluşan askeri aristokrasinin oluşumu için Bkz.: Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 4-19; Finer, "State- and Nation-Building in Europe", s. 141-142. Oysa Adam Smith'in öngörüsüne göre, kralın başında bulunduğu ve aristokrasinin subay kadrosunu oluşturduğu bir askeri yapılanma, anayasal sivil yönetimle özdeşleştiği ölçüde özgürlükler için daha az tehlikeli olacaktır. Smith, **Milletlerin Zenginliği**, Beşinci Kitap, Bölüm I, Kısım I, s. 786; Smith, **The Wealth of Nations**, Book V, Chapter I, Part I, s. 461. 1871 sonrası Fransız ordusunda cumhuriyet döneminde başka kariyer olanağı bulamayan monarşi yanlısı ve Katolik muhafazakar ailelerin çocukları, bu sefer üstünlük göstergesi olarak değil toplumun genelinden dışlanma sonucunda orduya yönelmiştir. La Gorce, **The French Army**, s. 21-23.

²⁵⁵ Özellikle Türk devriminde askeri bürokrasinin ağırlığı hakkında Bkz.: Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, s. 87-98. Bu ağırlığa uygun biçimde, Prusya askeri aristokrasisi benzeri babadan oğula subay soyu oluşturmayı içeren öneriler de bulunmaktadır. A.e., s. 126-127. Ordunun yüceltilmesi örnekleri için ayrıca Bkz.: Belge, **Militarist Modernleşme**, s. 730-742.

²⁵⁶ Bu çalışmada, sivil bürokrasiden ayrı olarak anayasal sınırlar içerisinde devlet yönetimini üstlenenleri bir bütün olarak ifade etmek üzere sivil yönetim kavramı tercih edilmiştir. Yasama, yürütme ve yargı organlarıyla bir bütün olarak sivil yönetimin iki unsuru olarak sivil ve askeri bürokrasi arasında ayırım yapılarak konu daha rahat anlaşılabilir.

olacaktır²⁵⁷. Böyle bir ayrımın uygulamada, hem de savaş gibi belirsizliklerle dolu bir ortamda, saf biçimde gözlenmesi zordur. Prusya’da doğup Dünya Savaşları’na geldiğinde tüm düzenli ulusal ordularda örnek alınan Genel Kurmay kurumu, bu ilişkiye dair önemli bir örnektir²⁵⁸. Prusya’da Genel Kurmay, kuruluşunun ilk aşamasında Savaş Bakanlığı’nın bünyesinde yer alan görece silik bir kurumken Alman Birliği’nin sağlandığı savaş döneminde, askeri meselelerde, Kral’dan sonra sivil yönetimin başındaki *Chancellor* tarafından dengelenmekle birlikte, en yetkili kurumlardan birisi haline gelmiştir²⁵⁹. Ancak Birinci Dünya Savaşı esnasında, genel olarak hükümet ve İmparator’un pasif kalması ve yasama meclisinin etkisizliği

²⁵⁷ Carl von Clausewitz savaşın bir bütün olarak yürütümünde sivil siyasetin önemini kabul etmiştir. Craig, *The Politics of the Prussian Army*, s. 180-181; Freedman, *Strateji*, s. 179. Clausewitz’e göre, savaş siyasetin bir unsuru olmaktan başka bir şey değildir. Clausewitz, *Savaş Üzerine*, Üçüncü Cilt, Sekizinci Kitap, Altıncı Bölüm (B), s. 720; Clausewitz, *On War III*, Book VIII, Chapter VI (B), s. 121. Bu nedenle de savaşın ana hatlarını tayin edecek olan siyasi merciidir. Asker, siyasete tabi olarak görevini yerine getirebilir. Clausewitz, *Savaş Üzerine*, Üçüncü Cilt, Sekizinci Kitap, Altıncı Bölüm (B), s. 723-724; Clausewitz, *On War III*, Book VIII, Chapter VI (B), s. 124-126.

²⁵⁸ Askeri bürokrasi teşkilatlanmasında karşılığı olacak biçimde, siyasi alanın dışında savaşın yürütümünde askeri meselelere siyaseti karıştırmayacak yapılanma düşüncesini gündeme getirerek siyasi sorumluluğu bulunan bakanlıklardan, aslında somut olayın koşullarında *Chancellor* (Şansölye) makamında oturan güçlü bir sivil isim olarak Otto von Bismarck’tan, Genel Kurmay’a yetki akışını savunan ve bunu Almanya ile Fransa arasındaki savaşta uygulamaya çalışan kişi Prusya Genel Kurmay Başkanı Helmuth von Moltke olmuştur. Alman İmparatoru bu hususta Bismarck’tan yana tavır alırken askeri bürokrasi Moltke’nin tezini benimsemiştir. Craig, *The Politics of the Prussian Army*, s. 180-216. Savaşın siyasi yönü ile askeri yönü arasında ayrım yapılması ve salt askeri konularda sahadaki komutanlara hareket serbestisi sağlanması düşüncesi askeri stratejinin meşhur isimlerinden Antoine Henri Jomini tarafından tarihsel olarak daha önce vurgulanmıştır. Jomini, *Savaş Sanatı’nın Ana Hatları*, Bölüm II, Fasıl XIV, s. 62-63; Jomini, *The Art of War*, Chapter II, Article XIV, s. 38-39. Carl von Clausewitz ise böyle bir ayrımın mümkün olmadığını çünkü savaşın siyasetin aracı olmaktan öte bir anlam ifade etmediğini savunmaktadır. Siyaset ve savaş birbirinden ayrı düşünülemez. Clausewitz, *Savaş Üzerine*, Birinci Cilt, Birinci Kitap, Birinci Bölüm, s. 44-45; Carl von Clausewitz, *On War*, Translated by J. J. Graham, New and Revised Edition, Third Impression, In Three Volumes, Vol. I, London, New York, Kegan Paul, Trench, Trubner & CO., LTD., E. P. Dutton and CO., 1918, Book I, Chapter I, s. 22-23 (Bundan sonra *On War I* olarak anılacaktır). Niccolo Machiavelli, Romalıların, bir kere savaş kararı alındıktan sonra, savaşa gönderdiği komutanlara tam yetki verdiğini belirtmektedir. Niccolo Machiavelli, *Söylevler: Titus Livius’un İlk On Kitabı Üzerine*, İngilizceden Çeviren: Alev Tolga, İstanbul, Say Yayınları, 2009, Kitap II, Bölüm 33, s. 349-350 (Bundan sonra *Söylevler* olarak anılacaktır); Niccolo Machiavelli, *Discourses on Livy*, Translated by Harvey C. Mansfield and Nathan Tarcov, Paperback Edition, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1998, Second Book, 33, s. 206-207. Genel Kurmay’ın Prusya’nın askeri başarılarındaki önemli etkisi hakkında ayrıca Bkz.: Breuilly, *Avusturya, Prusya ve Almanya’nın Oluşumu*, s. 160-164.

²⁵⁹ Craig, *The Politics of the Prussian Army*, s. 193. Aslında henüz Prusya döneminde, kaynaklarla orantısız genişlikte düzenli ordu oluşturma çabası nedeniyle, askeri bürokrasinin sivil kaynaklarla ilgili işleri de yönetmesi kaçınılmaz olmuştur. Finer, “State- and Nation-Building in Europe”, s. 139-140, 143-144.

birleştğinde, Almanya, ordunun militarist yönetimi altında savaşı sürdürmüştür²⁶⁰.

Sivil yönetime rağmen orduların nihai karar mercii haline gelmesi, ulus devlette normal karşılanacak bir durum değildir. Sınırlandırılmış monarşi veya cumhuriyet, hangi tipte yönetim bulunursa bulunsun, bir bütün olan ulusun kaynakları anayasal yönetimin dışına çıkarılarak askeri birimlerin eline, mutlak yetkiyle birlikte bırakılamaz. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın ve bunun müttefiki olarak Osmanlı'nın militarist bir yönetim altında yenilgiye gidişi, savaşın sadece askeri yönüyle kazanılamayacağını göstergelerinden birisi olmuştur. Ulus bir bütün olarak savaşa girdiğinde, ulusal düzeydeki tüm imkanlar seferber edilmektedir. O halde, savaş döneminde iktisat örneğindeki gibi sivil yönetime ilişkin siyasi karar alma süreçleri de askeri gereklerle bağlantılı ama bunu sivil toplumun ihtiyaçlarıyla dengeleyecek biçimde işletilmelidir²⁶¹. Yoksa Dünya Savaşları örneğinde görüldüğü üzere uzun süreli ve oldukça geniş ölçekli savaşlarda, bir süre sonra savaşa kaynak sağlamak imkansız hale gelmekte ve askeri alanda ne kadar başarılı olursa da gıda ve mühimmat sıkıntısı çeken ordunun yapabileceği fazla bir şey kalmamaktadır. Dünya Savaşları'nda, Amerika, İngiltere ve Fransa'nın başarısının sırrı, askeri operasyonların ardındaki ikmalin, güçlü bir ekonomi ve sivil toplum sayesinde, sürekliliğinin sağlanmasıdır²⁶². Bunu gerçekleştirmek de sadece askerlerin

²⁶⁰ Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 303-341; Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 147-151. Birinci Dünya Savaşı'nın yürütümünde Fransız ordusunun en yetkili ismi olarak Joseph-Jacques-Cesaire Joffre, Alman Genel Kurmay yapılanması gibi daha tek merkezli bir ordu yapılanması oluşturmaya yaklaşmış ancak sonunda istifa etmek durumunda kalmıştır. Böylece tüm orduları kapsayacak yetkilere sahip olma çabası sonuçsuz kalmıştır. La Gorce, **The French Army**, s. 113-118.

²⁶¹ Öyle ki bu gereklilik sivil yaşamından ayrılıp askere alınan erler bakımından da göz önünde bulundurulmalıdır. Birinci Dünya Savaşı esnasında, Fransız askerlerin uzayan savaşın yıpratıcılığı karşısında isyan etmesi ve sivil yaşamına devam edenlerin de grev ve gösteri yürüyüşleriyle buna katkı sunması, ordu tarafından askerlerin yaşam koşullarının düzeltilmesi yönünde adımlar atılmasını zorunlu kılmıştır. La Gorce, **The French Army**, s. 127-129.

²⁶² Dünya Savaşları'nda savaş sanayisi ve sivil topluma etkileri hakkında Bkz.: McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 318-361; Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s. 308-319. İkinci Dünya Savaşı'nda, Almanya'ya karşı savaşın başlangıcında hava kuvvetlerinde önemli kayıplar veren Sovyetler'in savaş boyunca askeri hava aracı üretim kayıplarını telafi ederek bu alandaki gücünü koruması da önemli bir somut örnektir. E. S. Williams, **The Soviet Military: Political Education, Training and Morale**, with Chapters by C. N. Donnelly and J. E. Moore, Royal United Services Institute for Defence Studies, New York, Palgrave Macmillan, 1986, s. 137-138 (Bundan sonra **The Soviet Military** olarak anılacaktır).

görüşlerinin belirleyici olacağı bir karar alma süreciyle mümkün değildir²⁶³.

Askere anayasal düzeyde bir yönetme yetkisi verilmesi gibi ayrıksı ve hatta kuramsal açıdan sorunlu durumlar bulunmadıktan sonra, askeri bürokrasinin savaş politikasının belirlenmesi sürecine katılımı danışmanlık düzeyinde kalmak durumundadır. İngiltere’de Kral’ı bile sınırlandırmış Parlamento orduya karşı da yetkilerinin bilincinde olacaktır. Amerika’da Başkan, başkomutanlık yetkisine sahiptir ve üst düzey askeri komuta kademesi Başkan’ın danışmanı sıfatıyla görüş bildirebilir. Prusya monarşisi ve bunun Almanya’daki devamı bakımından da aynısı söylenebilir çünkü monarşinin olduğu yerde askeri meselelere ilişkin son sözü söylemek kralın askerine düşmez. Hükümet darbeleriyle anayasal yönetime müdahale edilebilen Türkiye Cumhuriyeti örneğinde dahi Milli Güvenlik Kurulu gibi kurumlar, kuramsal düzlemde de olsa en fazla tavsiye niteliğinde karar verebilmiştir²⁶⁴. Anayasal yönetime ara verilen fiili darbe yönetimi dönemleriye ayrıksı ve hukuki açıdan sorunlu örneklerdir.

1.4.1.2. Savaş Teşkilatının İskeletinin Askerlik Mesleği

²⁶³ Sivil yönetimin, sermayenin ve ordunun iş birliğiyle, Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşanan ikmal sorunlarına çözüm olarak, 1924 yılında kurulan *Army Industrial College* bu tespiti askeri eğitim alanında da ispatlayan bir örnektir. Genel olarak Dünya Savaşları’nda Amerika’yı finanse ettiği söylenilebilecek dönemin ünlü iş adamı Bernard Mannes Baruch’un desteğiyle kurulan bu okul, savaş sanayisine özel askeri eğitim kurumu oluşturmada ilk örneklerden birisidir. Cynthia A. Watson, **Military Education: A Reference Handbook**, Westport/Connecticut, London, Praeger Security International, 2007, s. 6-7, 61 (Bundan sonra **Military Education** olarak anılacaktır).

²⁶⁴ Milli Güvenlik Kurulu ilk defa 1960 hükümet darbesinden sonra anayasal kurum olarak düzenlenmiştir. Çelik, **Osmanlı’dan Günümüze Devlet ve Asker**, s. 233-256; Belge, **Militarist Modernleşme**, s. 744; Pekin, Yavuz, **Asker ve Siyaset**, s. 171-172. 20 Temmuz 1961 tarihli ve 10859 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 9 Temmuz 1961 tarihli ve 334 sayılı 1961 Anayasası’nın ilk halinde Milli Güvenlik Kurulu’nun görevi tanımlanırken (m. 111/3), “...millî güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında yardımcılık etmek üzere, gerekli temel görüşleri Bakanlar Kuruluna bildirir” ifadesi kullanılmıştır. 22 Eylül 1971 tarihli ve 13964 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 20 Eylül 1971 tarihli ve 1488 sayılı anayasa değişikliğine ilişkin düzenlemeyle getirilen yeni ifade, kararların tavsiye niteliğini açıkça beyan etmektedir: “Millî Güvenlik Kurulu, millî güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında gerekli temel görüşleri Bakanlar Kuruluna tavsiye eder”. 9 Kasım 1982 tarihli ve 17863 (Mükerrer) sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 7 Kasım 1982 tarihli ve 2709 sayılı 1982 Anayasası’nda bazı Kurul kararlarına öncelik verilse de tavsiye niteliğinde olmaktan öte anayasal değer biçilmemiştir (m. 118/3): “Millî Güvenlik Kurulu; Devletin millî güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve gerekli koordinasyonun sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kuruluna bildirir. Kurulun, Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınmasını zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararlar Bakanlar Kurulunca öncelikle dikkate alınır”. 3 Ekim 2001 tarihli ve 4709 sayılı anayasa değişikliğiyle “öncelikle dikkate alınır” ifadesi de yumuşatılarak “değerlendirilir” denilmiştir. Çelik, **Osmanlı’dan Günümüze Devlet ve Asker**, s. 252.

Mensuplarından Oluşması

Askerlik mesleği mensupları subaylardır. Astsubaylıkta olduğu gibi erlerle subaylar arasında bağlantı noktası olarak görülen rütbelere²⁶⁵ veya askeri bürokrasi içerisinde görev ifa eden sivil personeller bulunmakla birlikte, bir ordunun iskeletini oluşturan ve ona karakterini veren öge subaylardır. Subaylığa giriş, yükselme ve eğitim gibi konularda askeri gerekleri gözeterek sivil bürokrasiden ayrılan ve rasyonel zeminden ayrılmayan bir askeri bürokrasinin oluşturulması gerekmektedir. Mutlak monarşi döneminde tam anlamıyla askeri bürokrasinin oluşamamasının sebebi, zikredilen konularda öncelikle kralların sonra da bunların etrafında kümelenen aristokratların keyfi ve askeri gerekleri gözetmeyecek biçimde müdahale imkanlarının bulunmasıdır²⁶⁶. Ayrıca feodal toplum kalıntısı bir ordunun ulusal düzeyde seferberlikle yurt savunması gerçekleştiremeyeceği de coğrafi genişliğine ve nüfus sayısına oranla çok geniş ve güçlü bir ordu bulundurmasıyla tanınan Prusya'nın Napoleon Bonaparte orduları karşısında yenilgiye uğramasıyla anlaşılmıştır²⁶⁷. Öyle ki Prusya'da, Fransa'ya karşı alınan yenilgi sonrasında gerçekleştirilen askeri reformlarda bu husus göz önünde bulundurularak, aristokrasiye dayalı askeri teşkilatlanma yerine liyakate dayalı, burjuvaya da açık, hale gelen daha geniş tabanlı askeri teşkilatlanma yönünde eğilim belirecektir²⁶⁸.

İngiliz devrimlerinin ilkinde görülen *New Model Army*, liyakate dayalı ordu oluşturmada erken tarihli bir devrimci örnektir. Amerikan ve Fransız devrimlerinin

²⁶⁵ Bröckling, *Disiplin*, s. 175; Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", **Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 47-111, 100.

²⁶⁶ Dague, *The Construction of a Military Bureaucracy*, s. 31. Aristokratların ayrıcalıklarını koruma çabaları, bürokrasinin gelişimini geciktiren önemli bir etkidir. Strayer, **Modern Devletin Kökenleri**, s. 94-95.

²⁶⁷ Bu yenilgide, kendisini Kral'ın ordusuyla özdeşleştiremeyen Prusya kentlerinin kolaylıkla teslim olması önemli bir etkidir. Craig, *The Politics of the Prussian Army*, s. 21.

²⁶⁸ Bröckling, *Disiplin*, s. 143-144. 1807 yılında Kral tarafından kurulan komisyonla ordunun yeniden yapılandırılması amaçlanmaktadır. Ordu reformunun temel amacı, toplumun önemli bir kısmını oluşturan alt sınıfların desteğini alacak bir ulusal ordu oluşturmaktır. Craig, *The Politics of the Prussian Army*, s. 38-41. Bu çerçevede, öncelikle subay kadrolarının feodal ilişkilere göre değil liyakate dayalı olarak doldurulması ve böylece eğitim olanakların sahip burjuvanın askerlik mesleğine kabulü yönünde düzenlemelere gidilmiştir. Bunun için askeri görevlere girişte ve yükselmeye sınav uygulaması getirilmiştir. *A.e.*, s. 42-44. Ancak henüz reformlardan geri dönüşün yaşanmadığı erken dönemde dahi monarşi, uygulamada liyakat ilkesinin içini feodal toplumdan kalma ahlaki öğelerle de doldurarak reform sürecine karşı direnç göstermiştir. *A.e.*, s. 44-45.

eski feodal kurumlara yönelik olumsuz tavrının sonucunda da ordularda liyakat sistemi işletilmeye çalışılmış ve farklı sosyal kesimlerden insanlar orduda görev alabilmiştir²⁶⁹. Prusya'daysa aristokrasi, uzunca bir süre liyakat sisteminin gelişimi önünde engel oluşturmaktan çekinmemiştir²⁷⁰.

Savaş döneminde geniş kitlesel ordular oluşturmak bakımından Anglo-Amerikan, Fransız ve Prusya yaklaşımları arasında ciddi bir farklılık bulunmamaktadır. Bununla birlikte, barış döneminde savaşa hazırlık ve ani tehditlere karşı güvenlik için ne kadar geniş bir ordu gerekeceği hususunda önemli bir ayrışma söz konusudur. Anglo-Amerikan anlayışında, barış döneminde anayurtta geniş bir ordunun bulunması, istenmeyen durum olarak görülmektedir. Fransız devrimi sonrasında, Kıta Avrupası'nda gelişen zorunlu askerlik hizmeti ve yoklama uygulaması bu sistemde görülmemektedir. Amerika'nın Dünya Savaşları'na kadar geniş ölçekli savaşlardan kaçınması²⁷¹ ve İngilizlerin de aynı dönemde donanmayı ön plana alarak denizasıırı sömürgecilik faaliyetleri yürütmesi²⁷², yurt savunması için zorunlu olarak geniş ordular oluşturup bunları sık sık kullanma ihtiyacının görülmemesine neden olmuştur. Ayrıca bu ülkelerde yerel düzeyde milis orduları oluşturulmasına yönelik gelenekselleşmiş bir uygulama bulunmaktadır. Özellikle Amerika'da, federe yönetimlerin kendi milis yapılanmalarına sahip olması, barış döneminde varlığını koruyacak geniş bir düzenli federal orduya gerek

²⁶⁹ Hatta Fransız örneğinde, monarşiye dönüş çabalarına rağmen ordunun cumhuriyetçi yapısının korunduğu belirtilmektedir. Bröckling, **Disiplin**, s. 145.

²⁷⁰ Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 71-77. Alman Birliği'nin sağlanmasından sonra, Prusya soyluluğunun Alman coğrafyası genelinde geniş bir orduya yeterli olamayacak kadar düşük oranda kalmasıyla ki İmparatorluk burjuvanın orduya girişinin daha ciddi boyutlara ulaşmasına izin vermiştir. **A.e.**, s. 234-235. Bu gelişme, aristokrasi ile yüksek burjuvanın sosyal yaşamda birbirine yaklaşmasına neden olmuştur. **A.e.**, s. 238. İmparatorluk'un burjuvadan faydalanmasında bir diğer yol da yedek subaylık kurumu vasıtasıyla askeri bürokraside belirli bir rütbeye kadar yükselmeye imkân sağlanmasıdır. Bröckling, **Disiplin**, s. 220. Osmanlı İmparatorluğu'nda yedek subaylık, II. Meşrutiyet döneminde alaylıların tasfiyesi sonrasında doğan personel boşluğunu kapatmak için kullanılmıştır. Yıldız, "Kara Kuvvetleri", s. 100-101.

²⁷¹ Remond, **ABD Tarihi**, s. 106.

²⁷² Jörn Leonhard, "Ulus İnşası, Savaş Deneyimleri ve Avrupa Modelleri: Britanya'da Zorunlu Askerliğin Reddi", **Askerlik "İşi": Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)**, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çeviren: Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 497-521, 502, 510 (Bundan sonra "Ulus İnşası, Savaş Deneyimleri ve Avrupa Modelleri" olarak anılacaktır). İngiliz coğrafyasının kara savaşlarına karşı sağladığı koruma da bununla birlikte değerlendirilmelidir. Finer, "State- and Nation-Building in Europe", s. 112.

duyulmamasını sonuçlamıştır²⁷³. Fransa ve Prusya’da gelişen bir diğer anlayışsa, savaş dönemindeki kadar olmasa da barış döneminde de her an savaşa hazır ve caydırıcı bir düzenli ordunun varlığını sürdürmesi gerektiği yönündedir²⁷⁴. Bunu istikrarlı biçimde uygulayarak, yoklama, zorla askere alma ve yedek askeri birlikler oluşturma gibi uygulamalarla ulusun erkek nüfusunu yaşamının bir döneminde, bir şekilde silah altında tutan Prusya sistemi, barış döneminde yurttaşların askerlik mesleği mensupları tarafından savaşa hazırlanmasının en tipik örneklerinden birisidir. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti de bu örneği dikkate alarak yoklama ve zorunlu askerlik hizmetini düzenlemiştir²⁷⁵.

1.4.1.3. Savaş Teknolojisindeki Gelişmelerin Yeni Uzmanlık Alanları Oluşturması

XIX. yüzyılın başında, askeri bürokrasinin oluşumunda, mutlak monarşilerin düzenli ordularının devamı niteliğindeki kara kuvvetleri esas alınmıştır. Bununla birlikte, askeri uzmanlığın yanında mühendislik bilgisi de gerektiren yeni teknoloji ürünü silahların kullanımı nedeniyle, bunlara ilişkin birimler oluşturulmuştur. Henüz mutlak monarşinin varlığını koruduğu ortamlarda dahi bu gibi birimlerde görev alan subayların aristokrasi dışı, özellikle eğitim imkanlarına sahip burjuva gibi sosyal

²⁷³ Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 238-239.

²⁷⁴ Fransız düşüncesinde topluma yaygın bir genel askerlik hizmeti cumhuriyetçilikle özdeşleştirilmektedir. Hippler, “Fransız Ordusu, 1789-1914”, s. 415. Yurttaşların zorunlu askerlik hizmetine tabi tutulması uygulaması 1871 sonrasında cumhuriyet yönetimi altında kurumsallaştırılmıştır. A.e., s. 420. 1872 tarihli yasal düzenlemeyle, zorunlu askerlik hizmeti yanı sıra ordunun Birinci Dünya Savaşı’na kadarki yapısı genel olarak inşa edilmiştir. La Gorce, **The French Army**, s. 8-9. Fransa’nın Prusya tarafından işgali döneminde, Fransız devrimi ordularının savaşlarını andırır bir atmosferin oluşması, Prusya karşısında dağılan monarşi ordusunun boşluğunu Ulusal Muhafızların doldurması ve yurt savunması için seferberlik ilan edilmesi cumhuriyetçi mirasın sahiplenilmesi sonucunu doğurmuştur. Forrest, **The Legacy of the French Revolutionary Wars**, s. 116-126.

²⁷⁵ Osmanlı İmparatorluğu’nda zorunlu askerlik hizmeti hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Mehmet Beşikçi, “Topyekûn Savaş Çağında Askeri İşgücünü Seferber Etmek: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Esnasında Osmanlı İmparatorluğu’nda Zorunlu Askerlik Hizmeti”, **Askerlik “İşi”: Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)**, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çeviren: Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 523-556 (Bundan sonra “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Esnasında Osmanlı İmparatorluğu’nda Zorunlu Askerlik Hizmeti” olarak anılacaktır); Yıldız, “Kara Kuvvetleri”, s. 104-111; İlhami Yurdakul, “Osmanlı Ordularının Asker İhtiyacının Karşılanması Yeni Bir Yöntem: Kura Sistemi (1839-1914)”, **Eski Çağ’dan Modern Çağ’a Ordular: Oluşum, Teşkilât ve İşlev**, Editör: Feridun M. Emecen, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Kitabevi, 2008, s. 433-442 (Bundan sonra “Kura Sistemi (1839-1914)” olarak anılacaktır).

sınıflardan gelmesi önemli bir veridir. Bundan sonra, teknolojik gelişmeler gereği askeri bürokraside ağırlığı artacak her bir yeni birim, subay olma ayrıcalığına sahip aristokralara karşı burjuva başta olmak üzere daha alt sınıflara orduda yükselme imkanı sağlayacaktır. Topçular ve donanma mensupları buna örnek olarak verilebilir²⁷⁶. Bununla birlikte kara kuvvetleri, askeri bürokrasinin diğer unsurları karşısında kendi merkezi konumunu korumaya çalışmıştır²⁷⁷.

Dünya Savaşları, askeri teknolojide devrim niteliğinde gelişmelere sahne

²⁷⁶ Daha monarşilerin düzenli orduları döneminde topçuluk ve mühendislik birimlerinin eğitimi aristokrasi dışındakilere de açık olmuştur. Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 33-34. Topçuluk, modern matematik bilimine hakim olmayı gerektirdiğinden, liyakat dışında bir seçenikle topçu birlikleri oluşturmak mümkün değildir. McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 172-173. Prusya’da, ulusal ordu oluşturmak için gerçekleştirilen askeri reformların hemen öncesinde, 1806 yılı itibarıyla topçu sınıfı burjuvanın tutunabildiği istisnai askeri birimlerden olmuştur. Bunun yanında ikincil askeri hizmetlerde de aristokrasinin ayrıcalıkları o kadar sıkı uygulanmamaktadır. Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 17. Osmanlı İmparatorluğu’nda, III. Selim’in modern ordu oluşturma çalışmaları esnasında, humbaracı ve lağımçı ocaklarında atamaların yapılmasında liyakat sistemi uygulanmaya çalışılmış ve sınavlar yapılmıştır. Yeşil, **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu**, s. 73-74. Denizcilik, mühendislikteki gelişmeler sonucunda, özellikle Kırım Savaşı sonrasında, kara sahası yanında deniz sahasını da ulus devletlerin savaşında daha aktif çatışma sahası haline getirmiştir. Bu alanda İngiliz ve Fransız donanması öncü rol oynamıştır. McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 224-230. Öyle ki İngiltere’de Birinci Dünya Savaşı öncesinde deniz kuvvetlerine ilişkin harcamalar, kara kuvvetlerininkini geçmiştir. A.e., s. 286-287. Aynı dönemde Almanlar da İngilizlerle denizde rekabet etmeye çalışsa da askeri aristokrasi denizcilğe şüpheyle yaklaşmıştır. A.e., s. 302-303. Hiç şüphesiz bu yaklaşımın temelinde, düzenli ulusal ordularda sonradan önem kazanan deniz kuvvetlerinde burjuvanın etkisinin artması olgusu yatmaktadır. Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 143-144. Osmanlı İmparatorluğu’nda donanmaya ilişkin gelişmeler hakkında Bkz.: Ali Fuat Örenç, “Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii”, **Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 173-227. Denizdeki savaş teknolojisinin gelişimine dair ayrıntılı bilgi için Bkz.: Black, **Savaş ve Teknoloji**, s. 168-193. Deniz savaşları hakkında ayrıca Bkz.: Akad, **Modern Savaşın Temel Kavramları**, s. 67-72.

²⁷⁷ Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti’nin erken döneminde kara kuvvetleri ağırlıklı askeri bürokrasi, donanmaya ilişkin konuları kendi bünyesinde ele almakta ısrarcı olmuştur. Milli Müdafaa Vekalet’inin yanında, 1924 yılında Bahriye Vekaleti’nin kurulması, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak tarafından hoş karşılanmamış ve Bahriye Vekaleti, başka hususlar gerekçe gösterilerek 1928 yılında kaldırılmıştır. Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, s. 100-101; Çelik, **Osmanlı’dan Günümüze Devlet ve Asker**, s. 131-134. Bu dönemde, deniz ve hava kuvvetlerinin kara savaşı talimatnameleri çerçevesinde yönetilmesi, kara kuvvetlerinin üstünlük iddiasının boyutunu ve irrasyonelliğini göstermektedir. Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, s. 109. Ters yönde bir örneğe Amerika’da görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Başkan’ın askeri meselelere ilişkin yetkisini ve kara kuvvetlerinin üstünlüğünü artıracak, Prusya’daki Genel Kurmay benzeri bir askeri bürokratik yapılanmaya ilişkin öneriler, Başkan’a karşı Kongre’nin, kara kuvvetlerine karşı da deniz kuvvetlerinin tepkisiyle hayata geçirilememiştir. Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 613-616. Burada Fransa’ya ilişkin ayrıksı bir durumu da belirtmek gerekir. Fransız deniz kuvvetleri, kara kuvvetlerine göre daha muhafazakar bir kadrodan oluşmaktadır ve bu nedenle İkinci Dünya Savaşı esnasında, Alman iş birliği **Vichy** yönetimi, denizcilerden önemli ölçüde destek görmüştür. La Gorce, **The French Army**, s. 322-323.

olmuştur²⁷⁸. Bunların yurttaşların günlük yaşamına da etkisi olduğu kuşkusuzdur²⁷⁹. Hava kuvvetleri²⁸⁰, denizaltı ve roket teknolojisi, iletişim²⁸¹, ulaşım ve üretim teknolojisi, bu dönemde savaşın gerektirdiği ihtiyaçları karşılama adına, ulusun tüm kaynaklarının seferber edilmesiyle gelişmiştir. Tüm bu gelişmelerin askeri meselelerde yepyeni bir döneme girilmesine neden olan doruk noktası, Amerika'nın İkinci Dünya Savaşı'nda Japonya'ya karşı ilk nükleer silahları²⁸² kullanması olmuştur. Dünya Savaşları sonrası dünyada, önce nükleer silahlanma yarışı, sonra da roket teknolojisindeki gelişmelerle uzaya çıkma yarışı yaşanmıştır²⁸³. Bundan sonra askeri bürokrasi, Dünya Savaşları öncesindeki haliyle yoluna devam edemeyecektir. Amerika ve Sovyetler gibi nükleer silaha sahip güçlü devletlerin başı çektiği soğuk savaş²⁸⁴ döneminde, birbirini ve tüm dünyayı yok edebilecek kapasitede silaha sahip ulusların savaşımadan uyumsuzluklarını çözebilmesi ve nükleer silah kapasitesinin caydırıcılığını²⁸⁵ kullanarak ulusal varlığını sürdürebilmesi, askeri meselelere sivil

²⁷⁸ McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 358-360. Fransa'da, Dünya Savaşları'nı yürüten ordunun komuta kademesinin uzun süre aynı kalması, yani askeri bürokrasideki istikrar, bu dönemdeki teknolojik gelişmelere uyum sağlanmasına engel oluşturmıştır ve Fransızlar kazandıkları Birinci Dünya Savaşı'nın ardından kendilerini güncelleyememekle İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlar karşısında zayıf kalmıştır. La Gorce, **The French Army**, s. 245, 271-277, 281-282.

²⁷⁹ Bilhassa kitlesel üretim tekniğindeki gelişme, pek çok ürünün günlük yaşama dahil olmasını kolaylaştırmıştır. McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 330-331. Savaşa aktif olarak katılan erkeklerin boş bıraktığı sosyal ve ekonomik yaşamı kadınların doldurduğu da hatırlatılmalıdır. La Gorce, **The French Army**, s. 123-124.

²⁸⁰ Havadaki savaş teknolojisinin gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Black, **Savaş ve Teknoloji**, s. 259-303. Hava kuvvetlerinin çeşitli işlevleri hakkında Bkz.: Akad, **Modern Savaşın Temel Kavramları**, s. 98-110. Hava kuvvetlerinin Dünya Savaşları döneminde henüz gelişmekte olması, Birinci Dünya Savaşı esnasında komünist devrimin yaşandığı Rusya'da, Sovyetler'in işçi sınıfının burjuva hakimiyetindeki batılı güçlerle her alanda mücadele edebileceği tezini ispatlamak için sivil ve askeri havacılığa fazlasıyla önem verilmesine neden olmuştur. Böylece iki Dünya Savaşı arası dönemde, yeni gelişmekte olan bir alanda, Sovyetler önemli derecede başarılı olmuştur. Williams, **The Soviet Military**, s. 130-135.

²⁸¹ Örneğin, radyonun gelişimi için Bkz.: Black, **Savaş ve Teknoloji**, s. 213-216.

²⁸² Nükleer silahlar ve nükleer savaş hakkında Bkz.: Akad, **Modern Savaşın Temel Kavramları**, s. 154-157; Black, **Savaş ve Teknoloji**, s. 304-314.

²⁸³ McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 366-368. NASA, sivil bir kurum olarak bu dönemde kurulmuştur. A.e., s. 369. Amerika'nın karşısında diğer süper güç olarak görülen Sovyetler'de, uzay çalışmaları, askeri bürokrasi bünyesinde, hava kuvvetlerinde yürütülmüştür. Williams, **The Soviet Military**, s. 160.

²⁸⁴ Soğuk savaş kavramı hakkında Bkz.: Akad, **Modern Savaşın Temel Kavramları**, s. 188-192.

²⁸⁵ Genel olarak askeri caydırıcılık kavramı hakkında Bkz.: A.e., s. 58-60. İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlar tarafından kullanılan balistik füzeler, savaş sonrasında, nükleer saldırı için uçaklara göre daha faydalı olmasıyla nükleer caydırıcılığın unsuru haline gelmiştir. Hakan Kılıç, "Balistik Füzeler,

stratejik yaklaşımlar geliştirilmesini gerektirmiştir²⁸⁶. Düşünce kuruluşlarının simülasyonlar²⁸⁷ üzerinden gerçekleştirdiği çalışmalar da dahil teknolojik imkanlar sayesinde, önceki tarihlerin askeri planlamacılarının zihin dünyasını aşan yeni bir savaş politikası belirleme sürecine girilmiştir²⁸⁸. Bundan sonra, Dünya Savaşları öncesinin geniş düzenli ordularını aşan, yeni tür askeri yapılanmalar gündeme gelmektedir²⁸⁹.

Mutlak monarşilerin düzenli ordusu, Amerikan ve Fransız devrimleri sonrasında düzenli ulusal orduya dönüşmek zorunda kaldı. Dünya Savaşları'nın ürünü olan ölümcül savaş teknolojisinin tüm insanlığı aynı anda yok edebilecek kıyamet seviyesine gelmesi ve kara, deniz ve havaya ek olarak ucu bucağı belirsiz

Balistik Füze Tehdidi ve Balistik Füze Savunma Sistemleri", **Türk Askeri Kültürü: Hunlar'dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 787-833, 787-788. Balistik füze teknolojisi için ayrıca Bkz.: Black, **Savaş ve Teknoloji**, s. 314-324.

²⁸⁶ Freedman, **Strateji**, s. 263-322. Öyle ki 1980'den sonra teknolojiadaki gelişmelerin sivilleri daha fazla ön plana çıkarmasıyla birlikte askeri hizmetlerin özel şirketler tarafından yerine getirilmesi, yani özelleştirilmesi eğilimi de tartışmaya açılmıştır. Kurt darcan, **Askeri Yükleniciler**, s. 151-155. Günümüzde, özel askeri şirketlere bağlı sivil personelin icra ettiği görevler, doğrudan savaşa katılan askerlere destek sağlamanın ötesine geçmiştir çünkü savaş teknolojisinin geldiği noktada askeri faaliyetlere etkin biçimde katılmak için cephede fiili çatışmaya girmek zorunlu değildir. **A.e.**, s. 419-424.

²⁸⁷ Askeri simülasyonların açtığı yoldan ilerleyen bilgisayar oyunları, zamanla bireylere alternatif yaşam alanı oluşturan sanal dünyalar kuracak kadar ileriye gitmiştir. Amerikan ordusu da bu gelişim çizgisini takip ederek, yurttaşları askerlik hizmeti konusunda özendirecek ve savaş politikasını meşrulaştıracak, **America's Army** adlı bir oyun yazılmasını sağlamıştır. H. Burak Gemalmaz, **Sanal Dünyalarda İktidar ve Özgürlük**, İstanbul, Beta, 2011, s. 29-30.

²⁸⁸ Freedman, **Strateji**, s. 267-273.

²⁸⁹ Örneğin, nükleer silahlara sahip olmayan ulus devletlerin savunma için milis ordu yapılanmasını tercih etmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Böyle bir ihtimalde tercih edilen senaryo, nükleer silahlara karşı sığınaklara veya doğal koruma sağlayan ortamlara sığınarak hayatta kalınması ve gerilla tipi savaşla karşı koyulmasıdır. Atsız, "30 Ağustos ve Türk Ordusu", s. 120. Nükleer facia sonrasına ilişkin benzer bir senaryo için Bkz.: Schmitt, **Partizan Teorisi**, s. 109. Uzay yarışının devamında uzay korsanları ve partizanlarının gündeme gelebileceği de belirtilmektedir. **A.e.**, s. 109. İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası ilişkiler dengesine daha uygun bir başka görüşe göre, bundan sonra tek bir ulus devletin geniş çaplı bir uluslararası savaşı sadece kendi kaynaklarıyla yürütmesi mümkün değildir ve bu nedenle devletler nükleer silah sahibi büyük güçlerin etrafında toplanacaktır. Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s. 345-346, 370-373. Savaş teknolojisinin geldiği son aşamada, savaş teşkilatının, belirli bir merkezi olmayan ağ biçimindeki tehditlere karşı, ağ biçiminde oluşturulacağı da öngörülmektedir. Hardt, Negri, **Çokluk**, s. 77-80. Bertrand Russell'a göre, savaş teknolojisinin gelişmesi sonucu savaşın maliyetinin yükselmesiyle, ulaşımın kolaylaşması sayesinde orduların sevkinin hızlanmasıyla ve sağladığı nihai yok edici güç karşısında durulması mümkün olmayan nükleer silahların tek elde toplanmasıyla dünya devletinin oluşturulması mümkündür. Mehmet Akif Ertü, **Kozmopolisten Küreselleşen Dünyanın Devletine: Küresel Devlet**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2018, s. 92-95.

uzay sahasının²⁹⁰ ve siber uzayın²⁹¹ savaş alanı haline gelmesi ihtimali, düzenli ulusal ordularda yeni bir dönüşümü tetiklemektedir²⁹².

1.4.2. Sivil ve Askeri Bürokrasi Arasındaki İlişki ve Çelişki

Anglo-Amerikan düşüncesinin düzenli ordulara yaklaşımının Avrupa'dan (kıtadan) farklı olduğu görüldükten sonra, bu sistemde barış döneminde de savaş döneminde de sivil ve askeri bürokrasi arasında her birinin kendi alanında kalmasıyla gerçekleşen uyumun ve sivil yönetimin askeri meselelerde nihai karar mercii oluşunun tartışmasız biçimde kabul edilişinin etkisiyle, askerin sivil yönetim işlerine dahil oluşunun sık rastlanılan bir durum olmadığı söylenebilir. Fransa'da da asker, Napoleon Bonaparte'ın İmparatorluk bürokrasisinden başlayarak sivil bürokrasinin alanına yetki aşımı oluşturacak şekilde girmemiş ve sivil yönetimi üstlenmek gibi bir iddiada olmamıştır²⁹³. Bu konuda en sıkıntılı örnek, askeri bürokrasinin sadece modern toplumdaki iş bölümü sonucunda oluşturulmuş bir yapı olmadığı, önce Prusya monarşisiyle sonra da cumhuriyet döneminde devletle özdeşleşmiş bir bürokratik yapılanmanın olduğu Prusya ve Almanya'dır. Bu örneği takip etmekle kalmayıp, eğitim ve teknik uzmanlaşmada geri kaldığı için modern devlet bürokrasisini Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme sürecinden başlayarak askeri bürokrasinin ağırlığıyla inşa eden Türkiye örneği de benzer sorunlu sivil ve asker ilişkilerini barındırmaktadır. İmparatorluk döneminde askerin içeride, özel olarak kolluk görevinde kullanılması, genel olarak da sivil bürokrasi görevleri

²⁹⁰ Uzayın askeri kullanımı hakkında Bkz.: Akad, **Modern Savaşın Temel Kavramları**, s. 207-208.

²⁹¹ Siber savaş hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Black, **Savaş ve Teknoloji**, s. 368-370. Siber savaşın hukuki yönü hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Özgür Mumcu, "Jus ad Bellum ve Jus in Bello Açısından Siber Saldırı Kavramı", içinde, Bleda Kurtarcan, Özgür Mumcu, **Geleceğin Savaşları ve Silahları: Yeni Silah Teknolojilerinin Silahlı Çatışmalar Hukuku Işığında İncelenmesi**, Ankara, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, 2014, s. 155-202.

²⁹² Öyle ki otonom silah teknolojisinin gelişmesiyle asker kişilerin önemini yitireceği askeri yapılanmalar dahi mümkün olabilir. Otonom silah sistemleri ve bunların kullanımının hukuki çerçevesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Bleda Kurtarcan, "Otonom Silah Sistemlerinin Silahlı Çatışmalar Hukuku Işığında Değerlendirilmesi: Makinelerin Yükselişi, İnsancıl Hukukun Düşüşü (mü?)", içinde, Bleda Kurtarcan, Özgür Mumcu, **Geleceğin Savaşları ve Silahları: Yeni Silah Teknolojilerinin Silahlı Çatışmalar Hukuku Işığında İncelenmesi**, Ankara, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, 2014, s. 25-154. Dünya Savaşları döneminde ulaşılan teknolojik seviye de kısmen bu yönde gelişme sağladığından, ulus devletin oluşumu aşamasında ihtiyaç duyulan geniş düzenli ulusal ordular, askeri açıdan önemini yitirmeye başlamıştır. Bröckling, **Disiplin**, s. 355-359; Forrest, **The Legacy of the French Revolutionary Wars**, s. 220-221.

²⁹³ Dague, **The Construction of a Military Bureaucracy**, s. 189-191.

üstlenmesi, askerin kendisini devletin varlığıyla özdeşleştirmesi eğilimini doğurmuştur²⁹⁴. Cumhuriyet'e geçildikten sonra askeri bürokrasi, savaştan yeni çıkmış olmanın da verdiği güçle, sivil bürokrasi karşısında üstünlüğünü korumuştur²⁹⁵. Askeri bürokrasinin sivil bürokrasi karşısında güç kaybına uğramaya başladığı dönem, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı dönemi olmuştur²⁹⁶.

1.4.2.1. Mesleki Uzmanlaşmaya Dayalı Bir İş Bölümü Olarak Sivil ve Askeri Bürokrasinin Ayrışması

Ulus devlet tasarımında, sivil ve askerin ilişkisinde belirleyici olan husus, mesleki uzmanlaşmaya dayalı iş bölümüdür²⁹⁷. Savaşların uluslararası seviyede, geniş ölçekte gerçekleşmesi ve teknolojik gelişmelerle her geçen gün daha da çeşitli alanlarda, hatta artık siber uzayda dahi, savaşın gündeme gelmesi nedeniyle sivil işlerle askeri işleri birbirinden net biçimde ayırmak mümkün değildir. Bununla birlikte, genel olarak sivil yönetimin çatısı altında hala, sivil bürokrasi ve askeri bürokrasi, temelde birbirinden ayrılan ancak klasik kara kuvvetleri meselelerini aşan hususlarda aralarındaki sınırın belirsizleşebildiği bir ilişki içerisinde.

İlk modern düzenli ulusal ordu bürokrasisi örneği Napoleon Bonaparte'ın İmparatorluk bürokrasisidir²⁹⁸. Avrupa'nın İmparatorluk yönetimi altında birleştirilmesine yönelik savaş kaybedilmiş de olsa sonraki tarihlerin Fransız ordusunun bürokratik geleneği de buradan gelmektedir. Üç temel özellik, bu ilk düzenli ulusal orduya karakterini vermektedir. Öncelikle, eski feodal dönemin kralları gibi kutsal kaynaklara atıfla olmasa da laik rasyonel gerekçelendirmeye²⁹⁹ tek adam olarak Fransız İmparatoru kabul edilen Napoleon, bu sistemin en

²⁹⁴ Yıldız, "Kara Kuvvetleri", s. 78-80. Halbuki, henüz modern askeri bürokrasinin erken aşamada olduğu XIX. yüzyılın başlarında, askeri bürokraside, katiplik mesleğinden gelen sivil bürokratlar önemli bir yer tutmaktadır. Yeşil, **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu**, s. 276.

²⁹⁵ Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, s. 88-89.

²⁹⁶ A.e., s. 159-162.

²⁹⁷ Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 99.

²⁹⁸ Ulusal politikaya hizmet edecek hiyerarşi doğrultusunda ve hukukla sınırları belirlenmiş kurumsallaşma görülmektedir. Dague, **The Construction of a Military Bureaucracy**, s. 12-13; Lentz, **Napoleon**, s. 87-88.

²⁹⁹ Hiç şüphesiz ulusal egemenlik kabul edilmektedir. Ancak ulusun temsilcisi Napoleon'dur. Lentz, **Napoleon**, s. 92.

tepesindeki isimdir ve bürokrasinin tüm kolları piramit gibi bu en tepeden başlayarak aşağıya doğru farklılaşmaktadır³⁰⁰. İkinci olarak, Fransa bu dönemde tüm Avrupa'ya karşı savaş vermektedir. İlk geniş ölçekli uluslararası savaş esnasında, sivil ve askeri bürokrasinin nihai hedefi, İmparatorluğun savaştan başarıyla çıkabilmesi için tüm ulusun seferber edilmesidir³⁰¹. Üçüncü olarak, tek adamın en tepede olduğu ve nihai amacı savaşı kazanmak olan bu yapıda, sivil veya asker, herhangi bir uzmanlık alanında hiç kimsenin yetkisi, Napoleon'a alternatif oluşturacak düzeyde yoğunlaşmış değildir. Askeri bürokrasi ve sivil bürokrasinin, özellikle anayurtta yani Fransa'da birbirini dengelemesi³⁰² bir yana, askeri bürokrasi içerisinde de en tepeden başlayarak yetkilerin farklı makamlara dağıtıldığı görülmektedir³⁰³. Bazı durumlarda, sadece Napoleon'un gücünü dengelemek istediği kişilere karşı yeni gözdelere görev verilmesi için yeni birimler oluşturulabilmektedir³⁰⁴.

Napoleon Bonaparte'ı kendisinden önceki klasik mutlak monarklardan ayıran, akla dayalı bürokratik yapılanmayla İmparatorluğu teşkilatlandırmaya çalışmasıdır. Savaş sahasının gerisi, sadece askeri gerekler gözetilerek değil bu gereklere kaynak sağlayacak sivil alanın ihtiyaçları da dikkate alınarak

³⁰⁰ A.e., s. 88.

³⁰¹ Dague, *The Construction of a Military Bureaucracy*, s. 114-115.

³⁰² Örneğin, Paris başta olmak üzere kentlerde doğrudan merkezi yönetime bağlı, geniş yetkilere sahip kolluk teşkilatı oluşturulmuştur. Lefebvre, *Napoleon*, s. 75-76. Osmanlı İmparatorluğu'nda ordudan ayrı bir sivil kolluk teşkilatının oluşturulması, kolluk faaliyetlerinin geleneksel yerel özneler tarafından yürütülmesi karşısında merkeziliği sağlamasının yanında, sivil bürokrasinin hem İmparator'a hem de askeri bürokrasiye karşı güç kazanması çabasıyla açıklanabilmektedir. Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2015, s. 104-119 (Bundan sonra *Modern Devlet ve Polis* olarak anılacaktır). II. Abdulhamid döneminde, bu kez İmparator'un askeri bürokrasi üzerindeki denetimini güçlendirmek üzere, jandarma ve sivil kolluk teşkilatının askeri bürokrasiye karşı denge unsuru oluşturacak biçimde ordudan ayrıştırıldığı görülmektedir. A.e., 140-143. Son örnek, Napoleon yönetiminin tercihlerine daha çok benzemektedir.

³⁰³ Lazare Carnot, Savaş Bakanlığı'nın yetki çatışmasına neden olan farklı birimlerini toparlama ve Bakanlığı daha güçlü hale getirme çabalarında Napoleon ile karşı karşıya gelmiş ve istifa etmek zorunda kalmıştır. Dague, *The Construction of a Military Bureaucracy*, s. 57-58. Carnot sonrası Savaş Bakanlığı teşkilatlanması, Napoleon'un yönetimini güçlendirecek ama ona karşı denge unsuru oluşturmayacak biçimde merkezileştirilmiştir. A.e., s. 61.

³⁰⁴ Savaş Bakanlığı döneminde yetkilerini geniş yorumlayan ve bir süre Napoleon ile uyum içerisinde bulunan Henri Clarke gözden düşmeye başladığında, bunu dengelemek için Savaş Bakanlığı ile bağlantılı olarak faaliyet gösteren Savaş İdaresi Bakanlığı'yla aynı yetkilerle donatılan yeni bir birim oluşturulmuştur. Bu birimin başına getirilen Pierre-Bruno Daru daha sonra Savaş İdaresi Bakanı olarak atanmıştır. A.e., s. 157-163.

düzenlenmektedir. Avrupa genelinde bir savaşta dahi, sivil bürokratlar, Savaş Bakanlığı tarafından düzenli ordu unsurları ve jandarmanın³⁰⁵ birlikte kullanıldığı, yoklama ve savaş kaçaklarının yakalanması operasyonlarından duydukları rahatsızlıkları belli etmekten çekinmemektedir³⁰⁶. Napoleon'un savaş döneminde dahi askeri diktatörlük görünümünde bir yapıyı tercih etmeyerek, ikmal bakımından çok sıkıntı yaşamadan önemli zaferler kazanması, asker ve sivil ilişkilerinin rasyonel kurgulanmasında sadece Anglo-Amerikan anlayışıyla hareket edilmesi halinde başarılı olunabileceği algısına karşı önemli bir örnektir. Prusya'daki sağlıklı olmayan gelişim çizgisi örnek gösterilerek, geniş düzenli orduların zorunlu olarak militarist yönetime davetiye çıkaracağı söylenemez.

1.4.2.2. Olağanüstü Durumlarda Askerin Toplumsal Olaylara Müdahalesi

Düzenli ulusal ordular, kural olarak ulusal barış halini tesis etmiş toplumların dış tehditlere karşı güvenliğini sağlamakla görevlidir³⁰⁷. Sadece barış döneminde anayurtta geniş düzenli ordular bulundurmamak istemeyen Anglo-Amerikan sisteminde değil Kıta Avrupası'nda da yerel yönetim düzeyinde veya ulusal düzeyde kolluk

³⁰⁵ Jandarma hem askeri faaliyetleri hem de ulusal barış sınırları içerisinde kamu düzenini sağlamak üzere kolluk faaliyetlerini yürüten askeri kolluk birimi olarak, Fransız devrimi sonrasında oluşturulmuştur. Kıta Avrupası'nda ve diğer coğrafyalarda bunu örnek alan askeri kolluk birimleri bulunmaktadır. Erdem Özgür, **Devlet ve Jandarma: Güvenlik ve Kolluk Perspektifinde Jandarma Personel Sistemi**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2019, s. 41-42, 81-84, 98-116 (Bundan sonra **Devlet ve Jandarma** olarak anılacaktır). Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde de jandarma teşkilatı oluşturulmuştur. A.e., s. 76-81.

³⁰⁶ Dague, **The Construction of a Military Bureaucracy**, s. 117-129. Bu tür askeri faaliyetler hem askerler ile siviller arasında hem de merkezi yönetimle yerel yönetimler arasında gerginlik sebebi olmaktadır. Forrest, **Conscripts and Deserters**, s. 219-228. Yoklama ve savaş kaçakları Napoleon ordusunda önemli bir sorundu. Hippler, "Fransız Ordusu, 1789-1914", s. 413-414. Bu sorunun sebepleri ve örnekler için ayrıca Bkz.: Forrest, **Conscripts and Deserters**, s. 74-97.

³⁰⁷ 9 Ocak 1961 tarihli ve 10702 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 4 Ocak 1961 tarihli ve 211 sayılı Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu (bundan sonra İç Hizmet Kanunu olarak anılacaktır) m. 35'in, 13 Temmuz 2013 tarihli ve 6496 sayılı yasayla değişik güncel haline göre de "Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; yurt dışından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Türk vatanını savunmak, caydırıcılık sağlayacak şekilde askeri gücün muhafazasını ve güçlendirilmesini sağlamak, Türkiye Büyük Millet Meclisi kararıyla yurt dışında verilen görevleri yapmak ve uluslararası barışın sağlanmasına yardımcı olmaktır". Halbuki maddenin ilk halinde orduya verilen görev, "Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyetim kollamak ve korumaktır" biçiminde daha muğlak düzenlenmiştir. 6 Eylül 1961 tarihli ve 10899 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Yönetmeliği (Bundan sonra İç Hizmet Yönetmeliği olarak anılacaktır) m. 85/1, ordunun görevini "Türk Yurdu ve Cumhuriyetini içe ve dışa karşı lüzumunda silâhla korumak" olarak tanımlamaya devam etmektedir.

birimleri oluşturmaktadır³⁰⁸. Ancak kolluk kuvvetlerinin gücünü aşacak kadar ciddi kargaşalıklarda, geçici olarak askerin toplumsal olaylara müdahalesi veya daha ileri seviyede olağanüstü durumlarda, sivil bürokrasi yetkilerinin askeri bürokrasiye devrine kadar varacak biçimde, yine geçici olmakla birlikte kurumsallaşmış sıkıyönetim gündeme gelebilmektedir.

Düzenli ordu bürokrasilerinin ulusal barışı bozan toplumsal olaylarda, devletin kendi yurttaşlarına karşı kullanılmasında en belirgin örnek, 1848 ve devamında Avrupa genelinde yaşanan devrimci hareketlerin bastırılması sürecinde Prusya’da gözlenmiştir³⁰⁹. Düzenli orduyu iç kargaşalıkta kullanılacak biçimde ve bunun gereği olarak apolitik nitelikte teşkilatlandırma düşüncesi bu ortamda yaşama geçirilmiştir³¹⁰. Düzenli orduyla devrimciler böylece karşı karşıya gelmiş³¹¹ ve bir süreliğine ordu geri çekilmeyi tercih ederken Kral da durumu kabullenmiştir³¹². Ancak sonunda, Prusya monarşisi ve ordusu kamu düzenini yeniden tesis etmiş³¹³ ve

³⁰⁸ Devlet, kolluk faaliyetinde, ulusal barışın bir unsuru olarak görülebilecek kamu düzeninin bozulmasını önlemekte ve aksi gerçekleştiğinde yeniden tesisini sağlamaktadır. İl Han Özay, **Günişığında Yönetim**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2004, s. 721. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, kolluk birimlerinin toplumsal olaylara müdahale kabiliyeti iyice gelişmiştir. McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 380-381. İngiliz, Fransız, Alman ve İtalyan örneklerinde, ulusal barış sınırları içerisinde kamu düzenini sağlamak üzere, modern kolluk teşkilatının oluşumu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: David H. Bayley, “The Police and Political Development in Europe”, **The Formation of National States in Western Europe**, Edited by Charles Tilly, Princeton, London, Princeton University Press, 1975, s. 328-379; Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s. 41-76.

³⁰⁹ Fransa’da 1848 ve 1871’de yaşanan devrimci süreçlerin bastırılması da hatırlatılmalıdır. La Gorce, **The French Army**, s. 27-28. Ordunun toplumsal olaylara müdahalede karşı karşıya geldiği Fransız sosyalistlerin düzenli orduya karşı olumsuz tutumunun kaynaklarından birisi de bu geçmiştir. A.e., s. 28-30. 1871 yılında Paris’te kurulan komünist yönetim, siyasi iktidar tarafından yurttaşa karşı kullanılabilecek düzenli ordu yerine yurttaşların gerektiğinde silahlanacağı milis yapılanmasını tercih etmiştir. Karl Marx, **Fransa’da İç Savaş**, içinde, **Fransız Üçlemesi**, Almancadan Çeviren: Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 255-463, 310-311, 394-395, 443-444. Henüz Fransız devrimi ve bunu takip eden İmparatorluk döneminde askerin toplumsal olaylara müdahalesi ve askeri ve sivil bürokrasi arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Carl Schmitt, **Dictatorship: From the Origin of the Modern Concept of Sovereignty to Proletarian Class Struggle**, Translated by Michael Hoelzl and Graham Ward, Cambridge, Malden, Polity Press, 2014, s. 154-166 (Bundan sonra **Dictatorship** olarak anılacaktır).

³¹⁰ Fransa’ya karşı zafer kazanıldıktan sonra, askerlerin ulusal kaygılarla siyasi tavır almasının gereği kalmamıştır. Bröckling, **Disiplin**, s. 179-182.

³¹¹ Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 96-99.

³¹² A.e., s. 106.

³¹³ A.e., s. 116-120.

Kral'ın gücünü koruduğu bir anayasal monarşiye geçilmiştir³¹⁴.

Türkiye Cumhuriyeti örneğinde, özellikle XX. yüzyılın ilk yarısında, askerin somut olay özelinde veya sıkıyönetim formunda toplumsal olaylara müdahalesi sık görülmektedir³¹⁵. Cumhuriyet'in erken döneminde bunun nedeni, sivil yöneticilerin de açıkça beyan ettiği üzere, bağımsızlık savaşı sonrasında iç kargaşalıkları bastırmada yeterli olacak bir sivil kolluk teşkilatlanmasının oluşturulamamasıdır³¹⁶.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, askerin toplumsal olaylara müdahalesinin olağanüstü durumlarla sınırlı ve hukuki olarak gerçekleşmesidir. Türkiye Cumhuriyeti'nde XX. yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlanacak ve bu çalışmada daha sonra değinilecek olan hükümet darbeleri örneğinde olduğu gibi bir bütün olarak sivil yönetime el konularak, fiili bir askeri yönetime geçilmemektedir. Ya sivil bürokrasinin destek ihtiyacını karşılamak üzere somut olay özelinde veya sınırları hukuki olarak, tercihen anayasal düzeyde, belirlenmiş biçimde askeri bürokrasinin genel olarak sivil yönetim tarafından sıkıyönetimin yürütülmesi için yetkilendirilmesiyle, düzenli ordu toplumsal olaylarda devreye girebilir. Aşağıdaki iki alt başlıkta, Türkiye Cumhuriyeti mevzuatındaki düzenlemeler dikkate alınarak, vaziyet açıklanmaya çalışılacaktır.

1.4.2.2.1. Somut Olayla Sınırlı Müdahale

Türkiye Cumhuriyeti mevzuatı, il ve ilçelerin sivil yönetimlerine ve Cumhurbaşkan³¹⁷ kararıyla İç İşleri Bakanı'na kolluk birimlerinin yeterli olmadığı

³¹⁴ A.e., s. 121-122.

³¹⁵ 1987 yılına kadar ilan edilen sıkıyönetimler ve bunlara ilişkin kararlar için Bkz.: Mehmet Semih Gemalmaz, **Olağanüstü Rejim Standartları: Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda ve Türk Hukukunda**, Güncelleştirilmiş ve Genişletilmiş 2. Bası, İstanbul, Beta, 1994, s. 293-354 (Bundan sonra **Olağanüstü Rejim Standartları** olarak anılacaktır).

³¹⁶ Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, s. 130-131; Çelik, **Osmanlı'dan Günümüze Devlet ve Asker**, s. 79. Aynı kaygılarla II. Meşrutiyet döneminde de sıkıyönetim uygulamasına gidilmiş, bununla birlikte Cumhuriyet dönemine miras kalacak sivil kolluk teşkilatı da oluşturulmaya çalışılmıştır. Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s. 194-197. Bu süreçte, daha köklü bir geçmişe sahip ordu örnek alınarak hareket edilmiştir. A.e., s. 222-223, 225-226. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasına getirdiği yıkımdan etkilenen sivil kolluk teşkilatı, savaştan görece daha diri halde çıkan ordu karşısında güç kaybı yaşamıştır. A.e., s. 311-313.

³¹⁷ Burada ve diğer anayasal ve yasal düzenlemelerde, yeni sisteme uyum için 9 Temmuz 2018 tarihli ve 30473 (3. Mükerrer) sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 2 Temmuz 2018 tarihli ve 703 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'yle yapılan değişiklikler nedeniyle, Bakanlar Kurulu yerine Cumhurbaşkanı ifadesi kullanılmaktadır.

noktada askerin yardımını isteme yetkisini vermektedir³¹⁸. Bu yetkiye dayanılarak yürütülen askeri operasyonlar, savaş gibi askeri durumlarla karşılaştırıldığında daha çok kolluk görevi olarak görülmelidir. Sivil bürokrasinin kolluk görevini sağlamadaki yetersizliği nedeniyle, somut olayla sınırlı olarak ve il yönetimlerine ilişkin mevzuat çerçevesinde, asker olaylara müdahil olmaktadır. Sivil yöneticilerin sivil işlere ve diğer kolluk işlerine ilişkin yetkileri bakidir. Bununla birlikte İl İdaresi Kanunu askerin müdahalesini hem askeri hem de kolluk yönü bulunan ve askeri mevzuatın da dikkate alınacağı bir süreç olarak düzenlemektedir³¹⁹.

2016 yılında İl İdaresi Kanunu'nda yapılan 23 Haziran 2016 tarihli ve 6722 sayılı değişiklikle (m. 11/J) askerin hangi durumlarda toplumsal olaylara müdahalede kullanılabileceği daha geniş düzenlenmiştir. Bundan sonra, İç İşleri Bakanlığı'nın teklifi üzerine, Cumhurbaşkanı kararıyla, terörle mücadelede askerin daha geniş yetkilerle³²⁰ ve cezai sorumluluk bakımından getirilen yeni muafiyetlerden³²¹ faydalanılarak kullanılması mümkündür. Böyle bir ek yetkiyle, somut olayla sınırlı

³¹⁸ Özay, **Günlük Yönetim**, s. 748. 18 Haziran 1949 tarihli ve 7236 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 10 Haziran 1949 tarihli ve 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu m. 11/D'ye göre Vali, kendi takdir yetkisini kullanarak İç İşleri Bakanı'ndan veya ordudan yardım isteyebilir. Kanun'un 29 Ağustos 1996 tarihli ve 4178 sayılı değişiklik öncesi halinde, sadece ordudan yardım istenmesi düzenlenmiştir ve tek paragrafta yetki düzenlendikten sonra herhangi bir ayrıntıya yer verilmemiştir. Kanun (m. 32/E), Kaymakam'a, benzer durumlarda Vali'den yardım isteme ve orduyu haberdar etme yetkisi vermektedir. 12 Haziran 1937 tarihli ve 3629 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 4 Haziran 1937 tarihli ve 3201 sayılı Emniyet Teşkilat Kanunu m. 1, İç İşleri Bakanı'na, görevlerini ifa ederken gerekli gördüğünde, Cumhurbaşkanı kararıyla ordudan yararlanma yetkisini vermektedir.

³¹⁹ "...Askeri kuvvetin müstakilen görevlendirilmesi durumunda; verilen görev askeri kuvvet tarafından kendi komutanının sorumluluğu altında ve onun emir ve talimatlarına göre Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanununda belirtilen yetkiler ile kolluk kuvvetlerinin genel güvenliği sağlamada sahip olduğu yetkiler kullanılarak yerine getirilir. Güvenlik kuvvetleri ile yardıma gelen askeri kuvvet arasında işbirliği ve koordinasyon, yardıma gelen askeri birliğin komutanının da görüşü alınarak vali tarafından tespit edilir. Ancak, bu askeri birliğin belirli görevleri jandarma ya da polis ile birlikte yapması halinde komuta, sevk ve idare askeri birliklerin en kıdemli komutanı tarafından üstlenilir..."

³²⁰ Örneğin, üçüncü bende göre, "yetkili birlik komutanının bu fıkra kapsamında verilen görevleri yerine getirirken ihtiyaç duyduğu istihbarat bilgileri, istihbarat birimleri tarafından yetkileri kapsamında öncelikle toplanır ve gecikmeksizin paylaşılır", dahası dördüncü bende göre "bu fıkra kapsamında icra edilen operasyonlarda gecikmesinde sakınca bulunan hallerde güvenlik kuvvetlerinin elinden kaçmakta olan kişilerin izlenirken girdikleri konuta, işyerine veya kamuya açık olmayan kapalı alanlar ile bunların eklentilerine can veya mal güvenliğinin sağlanması ya da kişinin yakalanması amacına münhasır olmak üzere, yetkili birlik komutanının yazılı emriyle girilebilir. Birlik komutanının kararı yirmi dört saat içinde hâkim onayına sunulur".

³²¹ Beşinci ve altıncı bentte düzenlenen bu muafiyetlerden, İl İdaresi Kanunu m. 11/D'ye göre gerçekleştirilen operasyonlarda da yararlanılacaktır. Hatta kapsam o kadar genişletilmiştir ki geçici köy korucuları ve gönüllü korucular dahi madde kapsamında değerlendirilmektedir.

müdahale yetkisini aşarak, askeri bürokrasinin iç kargaşalıklara müdahalede daha rahat kullanılmasının yolunu açmak, XXI. Yüzyılda kolluk kuvvetlerinin teşkilatlanması ve elinin altındaki teknik imkanlar birlikte değerlendirildiğinde, sivil ve askeri bürokrasi arasında gelecekte gerginlikler çıkmasına veya askerin sivil yönetimin yetkilendirmesiyle de olsa yurttaşlarla daha sık karşı karşıya gelmesine sebep olabilecektir.

1.4.2.2.2. Sıkıyönetim

Sıkıyönetim bir olağanüstü rejim türüdür. Fiili değil hukuki rejimdir. Anayasal ve yasal dayanakları bulunmaktadır³²². Daha alt seviyede olağanüstü durumlarda ilan edilen olağanüstü halden en önemli farkı, sıkıyönetimde askeri bürokrasinin sivil bürokrasinin kullandığı yetkilere sahip olmasıdır³²³. Sivil yönetim, kriz anında sivil bürokratlar yerine asker bürokratlarla çözüme ulaşmaya çalışacaktır. Bu nedenle, çok ciddi olağanüstü durumlarda sıkıyönetime başvurulabilir.

Türkiye Cumhuriyeti’nde, XX. yüzyıl boyunca çok sayıda sıkıyönetim ilan edilmiştir. Bunlardan ülke genelinde ilan edilenler hukuki değil fiili durum³²⁴ olarak hükümet darbelerini takip ettiği için hukuken nitelendirilmeleri zordur. Hatta mevcut anayasal düzen içerisinde hukuka aykırı olarak dahi görülebilir. Savaşla ilgili bir

³²² Türkiye Cumhuriyeti Anayasası m. 122/1’e göre, “Anayasanın tanıdığı hür demokrasi düzenini veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelik ve olağanüstü hal ilanını gerektiren hallerden daha vahim şiddet hareketlerinin yaygınlaşması veya savaş hali, savaşı gerektirecek bir durumun başgöstermesi, ayaklanma olması veya vatan veya Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışmanın veya ülkenin ve milletin bölünmezliğini içten veya dıştan tehlikeye düşüren şiddet hareketlerinin yaygınlaşması sebepleriyle, Cumhurbaşkanlığı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, Milli Güvenlik Kurulunun da görüşünü aldıktan sonra, süresi altı ayı aşmamak üzere yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya bütününde sıkıyönetim ilan edebilir. Bu karar, derhal Resmi Gazetede yayımlanır ve aynı gün Türkiye Büyük Millet Meclisinin onayına sunulur. Türkiye Büyük Millet Meclisi toplantı halinde değilse hemen toplantıya çağırılır. Türkiye Büyük Millet Meclisi gerekli gördüğü takdirde sıkıyönetim süresini kısaltabilir, uzatabilir veya sıkıyönetimi kaldırabilir”. Sıkıyönetimin yürütümü 15 Mayıs 1971 tarihli ve 13837 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 13 Mayıs 1971 tarihli ve 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu’nda düzenlenmektedir. Bununla birlikte 11 Şubat 2017 tarihli ve 29976 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 21 Ocak 2017 tarihli ve 6771 sayılı anayasa değişikliğine ilişkin yasayla (2018 yılında seçilen Cumhurbaşkanı’nın göreve başlamasıyla yürürlüğe giren m. 16/E) sıkıyönetim halini düzenleyen m. 122 yürürlükten kaldırılmıştır. Anglo-Amerikan ve Fransız sistemlerinde sıkıyönetim kurumunun gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Schmitt, **Dictatorship**, s. 148-175.

³²³ Gemalmaz, **Olağanüstü Rejim Standartları**, s. 223.

³²⁴ Mehmet Semih Gemalmaz bunları *de facto* rejim sıkıyönetimi başlığı altında aktarmaktadır. A.e., s. 355-363.

durum veya açıkça iç savaş boyutunda bir iç kargaşalık olmadıktan sonra bu yola başvurulması, askerle yurttaşı karşı karşıya getirebilecektir. Sıkıyönetimin öngördüğü hak ve özgürlük kayıtlamaları da dikkate alındığında, bu tür bir olağanüstü rejimin süreklileşmesi, hak ve özgürlüklere dayalı ulusal barışı yok edecek düzeyde zarar verici olacaktır.

1.4.2.3. Devletin ve Ulusun Koruyucusu Olarak Askeri Bürokrasinin Hakimiyet İddiası

Askeri bürokrasi, ulusal barışını sağlamış, sivil yönetimi işleyen bir ülkede askeri yönetim iddiasında bulunamaz. Anglo-Amerikan sisteminde, sadece düzenli ordunun her zaman güvensiz bir tutumla küçültülmesi sayesinde değil daha çok genel olarak ulus devletin oluşturulma amacına hizmet eden anayasal yönetimin kurulmuş olması sayesinde, askeri bürokrasinin kendisine verilen hukuki yetkileri aşarak anayasal düzeni değiştirecek kadar iddialı olmasına imkan bulunmamıştır.

İngiltere’de, Oliver Cromwell komutasındaki ordunun Parlamento ile ilişkisinin sorunlu olduğu dönem, monarşinin yerine nasıl bir anayasal düzene geçileceğinin kargaşalıklar çıkaracak kadar tartışmalı olduğu bir dönemdir. Amerika’da, bağımsızlık savaşını kazanmış düzenli orduda çalkantıların yaşandığı dönem, İngiltere’dekine benzer biçimde henüz yeni anayasal yönetimin tesis edilemediği dönemdir. Bu iki ülkede de daha sonra askeri yönetim gibi bir gündeme rastlanılmaz³²⁵. Fransa’da, askeri bürokrasi daha önce değinildiği gibi sivil bürokrasiyle uyum içerisinde tasarlanmıştır. Askerin sivil yönetim işlerini üstlenmesi konusunda olumsuz çağrışımlara neden olan Prusya ordusu dahi güçlü monarşi karşısında askeri meselelerle sınırlı konumunun farkında olmuştur³²⁶. Almanya’da,

³²⁵ Sivillerin üstünlüğü tesis edilmiştir. Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, s. 41.

³²⁶ Burada sorun, Prusya monarşisinde orduya verilen önemin sonucunda, askeri meselelerin neler olduğuna ilişkin yorumun daha geniş yapılmasıdır. Askeri ataşelik kurumunun gelişimi örnek olarak verilebilir. XIX. yüzyılın başlarında askeri meselelerle ilgili diplomatik görev üstlenen askeri ataşeler, diplomatik yazışmalarını sivil diplomatlar vasıtasıyla Kral’a ulaştırabilmektedir. Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 258-261. Bu, hiç şüphesiz dış politikanın belirlenmesinde sivil bürokrasinin etkisinin daha fazla olduğunu göstermektedir. Ancak özellikle Alman Birliği’nin sağlanması esnasında ve sonrasında, Genel Kurmay’ın güçlenmesiyle birlikte, askeri ataşelerin genel dış politika meselelerine ilgisi de artmıştır. Genel Kurmay Başkanı Alfred von Waldersee’nin dış politikanın belirlenmesine müdahil olma çabaları, askeri ataşelerin raporlarında askeri meselelerin ötesine geçilmesine neden olmuştur. A.e., s. 266-267. Öyle ki 1889 yılında askeri ataşeler, sivil diplomatların

cumhuriyet ilan edilene kadar, Birinci Dünya Savaşı esnasındaki fiili militarist yönetim bir kenara³²⁷, ordunun yönetime el koyma çabası görülmez. Cumhuriyet döneminin iktisadi olarak sıkıntılı, istikrarsız günlerinde dahi başarılı bir hükümet darbesi görülmemektedir. O halde şu sonuca ulaşılabilir ki sorunlu da olsa bir şekilde işleyen sivil yönetimin bulunduğu yerde askeri yönetime geçilmesi kolay iş değildir³²⁸.

Yönetime el koyma boyutunda olmasa da askeri bürokrasinin, ulusun varoluşuyla ilgili görevi gereği savaş gibi uç bir sosyal olguya hazırlığın gerektirdiği kusursuza yakın olmak zorundaki teşkilatlanmasıyla, kendisini ulus devletle özdeşleştirmesi ve siviller üzerinde üstünlük iddiasında bulunması, Prusya’da ve bu örneği takip eden Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nde gözlenmekte olan bir olgudur³²⁹. Bu iki coğrafyada, farklı yoğunlukta da olsa, ulus devletin oluşumunda askeri bürokrasinin monarşiyle bütünleşerek öncü rol oynaması ve sivil toplumu şekillendirme görevinin de askerlere düşmesi, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’dan farklı bir gelişim çizgisine neden olmuştur.

1.4.2.3.1. Ordunun Sadakat Yemini Meselesi

Mutlak monarşilerde ordu krallara bağlıdır. Modern anlamda ilk düzenli ordularda krala bağlılık esastır. Feodal sözleşme ilişkilerinden merkezi siyasi iktidarın kamusalılığına geçişte askerlerin sadakati de feodal ilişkiler ağında sadakat yükümlülüğü üstlendiği kişiden mutlak monarka geçmiştir.

aracılığına ihtiyaç duymadan İmparator’a rapor verme yetkisine kavuşmuştur. A.e., s. 271. Bu dönemin iki güçlü **Chancellor**’ı Otto von Bismarck’ın ve asker kökenli Leo count von Caprivi’nin çabaları askerlere karşı sivil diplomasiinin üstünlüğünü sağlasa da askeri ve sivil bürokrasi arasındaki gerilim devam etmiştir. A.e., s. 270-273.

³²⁷ 1916’da Genel Kurmay Başkanlığı’na Paul von Hindenburg’un getirilmesi ve bununla birlikte askeri meselelere ilişkin en yetkili ismin Eric Ludendorff haline gelmesi, militarist yönetimin başlangıcı olmuştur. Militarist yönetim anlayışıyla sürdürülen savaş hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: A.e., s. 306-341.

³²⁸ Bu çalışmada ele alınan liberal anayasal yönetimlere aykırı bir örnek olarak Sovyetler’de, Komünist Parti çatısı altında toplanan yönetim gereği, ordunun askeri işlerini dahi denetleyecek Parti hakimiyeti söz konusudur. Williams, **The Soviet Military**, s. 61-62. Deniz kuvvetlerindeki benzer durum için ayrıca Bkz.: J. E. Moore, “The Soviet Sailor”, in, Williams, **The Soviet Military**, s. 161-175, 164-165.

³²⁹ Üstünlük iddiası boyutuna ulaşmayacak biçimde, liberal anayasal yönetimlerde ordunun baskı grubu rolüyle siyasi karar alma süreçlerine dahil olması hakkında Bkz.: Münici Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, 31. Basım, Bilgi Yayınevi, 2012, s. 222-224.

Kral'ın ordusundan ulusun ordusuna geçiş devrimlerle gerçekleşmiştir. İngiliz devrimi sonrasında, sınırlı monarşi gereği Kral'ın orduya ilişkin yetkileri bulunmaktadır ancak Parlamento denetiminin yoğunluğu bu son kurumu belirleyici hale getirmektedir. Ordunun monarşiye değil ulusal bütüne sadakati meselesini daha net biçimde çözüme kavuşturan Amerikan ve Fransız³³⁰ devrimleri olmuştur. Bu nedenle ilk düzenli ulusal ordular bu devrimlerin ürünüdür³³¹.

Bu çalışmada sadakat yemini üzerine ayrı başlık açılmasını gerektiren esas gelişmeler Prusya'da yaşanmıştır. Prusya'da, monarşinin hiçbir zaman İngiliz sınırlı monarşisi durumuna düşmediği hatırlatılmalıdır. Burada reform isteyenlerin orduya ilişkin isteklerinden birisi de Kral'a değil anayasaya yani ulusa sadakat yemini edilmesidir³³². Monarşi ve ordusu, bu isteğe Birinci Dünya Savaşı yenilgisi sonrası ilan edilen cumhuriyet yönetimine kadar direnmiştir. Toplumsal yaşamda sembollerin temsil ettikleri gerçeklik nedeniyle ne kadar sahiplenilebileceğinin bir örneğine şahit olunmaktadır³³³. Ordu mensuplarının anayasal yönetime bağlılık için yemin etmesi de aslında pratikte yürütmenin başı olan Kral'a bağlılık ifade etmektedir ancak monarşi ile birlikte ulus devleti inşa eden askeri aristokrasi, Kral'a bağlılığını sembolik düzlemde de korumaktadır. Bu durum, askeri bürokrasinin Kral ile birlikte devleti ve ulusu sahiplenmesinin tezahürlerinden birisi olarak görülebilir.

³³⁰ Monarşinin sınırlandırılmış biçimde devam ettiği 1791 anayasal düzeninde, askerlerin sadakat yemininde Kral yanında ulusa bağlılık da bulunmaktadır. Rude, **Fransız Devrimi**, s. 96.

³³¹ Türkiye Cumhuriyeti'nde İç Hizmet Kanunu m. 37'de nasıl yemin edileceği gösterilmektedir: "Barışta ve savaşta, karada, denizde ve havada her zaman ve her yerde milletime ve cumhuriyetime doğruluk ve muhabbetle, hizmet ve kanunlara ve nizamla ve amirlerime itaat edeceğime ve askerliğin namusunu Türk Sancağının şanını canımdan aziz bilip icabında vatan, cumhuriyet ve vazife uğrunda seve seve hayatımı feda eyliyeceğime namusum üzerine andiçerim".

³³² 1848 devrimi sürecinde liberaller Kral'ın ordusunu anayasal bir kurum haline getirmek için uğraşsa da Kral'ın direnci üstün gelmiştir. Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 109. 1848 Anayasası'nda orduya ve anayasaya bağlılık yeminine ilişkin düzenlemeye, taslakta bu yönde hüküm bulunsa da yer verilmemiş, 1850'de gerçekleştirilen muhafazakar değişikliklerle ordunun Kral'a bağlı olacağı açıkça belirtilmiştir. Öyle ki bu sistemde askeri bürokrasinin anayasal tek kurumu olan Savaş Bakanı, asker olarak Kral'a, Bakan olarak Parlamento'ya karşı sorumludur. A.e., s. 122-125. Alman Birliği'nin sağlanmasından sonra da ordu esas olarak İmparator'a bağlı kalmıştır. A.e., s. 219-220. Alman coğrafyasında Prusya dışındaki benzer talepler için ayrıca Bkz.: Breuilly, **Avusturya, Prusya ve Almanya'nın Oluşumu**, s. 208, 211.

³³³ Yemin, modern öncesi toplumda dini yönü de bulunan çok önemli bir husustur. Örneğin, askerlerin Roma İmparatoru'na bağlılık yemini, Hristiyanlık inancına göre dönüşüm geçirerek, Hristiyan İmparator'a bağlılık yemini haline gelmiştir. İmparator'un siyasi iktidarı korunmakla birlikte yeni dini inanca uyum sağlanmıştır. Vegetius, **Roma Savaş Sanatı**, Kitap II, Başlık V, s. 60; Vegetius, **Epitome of Military Science**, Book II, Chapter 5, s. 34-35.

1.4.2.3.2. Ordunun Mali Denetimi Meselesi

Orduların büyüklüğünü belirleyen, mali kaynaklarıdır. Mali kaynakların denetimi, orduların denetiminde en önemli meseledir. İngiliz Parlamentosu'nun ve Amerikan Kongresi'nin³³⁴ mali meselelerde yetkilerini koruması, bu ülkelerde geniş düzenli ordulara şüpheyile yaklaşılmasıyla birleşince, ordunun mali denetimi askeri bürokrasinin baskısı altında kalınmadan gerçekleştirilebilmektedir.

Prusya'da, Kral karşısında yasama meclisinin etkin biçimde kullanmak istediği yetkilerden en önemlisi ordunun mali denetimi olmuştur³³⁵. Bununla birlikte, yasama meclisinin genel olarak zayıf kalması ve özellikle Alman Birliği'nin sağlanması sonrasında toplumun orduya sempatisinin artması³³⁶, ordunun büyüklüğünün yasama tarafından denetlendiği etkin bir denetim sistemini fiili olarak olanaksız kılmıştır³³⁷. Türkiye Cumhuriyeti'nde de özellikle hükümet darbeleri sonrasında ordunun mali kaynaklara ulaşımının denetimsiz hale geldiği

³³⁴ Amerikan ordusunun bütçesinin Kongre'de belirlenmesi süreci hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 593-600.

³³⁵ 1848'den sonra orduya ilişkin anayasal düzenleme konusu olan hususlardan birisi, bütçenin Parlamento denetiminde olmasıdır. Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 126. Alman İmparatorluğu döneminde, ordunun Parlamento denetiminden kaçırılmasına yönelik eğilim hakkında Bkz.: A.e., s. 217-254.

³³⁶ Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 145-146. Bunda, ordunun burjuvaya açılarak Alman coğrafyasında daha geniş bir tabana dayanmasının etkisi vardır. Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 238. Bu dönemde, askeri geçit törenleri ve sivil toplumla ordu arasında bağlantı oluşturan savaş cemiyetleri yaygınlaşmıştır. Bröckling, **Disiplin**, s. 227. Gençlerin askere alınması, sivillerin coşkulu kutlamalarıyla gerçekleşmektedir. Belge, **Militarist Modernleşme**, s. 311. Charles Ross, İngilizler için de askeri gereklerin öncelikli olduğu Alman toplumu modelini önermektedir. Leonhard, "Ulus İnşası, Savaş Deneyimleri ve Avrupa Modelleri", s. 513-515. Benzer coşku, 1871'in hemen sonrasında ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde Fransa'da da gözlenebilmektedir. La Gorce, **The French Army**, s. 19, 91-92. Özellikle asker uğurlama eğlenceleri için Bkz.: Forrest, **The Legacy of the French Revolutionary Wars**, s. 142-143. Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde, Avrupa genelinde toplumların duygusal açıdan savaşa hazırlandığı hatta kahramanca savaşmak için gün saydığı görülmektedir. Oysa bu savaşın yıkımının ardından, İkinci Dünya Savaşı'na büyük bir isteksizlikle girilecektir. Stefan Zweig, **Dünün Dünyası**, Almanca aslından çeviren: Gülperi Sert, 4. Baskı, İstanbul, Can Sanat Yayınları, 2014, s. 260-266. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı'nın galiplerinden Fransa'da, bu savaşa ilişkin anıtlarda zaferden çok yaşanan yıkım ön plana çıkarılmaktadır. Forrest, **The Legacy of the French Revolutionary Wars**, s. 217-218. Avrupa genelinde düzenli ulusal ordular savaşa hazırlanırken Avrupa barışını savunanlar da bulunmaktadır. Bunlardan birisi olarak Romain Rolland'ın edebiyat mücadelesinin öyküsü için Bkz.: Stefan Zweig, **Avrupa'nın Vicdanı: Romain Rolland**, Türkçesi: Süreyya Çalikoğlu, Ankara, Zeplin Kitap, 2016.

³³⁷ Ordunun Almanya'daki kadar popüler olmadığı Fransa'da dahi Birinci Dünya Savaşı öncesinde ordunun yüksek bütçe talebi kabul edilmiştir. La Gorce, **The French Army**, s. 82.

görülmektedir³³⁸.

1.4.3. Hükümet Darbeleri

Hükümet darbeleriyle devrimci savaş hali arasında kuramsal veya fiili bir ayırım yapmak, hukuki değil siyasi bir meseledir. Hukuki çerçevede hükümet darbesini tanımlayabilmek için öncelikle anayasal yönetim altında ulusal barışın sağlandığı bir ulus devletin varlığı tespit edilebilmelidir. Bir kere anayasal yönetime geçildiğinde, kural olarak bu yönetimin askeri müdahalelerden bağışık olduğu varsayılmalıdır. Daha önce belirtildiği gibi askerin siyasi yönü bulunan görevleri dahi, nihai karar alma yetkisi sivil yönetimde bulunduğundan, danışmanlık niteliğindedir. Bundan fazlası, liberal anayasacılık düşüncesindeki kuvvetler ayrımı ve yürütmenin bu ayırım içerisindeki işlevleriyle bağdaşmaz. Orduyu, yasama, yürütme ve yargı yanında dördüncü kuvvet haline getirmek olanaksızdır. Prusya'da ve sonrasında Almanya'da da ordu bu rolü üstlenmekten imtina ederek kendisini yürütmenin başı olan monarşiyle özdeşleştirmeyi ve böylece üstünlük iddiasında bulunmayı tercih etmiştir. Cumhuriyete geçilmesiyle birlikte, sadakatle bağlı olduğu monarşiden savaştaki yenilgi zoruyla ayrılan orduda yeni durumu kabullenemeyerek darbe girişiminde bulunanlar çıksa da ordunun ülkedeki siyasi tartışma ortamında siyaset üstü konumu korunmaya çalışılmış³³⁹, hatta sonunda Adolf Hitler yönetiminin Prusya askeri aristokrasi geleneklerine aykırı aşırılıkları³⁴⁰ karşısında dahi Hitler'e bağlılık yemini edilerek³⁴¹, verilen askeri görevler yerine

³³⁸ Belge, **Militarist Modernleşme**, s. 747-750.

³³⁹ Ordunun en yüksek komutanı olarak Hans von Seeckt'in, 1920 yılında, bu amaca yönelik yayımladığı karar için Bkz.: Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 385-386.

³⁴⁰ *Nazi* milis ordusu *Sturm Abteilungen (S.A.)*'in, bir diğer *Nazi* milis ordusu *Schutzstaffel (S.S.)* tarafından kanlı biçimde tasfiyesi esnasında, aralarında general rütbesindekilerin de bulunduğu bazı düzenli ordu subaylarının öldürülmesi ve ordunun bu subaylara yönelik suçlamalara karşı sessiz kalması, *Nazi* yönetimi karşısında Prusya askeri aristokrasisinin zafiyetini ortaya koymuştur. **A.e.**, s. 477-479.

³⁴¹ Plebisitle Hitler'in tek adam, yani *Führer* haline gelmesiyle birlikte ordu da Hitler'e bağlılık yemini etmiştir. **A.e.**, s. 479-480. Almanya'da, ordunun cumhuriyet yönetimine mesafeli yaklaşımından kaynaklanan siyaset üstü duruş sergileme çabası ve bunun Hitler yönetimine bağlılık göstermeye varacak şekilde geçirdiği dönüşüm hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Emre Sencer, **Ordu ve Millet: 1930'larda Almanya ve Türkiye'de Askeri Kültür**, Çeviren: Özlem Albayrak, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2018, s. 133-208 (Bundan sonra **Ordu ve Millet** olarak anılacaktır).

getirilmiştir³⁴².

Türkiye Cumhuriyeti örneğine bakıldığında, 1960, 1971 ve 1980 tarihlerinde, ordunun sivil yönetime el koymasıyla, farklı yoğunluklarda da olsa, sivil bürokrasiye karşı askeri bürokrasinin hakim kılındığı, sıkıyönetime geçildiği görülmektedir. Bu çalışmada inceleme konusu yapılan diğer coğrafyalara bakıldığında, İngilizlerin XVII. yüzyıldan bu yana böyle bir askeri yönetimi görmediği, Fransa ve Prusya’da da ordunun dahil olduğu toplumsal kargaşalıklara rağmen Türkiye’deki boyutuyla askeri yönetime geçilmediği ve Amerikalılar için bu tarz bir yönetimin düşünülemeyeceği söylenebilir. Türkiye’de yaşananlara benzer olaylara, İspanya, Portekiz³⁴³, Yunanistan gibi görece geri kalmış Avrupa ülkelerinde ve daha çok Latin Amerika ve Afrika³⁴⁴ gibi modernleşmeyi Avrupa’nın gerisinden takip eden

³⁴² Bu dönemde orduda üç tür subay olduğu belirtilmektedir. Birincisi ordunun askeri aristokrasi geleneklerine bağlı subaylardır, ikincisi *Nazilerdir* ve üçüncüsü tasfiye edilmemek için sadece kendilerine verilen görevi yapmayı tercih edenlerdir. Craig, *The Politics of the Prussian Army*, s. 484. Hitler yönetiminden rahatsızlık duyan askerlerin başarısız darbe ve suikast girişimleri hakkında Bkz.: A.e., s. 499-503.

³⁴³ İspanya’da ve Portekiz’de askeri yönetim tecrübeleri hakkında Bkz.: Tilly, *Avrupa’da Devrimler*, s. 127-131.

³⁴⁴ Gemalmaz, *Devlet, Birey ve Özgürlük*, s. 411-412. Latin Amerika’daki militarizm eğilimi hakkında Bkz.: Mehmet Semih Gemalmaz, *Latin Amerika’da İnsan Hakları: Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi Bağlamında*, İstanbul, Kavram Ajans Yayıncılık, 1991, s. 289-298. Afrika’da, hükümet darbeleri başta olmak üzere, demokratik yoldan seçilmiş hükümeti düşürmeye yönelik eylemlerin Uluslararası Ceza Hukuku kapsamına alınması yönünde gelişmeler yaşanmaktadır. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi organı Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi ile Afrika Birliği Kurucu Andlaşması organı Afrika Birliği Adalet Mahkemesi’ni aynı çatı altında birleştirmek için kabul edilen Afrika Adalet ve İnsan Hakları Mahkemesi Statüsü’ne ilişkin Protokol, 2014 yılında kabul edilen yeni bir Protokol’le değiştirilmiş ve henüz faaliyetlerine başlamamış yeni Mahkeme’ye, aralarında hükümet darbesinin de bulunduğu suçlar için uluslararası ceza yargılaması yetkisi verilmiştir. Buna göre, hükümetin anayasal olmayan yollardan değiştirilmesi suçu Mahkeme’nin yargı yetkisi dahilindedir (m. 28A/1). Bu çalışmada değinilen hükümet darbesi, hükümetin anayasal olmayan yollardan değiştirilmesi suçunun bir görünüm biçimi olarak düzenlenmiştir (m. 28E/1(a)). Suçun maddi unsurları arasında hükümetin demokratik yollardan seçilmiş olmasının arandığı açıkça belirtilmiştir. Uluslararası ceza yargılaması yetkisini düzenleyen Protokol’ün İngilizce tam metni için Bkz.: Çevrimiçi, https://au.int/sites/default/files/treaties/36398-treaty-0045_-_protocol_on_amendments_to_the_protocol_on_the_statute_of_the_african_court_of_justice_and_human_rights_e.pdf, 1 Haziran 2020. Sözü edilen suçun unsurları, bazı farklarla birlikte, daha önce Demokrasi, Seçimler ve Yönetişime ilişkin Afrika Şartı m. 23’de (30 Ocak 2007’de kabul edilen Şart, 15 Şubat 2012’de yürürlüğe girmiştir. Şart’ın tam metni için Bkz.: Çevrimiçi, <https://au.int/en/treaties/african-charter-democracy-elections-and-governance>, 1 Haziran 2020) düzenlenmiştir. Harmen van der Wilt, “Unconstitutional Change of Government: A New Crime within the Jurisdiction of the African Criminal Court”, *The African Court of Justice and Human and Peoples’ Rights in Context: Development and Challenges*, Edited by Charles C. Jalloh, Kamari M. Clarke, Vincent O. Nmeihelle, New York, Cambridge University Press, 2019, s. 619-642, 620 (Makale ilk olarak, *Leiden Journal of International Law*, Volume 30, Issue 4, 2017, s. 967-986’da yayımlanmıştır). Sadece demokratik yollardan seçilmiş hükümetler korunduğundan,

coğrafyalarda rastlanılmaktadır³⁴⁵.

1.4.3.1. Sürekli Devlet ile Geçici Hükümetlerin Ayırıştırılması

Almanya ile Türkiye arasında bir karşılaştırma yapıldığında, iki ülkede de askerin kendisini sürekliliği bulunan ulus devletle özdeşleştirdiği ve gelip geçici hükümetlerle arasına mesafe koymaya çalıştığı tespiti yapılabilir³⁴⁶. Halbuki liberal anayasal düzene daha uygun bir gelişim çizgisinde, sürekli devletin, sınırları anayasal düzenle belirlenmiş unsurlarından birisi olarak, yürütmeye bağlı olup yasamanın denetimine açık askeri bürokrasinin oluşturulması gerekmektedir. Almanya’da, monarşinin tam manasıyla sınırlı hale getirilememesi ve kendisini monarşiyle bütünleştiren askeri aristokrasinin varlığı buna engel olurken, Türkiye’de, modernleşmenin sivil topluma yeterince yansıyamadan askeri bürokrasi üzerinden gerçekleştirilmesi ve modern koşullarda, hele de Dünya Savaşları ortamında, ayakta kalabilecek yegane örgütlü yapının bu askeri bürokrasi olması³⁴⁷, sorun teşkil etmiştir.

Almanya’da, darbe girişimleri monarşinin ortadan kaldırılmasından sonra yaşanmıştır. Monarşi dönemindeki kadar güçlü olmadığına da gerektiğinde orduyla uzlaşarak yetkilerini kullanan sivil yönetimin varlığı, tüm çalkantılara rağmen askeri

demokratik olmayan yollarla yönetimi ele geçirenlere yönelik eylemler suç kapsamına girmeyecektir. **A.e.**, s. 630-634. Bu düzenleme, Afrika’da yaşanan iç kargaşalıkların sınır aşan etkisinden dolayı getirilmiştir. **A.e.**, s. 639-641.

³⁴⁵ Gelişmiş ülkelerin aksine, bilhassa merkezi sivil yönetimin yeterli olmadığı görece geri kalmış ülkelerde, hükümet darbeleri ve askeri yönetim olasılığının daha yüksek oluşu hakkında ayrıca Bkz.: Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s. 325-328. Eski sömürge coğrafyası bakımından, geçmişten kalan sömürgeci askeri yönetim sisteminin de etkisinden söz edilebilir. **A.e.**, s. 357-358. Sanayileşmede belirli bir aşamaya gelmeyi başaran toplumlarda, militarist kültür kendi başına hükümet darbesini veya askeri yönetimi sonuçlamamıştır. Almanya ve Japonya örnekleri bunu göstermektedir. **A.e.**, s. 358.

³⁴⁶ Birinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından, Alman ordusunun en üst düzeyde komutanı olarak Hans von Seeckt, bu ayrıma dayanarak ordunun hükümete değil devlete bağlı olduğunu savunmaktadır. Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 388. Benzer bir tespit daha önce (henüz XIX. yüzyılın sonunda) Fransa’da, **Dreyfus** hadisesi akabinde, dönemin Savaş Bakanı Gaston-Alexandre-Auguste Galliffet tarafından, ordunun siyasi partiler üstü konumunun belirtilmesiyle yapılmıştır. La Gorce, **The French Army**, s. 47. Cumhuriyet döneminde, hükümetlerin sürekli değişimi karşısında ordunun yüksek komuta kademesinin yerinde kalması, siyasi değişimler karşısında ordunun askeri yapının istikrarını korumasına neden olmuştur. **A.e.**, s. 9.

³⁴⁷ Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, s. 88.

bürokrasinin ülke yönetimine el koyması önünde engel oluşturmuştur³⁴⁸.

Türkiye Cumhuriyeti'nde de ordu Almanya'dakine benzer biçimde kendisini devletle özdeşleştirmektedir ancak burada tek partili yönetim döneminde devlet ile hükümet arasında ayırım yapılması mümkün değildir. İlk iki Cumhurbaşkanı'nın güçlü kişisel iktidarlara ve tek partili yönetimi altında ordu, hakimiyet iddiasında bulunabileceği bir ortamda değildir. Nasıl ki monarşi döneminin Alman ordusu yönetime el koyacak kadar ileri gitmediyse Türkiye'de de güçlü yürütmenin yönetimi altında benzer biçimde yönetime el koyma çabası içerisinde bulunulmamıştır³⁴⁹.

Türkiye Cumhuriyeti'nde çok partili döneme geçildiğinde ve iktidardaki partinin anayasal düzeni ortadan kaldıracak boyutta hukuka aykırılıklarla meşruiyetini yitirdiği savı gündeme geldiğinde, bunun giderilmesini sağlayabilecek herhangi bir hukuki mekanizmanın bulunmamasını gerekçe gösteren, askeri bürokrasinin içinden çıkan bir grup, geçici hükümetin sürekli devletin anayasal düzenini ortadan kaldırmasına karşı harekete geçmiştir³⁵⁰. Bundan sonra yönetim

³⁴⁸ Örneğin, *Kapp Darbesi* olarak bilinen darbe girişimi hem emir komutanın oluşmaması ki darbeye katılmayan subaylardan bir kısmı sadece izlerken diğer bir kısım hükümeti desteklemiştir hem de genel greve gidilmesiyle halkın olaylara müdahil olması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Craig, *The Politics of the Prussian Army*, s. 375-379. Hükümet ile ordu arasındaki uzlaşmanın kökeni, savaşın hemen sonrasında komünist devrimci girişimlere karşı sosyal demokrat hükümetle ordunun ittifakına dayanmaktadır. A.e., s. 348. Yeri gelmişken hatırlatılmalıdır ki Prusya Darbesi olarak adlandırılan ve hukuki meşruiyeti Carl Schmitt tarafından savunulan, olağanüstü rejim usulleriyle Prusya eyaletinin seçilmiş hükümetinin bertaraf edilmesi ve federal yönetimin eyalet yönetimine el koyması, bu çalışmada ele alınan hükümet darbelerinin yanında ayrıksı bir örnek oluşturmaktadır. Bu olay hakkında Bkz.: A.e., s. 456-457. Schmitt'in yaşananları olağanüstü durumlarda Devlet Başkanı'nın sahip olduğu geniş yasama yetkisine dayanarak meşrulaştırma çabası için Bkz.: Carl Schmitt, *Kanunilik ve Meşruiyet*, Çeviren: Mehmet Cemil Ozansü, İstanbul, İthaki Yayınları, 2016, s. 83-105 ve özellikle Mehmet Cemil Ozansü'nün Sunuş yazısı, s. XXVIII-XXXI.

³⁴⁹ Mustafa Kemal Atatürk, kendisine muhalif paşaları erken dönemde tasfiye etmiştir. Özdağ, *Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri*, s. 39-44; Çelik, *Osmanlı'dan Günümüze Devlet ve Asker*, s. 81-89. Bu tür tasfiyelere rağmen Cumhurbaşkanı ile Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak arasındaki uzlaşma, askerin sivil yönetimle ilişkisinde daha çok belirleyici olmuştur. Özdağ, *Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri*, s. 91-92. İsmet İnönü, Fevzi Çakmak'ın emekliye sevk edilmesiyle başlayan süreçte, komuta kademesini yeniden şekillendirip Genel Kurmay'ın yetkilerini budayarak, kendisine yöneltilebilecek askeri muhalefetin önünü kesmiştir. A.e., s. 159-162; Çelik, *Osmanlı'dan Günümüze Devlet ve Asker*, s. 141-146.

³⁵⁰ 14 Haziran 1960 tarihli ve 10525 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 12 Haziran 1960 tarihli ve 1 sayılı, 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında Geçici Kanun'un Genel Hükümler bölümünde durum şöyle izah edilmektedir:

zafiyeti gerekçesiyle³⁵¹, hem de askeri bürokrasinin daha geniş kesiminin katılımı açıkça beyan edilerek³⁵², hükümet darbeleri görülecektir. Öyle ki 1980 yılında ülke genelinde sıkıyönetim ilan edilmesi gibi daha önce başvurulmamış bir yolla³⁵³ askeri bürokrasi kendi yönetimini hukukileştirmeye çalışacaktır.

1960 yılında gerçekleşen hükümet darbesinde, anayasal yönetimin temel hak ve özgürlüklere zarar verecek boyutta istismar edilmesi gerekçe gösterilerek, baskıya

“İktidar Partisi idarecileri tarafından Anayasa'nın çiğnenmesi, Türk Milletinin bütün fert ve insanlık hak ve hürriyetlerinin ve masuniyetlerinin ortadan kaldırılması, muhalefet murakabesi işlemez hale getirilerek tek parti diktatoryası kurulması suretiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi fiilen bir parti grubu durumuna düşürülmüş ve meşruluğunu kaybetmişti.

Ordu Dahilî Hizmet Kanununun 34 üncü maddesi ile «Türk yurdunu ve Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile tâyin edilmiş olan Türk Cumhuriyetini kollamak ve korumak» vazifesi kendisine verilmiş olan Türk Ordusu, vatandaş birbirine düşürmek suretiyle Türk Vatanını ve millî varlığı tehlikeye koymuş olan eski iktidara karşı bu mukaddes kanuni vazifesini yerine getirmek ve Hukuk Devletini yeniden kurmak için, Türk Milleti adına harekete geçerek, Milleti temsil vasfını kaybetmiş olan Meclisi dağıtıp iktidarı, geçici olarak, Millî Birlik Komitesine emanet etmiştir”. 1960 darbesinin meşrulaştırılması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Osman Doğru, **27 Mayıs Rejimi: Bir Darbenin Hukuki Anatomisi**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1998, s. 17-66 (Bundan sonra **27 Mayıs Rejimi** olarak anılacaktır).

³⁵¹ 1971 yılında 12 Mart Muhtırası olarak bilinen metinle ordu, sivil yönetimi, mevcut kargaşalıklara karşı gereği yapılmadığı takdirde yönetime el koymakla, tehdit etmektedir. Muhtıra metni için Bkz.: Gemalmaz, **Olağanüstü Rejim Standartları**, s. 358. 12 Eylül 1980 tarihli ve 17103 (Mükerrer) sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, Milli Güvenlik Konseyi’nin Bir Numaralı Bildirisi, para. 1-3’de askeri müdahalenin gerekçesi şöyle açıklanmaktadır:

“Büyük Atatürk’ün bize emanet ettiği, ülkesi ve milletiyle bir bütün olan, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, son yıllarda, izlediğiniz gibi dış ve iç düşmanların tahriki ile, varlığına, rejimine ve bağımsızlığına yönelik fikrî ve fiziki haince saldırılar içindedir.

Devlet, başlıca organlarıyla işlemez duruma getirilmiş, Anayasal kuruluşlar tezat veya suskunluğa bürünmüş, siyasi partiler kısır çekişmeler ve uzlaşmaz tutumlarıyla devleti kurtaracak birlik ve beraberliği sağlayamamışlar ve lüzumlu tedbirleri almamışlardır. Böylece yıkıcı ve bölücü mihraklar faaliyetlerini alabildiğine arttırmışlar ve vatandaşların can ve mal güvenliği tehlikeye düşürülmüştür.

Atatürkçülük yerine irticai ve diğer sapık ideolojik fikirler üretilerek, sistemli bir şekilde ve haince, İlkokullardan üniversitelere kadar eğitim kuruluşları, idare sistemi, yargı organları, iç güvenlik teşkilatı, işçi kuruluşları, siyasi partiler ve nihayet yurdumuzun en masum köşelerindeki yurttaşlarımız dahi saldırı ve baskı altında tutularak bölünme ve iç harbin eşiğine getirilmişlerdir. Kısaca devlet güçsüz bırakılmış ve acze düşürülmüştür.”

³⁵² Milli Güvenlik Konseyi’nin Bir Numaralı Bildirisi, para. 4’e göre, “...Türk Silahlı Kuvvetleri, iç hizmet kanununun verdiği Türkiye Cumhuriyetini kollama ve koruma görevini yüce Türk Milleti adına emir ve komuta zinciri içinde ve emirle yerine getirme kararını almış ve ülke yönetimine bütünüyle el koymuştur”.

³⁵³ Milli Güvenlik Konseyi’nin Bir Numaralı Bildirisi, para. 7. 1960 darbesinde de sıkıyönetime başvurulmuştur ancak bu daha sınırlı olmuştur. Gemalmaz, **Olağanüstü Rejim Standartları**, s. 355-357.

karşı direnme hakkına atıf yapılmaktadır³⁵⁴. Geçici hükümetin, sürekli devletin kuruluş amacı olan hak ve özgürlüklerin korunması görevini aşarak, aksi yönde uygulamalarla hak ve özgürlüklere tehdit oluşturur hale geldiği ileri sürülmektedir. Başka bir deyişle, hükümet darbesini gerçekleştirenlere göre, hükümet ulusal barışı bozmuş ve sürekli savaş haline geçilmiştir; dolayısıyla, bu duruma karşı anayasal yönetim altında yeniden barışın sağlanması adına yönetime el koyulmuştur. Bu savların inandırıcılığı meselesi hukuki incelemenin ötesine geçmeyi gerektirir. Burada meselenin hukuki yönüne ilişkin sadece şu karşılaştırma yapılmalıdır ki 1971'deki müdahale ve 1980'deki ülke genelinde sıkıyönetim ilan edilmesi hallerinde, ordu tam tersi yönde gerekçelendirmeye hükümetlerin toplumsal kargaşalıklar karşısında yeterince güçlü olamaması üzerine yönetime müdahale etmektedir. Yani 1960 hükümet darbesi, baskıya karşı direnme hakkının kullanıldığı ve II. Cumhuriyet'in kurulmasıyla³⁵⁵ sonuçlanacak bir devrim olarak kendisini meşrulaştırırken, 1971 ve 1980'de askeri yönetimin böyle bir kaygısı yoktur.

1.4.3.2. Düzenin Yeniden Tesisi Amacıyla Sınırlı Geçici Müdahale ve Askeri Yönetimin Süreklileştirilmesi (Askeri Diktatörlük) Seçenekleri

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki hükümet darbelerinde, dünyanın diğer

³⁵⁴ Bu meşrulaştırma girişimi 1961 Anayasası'nın başlangıç bölümüne girerek anayasal düzeyde kabul görmüştür. Doğru, **27 Mayıs Rejimi**, s. 55-57. 1960 darbesinin baskıya karşı direnme hakkıyla meşrulaştırılmasına ilişkin ayrıntılı bilgi için Bkz.: Göze, "Baskıya Karşı Direnme Hakkının Kabul Edildiği Pozitif Hukuk Metinleri ve Anayasalar", s. 40-43. Ayferi Göze'ye göre anayasallaşmış baskıya karşı direnme hakkı, bu tarihten sonra yurttaşlara anayasaya aykırı hareket eden yöneticilere direnme yükümlülüğü getirmektedir. **A.e.**, s. 43. Baskıya karşı direnme hakkına, henüz darbeden önce, muhalefete yapılan baskıyı gündeme getirerek atıf yapan isim İsmet İnönü olmuştur. İnönü, 18 Nisan 1960'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada, başka yol kalmadığında ulusun devrim hakkının doğacağını belirtmektedir. Heper, **İsmet İnönü**, s. 185-186. İnönü, 7 Mayıs 1960'da yabancı basın mensuplarına yönelik toplantıda da benzer biçimde, sivil yönetimin demokrasiden ayrılıp baskı rejimi haline gelmesiyle, birer yurttaş olarak ordu mensuplarının vicdan muhasebesi içerisine gireceğini ifade etmektedir. **A.e.**, s. 189.

³⁵⁵ 1960 darbesi sonrasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 25 Ekim 1961 tarihli açılışında, Türkiye Cumhuriyeti Millî Birlik Komitesi, Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel'in açış söylevinde, Cemal Gürsel, Meclis'e "İkinci Cumhuriyetin Birinci Büyük Millet Meclisinin sayın üyeleri" diye hitap etmektedir. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Toplantı: 1, Cilt 1, Birinci Birleşim, 25 Ekim 1961 Çarşamba, s. 2. Konuşmanın devamında da aynı ifade kullanılmaktadır. Bu ifadeyle, Fransa'da devrim sürecinde ilk cumhuriyetin kurulması ve bunun ortadan kaldırılmasından sonraki gelişmeleri dikkate alarak kesintiye uğrayan cumhuriyet dönemlerini numaralandırma anlayışı örneksenmektedir.

coğrafyalarındaki benzerleriyle karşılaştırıldığında, askeri yönetimin süreklileştirilmesi yönünde bir eğilimin bulunmadığı tespiti yapılabilir. Askeri bürokrasi, geçici olarak ülke yönetimine el koymaktadır. Belirli illerde veya ülke genelinde uygulanan sıkıyönetim, olağanüstü rejim türlerinden biriymişçesine uygulanmaktadır. Ancak hukuki açıdan anayasal düzen ortadan kaldırılarak fiili yönetim sürdürüldüğü için bu dönemlerdeki sıkıyönetimin, anayasal yönetim usulü olarak hukukiliği bulunan sıkıyönetim olduğu söylenemez³⁵⁶. Hükümet darbesi sonrası yönetimin geçici olma iddiası bunu değiştirmez. Geçici anayasal düzen, kuramsal açıdan, sürekli savaş halini sona erdirip ulusal barışı yeniden tesis etmeye yarayacak *toplum sözleşmesi* değerinde görülemez³⁵⁷.

1971 ve 1980 sonrasında, anayasal düzenin gelmiş olduğu nokta, askerin hukuki görüntü bakımından yönetimde olmasa da fiili ağırlığının artırılması olarak ifade edilebilir. Örneğin, 1980'den 2000'e kadar, Milli Güvenlik Kurulu kararları hukuki bağlayıcılığa sahip olmasa da olağanüstü hal ilanı ve uzatılması gibi askeri bürokrasinin alanıyla sıkıyönetime oranla daha az yoğunlukta bağlantısı olan hususlarda dahi askerlerin taleplerinin belirleyici olduğu görülmektedir³⁵⁸. Sıkıyönetim yerine sivil bürokrasinin yönetimi altında yürütülecek olağanüstü halin ilan edilmesi dahi, askeri bürokrasinin siyasi karar alma sürecine sıkıyönetim sürecindeki kadar etkin dahil olma çabasını engelleyememiştir. 2016'daki başarısız darbe girişimi sonrasındaki olağanüstü hal uygulaması, bu açıdan askerin artık iyice geri planda kaldığı bir örnek olarak görülebilir.

³⁵⁶ Hükümet darbesi yönetimleri, hukuki olarak sıkıyönetim değil *de facto* olarak sıkıyönetim uygulamaktadır. Gemalmaz, **Olağanüstü Rejim Standartları**, s. 229.

³⁵⁷ Halkın rızasının demokratik yöntemle kazanılmadığı, hukuki ve siyasi denetimin dışına çıkan darbe yönetimi, anayasal sınırlar içerisinde meşru hükümet olarak görülemez. **A.e.**, s. 228-229.

³⁵⁸ **A.e.**, s. 385-387.

İKİNCİ BÖLÜM

ASKERİ YÖNÜYLE MODERN YURTTAŞLIĞIN OLUŞUMU

2.1. Uygar Toplumun İnsanı Olarak Yurttaşın İnşası

Modern toplumun insanı, ulus devletin yurttaşı olarak birey, *toplum sözleşmesi* düşüncesini somutlaştıran anayasal yönetimler vasıtasıyla yeni bir uygarlık durumuna geçmiştir. Birlikte yaşadığı toplum ve yönetimine katıldığı devletle ilişki kurabilecek ayrı bir varlık olarak bireyin düşünülmesi, kişinin içerisinde yaşadığı toplumdan ayrı düşünülmemeyeceği¹ veya en fazla belirli bir kategoriyle özdeşleşebileceği² görece ilkel aşamayla karşılaştırıldığında modern toplumun karakteristik özelliklerinden birisidir. Yeri geldiğinde topluma ve devlete rağmen kişiliğini geliştirebilecek, kategorilerle bağlantısı bulunsa da diğer herkesten ayrı bir kişilik olarak tarih sahnesinde varlık kazanacak bu modern bireyin aynı zamanda ulus devletin yurttaşı olarak toplumsallaştırılması gerekmektedir. Bir yandan biricik olmakla toplumdan ayırt edilebilir hale getirilen bireyin diğer yandan hukuk önünde eşit yurttaşlardan bir yurttaş olarak hukuki ve siyasi sonuçlar bağlanılan bir kişilik kazanması zaten kendi içinde tezat barındıran zorlu bir süreçken, buna bir de ulusal barışı koruyup uluslararası savaşa hazır olarak yetiştirilmek eklendiğinde, modern insanın biyolojik sınırlarını beden ve zihnen zorlayabilecek bir durum söz konusu olmaktadır³.

¹ Ortaçağ İskandinavyalısı örneğinde görüldüğü gibi modern öncesi toplumun insanı, kendisine bakarken dahi toplumun gözüyle bakmaktadır. Aron Guryeviç, **Ortaçağ Avrupası'nda Birey**, Çeviren: İlknur İgan, Zeynep Ülgen, İstanbul, AFA Yayıncılık, 1995, s. 63. Antik dönemde Atina'da yurttaşların onurlandırıldığı listeler yayımlanmaktadır. Peter Liddel, **Civic Obligation and Individual Liberty in Ancient Athens**, New York, Oxford University Press, 2007, s. 161.

² Örneğin Ortaçağ toplumunda kişiyi topluma bağlayan, aile, kilise cemaati, feodal ilişkiler gibi aracı sosyal kurumlar bulunmaktadır. Guryeviç, **Ortaçağ Avrupası'nda Birey**, s. 99. Benzer kategoriler Antik Yunan'da, Atina'da da gözlenebilmektedir. Liddel, **Civic Obligation and Individual Liberty in Ancient Athens**, s. 73.

³ Sorunun psikolojik ve sosyolojik boyutları hakkında Sigmund Freud'un görüşleri üzerinden yapılan bir değerlendirme için Bkz.: Eugene Enriquez, "Sürüden Devlete: Savaş ve Ölüm. Genelleştirilmiş Bir Savaşın Simgesi Olarak Devlet", **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, Çeviren: Özgür Türesay, Düzelti: Gülçin Balamir Coşkun, 4. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2013, s. 473-487.

2.1.1. Biyolojik İnsan ve Uygar Yurttaş

Yurttaş denildiğinde biyolojik açıdan canlı bir varlık, organizma olarak ele alınan insandan daha fazlası anlatılmaktadır⁴. Temel canlılık belirtilerinin ötesinde ulus devletin anayasal düzleminde ayrı bir hukuki varlık kazanan⁵ ve bu varlığı vasıtasıyla hak ve özgürlüklere sahip olup yükümlülükler üstlenen, hukuki sonuçlar doğuracak eylem ve işlemler gerçekleştiren ya da sorumluluk üstlenen insan, artık gözle görülür elle tutulur bedenın dışında bir bedene sahipmişçesine muamele görecektir. Bu yeni hukuki beden⁶ öyle bir bedendir ki daha önce liberal burjuva düşüncesi tarafından nasıl meşrulaştırıldığı görülen hukuk önünde eşitlik kurumunun gücü sayesinde, biyolojik olarak varlığını sürdürmekte olan bedenin fiili durumuna bakılmaksızın diğer yurttaşlarla eşit olma varsayımıyla mükemmelleştirilmektedir. Mükemmel olma durumu, sadece ulusal düzlemde, ulusal sınırlar çerçevesinde anlam ifade ettiğinden hem toplumdan ayırt edilebilir özne olarak hem de toplumun bir

⁴ İnsanlarda ve özellikle sosyal evrimde belirli bir aşamaya gelmiş toplumlarda, hayvanlarda gözlenen, sosyal olguların biyolojik olgulara dönüştürülmesinin aksine biyolojik olgular sosyal olgulara dönüştürülmektedir. Emile Durkheim, **Toplumsal İşbölümü**, Fransızca Aslından Çeviren: Özer Ozankaya, İstanbul, Cem Yayınevi, 2006, s. 397; Emile Durkheim, **The Division of Labour in Society**, Edited by Steven Lukes, Translation by W. D. Halls, Second Edition, Palgrave Macmillan, 2013, s. 270. Durkheim'a göre bu sürecin sonucunda insan toplumlarının genişleyip yoğunlaşması bireyselleşmeyi de artırır. Durkheim, **Toplumsal İşbölümü**, s. 398; Durkheim, **The Division of Labour in Society**, s. 270-271. Büyük kentlerde bireyselleşmenin daha gelişmiş olması da bununla açıklanabilir. Durkheim, **Toplumsal İşbölümü**, s. 344-349; Durkheim, **The Division of Labour in Society**, s. 233-236. Bu noktada, Avrupa'da kentlerin özerk bireyle aynı tarihsel süreç içerisinde geliştiği hatırlatılmalıdır. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 199. **Rönesansın** Avrupa'ya Kuzey İtalya kentlerinden yayılması tesadüf değildir. Geoffrey Parker, **Sovereign City: The City-State through History**, London, Reaktion Books, 2004, s. 105-106 (Bundan sonra **Sovereign City** olarak anılacaktır). **Rönesans** döneminde İtalyan kentlerinin gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Anderson, **Absolutist State**, s. 148-154. **Reform** ve mezhep savaşları döneminde Hollanda'nın dini özgürlük arayanların güvenli limanı haline gelmesi de aynı şekilde okunabilir. Parker, **Sovereign City**, s. 178-179. Sözü edilen dönemlerde Kuzey İtalya ve Hollanda'nın ortak özelliğiye ticari yaşamın Avrupa'nın geri kalanına oranla fazlaca gelişmiş olmasıdır. Hollandalı Johan ve Pieter de la Court kardeşler de din özgürlüğünün sağlandığı kentlerin daha fazla tüccarı kendisine çekerek gelişeceğini, dolayısıyla, ticari çıkarların öncelikli olduğu bir cumhuriyette din özgürlüğünün olmazsa olmaz olduğunu vurgulamaktadır. Arthur Weststeijn, **Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age: The Political Thought of Johan & Pieter de la Court**, Studies in the History of Political Thought Volume 7, Series Editors: Terence Ball, Jörn Leonhard & Wyger Velema, Leiden, Boston, Brill, 2012, s. 327-329 (Bundan sonra **Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age** olarak anılacaktır). Öyle ki kent yönetimine katılmaları yasak olsa da azınlık bir grup olarak Katoliklerin dahi din özgürlüğü korunmalıdır. **A.e.**, s. 330-332, 334-335.

⁵ Topuzkanamış, **Hukuk ve Disiplin**, s. 69-70.

⁶ Hukuki kişiliğin Antik Çağ'dan modern topluma kadar geçirdiği evrim ve özellikle Hristiyan öğretisinin vafit ve teslis gibi dini kurumlarının sürece katkısı hakkında bilgi için Bkz.: Guryevic, **Ortaçağ Avrupası'nda Birey**, s. 99-109.

unsuru olarak insanı ulus devlete sıkıca bağlamaktadır⁷.

Liberal anayasal düzenin yurttaş tasarımına uygun hale gelen insan, önce biricik birey olmakla toplumdaki herkes gibi olmak arasındaki tezdı, sonra ulusal barış çatısı altında yaşamakla gerektiğinde ulusal barış için savaşmak arasındaki tezdı ve dahası hukuk önünde eşit olmakla fiili eşitsizlikler arasındaki tezdı sindirmek zorundadır. Örneğın, kişisel gelişiminin bir unsuru olarak her türlü silahlı çatışmayı kendi yaşamından kesin olarak dışlamak isteyen birey, tüm yurttaşlara getirilen zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğüyle karşılaşabilmekte hatta savaşa katılmaya zorlanabilmektedir. Bununla bağlantılı bir diğerk örnek verilecek olursa, askerlik hizmeti yükümlülüğünün istisnası olarak para ödemek yoluyla yükümlülüğün yerine getirilmesi hali düzenlendiğinde, hukuk önünde eşitlik gereğı herkese açık olan bu istisna hali, fiili eşitsizlikler karşısında sadece belirli seviyede servete sahip olanlara açık kalabilmektedir. *Toplum sözleşmesi* ile kuramsal düzlemde uygar toplumun yurttaşına varlık kazandıran düşünürler, sözü edilen ilk iki tezat karşısında Hobbes ve Rousseau gibi köktenci çözümlerle bireyi topluma daha sıkı biçimde bağlayarak ya da Locke gibi siyasi iktidar karşısında varlığını sürdürerek bireye güvence sağlayan doğal haklar listesini saklı tutarak farklı çözümler üretebilmektedir. Üçüncü tür tezadın etraflıca eleştirilmesiyse sosyalist öğretiyi bekleyecektir⁸.

Yurttaşlığın hukuki boyuta sahip bir soyutlama oluşunu en iyi ortaya koyan husus, kimlerin yurttaş olacağının hukuki düzenlemeyle belirlenebilir olmasıdır. Tarih boyunca belirli bir mekanda, belirli bir toplumda yaşayan herkesin yurttaş kabul edilmediğı bilinmektedir. Roma'da hakimiyet altındaki toprakların genişlemesine rağmen yurttaşlığın Roma kenti sınırlarının dışına çıkmasının çok daha sonra gerçekleşmesi⁹ ve liberal anayasal yönetime geçilen modern ulus devletin ilk aşamasında siyasi haklar bakımından aktif yurttaş¹⁰ statüsünün saklı tutulmaya

⁷ Önceden toplum içerisinde kendiliğinden, iradesi dışında eriyen insanın yerini alan insan, toplumla kendi iradesi doğrultusunda bağlantı kurmaktadır. Durkheim, *Toplumsal İşbölümü*, s. 163-164; Durkheim, *The Division of Labour in Society*, s. 101-102.

⁸ Gemalmaz, *Devlet, Birey ve Özgürlük*, s. 413-423.

⁹ Ziya Umur, *Roma Hukuku: Ders Notları*, 3. Bası, İstanbul, Beta, 1999, s. 166-167.

¹⁰ Gemalmaz, *Devlet, Birey ve Özgürlük*, s. 305-312.

çalışılması örnek olarak gösterilebilir. Öyle ki kölelik kurumu mevzubahis olduğunda insanın biyolojik yönünün bile reddedilebildiği, kadınların veya yabancıların maruz kaldığı hak kısıtlamalarından öte bunların eşya¹¹ statüsünde kabul edildiği görülmektedir.

Yurttaşlığın nasıl bir soyutlama olduğuna ilişkin daha güncel bir örnek vermek mümkündür. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası m. 66/2'ye göre, yurttaşlık esas olarak Türk anadan veya Türk babadan doğmakla kazanılmaktadır. Ancak yine aynı düzenlemeye göre (m. 66/3) yurttaşlığın kazanılması ve kaybedilmesine ilişkin haller, ilgili yasada¹² düzenleme konusu yapılabilecektir. Toplumla birlikte yaşayan insan, biyolojik varlığıyla nasıl bir sosyal ilişki ağı içerisine girerse girsin, ilgili mevzuat çerçevesinde yurttaş sayılmayarak belirli hak ve yükümlülüklerin öznesi olmaktan dışlanabilir. Böylece ulusal bütün karşısında yabancı statüsünde kalabilir. Yaygınlaşan göç hareketleri düşünüldüğünde¹³, bu son ihtimalle günlük yaşamda daha sık karşılaşılmaktadır.

2.1.2. Modern Öncesi ile Modern İnsan Arasındaki Temel Farklar

Modern toplum ve bunun siyasi iktidar tipi devlet, modern öncesi dönemden bu kadar farklılaşmışken modern insanın modern öncesiyle aynı kefeye konulması mümkün değildir. Modern ve öncesi arasındaki derin kopuş birey üzerinden de gözlemlenebilmektedir.

Bugün yaygın olarak kullanılan birey kavramından tam anlamıyla söz edilebilmesi için modern toplum koşullarına ulaşılması gerekmiştir. Ulus devletin yurttaşları, birey olarak tarih sahnesinde varlık kazanmakla, daha önceki yurttaşlık tanımlarının ötesinde anlam yüklenebilmektedir. Bu insan, öyle bir kişiliktir ki bir

¹¹ İnsan vücudunun eşya statüsünün kölelik kurumundan bağımsız olarak da ileri sürülebileceğine ilişkin tartışma için Bkz.: H. Burak Gemalmaz, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı**, İstanbul, Beta, 2009, s. 257-269 (Bundan sonra **Mülkiyet Hakkı** olarak anılacaktır).

¹² Bu konular 12 Haziran 2009 tarihli ve 27256 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 29 Mayıs 2009 tarihli ve 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nda düzenlenmektedir.

¹³ Fransız ve Alman yurttaşlık algısı arasındaki farkın göçmenlerin yurttaşlığa alınması meselesi üzerinden ayrıntılı biçimde incelendiği bir çalışma için Bkz.: Rogers Brubaker, **Fransa ve Almanya'da Vatandaşlık ve Ulus Ruhı**, Türkçesi: Vahide Pekel, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2009.

insan yığını olarak toplum içerisinde erimez. Modern toplumda birey, toplumla ilişki kurabilecek kadar ondan ayırt edilebilir özne haline gelmiştir¹⁴. Ya da en azından böyle olduğu varsayılmaktadır. Kuramsal düzlemde, ulus devlet toplumunda her bir yurttaş birey olarak bağımsız öznedir ve bu öznelerin iradelerinin aynı yönde oluşmasıyla sosyal ve siyasi bütünleşme gerçekleşebilir. **Toplum sözleşmesi** kuramcıları hatırlanacak olursa, sözleşmede neler devredilmiş olursa olsun her bir bireyin rızası dikkate alınmadan uygar toplumun oluşturulması mümkün değildir. Böyle bir varsayımın dikkate aldığı insan, kendi başına özne olabilen bireydir.

2.1.2.1. İnsan Merkezli Dünya Görüşü

Modern birey olarak insandan söz edilebilmesi için insan merkezli dünya görüşüne ihtiyaç duyulmaktadır. Modern toplumu diğer toplumlardan ayıran en önemli husus, toplumun insanı aşan kutsal kaynaklara atıfla değil insana ve insan iradesine yapılan atıfla oluşturulmasıdır. Bu sadece sosyal ve siyasi konularla sınırlı insan merkezli yaklaşım değildir. Bilim ve sanat faaliyetleri de artık insanın duyuları vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir. Sadece akıl yürütmeye dayalı dini ve felsefi tartışmaların yerini deney ve gözleme, somut verilere dayalı bilimsel düşünce almıştır¹⁵. Yaşamın, uzayın merkezinde insan vardır¹⁶. İnsan, çevresini kendi gözleriyle görmektedir, görmediklerine ilişkin soyut akıl yürütmelerle değil. Coğrafi haritacılığın modern toplumla birlikte gelişmesi ve görece soyut, mistik tanımlamalar içermek yerine coğrafi koşulları tarif eder hale gelmesi, bu noktada örnek olarak verilebilir¹⁷. Bu örnekle birlikte, askeri haritacılığın gelişiminin düzenli

¹⁴ Bu ayırt edilebilirlik, aynı zamanda toplumda yaşayan insanlar arasında da söz konusu olmakla ticari mübadele ilişkisine giren bağımsız özneleri ve özel mülkiyeti mümkün kılmaktadır. Pasukanis, **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**, s. 122-123.

¹⁵ Ağaoğulları, “Aydınlanma: Düşünceler Yumağı”, s. 247-249; Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 197-198.

¹⁶ Öyle ki insan sadece özne olarak değil nesne olarak da bilimsel sürece dahil olmaktadır. Aydınlanma etkisiyle insan eğitime ilişkin bilimsel yaklaşımların gelişimi buna örnek olarak verilebilir. XVIII. yüzyılda eğitime ilişkin bilimsel yaklaşımlar ve kurumlar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Judges, “Educational Ideas, Practice and Institutions”, s. 143-173.

¹⁷ Leonardo Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, Çeviren: Nur Nirven, İstanbul, AFA Yayıncılık, 1995, s. 102-103. Modern öncesi dönemin meşhur denizcileri Vikingler, haritaya ihtiyaç duymadan, doğayı gözlemleyerek Atlantik Okyanusu’nu aşmayı başarmıştır. Bununla birlikte denizde kaybolma vakalarına da rastlanılmaktadır. Winroth, **The Age of the Vikings**, s. 85-86. Christopher Columbus ise henüz yeni gelişmekte olan haritacılığın gazabına uğrayarak, Atlantik’i geçmesine rağmen Paolo Toscanelli’nin hatalı haritasına göre Hindistan’a ulaştığını zannederek yeni bir kıta keşfettiğini dahi

ulusal orduların oluşumuyla hızlandığı akılda tutulmalıdır¹⁸. Ortaçağ kalıntısı orduların yerine geçen bu modern ordular, insan merkezli düşüncenin ürünlerinden her alanda faydalanacaktır.

Rönesans kültürünün, sanat eseri sahibi insanın kendine özgü, biricik çalışmasına ilişkin telif düşüncesine sahip olabileceği¹⁹ veya daha ileri gidilerek ilk otobiyografi eserlerinin kaleme alınabileceği²⁰ kadar gelişmesi; **reformun**, kutsal metinleri yorumlama tekeline sahip Katolik Kilisesi'nin soyut bedeninin yerine kendi akıl yürütmesiyle dini metinleri anlayabilecek yeni Hristiyan bireyini geçirmesi²¹, insan merkezli dünya görüşünün oluşumunda önemli aşamalardır. Siyasi ve hukuki açıdan bu süreci tamamlayan ve ulus devletin yurttaşını, birey olarak tarihe

anlayamamıştır. Marcel Griaule, **Büyük Kaşifler**, Çevirenler: İsa Öztürk, Bahattin Fırtına, İstanbul, Işın Yayınları, t.y., s. 37-38. Avrupalıların yeni bir kıta keşfedildiğini anlama süreci ve kıtaya adını veren Amerigo Vespucci hakkında Bkz.: Stefan Zweig, **Amerigo: Tarihsel Bir Yanlışlığın Hikayesi**, Almanca Aslından Çeviren: Ogün Duman, 5. Basım, İstanbul, Can Sanat Yayınları, 2013. Okyanusların aşılması ve bu güzergahlarda denizciliğin gelişmesiyle birlikte modern devlet daha önceki siyasi iktidarlara karşılaştırılamayacak bir güce ulaşmıştır. Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s. 130-131. Denizciliğin gelişimi, ticari gelişmelerle bağlantılıdır. Örneğin, henüz okyanusların aşılmadığı dönemde ortaya çıkan ve modern haritaların kökeni olarak görülebilecek **portolan** haritaları, Akdeniz'den başlayarak ticaret limanlarının coğrafi konumunu göstererek önemli bir aşama oluşturmuştur. Michel Mollat du Jourdin, **Avrupa ve Deniz**, Çeviren: A. Muhittin Kargın, İstanbul, AFA Yayıncılık, 1993, s. 56-58, 81, 212-214.

¹⁸ McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 161-162; Jomini, **Savaş Sanatı'nın Ana Hatları**, Bölüm II, Fasıl XI, s. 43-44; Jomini, **The Art of War**, Chapter II, Article XI, s. 23. Askeri haritacılığın erken döneminde, askerleri şaşırtan, coğrafi koşullara ilişkin hatalara rastlanılmaktadır. Örnekler için Bkz.: Jomini, **Savaş Sanatı'nın Ana Hatları**, Bölüm II, Fasıl XI, s. 42; Jomini, **The Art of War**, Chapter II, Article XI, s. 22. Avrupa ordularının askeri haritacılık birimlerinin, savaşın barış döneminde planlanması ve ikmal sistemi bakımından, modern Genel Kurmay'a giden yolda ilk adımlardan birisi olduğu da belirtilmelidir. J. R. Western, "Armed Forces and the Art of War: Armies", **The New Cambridge Modern History: Volume VIII The American and French Revolutions 1763-93**, Edited by A. Goodwin, Cambridge, London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1976, s. 190-217, 201-202. Kendisi de coğrafyacı olan İbrahim Müteferrika, hem genel olarak siyasi yönetim açısından hem de askeri açıdan, coğrafya bilgisinin önemini vurgulamaktadır. İbrahim Müteferrika, **Milletlerin Düzeninde İlmi Usüller**, s. 63-72.

¹⁹ Ortaçağ insanında telif bilincinin daha az gelişmiş olması, gelenekten kopuş anlamına gelecek yeniliğe karşı mesafeli duruştan kaynaklanmaktadır. Guryeviç, **Ortaçağ Avrupası'nda Birey**, s. 51.

²⁰ Doğum günü bilincine sahip (20 Temmuz 1304, Pazartesi), zamanı yaşadığı dönemle sınırlı olmadan daha soyut algılayarak geçmiş ve gelecekle bağlantı kuran ve doğa gezisinde gözlem yapan Petrarca, modern bireyin kendisinin farkında olduğu ilk otobiyografi örneklerinden birisinin yazarıdır. A.e., s. 244-249.

²¹ Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 190-191. **Reform** düşünürleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Levent Köker, "Reform ya da "Doğru Din"e Uygun Devlet", içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral – Devlete**, 6. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2013, s. 91-148; Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, s. 316-329. Bilimsel düşüncenin gelişiminde Protestan bir aileden gelen Francis Bacon'ın ve benzer durumda olan diğer isimlerin katkısı için Bkz.: Hill, **İngiltere'de Devrim Çağı**, s. 121-125.

kazandıran **toplum sözleşmesi** düşüncesi olmuştur. Bundan sonra, siyasi iktidar, insanın dışında bir meşruiyet kaynağına atıf yapamaz. Siyasi iktidara varlığını kazandıran insanın kendisidir²². Buna benzer düşünceler Antik Yunan'da da ileri sürülmüştür²³ ancak hiçbir zaman modern toplumdaki yetkinliğe ulaşamamıştır. Toplumsal yapı, böyle bir düşüncenin yaşama yansıtılmasına müsait değildir.

Modern öncesi toplumlara bakıldığında, insanın toplumdan veya toplumsal kategorilerden ayrı düşünülebilir bir varlık olmadığı görülecektir. İnsanüstü kaynaklara atıfla, bütüncül bir organizma olarak tasarlanan toplum, bu organizma dışında hayatta kalamayacak insanlardan oluşmaktadır. İnsan organizması, yani biyolojik insan, sadece toplum organizması içerisinde yaşamını sürdürebilir. İlkel aşamada toplumu oluşturan insanlar arasında farklılaşma mümkün değilken, daha ileri aşamada belki belirli kategorilerle özdeşleşme biçiminde farklılaşma söz konusu olabilir. Kastlar, sınıflar, statüler bireyselleşmeyi değil insanların toplum içerisinde kategoriler halinde farklılaşmasını ifade etmektedir. Burada da insanın dahil olduğu kategori dışında varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Hatta daha doğru bir deyişle, insan sadece toplumsal kategoriler çerçevesinde düşünülebilir. Birey olarak hala anlam ifade etmemektedir²⁴. Bu nedenle, modern öncesi toplumlarda insanın toplumdan dışlanması, neredeyse ölüme mahkum edilmek kadar ağır bir yaptırım olarak görülebilmektedir²⁵.

2.1.2.2. Ulusal Barış Sınırları Çerçevesinde Özerkleşen Birey

Birey toplumdan farklılaşma potansiyeline sahiptir ancak bu sınırsız, toplumdan kesin kopuş anlamına gelecek bir farklılaşma olamaz. Bireyin ulusal toplumdaki özerkliği, onun toplum veya toplumsal kategoriler içerisinde eriyerek

²² Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 201. Ancak burada dikkate alınan insan, yetişkin insandır. Çocukların **toplum sözleşmesi** düşüncesindeki konumu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Çaldıran, **Siyasi İktidar Karşısında Çocuk ve Çocukluk**, s. 42-49.

²³ Yunan **sofist** düşüncesinde bu yönde görüşlere rastlanılmaktadır. Ağaoğulları, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, s. 89-92, 98-100. Demosthenes ve Hyperides, bu düşünceye yargılamalarda da atıf yapmaktadır. Liddel, **Civic Obligation and Individual Liberty in Ancient Athens**, s. 114-115.

²⁴ Dahası bireyselleşme olumsuz çağrışımlara neden olmaktadır. Guryeviç, **Ortaçağ Avrupası'nda Birey**, s. 212.

²⁵ A.e., s. 63-64; Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, s. 161-162; Özcan, **İlkel Topumlarda Toplumsal Kontrol**, s. 297.

özgün kişiliğini kaybetmemesini ifade etmektedir. Birey, hiçbir baskı altında kalmadan her türlü ekonomik, sosyal, siyasi ve hukuki ilişkiye girmekte özgürdür. Tüm bu ilişkilerde birey öznedir. Sözleşmeler bireyler arasında akdedilmektedir ve birey kendi iradesi doğrultusunda haklar kazanmakta, yükümlülükler üstlenmektedir. Bu ticari sözleşmelerde geçerli olduğu kadar, daha önce değinildiği gibi **toplum sözleşmesinde** de geçerlidir. Öyle ki eylemlere hukuki sonuç bağlanması veya hukuki işlemlerin geçerliliği için bireyin iradesinin aynı doğrultuda oluşması gerekmektedir. Aksi takdirde özerk bir varlık olarak bireyin özne oluşu sorgulanır hale gelecektir. Cezalandırmada suç konusu eylemin ardındaki iradenin de eylemle aynı doğrultuda oluşmasının arandığı kast incelemesi²⁶, sözleşmelerin geçerli biçimde kurulması için sadece belirli kalıpların işletilmesinin ötesinde olumlu yönde iradenin bulunması gereği²⁷ ve dahası Rousseau'da **genel iradenin** oluşması için aydınlatılmış iradenin aranması örnek olarak verilebilir.

Bireyin özerkliği, ulusal barış altında yurttaş olarak varlığını sürdürmesiyle mümkündür. Barışın olmadığı yerde iradenin anlam ifade etmeyeceği ortadadır. Sürekli savaş halinde insanın iradesinden çok çatışmanın seyri belirleyici olacaktır²⁸. Bu nedenle özerk bireyden söz edilmesi ve bireylerden müteşekkil uygar toplumun oluşturulması sadece barış ortamında mümkündür. Uygar topluma, yani ulusal barış ortamına geçildikten sonra hak ve özgürlüklere sahip olabilen birey, yurttaşlık sayesinde özneliğini koruyabilecektir.

Bireyin özerkliğinin ulusal barış ortamı sınırları çerçevesinde mümkün

²⁶ 12 Ekim 2004 tarihli ve 25611 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 26 Eylül 2004 tarihli ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu m. 21/1, suçun oluşmasında kastın varlığını esas almaktadır. Eylem, sonucu öngörülemeden veya istenmeden gerçekleştirildiği takdirde, suçun oluşması ilgili suç tanımında taksir halinin açıkça düzenlenmesine bağlanmaktadır (m. 22/1-3). Kastın ve genel olarak suçun oluşması için eylem anlamını kazandıran manevi unsurun, henüz somut eyleme ilişkin iradeyi aşan genel bir ahlaki kusurluluk haliyle özdeş olduğu görece ilkel görünümü, geçiş dönemi olarak erken modernliğin cezalandırmaya ilişkin önemli metinlerinden, *Constitutio Criminalis Carolina*'da gözlemlenebilir. Ozansü, **Erken Modernlikte Ceza Sorumluluğunun Kamusallaşması ve Rasyonelleşmesi**, s. 331-350.

²⁷ 4 Şubat 2011 tarihli ve 27836 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 11 Ocak 2011 tarihli ve 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu m. 1/1, sözleşmelerin tarafların birbirine uygun karşılıklı irade açıklamalarıyla kurulacağını düzenlemektedir.

²⁸ Savaş halinin içerdiği belirsizliği iyi anlatan bir deyimle (Clausewitz, **Savaş Üzerine**, Birinci Cilt, Birinci Kitap, Birinci Bölüm, s. 47; Clausewitz, **On War I**, Book I, Chapter I, s. 25), **savaşın bu kalemin doğası** hakkında Bkz.: Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, s. 24-35.

oluşunun önemli bir sonucu, toplumun hak ve özgürlüklere sahip olabilen bireyden belirli ödev ve yükümlülükler üstlenmesini beklemesidir²⁹. Liberal öğretide hak ve özgürlükler, ödev ve yükümlülükler karşısında daha öncelikli konuma³⁰ sahipse de aslında günlük yaşamda askerlik yükümlülüğü gibi bireyin hayatta kalmasını etkileyecek kadar ağır beklentiler göz önünde bulundurulduğunda, yurttaşlığın sağladığı hak ve özgürlüklerle ödev ve yükümlülüklerin birbirine sıkıca bağlandığı görülmektedir. Tarihsel olarak daha ileri aşamada, sosyalist öğreti, ödev ve yükümlülükler çerçevesinde hak ve özgürlüklerin tanınması gibi özerk bireyden topluma ağırlık veren bir yorumla bireyi topluma daha sıkı biçimde bağlamayı tercih edecektir³¹.

2.1.2.3. Öngörülebilir Yaşama Beklentisi

Bireyin ulusal barış ortamında yurttaş niteliğiyle yaşamını sürdürebilmesi, modern öncesi toplumun insan iradesini bastıran kader anlayışının³² aksine bireyin kendi iradesi doğrultusunda, sonuçları öngörülebilir, belirlenebilir bir yaşama ulaşması düşüncesini mümkün kılmıştır³³. Akla dayalı laik yaşam, sürekli savaş halinin tedirginliği bir kere bertaraf edildikten sonra, planlanabilir, hesaplanabilir hale gelecektir. En azından kuramsal düzlemde geleceğin inşası düşüncesi, çeşitli alanlarda planlama faaliyetine olanak sağlamıştır³⁴. Savaşın ulusal barışı koruma

²⁹ Antik dönem Atina kaynaklarında, özgürlük daha çok Atina'nın bağımsızlığı anlamında kullanılmaktadır. Liddel, **Civic Obligation and Individual Liberty in Ancient Athens**, s. 19-20. Böyle bir toplumsal yapıda yurttaşlık, hak ve özgürlüklerden çok bunları çerçeveleyen yükümlülükler üzerinden tanımlanmaktadır. A.e., s. 18. Antik Yunan toplumuyla modern toplumun farklı özgürlük anlayışları hakkında ayrıntılı tartışma için Bkz.: Uygun, **Demokrasi**, s. 52-73.

³⁰ Hak ve özgürlüklerin öncelikli konumu, anayasal düzenlemelerde diğer hususlardan önce yer almalarıyla da ortaya konulmaktadır. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 407.

³¹ A.e., s. 422-423. Bunun sosyalist anayasalara da yansıdığı görülmektedir. A.e., s. 459-460.

³² İskandinav *sagalarında* ve Germen destanlarında kader motifi önemli bir yer tutmaktadır. Guryeviç, **Ortaçağ Avrupası'nda Birey**, s. 71-72. Viking akınları dönemi İskandinav toplumunun yağmacılık ve doğal olaylar karşısındaki savunmasızlığı burada hatırlatılmalıdır. Winroth, **The Age of the Vikings**, s. 178-180.

³³ Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 198.

³⁴ Örneğin, Kuzey İtalya'dan başlanarak rasyonel kent planlamacılığının oluşumu hakkında Bkz.: Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, s. 96-128. Amerika'da, özellikle uygarlığa yeni açılan batıda, coğrafi enlem ve boylam çizgileri doğrultusunda ızgara plana dayalı kentleşme mümkün olmuştur. A.e., s. 148. Ortaçağ'ın sonunda, kent cumhuriyetleri döneminde, Kuzey İtalya'daki kent planlaması hakkında ayrıca Bkz.: Waley, Dean, **İtalyan Şehir Cumhuriyetleri**, s. 144-147.

adına henüz barış döneminde planlanması ve bunun için askeri bürokrasinin gelişimi önemli bir örnektir. Savaş politikası artık rasyonel temellere dayalı ulusal çıkarlar çerçevesinde oluşturulacak ve ulusal kaynakların bir bütün halinde böyle bir savaşa uygun yönetimi sağlanacaktır.

Öngörülebilir yaşama beklentisi, Avrupa tarihinde en somut biçimde ticari ilişkilerin gelişiminde görülmektedir³⁵. Devletin, başta savaş giderleri olmak üzere, harcamalarının Hollanda ve İngiliz devrimi sonrasında merkez bankalarıyla öngörülebilir faiz oranları karşılığında finanse edilmesinden, ölçü birimlerinin Fransız devrimi sonrasında, görece daha ampirik tespiti imkan sağlayan eski usuller yerine, metrik sistemle³⁶ standarda kavuşturulmasına kadar devletin sağladığı yeknesaklık, yani öngörülebilirlik güvencesi, hep bu gelişen ticari ilişkilerle birlikte değerlendirilmelidir³⁷. Sözleşmelerde kimin hangi haklara sahip olduğunun veya hangi yükümlülükleri üstlendiğinin olabilecek en net, kesin biçimde saptanması, ticari yaşamın temel ihtiyaçlarındandır.

Öngörülebilirlik kaygısı güvenlik kaygısından ayrı ele alınamaz. İngiliz savaş politikasının donanmaya ağırlık vermesi sadece ada devleti olmaktan değil deniz aşırı ticaretin güvenliğinin sağlanması ihtiyacından da kaynaklanmaktadır³⁸. Böylece dünya genelinde sömürgeciliğe dayalı ticaret ağına sahip olunmuştur. Hiç şüphesiz burada sömürge coğrafyasına yayılmış ulusal barıştan değil, İngilizlerin ticari çıkarlarını sağlayacak ölçüde sömürge barışından söz edilebilir³⁹. Sömürge

³⁵ Daha önce de belirtildiği gibi barışın süreklileştirilmesi ihtiyacı, ticari yaşamın gelişmesiyle gündeme gelmiştir. Pasukanis, **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**, s. 138-139.

³⁶ Metrik sistem, Paris üzerinden geçen meridyenin ölçülmesi ve bölünmesiyle elde edilmiştir. Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, s. 190.

³⁷ Ortaçağ Çin coğrafyasında deniz aşırı ticaretin gelişmesiyle ondalık sayı sisteminin ve abaküsün yaygınlaşması da burada örnek gösterilebilir. McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 55.

³⁸ Henüz XVII. yüzyılın ilk İngiliz devrimi sonrasında donanmayı önceleyen savaş politikası dış ticaretin gelişimine odaklanmıştır. Hill, **İngiltere'de Devrim Çağı**, s. 197-202. Bu dönemde, güncel savaş teknolojisi doğrultusunda, okyanusta da etkili olacak güçlü bir donanma oluşturulmuştur. Parker, **Askeri Devrim**, s. 195-196. Sanayi devriminin de katkısıyla bu eğilim, İngilizleri büyük bir ticari imparatorluk haline getirmiştir. Lynn, "Silahlanan Uluslar (1763-1815)", s. 234-237. Daha önce de aktarıldığı gibi Birinci Dünya Savaşı arifesinde İngilizlerin deniz kuvvetlerine yaptığı harcama kara kuvvetlerinininkini geçmiştir. McNeill, **The Pursuit of Power**, s. 286-287.

³⁹ Bununla birlikte sömürge coğrafyasının yerel toplumları direniş göstermeye devam etmiştir. Avrupa yayılcılığına karşı gerilla yöntemleriyle direnilen örnekler için Bkz.: Boot, **Görünmeyen Ordular**, s. 115-178.

coğrafyası ulusal barıştan dışlanmaktadır.

Ticari yaşamın barışa ihtiyaç duyması, bazı düşünürlerin ticaretin ve sanayinin geliştiği modern toplumda savaşın zamanla ortadan kalkacağı öngörüsünü beraberinde getirmiştir⁴⁰. Halbuki bir önceki paragrafta verilen sömürgecilik örneğindeki gibi ticari çıkarları doğrultusunda savaş politikası belirleyen İngiliz toplumu dahi kendi ticari güvenliğini sağlama noktasında kuvvet kullanmaktan çekinmeyecektir⁴¹. Sözü edilen düşünceyi ortaya atan düşünürlerin sömürgecilikle birlikte büyüyen Avrupalı orduların nasıl büyük bir yıkıma yol açacağını öngöremedikleri ortadadır⁴². Ticaretin topluma barışçılık kazandırdığı varsayımının, çatışma potansiyeli taşıyan rekabet halindeki farklı ticari çıkarların bulunması ve ticari çıkarlarla savaş politikasının birlikte düşünülmesi⁴³ karşısında, gerçekçi olmadığı Dünya Savaşları tecrübesiyle ispatlanmıştır⁴⁴. Ticaret ve barış arasındaki bu çelişki dolu ilişki, genel olarak liberal öğretiyeye dayalı ulus devletin ulusal barışına

⁴⁰ Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, s. 52-57.

⁴¹ Immanuel Kant barıştan söz ederken sömürgecilığe de eleştiri yöneltmekten geri durmamaktadır. Kant, **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme**, s. 27-28; Kant, **Toward Perpetual Peace**, s. 82-84; Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, s. 98.

⁴² Sorunun, toplumlarda modern kurumlarla birlikte varlığını sürdüren geleneksel kalınlardan kaynaklandığı yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, s. 63-64. Oysa sömürgecilik gayet modern bir olgudur.

⁴³ Sömürgeciliğin temelindeki bu düşünceyi, henüz 1614 yılında, Hollanda'nın Endonezya coğrafyasına yerleşmeye başladığı dönemde bu sürece önderlik eden, Jan Pieterzoon Coen dile getirmektedir. Savaş ve ticaret birbirini desteklemiş ve süreklileştirmiştir. Geoffrey Parker, "Giriş", **Cambridge Savaş Tarihi**, Hazırlayan: Geoffrey Parker, Çeviren: Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, 2. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 1-12, 12. Sömürgecilerin erken aşamada ticareti öncelmesi ve bunu destekleyecek biçimde şiddete başvurusu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Parker, **Askeri Devrim**, s. 251-259. Hollanda'nın sömürgecilığe dayalı ticari imparatorluğu hakkında ayrıca Bkz.: Price, **The Dutch Republic in the Seventeenth Century**, s. 57-59. Sömürgecilik sürecinin önemli bir unsuru olarak sömürge coğrafyasında kurulan ticaret kumpanyaları ve bunların oluşturduğu ordular hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Kurtarıcan, **Askeri Yükleniciler**, s. 109-118. Savaş ve ticaret arasındaki ilişkinin hukuki dayanağa kavuşturulmasında, Uluslararası Hukuk'un iki önemli kurucu ismi Francisco de Vitoria ve Hugo Grotius önemli katkılar sağlamıştır. Bunlar, ticaret yoluyla iletişim hakkının korunması için savaşı meşrulaştırmaktadır. Böylece, sömürgeci Avrupalılar, sömürge konusu coğrafyalardaki ticari çıkarları için savaşabilecektir. Neocleous, **Savaş Erki, Polis Erki**, s. 39-45 (Vitoria), 61-73 (Grotius). Öyle ki bu savaşı ticaret kumpanyaları da devlet tarafından kendilerine verilen yetki çerçevesinde yürütebilecektir. A.e., s. 64-65, 68-69. La Court kardeşler de Hollanda'daki kent yönetimleri için ticari çıkarları korumayı ön plana alan savunma savaşını ve sömürgeciliği savunmaktadır. Weststeijn, **Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age**, s. 219-223. Bunların kurguladığı ticari kent cumhuriyeti, ticaret şirketlerine benzemektedir. A.e., s. 276-279.

⁴⁴ Bununla birlikte Dünya Savaşları sonrası ortamın barış için ümit verici olduğu yönünde değerlendirmeler de bulunmaktadır. Oktay, **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, s. 65-69.

içkin çelişkilerden kaynaklanmaktadır. Her şeyden önce barışı ulusal sınırlara hapsetmek sorunludur⁴⁵. Dahası ulusal sınırlar içerisinde dahi yakın döneme kadar toplumsal barışı tehdit eden ayrımcılıklar bulunmaktadır.

Ticaret ve güvenlik yan yana anıldığında değinilmesi gereken diğer bir husus da kentlerdir. Antik Yunan kentlerinden ve bunların en iyi bilinenlerinden Atina'dan başlanarak⁴⁶ bugünkü modern ulus devlet yurttaşlığına gelinene kadar kentler kendi global toplumlarında barışı sağlayarak insanlara güvenli bir ticari liman sağlamıştır⁴⁷. Özellikle güçlü kara orduları karşısında deniz kıyılarının korunaklı limanları haline gelen kentler⁴⁸, tarih boyunca, Ortaçağ Avrupası'ndaki gibi ticaretin ve güvenliğin neredeyse bitme noktasına geldiği zaman ve mekanlarda dahi, ticari yaşamın sürdürülmesinde güvenli liman özelliğini korumuştur⁴⁹. Ticari yaşamın ve güvenlik ihtiyacının gerektirdiği asgari ortak, kamusal yaşam deneyimini sağlamakla⁵⁰ kent

⁴⁵ Savaşın ortadan kalkması için tüm insanların veya en azından Avrupa'daki gibi benzer toplumların aynı toplumda buluşması gerektiği görüşü için Bkz.: Durkheim, **Toplumsal İşbölümü**, s. 460-461; Durkheim, **The Division of Labour in Society**, s. 315-316. Daha önce değinildiği gibi Immanuel Kant da ulusalla sınırlı kalan barışı sorgulamaktadır. Kant, **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme**, s. 25-28; Kant, **Toward Perpetual Peace**, s. 80-85.

⁴⁶ Daha erken aşamada Fenike ve bunun mirasını üstlenen Kartaca örnekleri de önemlidir ancak siyasi düşünce birikimi bakımından Antik Yunan daha ön plandadır. Fenike kent toplumları ve Kartaca hakkında Bkz.: Parker, **Sovereign City**, s. 19-27.

⁴⁷ Buna ek olarak, ulus devlet, kenti yeniden planlarken toplumsal barışı tehdit eden iç kargaşalıkları hesaba katarak, toplumsal olaylara müdahaleyi kolaylaştıracak geniş yollar açmayı ihmal etmemiştir. Bu uygulamanın öncüsü Fransa'da *Seine* valisi Georges-Eugene Baron Haussmann olmuştur. Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, s. 202. Friedrich Engels, 1848'den sonra kentlerde, tüfeklerin ve toprakların daha etkili olabileceği, barikat savaşlarına imkan vermeyen, uzun, düz ve geniş caddelerin tercih edildiğini vurgulamaktadır. Marx, **Fransa'da Sınıf Mücadeleleri**, s. 30.

⁴⁸ Kara kuvvetleri karşısında denize sığınmak Fenike kentlerinden başlanarak gözlemlenen bir olgudur. Parker, **Sovereign City**, s. 23. Antik Yunan kentleri Atina ile Sparta arasındaki kültürel ayrışmayı da deniz gücü ile kara gücü arasındaki ayrışma ekseninde yorumlamak mümkündür. A.e., s. 39-40. Modernleşmede öncü rol oynayan Kuzey İtalya kentlerinden Venedik de emsallerinde görülen surlara ihtiyaç duymayacak kadar denizin sağladığı doğal savunmadan faydalanmıştır. A.e., s. 80. Avrupa'nın kuzeyi bakımından ticari yaşamın merkezinin Hollanda ve Baltık coğrafyası kentleri olması ve bu coğrafyada oluşturulan, ilk Avrupa boyutunda ekonomik topluluk **Hansa** da akılda tutulmalıdır. **Hansa**'nın kuruluşu ve 1370 yılında Danimarka'ya karşı zafer kazanarak Baltık ticaretinde tekel haline gelmesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: A.e., s. 132-150; Jourdin, **Avrupa ve Deniz**, s. 71-73, 86-89.

⁴⁹ Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 199.

⁵⁰ Feodal ilişkiler ağında kentlerin ayrıksı durumu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Asal, **Kodlaştırma**, 44-47.

yurttaşlığı ulusal yurttaşlığa benzetmektedir⁵¹. Ancak modern öncesi toplumların genel özelliği olarak zikredilen bireyselleşmenin tam anlamıyla görülmemesi, bunları da modern ulusal yurttaşlıktan ayırmaktadır⁵².

2.2. Düzenli Ulusal Ordunun Askeri Olarak Yurttaşın Eğitimi

Modern öncesinden farklılaştığı yönleri genel olarak değinilen modern yurttaş, modern toplumun ve bilimin gereklerine uygun eğitimin yanında, askeri meselelere ilişkin de yeni koşullara uygun eğitim almak durumundadır. Sadece askerlik mesleği mensubunun değil herhangi bir sivil yurttaşın da toplumlara ve tarihlere göre farklı yoğunlukta olsa da bir şekilde ulusal savaş politikasına uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Bu süreçte, sivil eğitim kurumları, bazı yönleriyle askeri eğitimi destekler hatta dolaylı yoldan askeri eğitimi sağlar hale gelebilmektedir. Bu nedenle, modern yurttaşın askeri yönünün inşası ele alınırken, önce sivil eğitimin kişileri askerliğe hazır hale getirmesine bakılacaktır. Bundan sonradır ki zorunlu, genel askerlik hizmeti yükümlülüğünün devam ettirdiği eğitim süreci daha iyi anlaşılabilir. Askerliğe ve ulusal savaş politikasına ilişkin temel eğitimin üzerine veya bununla birlikte askerliğe ilişkin mesleki eğitim verilmesi ve ulusal orduların varlığına rağmen böyle bir farklılaşmış eğitim faaliyetinin askerlik

⁵¹ Parker, **Sovereign City**, s. 226. Hollanda devrimi sonrasında, kent cumhuriyetlerinde ticarete dayalı servet ekseninde gelişen ve Ortaçağ kent yurttaşlığıyla modern ulusal yurttaşlık arasındaki bir aşama olarak görülebilecek yurttaşlık anlayışı ve bunun vergilendirmede sağladığı başarı hakkında ayrıca Bkz.: Jan Luiten van Zanden, Maarten Prak, "Towards an Economic Interpretation of Citizenship: The Dutch Republic between Medieval Communes and Modern Nation-States", **European Review of Economic History**, Vol. 10, No. 2, 2006, s. 111-145.

⁵² Modern ulusal yurttaşlığa giden yolda kent ve kentlilerin devrim süreçlerine yaptığı katkı da göz ardı edilmemelidir. Hollanda devriminde kentler ve özellikle Hollanda Cumhuriyeti'nin merkezi haline gelen **Amsterdam** için Bkz.: Parker, **Sovereign City**, s. 170-181. İngiliz devrimi öncesinde Londra'nın ekonomide öncü haline gelmesi için Bkz.: Hill, **İngiltere'de Devrim Çağı**, s. 35-38. Nihai devrim sonucunda dış ticaretin gelişmesiyle birlikte, Londra'nın da artık dünya ticareti ölçeğinde merkez kentlerden birisi haline gelmesi için Bkz.: A.e., s. 321-325. Fransız devriminde de Parisli milis ordusu Ulusal Muhafızlar'ın öncü rolü tekrar anımsatılmalıdır. Rude, **Fransız Devrimi**, s. 67-69. Amerikan devriminde farklı bir durum vardır. Amerikan devrimine giden süreçte, Atlantik kıyısındaki koloni kentleri önemli bir rol oynamıştır. Benjamin L. Carp, **Rebels Rising: Cities and the American Revolution**, New York, Oxford University Press, 2007, s. 60-61. Ancak İngiliz donanması karşısında kırılma noktasından dolayı savaş esnasında bu Atlantik kentlerinin terkedilmesi ve iç bölgelerdeki kırsaldan savaşın yürütülmesi gerekmiştir. A.e., s. 22. Savaşın sona ermesiyle Atlantik kıyısı gözden düşmüş, kent karşısında kırsal kültüre atıf yapılır hale gelmiştir. A.e., s. 219-221. Yeni ulusun başkenti olarak **Washington D.C.**'nin karasal sınırlar çerçevesinde kurulması da bunun yansımalarındandır. A.e., s. 220. Türk devriminde, İngiliz donanmasının tehdidi altında işgal edilmiş haldeki İstanbul'un terkedilip Ankara'nın merkez olarak seçilmesiyle karasal sınırlar çerçevesinde başkentin belirlenmesi, benzer bir diğer örnektir.

mesleği mensubu ile askeri yönüyle de devlete hizmet edecek sivil yurttaşlar arasındaki ilişkiye muhtemel etkileri, üzerinde durulması gereken bir diğer hususu oluşturmaktadır.

2.2.1. Sivil Eğitimin Askeri Gereklele Örtüşmesi

Düzenli ulusal orduların savaş sahnesinde olduğu bir dünyada ulus devletler, kıyıda köşede kalmış çok ayrıksı örneklerle dahi tahammül edemez biçimde, yurttaşlarını ulusal savaş politikasına uygun bir eğitimden geçirmek durumunda kalacaktır⁵³. Savaşlarda, sıkça gözlenen savaş kaçaklığı bir yana, savaşa devam etmekle birlikte hala ulusal savaş politikasını özümsemediğini belli edecek hatalara düşen yurttaş da tahammül edilmeyecektir. Tüm ulusun seferber olduğu savaş halinde, ulusu oluşturan tüm yurttaşların da bedenlen ve zihnen, tam kapasiteyle savaşa odaklanması beklenmektedir. Bunun için ilk aşama, çocukların⁵⁴ ve gençlerin, henüz asker olmadan önce sivil alanda askerliğe hazırlanmasıdır⁵⁵. Bazen açıkça

⁵³ Türkiye Cumhuriyeti'nde Milli Eğitim Bakanlığı yaptığı dönemde, köy enstitülerinin ve dünya klasiklerinin Türkçe'ye kazandırılmasına öncülük eden tercüme bürosunun kurulmasını sağlayan Hasan Ali Yücel, köylülere kadar ulaşan yaygın bir temel eğitim sistemine yönelik eleştirilere cevap verirken, genel olarak sanayileşmenin eğitilmiş insan ihtiyacını artırmasının yanında yurt savunmasının da bunu gerektirdiğini ifade etmektedir. Hasan Ali Yücel, **İyi Vatandaş İyi İnsan**, 12. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 151-152.

⁵⁴ Immanuel Kant, erken yaşlarda çocuğa verilecek eğitimin bir şeyleri öğretmekten çok kendisinden istenilenleri yapmasını sağlamak amacını taşıdığını belirtmektedir. Burada çocukların disiplinden yoksun barbarlar, hatta hayvanlar gibi olduğuna ve akla uygun kurallara uyma davranışının erken yaşlarda kazandırılmasının gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Immanuel Kant, **Eğitim Üzerine**, Çeviren: Ahmet Aydoğan, 5. Baskı, İstanbul, Say Yayınları, 2016, s. 33 (4-5); Immanuel Kant, **Lectures on Pedagogy: 1803**, in, **Anthropology, History, and Education**, Edited by Günter Zöller, Robert B. Loudon, Translated by Robert B. Loudon, Reprinted, New York, Cambridge University Press, 2012, s. 434-485, 438 (9:442), (Bundan sonra **Lectures on Pedagogy** olarak anılacaktır).

⁵⁵ Yurttaşların ulusal eğitim sistemi yoluyla ulusal savaş politikası uğrunda ölmeye hazırlanmasında Türkiye örneği hakkında Bkz.: Bekir Düzcü, "Çanakkale İçinde Kurdular Beni: Şehit(lik) İmgesi Üzerinden Toplumsal Bedenin İnşası", **"Öl Dediler Öldüm": Türkiye'de Şehitlik Mitleri**, Derleyen: Serdar M. Değirmencioğlu, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 111-131, 117-120. Öyle ki okula giden çocukların resmi törenlere katılımı gibi tamamlayıcı faaliyetlerle veya okullara ve okul öncesi çocuklara da hitap eden çocuk parklarına ulusal savaş politikası doğrultusunda şehit olarak nitelendirilen yurttaşların adlarının verilmesiyle bu durum desteklenmektedir. Türkiye'den örnekler için Bkz.: Bülent Sezgin, "Militarizm ve Ölüm Kıskaçında Törenler ve Drama Etkinlikleri: "Şehit Olacaksın İnşallah!", **"Öl Dediler Öldüm": Türkiye'de Şehitlik Mitleri**, Derleyen: Serdar M. Değirmencioğlu, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 241-249; Serdar M. Değirmencioğlu, "Kamusal Alanın Çatışma Belleğine Dönüştürülmesi", **"Öl Dediler Öldüm": Türkiye'de Şehitlik Mitleri**, Derleyen: Serdar M. Değirmencioğlu, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 331-350, 339-350. Sovyetler'de, sivil eğitimde, henüz okul öncesi çağdan başlanarak, burjuva karşıtlığı doğrultusunda gelişen savaş politikasının öğrencilere benimsetilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu süreç hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Williams, **The Soviet Military**, s. 12-23.

askeri faaliyetleri andırır uygulamalarla bazen de sivil eğitimle iç içe geçmiş biçimde ayırdedilemez halde bu eğitimin verilmesi mümkündür. Burada önemli olan husus, her bir yurttaşın topluma karşı üstlenmesi beklenebilecek kamusal yükümlülüklerini iyi anlamasının ve bunlara bedenen ve zihnen hazırlanmasının sağlanmasıdır⁵⁶.

Toplumdan ayırt edilebilir birey olmakla birlikte özerkliğini ulusal barışa borçlu olan yurttaş, bu barışı tehdit edenlere karşı diğer yurttaşlarla birlikte savaşmakla yükümlüdür. Daha önce değinildiği üzere Anglo-Amerikan dünyasında her an savaşa hazır geniş düzenli ordular bulundurmak hoş karşılanmazken Fransa’da Fransız devrimi sonrasında, pratik kaygılarla eğilip bükülmüş de olsa en azından meşruiyet kaygısıyla, savunma savaşı düşüncesinin yerleştiği görülmektedir. Alman örneğindeyse militarizme varacak kadar ileriye giden bir saldırı savaşı anlayışının gelişmesi Dünya Savaşları’nın önde gelen sebeplerinden birisidir. Burada şuna da dikkat etmek gerekir ki İngilizler sömürgecilikte ileri giderken savaş politikasını da buna göre oluşturmuş ve savaşı sömürge coğrafyasına taşıyarak ulusal barışını tesis edebilmiştir. Benzer biçimde Fransa’da da Napoleon Bonaparte’ın orduları Avrupa’da ilerleyebildiği sürece savunma savaşı kaygısı hissedilmemiştir. Alman örneğini takip etmekle birlikte modernleşme ve bunu askeri alana yansıtmada aynı başarıyı sergileyemeyen Osmanlı İmparatorluğu’nda ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti’nde ise koşulların zorlamasıyla savunma savaşı sıkça görülmüştür. Kısacası, toplumlar kuramsal düzlemde hangi söylemi tercih ederse etsin, ulusal savaş politikası ordular yeterince güçlü olduğunda saldırı savaşına aksi haldeyse savunma savaşına yönelik oluşmaktadır. Her halükarda yurttaşın askerliğe ilişkin en temel yükümlülüğü, ulusun varlığını tehdit edebilecek her türlü saldırıya karşı koyma faaliyetinde, bu kelimenin tam manasıyla yurt savunması olabileceği gibi meşru

⁵⁶ Immanuel Kant’a göre, çocukların kamusal yükümlülüklerini yerine getirecek yetişkinler olmak üzere eğitilmesinde, evdeki eğitim haricinde kamusal eğitim kurumlarından yararlanılması daha doğru olacaktır. Böylece çocuklar, yaşlılarıyla kendisini kıyaslayarak ve başkalarının haklarını kendisi için sınır kabul ederek, gelişimini iyi bir yurttaş olarak tamamlayabilecektir. Kant, **Eğitim Üzerine**, s. 50, 53 (25, 30); Kant, **Lectures on Pedagogy**, s. 447, 448 (9:453, 9:454). John Locke ise evde verilecek özel eğitimin tercih edilmesiyle, çocukların yanlış yetiştirilen yaşlılarından erdeme aykırı davranışları öğrenmesinin önüne geçilebileceğini belirtmektedir. Locke, çocuklara diğer her türlü bilgiden önce erdemin (*virtue*) kazandırılmasını önemsemektedir. John Locke, **Eğitim Üzerine**, Çeviri: Aylin Uğur, Redaksiyon: Seval Bozkurt, Ankara, Yeryüzü Yayınevi, 2004, Dördüncü Bölüm, 70. Kısım, s. 58-63; John Locke, **Some Thoughts Concerning Education**, A New Edition, London, Sold by J. and R. Tonson in the Strand, 1779, Section 70, s. 76-86.

görülen saldırı savaşında karşılaşılan dirence karşı koyma da olabilir, kendisine verilen görevleri layıkıyla yerine getirmesidir. Ulusal savaş politikası belirlendikten sonra, bunun hukuki meşruiyet tartışmasını yapmak yurttaşa düşmez. Haksız olarak nitelendirilen bir savaşta dahi ulusun varlığının tehlikeye düşmemesi için yurttaş elinden gelen her şeyi yapmakla yükümlü olacaktır. O halde uluslar arasında bir doğal sürekli savaş hali olduğu varsayımıyla birlikte düşünüldüğünde, yurttaş için savaşı meşrulaştıran tek şey, unsuru olduğu ulusun savaş politikasıdır⁵⁷.

2.2.1.1. Ulusal Savaş Politikasının Yeni Nesillere Benimsetilmesi

Ulusal savaş politikasının belirlenmesi bireye veya çıkar gruplarına değil anayasal yönetimin yetkilendirdiği sivil yönetime bırakılmıştır. Bu süreçte askeri bürokrasi kurumlarının danışma niteliğinde katkıda bulunması öngörülmüştür. Meselenin anayasal boyutuna daha önce değinilmişti. Burada, bir kere savaş politikası belirlendikten sonra çocukların ve gençlerin eğitiminde nasıl yer tutabileceğine bakılacaktır.

Ulusal savaş politikasını yeni nesillere benimsetmede en çok başvuru dersler, yurttaşlığa⁵⁸ ve ulusal tarihe ilişkin derslerdir⁵⁹. Yurttaşlığın tanımlanmasıyla

⁵⁷ Niccolo Machiavelli, yurt savunması söz konusu olduğunda, olağan koşullarda kötü olarak nitelendirilebilecekler de dahil, her şeyin mübah olduğunu vurgulamaktadır. Machiavelli, **Söylevler**, Kitap III, Bölüm 41, s. 501; Machiavelli, **Discourses on Livy**, Third Book, 41, s. 300-301.

⁵⁸ Fransa’da yurttaşlık eğitimi, 1882 tarihli yasal düzenlemeyle ilköğretim müfredatına girmiştir. Dersin içeriğinde doğrudan askerlik yükümlülüğüne ilişkin açıklamalar da bulunmaktadır. Forrest, **The Legacy of the French Revolutionary Wars**, s. 193. Fransa’da yurt savunması ve askerlik yükümlülüğüyle bağlantılı yurttaşlık eğitimi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Weber, **Köylülerden Fransızlara**, s. 439-446.

⁵⁹ Türkiye Cumhuriyeti’nin erken döneminde görülen askerlik dersleri ve yakın dönemde tartışma konusu oluşturan milli güvenlik dersleri de aynı işlevi üstlenmekle birlikte hem doğrudan, açıkça bunu yapmaları hem de daha önce yeterince gündeme getirilmiş ve tartışılmış olmaları nedeniyle bu çalışmada ayrıca incelenmemiştir. Bunlar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Suavi Aydın, “Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratma Sürecindeki Rolü”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Red: Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Yayına Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 25-48, 38-45 (Bundan sonra “Toplumun Militarizasyonu” olarak anılacaktır). Askerlik dersleri için ayrıca Bkz.: Yiğit Akın, “**Gürbüz ve Yavuz Evlatlar**”: **Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor**, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2018, s. 143-145 (Bundan sonra **Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor** olarak anılacaktır).

öğrenciler, kendilerini, dostlarını ve düşmanlarını tanımaktadır⁶⁰. Ulusal tarihin öğretilmesiyle de öğrenciler, görece sürekliliğe sahip ulusal savaş geleneklerini kabullenmektedir. Öyle ki çalışmanın başında değinilen Türk ordusunun yüzyıllarca devam eden varlığına ilişkin tez, tam da bu amaca hizmet etmekte ve ordunun tarihi kökenlerine atıfla yurttaşa ulusal savaş politikasının gelenekselliğinin gücünü⁶¹ hissettirmektedir⁶². Böyle bir tarihe atıfla yurttaşa emir verildiğinde, emre itaatsizlik sadece o anın komutanına karşı değil ulusun geleneksel savaş politikasına karşı gerçekleşmektedir. Bu, çocukluğundan başlanarak ulusal savaş politikasını benimsemek üzerine eğitilmiş bir kişi için modern öncesi toplumlardaki toplumdan ve gelenekten koparak ölüme yakın duruma düşmeye benzemektedir.

Çocuklara genel yurttaşlık eğitiminin verilmesi için birisi Osmanlı İmparatorluğu'nun son, yani II. Meşrutiyet döneminde, diğeri de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu erken aşamada yazılmış iki ders kitabını karşılaştırmak, Türkiye'de İmparatorluk ve Cumhuriyet yönetimlerinin XX. yüzyılın ilk yarısındaki ulusal savaş politikalarını karşılaştırma olanağını vermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, meşruiyetini İslam şeriatına dayandıran geleneksel siyasi yapılardan birisidir. Bununla birlikte, modernleşmede önemli bir aşama oluşturan II. Meşrutiyet yönetimi altında, laikliğe doğru ciddi adımlar atılmaktadır. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin benimsediği Türkçü anlayış dini kimlikte dönüşüme neden olmuştur. Devletin, topluma aşkın dinle sınırlanmasından ulusun dininin merkezi haline geliş süreci, Cumhuriyet yönetimi altında tamamlanmak üzere bu noktada hız kazanmıştır⁶³. Bunun izlerini yurttaşlık eğitimine

⁶⁰ Jean-Jacques Rousseau'ya göre yurtsever, yabancılara sert yurttaşlara iyi davranır. Sparta yurttaşları buna verilebilecek en iyi örnektir. Jean-Jacques Rousseau, **Emile: Ya da Eğitim Üzerine**, Fransızca Aslından Çeviren: Yaşar Avunç, IV. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, Birinci Kitap, s. 8; Jean-Jacques Rousseau, **Emile: Or On Education**, Introduction, Translation, and Notes by Allan Bloom, United States of America, Basic Books, 1979, Book I, s. 39.

⁶¹ Veya aşkınlığını. Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, s. 21.

⁶² İki Dünya Savaşı arası dönemde, Almanya'da ve Türkiye'de, dönemin koşullarına uygun yeni bir tarih bilinci oluşturulması çabası hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Sencer, **Ordu ve Millet**, 33-82.

⁶³ Kemal H. Karpat, "İttihat ve Terakki Cemiyeti, 31 Mart 1909 Ayrım Noktası ve Cumhuriyet'e Mirası", **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, 2. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 111-118, 118 (Yazı daha önce şu kaynakta yayımlanmıştır: **Doğu Batı: II. Meşrutiyet: 100. Yıl**, 46. Sayı, Ağustos-Eylül-Ekim 2008). II. Meşrutiyet döneminin laikleşme yolunda ilerleme sağlayan uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Cihan Osmanağaoğlu, **Tanzimat Dönemi İtibarıyla**

ilişkin kitapta bulmak mümkündür⁶⁴. Örneğin, ulusal savaş politikasından bahsedilirken yurt sevgisi ve bunun için savaşmanın dayanakları İslam’da bulunmakla birlikte⁶⁵, Tanzimat sonrasında gayrimüslimlerin askerlik hizmetine alınması eğiliminin⁶⁶ sonucu olarak bunların da askerlik yükümlülüğünün bulunduğu belirtilmektedir⁶⁷. Hatta daha da ileri gidilerek gayrimüslimlerin askere alınmamasının bunlar için ayrıcalık haline geldiğinden yakınılmaktadır⁶⁸. Oysa Osmanlı’nın şeriata dayalı hukukunda, gayrimüslimler sadece savaşta asker gönderme yükümlülüğünden kurtulmuş değildir, Müslümanların sahip olduğu haklardan da tam olarak yararlanamazlar⁶⁹. Modern toplumun hukuk önünde eşitlik gereğine uygun hale getirilen askerlik hizmeti yükümlülüğü, gayrimüslimlere yönelik ayrımcılık oluşturan kurallar yadsınarak bunların ayrıcalığının kaldırılmış olması

Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2004, s. 328-329 (Bundan sonra **Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi** olarak anılacaktır).

⁶⁴ Bu çalışmada yararlanılan yurttaşlık eğitimi kitabı için Bkz.: Ahmet Ziya, Ali Haydar, **Yeni Malumat-ı Medeniye: Osmanlı Vatandaşlık Eğitimi Ders Kitabı**, Hazırlayan: Mustafa İçen, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınları, 2017 (Bundan sonra **Yeni Malumat-ı Medeniye** olarak anılacaktır). II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan diğer yurttaşlık eğitimi kitapları hakkında Bkz.: Osmanağaoğlu, **Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, s. 329-330.

⁶⁵ Yurt sevgisinin imandan geldiği vurgusu yapılmaktadır. Bununla birlikte yurt ve yurttaşların saadetinin birbirine bağlı oluşu gibi görece laik temellendirmeye de başvurulmaktadır. Ziya, Haydar, **Yeni Malumat-ı Medeniye**, s. 45 (15). Çocukların büyüdüğü zaman Allah yolunda ve yurdu için canını feda edeceği söylenmektedir. **A.e.**, s. 75 (30).

⁶⁶ Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitlik sağlanmaya çalışılmış, bunun sonucunda gayrimüslimlere askerlik yükümlülüğü getirilmiş ve askeri okullara giriş hakkı verilmiştir. Ancak uygulamada II. Meşrutiyet’e kadar gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmesi süreklilik kazanamamış ve sorunlar yaşanmıştır. Bu süreç hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Osmanağaoğlu, **Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, s. 305-314.

⁶⁷ Allah’a hamd ile başlayan bir ifadeyle, Müslüman, Hristiyan ve Musevi herkesin askerlik yapıyor oluşunun “müşterek aile ocağı” yurdun savunulmasındaki öneminden bahsedilmektedir. Ulusun bütünlüğünü din ve mezhep birliğinin değil yurda ilişkin duygu ve düşünce ortaklığının sağlayacağı belirtilmektedir. Ziya, Haydar, **Yeni Malumat-ı Medeniye**, s. 53 (19). Gayrimüslimlerle birlikte yaşama ve yurt savunmasında aynı tarafta savaşmanın meşrulaştırılmasında İslam Peygamberi’nin sözleri de dayanak gösterilmektedir. **A.e.**, s. 57 (21). Bu dönemde, askerlerin eğitimi için hazırlanan metinlerde de din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin, tüm Osmanlı yurttaşlarının ve askerlerinin kardeşliği vurgulanmaktadır. Ömer Fevzi Mardin, **Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriyye Dersleri 1**, içinde, **Osmanlı Ordusunda Propaganda**, Yayına Hazırlayan: Mehmet Mert Çam, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2019, s. 19-49, 26-27; Ömer Fevzi Mardin, **Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriyye Dersleri 2**, içinde, **Osmanlı Ordusunda Propaganda**, Yayına Hazırlayan: Mehmet Mert Çam, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2019, s. 51-80, 78-79.

⁶⁸ Ziya, Haydar, **Yeni Malumat-ı Medeniye**, s. 55 (20).

⁶⁹ Osmanlı’da gayrimüslimlerin zimmi statüsü hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Osmanağaoğlu, **Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, s. 85-87.

biçiminde ifade edilmektedir. Tarihte süreklilik kaygısı bunu gerektirmektedir. Yeni bir Osmanlı ulusu oluşturulmaya çalışılırken, ulusal savaş politikasını da buna göre dönüştürmek ama gelenekleri de fazla sarsmamak kaygısı güdülmektedir⁷⁰. Meşrutiyet yönetimi ve ulusal egemenliğin aslında İslam kaynaklı olduğuna ilişkin argüman resmi tamamlamaktadır⁷¹. Söz konusu kitap tam bir geçiş dönemi metnidir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularından Mustafa Kemal Atatürk'ün bir kısmını bizzat kaleme aldığı ve genel olarak kontrolünden geçen yurttaşlık eğitimi kitabında⁷², önceki paragrafta sözü edilen kitaptan farklı olarak kesin biçimde modern dayanaklara sahip ulusal savaş politikasının kabul edildiği görülmektedir. Her şeyden önce ulusal tarih, İslam diniyle sınırlı olarak değil, hatta yer yer bunun Türk kimliği üzerindeki olumsuz etkilerine değinilerek⁷³, laik kaygılarla oluşturulmaktadır⁷⁴. Süreklilik kaygısı yine vardır ama İslam ve Osmanlı ile sınırlı olunmadığını gösterme yönünde bir hassasiyet de vardır. Bir taraftan Türk ulusunun tarihinden bahsedilirken diğer taraftan bu ulusal tarihin genel olarak insanlıkla bağlantısının kurulmaya çalışılması⁷⁵ ve savunma savaşı anlayışının benimsenmesi⁷⁶ çocuklara öğretilen ulusal savaş politikasının⁷⁷ Fransız devrimini örnek alan devrimci yanını ortaya koymaktadır. Modern toplumlardan bir toplum olarak Türk ulusunun savaşı sadece yurt savunması içindir. Başka herhangi bir kutsala veya çıkara atıfla saldırı savaşı veya fetih savaşı gerçekleştirilemez. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş

⁷⁰ Ulusal tarih oluşturulurken İslam diniyle birlikte Türkçülük de etkisini göstermektedir. Osmanlı ulusunun ve yönetiminin kökenleri Türk ulusunun tarihinde bulunmaktadır. Ziya, Haydar, **Yeni Malumat-ı Medeniye**, s. 75-81 (30-33).

⁷¹ **A.e.**, s. 89-91 (37-38).

⁷² Mustafa Kemal Atatürk, **Yurttaşlık Bilgileri: Atatürk'ün Yazdığı**, Günümüz Diline Çevirip Basıma Hazırlayan: Nuran Tezcan, Cumhuriyet Gazetesinin Okurlarına Armağanıdır, y.y., Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1997 (Bundan sonra **Yurttaşlık Bilgileri** olarak anılacaktır).

⁷³ **A.e.**, s. 18-20.

⁷⁴ **A.e.**, s. 13-26.

⁷⁵ **A.e.**, s. 20.

⁷⁶ Devletin görevlerinden birisi olarak, savunma gücü oluşturarak başka seçenek kalmadığında ulusu silahla savunmak sayılmıştır. **A.e.**, s. 47.

⁷⁷ Yurttaşların kendi başına örgütlenerek kendiliğinden hareket etmesinin açıkça dışlanmasıyla milis orduları yerine düzenli ordu tarafından savaşın yürütülmesi gerekliliği de ulusal savaş politikasının bir unsuru olarak görülebilir. **A.e.**, s. 48.

Savaşı sonrasında mevcut uluslararası dengeler kabullenilmiş⁷⁸ ve Cumhuriyet yönetimi altında tesis edilen ulusal barışın korunması ulusal savaş politikasının temeli haline gelmiştir.

Yurttaşlık eğitimiyle birlikte ulusal tarih eğitimi de çocukların ulusal savaş politikasını daha iyi anlayıp, bunu benimsemelerini sağlamaktadır⁷⁹. Türkiye Cumhuriyeti’nde tarih dersi kitaplarında savaflara önemli bir yer verilmektedir. Tarih eğitiminin savaş tarihi eğitimi haline gelmesi eleştirisi⁸⁰ makul olmakla birlikte, farklı ulusların tarih eğitiminde de benzer biçimde ulusal tarihte ve savaş politikasında sürekliliği sağlayan önemli savaşların anlatımı ihmal edilmemektedir⁸¹. Yurttaşlık eğitimine ilişkin incelemede görüldüğü üzere, burada önemli olan ulusal tarihin hangi kaynaklara atıfla oluşturulduğu ve ulusal savaş politikası özelinde nasıl

⁷⁸ Öyle ki dünyada ulusların birleşme eğilimine ilişkin görüşlere atıfla böyle bir birliğin barışı getireceği dile getirilmektedir. A.e., s. 90-91. Hasan Ali Yücel de dünya nüfusunun artışıyla birlikte tarihsel sürecin, ulusların ve devletlerin bir araya geleceği, “Tek Dünya” yönünde geliştiğini belirtmektedir. Yücel, **İyi Vatandaş İyi İnsan**, s. 174.

⁷⁹ Tarih dersi kitaplarında savaşların anlatımı ve İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmelerle bunların Birleşmiş Milletler sisteminin barışın korunması amacına uygun hale getirilme çabaları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Şahin Oruç, “Ders Kitaplarında Savaş Olgusu”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 10, Sayı: 3, Aralık 2006, s. 9-29; Mustafa Safran, Özgür Aktaş, “Savaş ve Tarih”, **Milli Eğitim**, Sayı 196, Güz/2012, s. 246-257; Özgür Aktaş, “Tarih Ders Kitaplarında Savaş Konularının Anlatımı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 6, Sayı: 14, Sosyal Bilgiler Öğretimi Özel Sayısı, 2013, s. 69-106 (Bundan sonra “Tarih Ders Kitaplarında Savaş Konularının Anlatımı” olarak anılacaktır). Sadece çocuklar için değil tüm yurttaşlar için ulusal tarihe dayalı ulusal savaş politikasının benimsenmesinde “keder turizmi (*dark* turizm)” olarak nitelendirilebilecek savaş alanı turizminin işlevi de unutulmamalıdır. Meselenin, Büyük Taarruz ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı ekseninde incelendiği bir çalışma için Bkz.: Faruk Alaeddinoğlu, Alpaslan Aliağaoğlu, “Savaş Alanları Turizmine Tipik Bir Örnek: Büyük Taarruz ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, Cilt 18, Sayı 2, Güz 2007, s. 215-225. Savaş alanı turizmi örneği olarak Çanakkale gezilerine eleştirel yaklaşım için Bkz.: Serdar M. Değirmencioğlu, “Şehit Turizmi: Kitlelerin Çanakkale Seferberliği”, **“Öl Dediler Öldüm”: Türkiye’de Şehitlik Mitleri**, Derleyen: Serdar M. Değirmencioğlu, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 351-382.

⁸⁰ John Locke da bu hususu ağır bir dille eleştirmektedir. Tarihle ilgili konuşmalarda çoğunlukla savaşa ve öldürmeye değinilmesi ve çocukların karşısına örnek olarak “insan kasabı” haline gelmiş önemli fatihlerin getirilmesi, çocukların zalimce davranışları benimsemesine yol açmaktadır. Locke, **Eğitim Üzerine**, Yedinci Bölüm, 116. Kısım, s. 110; Locke, **Some Thoughts Concerning Education**, Section 116, s. 172-173.

⁸¹ Çeşitli uluslardan örnekler için Bkz.: Aktaş, “Tarih Ders Kitaplarında Savaş Konularının Anlatımı”, s. 72-80. Fransa’da, 1871 sonrasında, cumhuriyetçi eğitim sisteminde tarih anlatımı ve askeri tarihin önemli rolü hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Forrest, **The Legacy of the French Revolutionary Wars**, s. 187-195. Devrimci ve cumhuriyetçi tarih anlatımıyla muhafazakar ve özellikle Katolik tarih anlatımının çocukların zihnini şekillendirme rekabeti dikkat çekici bir örnek oluşturmaktadır. A.e., s. 186-192. Sovyetler’de de tarih eğitimi komünist devrim çizgisindedir ve devrimci Kızıl Muhafızlar ve Kızıl Ordu ekseninde askeri tarih anlatımı görülmektedir. Williams, **The Soviet Military**, s. 19-23.

bir savaş anlayışının çocuklara aktarıldığıdır. Örneğin, Osmanlı tarihinde başarısızlıkla sonuçlanan ikinci Viyana kuşatmasını fetih savaşlarıyla yorulan ve modern toplum koşullarındaki gelişmeyi takip edemeyen geleneksel siyasi yapının karşılaştığı olumsuz sonuç olarak veya ihanetlerle ve talihsizliklerle kıl payı kaçırılmış, tekrar edildiğinde başarıyla gerçekleştirilebilir muhtemel hedef olarak aktarmak mümkündür. Dahası, farklı ulusların tarihinde aynı olay yenilgi veya zafer olarak değerlendirilebilir.

Dünya Savaşları sonrasında, Birleşmiş Milletler sisteminde, artık sadece meşru savunma ve barışın korunması ekseninde ulusal savaş politikası geliştirmek mümkündür⁸². Buna ilişkin açıklamalar çalışmanın üçüncü bölümünde yapılacaktır. Burada sadece şu kadarına temas edilmelidir, Birleşmiş Milletler sistemi içerisinde akdedilen insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmelerde eğitim hakkı ders içeriklerini de kapsayacak biçimde geniş düzenlendiğinde⁸³, barış içerisinde yaşamaya ilişkin bilinç oluşturma da gerekler arasında bulunmaktadır. Başka deyişle, meşru savunma dışında savaşın olumsuz olduğu yönünde uluslararası savaş politikasının⁸⁴ çocuklara ve gençlere benimsetilmesi amaçlanmaktadır⁸⁵. Bunun en

⁸² Birleşmiş Milletler Şartı m. 2/4'e göre, "Teşkilâtın Üyeleri, milletlerarası münasebetlerinde gerek herhangi bir başka Devletin toprak bütünlüğüne veya siyasî bağımsızlığına karşı, gerekse Birleşmiş Milletlerin amaçları ile telif edilemeyecek herhangi bir surette, tehdide veya kuvvet kullanılmasına başvurmadan kaçınırlar". Şart m. 51'de meşru savunma halindeki istisnai yetki açıkça düzenlenmiştir. 24 Ekim 1945 tarihinde yürürlüğe giren Şart'ın bu çalışmada yararlanılan Türkçe çevirisi, 15 Ağustos 1945 tarihli ve 4801 sayılı onaylanmasına ilişkin yasayla birlikte, 24 Ağustos 1945 tarihli ve 6092 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Hasan Ali Yücel, Şart'ı ulusalüstü anayasa olarak nitelendirmektedir. Yücel, **İyi Vatandaş İyi İnsan**, s. 242. Uluslararası Hukuk'ta kuvvet kullanma yasağı ve istisnaları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Ayşe Nur Tütüncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, İstanbul, Beta Basım Yayım Dağıtım, 2006, s. 17-34; Hüseyin Pazarıcı, **Uluslararası Hukuk**, Gözden Geçirilmiş 6. Bası, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008, s. 509-519; Kıvılcım Turanlı Yücel, **Barış Hakkı ve Hayata Geçirilmesi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2012, s. 172-226 (Bundan sonra **Barış Hakkı** olarak anılacaktır).

⁸³ Uluslararası belgelerde eğitim hakkının düzenlenmesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Mesut Gülmez, "Eğitim ve 'İnsan Hakları Eğitimi' Hakları", **İnsan Hakları**, Kitap Editörü: Korkut Tankuter, Cogito – 98, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 309-336; Yasemin Karaman Kepenekci, Pelin Taşkın, **Eğitim Hukuku**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2017, s. 106-117.

⁸⁴ Birleşmiş Milletler Şartı m. 1'de sayılan amaçlardan ilki, "milletlerarası barış ve güvenliği muhafaza etmek, ve bu maksatla : Barışın uğrayacağı tehditleri önlemek ve uzaklaştırmak ve her türlü saldırma fiilini veya barışın başka suretle bozulması halini ortadan kaldırmak üzere, müessir müşterek tedbirleri almak; barışın bozulmasını intaç edebilecek milletlerarası mahiyette uyuşmazlıkların veya durumların düzeltilmesini veya çözülmesini, adalet ve devletlerarası hukuku prensiplerine uygun olarak barış yollarıyla gerçekleştirmek" olarak belirlenmiştir ve ulusal savaş politikasını sınırlandıran uluslararası savaş politikası olarak kabul edilebilir.

temel dayanağı, bildiri formunda olmakla birlikte sonraki tarihli tüm sözleşmeleri etkileyen Evrensel İnsan Hakları Bildirisi⁸⁶ m. 26/2’de, eğitimin amaçları arasında Birleşmiş Milletler’in barışın korunması işlevinin geliştirilmesinin bulunmasıdır. Sözleşme formunda belgeler de eğitimin çocukları barış içerisinde yaşamaya hazırlama işlevine atıf yapmaktadır. Önde gelen örnekler olarak, Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi⁸⁷ m. 13/1⁸⁸, Bildiri’ye benzer biçimde⁸⁹ Birleşmiş Milletler’in barışın korunması işlevine atıfla barışa değinmektedir; Çocuk Hakları Sözleşmesi⁹⁰ m. 29/1(d)⁹¹, eğitimin amaçları arasında

⁸⁵ Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (veya yaygın olarak kullanılan İngilizce kısaltmasıyla UNESCO)’nü kuran Londra’daki uluslararası toplantıda, 4 Kasım 1945 tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti adına yaptığı konuşmada Hasan Ali Yücel, eğitim yoluyla ulusların savaşa hazırlanabildiği gibi barışa da hazırlanabileceğini beyan etmiştir. Yücel, **İyi Vatandaş İyi İnsan**, s. 243-245. Örgüt’ü kuran Sözleşme, 16 Kasım 1945 tarihinde imzalanmış ve 4 Kasım 1946 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözleşme, Türkiye tarafından 16 Kasım 1945 tarihinde imzalanmış ve 20 Mayıs 1946 tarihli ve 4895 sayılı Sözleşme’nin onaylanmasına dair yasayla birlikte Türkçe çevirisi, 25 Mayıs 1946 tarihli ve 6316 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Cilt 1, Genişletilmiş ve Güncelleştirilmiş 8. Bası, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2012, s. 905 (Bundan sonra **Genel Teori (I)** olarak anılacaktır). Örgütün yapısı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: A.e., s. 905-961.

⁸⁶ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 10 Aralık 1948 tarihli ve 217 A(III) sayılı kararla kabul edilen Bildiri, çeşitli yöntemlerle topluma duyurulması ve eğitim kurumlarında da okutulması ve yorumlanmasına yönelik 6 Nisan 1949 tarihli ve No.3/9119 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı gereğince, 27 Mayıs 1949 tarihli ve 7217 sayılı Resmi Gazete’de Türkçe çevirisiyle birlikte yayımlanmıştır. Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusüstü İnsan Hakları Hukuku Belgeleri**, II. Cilt: Uluslararası Sistemler, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2010, s. 3 (Bundan sonra **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri II** olarak anılacaktır). Bu çalışmada yararlanılan Türkçe çeviri için Bkz.: A.e., s. 3-19.

⁸⁷ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 16 Aralık 1966 tarihli ve 2200 A(XXI) sayılı kararla kabul edilip, 19 Aralık 1966 tarihinde imzaya açılan ve 3 Ocak 1976 tarihinde yürürlüğe giren Sözleşme, onaylanmasının uygun bulunmasına ilişkin 4 Haziran 2003 tarihli ve 4867 sayılı yasanın 18 Haziran 2003 tarihli ve 25142 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmasının ardından, 10 Temmuz 2003 tarihli ve 2003/5923 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı’na ekli biçimde Türkçe çevirisiyle birlikte 11 Ağustos 2003 tarihli ve 25196 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Sözleşme, Türkiye için 23 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Gemalmaz, **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri II**, s. 21. Bu çalışmada yararlanılan Türkçe çeviri için Bkz.: A.e., s. 21-50.

⁸⁸ Sözleşme’nin denetim sistemi organı olarak belirlenen Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konsey’in bünyesinde oluşturulan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi’nin bu madde hakkındaki genel yorumu için Bkz.: *General Comment No. 13 (Twenty-first Session, 1999): The Right to Education (Article 13 of the Covenant)*, Twenty-first Session: 15 November – 3 December 1999, 8 December 1999 (E/C.12/1999/10).

⁸⁹ Komite de Bildiri’ye atıf yapmaktadır. *General Comment No. 13*, para. 4.

⁹⁰ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 20 Kasım 1989 tarihli ve 44/25 sayılı kararla kabul edilen ve 2 Eylül 1990 tarihinde yürürlüğe giren Sözleşme, onaylanmasının uygun bulunması hakkında 9 Aralık 1994 tarihli ve 4058 sayılı yasanın 11 Aralık 1994 tarihli ve 22138 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmasının ardından, onaya ilişkin 23 Aralık 1994 tarihli ve 94/6423 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ve Türkçe çevirisiyle birlikte 27 Ocak 1995 tarihli ve 22184 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Sözleşme, Türkiye için 4 Mayıs 1995 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Gemalmaz, **İnsan**

barışı saymaktadır⁹². Ayrıca, Kadınlara Karşı Her Biçimiyle Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi⁹³ m. 10 gereğince kadınların ve erkeklerin eğitiminde ayrımcılığın ortadan kaldırılması⁹⁴ bunlarla birlikte değerlendirildiğinde⁹⁵, geleneksel savaşçı erkek ve onu destekleyen kadın anlayışına dayalı eğitim de kesin olarak geride bırakılmaktadır⁹⁶.

2.2.1.2. Çocukların ve Gençlerin Sosyal Faaliyetlerle Savaş Koşullarına Bedenen ve Zihnen Hazırlanması

Eğitim kurumları içinde veya dışında gerçekleştirilen sosyal faaliyetlerle çocukların ve gençlerin savaş koşullarına hazırlanması, modern öncesi toplumların geleneksel eğitiminde bunların savaşçı erkekler olarak gelişmesi için çeşitli oyun ve

Hakları Hukuku Belgeleri II, s. 593. Bu çalışmada yararlanılan Türkçe çeviri için Bkz.: **A.e.**, s. 593-626.

⁹¹ Sözleşme'nin denetim sistemi organı olarak belirlenen Çocuk Hakları Komitesi'nin bu madde hakkındaki genel yorumu için Bkz.: *General Comment No. 1 (2001): Article 29 (1): The Aims of Education*, 17 April 2001 (CRC/GC/2001/1).

⁹² Komite'ye göre, Sözleşme'de eğitimin amacı olarak yer verilen etik değerler, bir bütün olarak, bütünselci yaklaşımla hayata geçirilmelidir. *General Comment No. 1*, para. 13. Bu düzenlemedeki amaçlar sadece barış halinde değil savaş halinde de gözetilmelidir. *General Comment No. 1*, para. 16. Eğitimin amaçlarının gerçekleştirilebilmesi için burada sayılanların okul çevresinde de sağlanmış olması gerekmektedir. Yani kendi barış ortamını tesis edemeyen eğitim kurumları, çocukları barış haline uyumlu biçimde yetiştiremez. *General Comment No. 1*, para. 19.

⁹³ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 18 Aralık 1979 tarihli ve 34/180 sayılı kararla kabul edilen ve 3 Eylül 1981 tarihinde yürürlüğe giren Sözleşme, katılmanın uygun bulunmasına dair 11 Haziran 1985 tarihli ve 3232 sayılı yasanın 25 Haziran 1985 tarihli ve 18792 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmasının ardından, 24 Temmuz 1985 tarihli ve 85/9722 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'na ekli olarak Türkçe çevirisiyle birlikte 14 Ekim 1985 tarihli ve 18898 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Sözleşme, Türkiye için 19 Ocak 1986 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Gemalmaz, **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri II**, s. 489. Bu çalışmada yararlanılan Türkçe çeviri için Bkz.: **A.e.**, s. 489-514.

⁹⁴ Sözleşme'nin denetim sistemi organı olarak belirlenen Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi'nin kadınların eğitim hakkına ilişkin genel tavsiyesi için Bkz.: *General Recommendation No. 36 (2017) on the Right of Girls and Women to Education*, 27 November 2017 (CEDAW/C/GC/36).

⁹⁵ Komite'ye göre, eğitim hakkı barışın sağlanmasına da yardımcı olmaktadır. *General Recommendation No. 36*, para. 9.

⁹⁶ Platon da kadın ve erkek eğitimini eşitlemeye çalışmaktadır ancak buradaki ortak payda barış değil savaşçılıktır. Kadın sadece savaşa gidecek erkek askere destek olmakla kalmayacak kendisi de asker olabilecektir. Platon, **Devlet**, Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, XXIX. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, Beşinci Kitap, s. 158-160 (456a – 457b); Plato, **Republic**, in, **Complete Works**, Edited by John M. Cooper, Associate Editor D. S. Hutchinson, Translated by G.M.A. Grube, Revised by C.D.C. Reeve, Indianapolis, Cambridge, Hackett Publishing Company, 1997, s. 971-1223, Book V, s. 1083-1085 (456a – 457b).

etkinliklere yönlendirilmesine benzemektedir. Bu konuda akla gelen ilk örneklerden birisi Antik Yunan'dır. Sparta'da doğumdan başlanarak⁹⁷ toplumsal yapının savaş koşullarına göre oluşturulması⁹⁸ gibi görece daha uç örnek bir kenara bırakılacak olursa, Atina'da spor faaliyetlerinin barışçıl rekabeti sağlamanın yanında savaş koşullarına hazırlık işlevini üstlendiği görülmektedir⁹⁹. Bununla birlikte sporun, bunun için ayrı bir mimari gelişimin sağlanmasına varacak ölçüde önemli olması ve Atinalıların yaşamında sadece bedensel değil zihinsel faaliyetlerin de bu mekanlar etrafında gelişmesi Sparta'dan farklı, daha dengeli bir yaklaşımı gözler önüne sermektedir¹⁰⁰.

Daha yakın tarihe gelindiğinde, sivil eğitim kurumları müfredatlarında yer alan beden eğitimi dersleri ki bunlar spor faaliyetlerini de içermektedir ve eğitim kurumlarının dışında devam eden eğitim sürecinin parçası olarak izcilik gibi faaliyetler, çocukluktan başlanarak yurttaşları her an ulusal savaş politikası gereği kendilerine verilen vazifeleri yerine getirmeye hazırlamaktadır. Hiç şüphesiz

⁹⁷ Sparta'nın doğum olayını aynı zamanda askeri bir mesele olarak gören yaklaşımı hakkında Bkz.: Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 73-75. Jean-Jacques Rousseau'nun aktardığı (Plutarch, **Lycurgus**, XIV) bilgiye göre Spartalı kız çocukları ileride savaşçı erkekler yetiştirebilmek için erkek çocuklarıyla birlikte savaş oyunlarına katılıyordu. Rousseau, **Emile: Ya da Eğitim Üzerine**, Beşinci Kitap, s. 525; Rousseau, **Emile: Or On Education**, Book V, s. 366. Sparta'da çocukların durumu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Çaldıran, **Siyasi İktidar Karşısında Çocuk ve Çocukluk**, s. 12-13.

⁹⁸ Platon'un diyaloglarından birisinde taraf olan Spartalı, toplu yemek yeme ve beden eğitimi uygulamaları gibi savaşa dayalı sosyal düzenin varlığını sürekli savaş halinin varlığına bağlamaktadır. Güvenlik kaygısı diğer her şeyin üzerindedir, belirleyicidir. Platon, **Yasalar**, I. Kitap, s. 48-49 (625c – 626b); Plato, **Laws**, Book I, s. 1320 (625c – 626b).

⁹⁹ Yurttaş askeri yükümlülüklerle hazırlama işlevi nedeniyle spor faaliyetleri sanat faaliyetlerinden daha fazla önemslenmektedir. Liddel, **Civic Obligation and Individual Liberty in Ancient Athens**, s. 270. Platon'a göre, döneminin önemli spor faaliyetlerinden güreşi sadece iyi güreşmek için değil savaşa en yakın faaliyet olması nedeniyle, savaşa hazırlık için yapmak gerekir. Platon, **Yasalar**, VII. Kitap, s. 295 (814d); Plato, **Laws**, Book VII, s. 1481 (814d). Romalı hekim Galen de bu yaklaşımı topla oynanan oyunları içerecek biçimde genişletmiştir. Bu tür oyunlar hem zihnen hem de bedenlen savaşa hazırlığı sağlamaktadır. John McClelland, "Ball Games, from the Roman Gentleman to the Renaissance Warrior", **Militarism, Sport, Europe: War without Weapons**, Editor: J.A. Mangan, The European Sports History Review: Volume 5, London, Portland/Oregon, Frank Cass, 2003, s. 47-66, 48-49. Ortaçağ Avrupası'nda top oyunlarının bu yönü göz ardı edilmiş ve savaşla daha doğrudan bağlantılı görülen sporların aksine, aristokrat çevre dışında oynanmaları da serbest bırakılmıştır. Aynı anlayışın sonucu olarak, Ortaçağ'ın sonuna doğru İngiltere'de yaygınlaşan futbol, savaş hazırlığına engel görülerek yasaklanmıştır. A.e., s. 51-53. **Rönesans** sonrasında, İtalyan **hümanistler** Scaino ve Bardi, Galen'in yaklaşımını tekrar gündeme getirerek, tenis ve futbol gibi topla oynanan oyunların askeri eğitime olumlu katkısını vurgulamıştır. A.e., s. 57-61.

¹⁰⁰ Wycherley, **Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?**, s. 112-128.

bunların tek amacının savaş hazırlığı olduğu söylenemez ancak yurttaşın savaşa hazırlanması işlevini de yerine getirdikleri göz ardı edilemez.

2.2.1.2.1. Beden Eğitimi Dersi ve Spor Faaliyetleri

Türkiye Cumhuriyeti örneğinde, günümüz müfredatına bakıldığında beden eğitimi derslerinin daha çok spor faaliyetlerine zaman ayrılmasını sağladığı görülmektedir¹⁰¹. Ancak spor faaliyetlerine henüz Antik Yunan döneminde yüklenen anlam ve daha önce sözü edilen Cumhuriyet dönemi yurttaşlık eğitimi kitabında devletin savaşa hazır sağlıklı nesiller beklentisine değinilmesi¹⁰² birlikte değerlendirildiğinde, sağlam vücudun en az sağlam kafa yetiştirme¹⁰³ kadar ulusal savaş politikasına uygun yurttaşların yetiştirilmesi beklentisini de karşıladığı ortaya çıkmaktadır¹⁰⁴.

Okullarda çocuklara verilen beden eğitimi dersi veya okul dışındaki diğer faaliyetlere geçilmeden önce aktarılması gereken, yurttaşların ulusal savaş politikasına uygun biçimde savaş koşullarına beden ve zihnen hazırlanmasının spor ve beden eğitimi faaliyetleri yoluyla sağlanmasına önemli bir örnek, 1938 yılında çıkarılan bir yasayla¹⁰⁵, kadınlar dahil okul çağındaki çocuklardan daha geniş yurttaş kesimi için uygulamada askeri talim biçimini alacak spor ve beden eğitimi

¹⁰¹ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı müfredatına ulaşmak için Bkz.: Çevrimiçi, <http://mufredat.meb.gov.tr/>, 1 Haziran 2020.

¹⁰² Atatürk, **Yurttaşlık Bilgileri**, s. 49-50.

¹⁰³ John Locke’a göre mutluluğun formülü şu özlü sözdedir: **Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur (a sound mind in a sound body)**. Locke, **Eğitim Üzerine**, Birinci Bölüm, 1. Kısım, s. 13; Locke, **Some Thoughts Concerning Education**, Section 1, s. 1.

¹⁰⁴ Birinci Dünya Savaşı öncesi İngiliz örneğinde, ailelerinin ekonomik durumu özel okullar için yeterli olmayan çocukların temel eğitimi bakımından, Kilisenin hakim olduğu eğitim sisteminden devletin sağladığı ilköğretime geçişte, Alman tehdidine karşı, beden eğitimi yoluyla askeri eğitimin sağlanması önemli bir etken olmuştur. J. A. Mangan, Hamad S. Ndee, “Military Drill-Rather More than ‘Brief and Basic’: English Elementary Schools and English Militarism”, **Militarism, Sport, Europe: War without Weapons**, Editor: J. A. Mangan, The European Sports History Review: Volume 5, London, Portland/Oregon, Frank Cass, 2003, s. 67-99, 69 (Bundan sonra “Military Drill-Rather More than ‘Brief and Basic’” olarak anılacaktır). Bununla birlikte zamanla, Alman örneğinden esinlenerek hem disiplini sağlayan hem de askeri yönü bulunan görece ağır beden eğitiminin yerini, ekonomik durumu iyi olan ailelerin tercih ettiği özel okullarda uygulanmakta olan, spor faaliyetlerine (özellikle takım oyunları) ağırlık verilen beden eğitimi almaya başlamıştır. **A.e.**, s. 75-89.

¹⁰⁵ 16 Temmuz 1938 tarihli ve 3961 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 29 Haziran 1938 tarihli ve 3530 sayılı Beden Terbiyesi Kanunu. Kanun’un uygulanması için 13 Nisan 1940 tarihli ve 4484 sayılı Resmi Gazete’de, 3 Nisan 1940 tarihli ve 2/13238 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi’yle kabul edilen Beden Terbiyesi Nizamnamesi (tüzük) yayımlanmıştır.

yapma yükümlülüğü getirilmesidir¹⁰⁶. Askeri uygulamanın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kaldırılması, askeri yönü bulunan yükümlülüklerin savaş ortamına hazırlık için alınan önlemlerden ibaret olduğunu göstermektedir. Beden Terbiyesi Kanunu m. 4'e göre, "Gençler için kulüplere girmek ve boş zamanlarında beden terbiyesine devam etmek mecburidir. Hangi yaştaki vatandaşların ne kadar müddetle ve hangi mevsimlerde spor mükellefiyeti altında bulunacakları ve ne gibi devair ve müesseselerde beden hareketlerinin tatbiki lâzımgeleceği İcra Vekilleri Heyetince tayin olunur". Beden eğitimi faaliyetini yürütecek kurum olan Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nün temel amacı, Kanun'da (m. 1) yurttaşların bedensel ve zihinsel gelişiminin ulusal ve devrimci çerçevede sağlanması yönünde ifade edilirken, Beden Terbiyesi Nizamnamesi'nde (m. 1) buna yurt savunmasının gerekleri de eklenmiştir¹⁰⁷. Kanun teklifinin Başbakan Celal Bayar imzalı gerekçesinde, Nizamname'dekine benzer biçimde diğer işlevlerin yanında yurt savunmasına katkı da dile getirilmektedir¹⁰⁸. 1940 yılında Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle¹⁰⁹ kabul edilen koşullara göre, beden eğitimi yükümlülüğü 12-45 yaşlarında erkek yurttaşlar ve 12-30 yaşlarında kadın yurttaşlar bakımından (m. 1), haftada en az dört saat yerine getirilecek şekilde (m. 3) düzenlenmektedir. İkinci Dünya Savaşı koşulları geride bırakıldıktan sonra, Anayasa Mahkemesi'nin 1964 tarihli hükmüyle¹¹⁰, sözü edilen yasal düzenleme 1961 Anayasası'na (m. 21'deki bilim ve sanat özgürlüğüne) aykırı bulunarak iptal edilmiştir¹¹¹. Mahkeme'ye göre, eğitim ve öğretim, anayasada açıkça

¹⁰⁶ Aydın, "Toplumun Militarizasyonu", s. 40. İkinci Dünya Savaşı esnasındaki uygulama, karşılaşılan sorunlar ve yükümlülüğün varlığına veya kapsamına dair tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Kurthan Fişek, **Devlet Politikası ve Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Spor Yönetimi: Dünyada – Türkiye'de**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 445, Ankara, S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1980, s. 392-394 (Bundan sonra **Spor Yönetimi** olarak anılacaktır); Akın, **Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor**, s. 157-170, 209-220.

¹⁰⁷ Akın, **Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor**, s. 160.

¹⁰⁸ Fişek, **Spor Yönetimi**, s. 387-388.

¹⁰⁹ Genel Müdürlük tarafından teklif edilen ve 17 Nisan 1940 tarihli ve 4487 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 3 Nisan 1940 tarihli ve 2/13258 sayılı Kararname.

¹¹⁰ 17 Mart 1965 tarihli ve 11955 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 3 Kasım 1964 tarihli (Esas No. 1963/152, Karar No. 1964/66) hüküm.

¹¹¹ Fişek, **Spor Yönetimi**, s. 394. Bununla birlikte beden terbiyesine ilişkin tüzük, uzunca bir süre varlığını korumuştur. 23 Ağustos 1945 tarihli ve 6091 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 8 Ağustos 1945 tarihli ve 3/2934 sayılı yeni Beden Terbiyesi Tüzüğü, 16 Şubat 2006 tarihli ve 26082 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 25 Ocak 2006 tarihli ve 2006/9995 sayılı tüzük formundaki Bakanlar Kurulu Kararı'yla kaldırılmıştır.

yer alan zorunlu ve parasız ilköğretim dışında, kişilerin özgür iradesiyle dahil olabileceği bir süreçtir ve zorunlu beden eğitimi buna aykırılık oluşturur.

Görüldüğü üzere ilgili düzenlemeler Dünya Savaşları koşullarının ürünüdür, bu çalışmanın yazarına göre militarist bir eğilimden çok yurt savunması kaygısını yansıtmaktadır. Bu tespiti destekleyen bir diğer düzenleme de İkinci Dünya Savaşı esnasında, düşmanın yurda sızması karşısında sivil yurttaşların savunmaya hazırlanması için yürürlüğe giren ve hala yürürlükte olan Memleket İçi Düşmana Karşı Silahlı Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu'dur¹¹². Buna göre (m. 1), “fevkalade hallerde ve seferde havadan kıta indirmelerine, paraşütçülere ve denizden çıkarmalara ve hudutlardan sızmalara karşı o mahallin 15 kilometre çevresi içinde bulunan 18 yaşını bitirmiş ve 60 yaşını tamamlamamış vatandaşlar ihtiyaca göre silahla mukavemet etmekle mükellef tutulurlar. Yaş haddi kadınlar için yirmi ile kırkbeş arasıdır”¹¹³. Bu yükümlülüğün layıkıyla yerine getirilebilmesi için erkekler ve kadınlar talim görmek zorundadır (m. 2).

Okullara ve burada eğitim alan çocuklara dönülecek olursa, beden eğitimi derslerinde günümüz müfredatında hala varlığını koruyan bir konu vardır ki askeri yönü diğerlerine göre daha rahat seçilebilmektedir. Askeri disiplinde komutları anlama ve bunlara uygun davranma gereği, savaş koşullarında komutları iletmede kullanılan görsel ve işitsel uyarıcıları bilmek ve bunlara zamanında gereken tepkiyi vermekle yerine getirilebilmektedir. Örneğin, çok eski tarihlerden bu yana toplumlar

¹¹² 14 Ağustos 1944 tarihli ve 5782 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 7 Ağustos 1944 tarihli ve 4654 sayılı Kanun.

¹¹³ 26 Haziran 2012 tarihli ve 6336 sayılı yasal düzenlemeyle değiştirilmeden önce erkekler için belirlenen yaş aralığının alt sınırı 16’dır. Şunu da belirtmek gerekir ki erkekler için yaş sınırını değiştiren 6336 sayılı yasanın teklif gerekçesinde Çocuk Hakları Sözleşmesi’ne ek Çocukların Silahlı Çatışmalarda Yer Alması Hakkında Seçmeli Protokol’e açıkça atıf yapılmaktadır. **İstanbul Milletvekili Şirin Ünal ve Çankırı Milletvekili Hüseyin Filiz ile 1 Milletvekilinin; Harp Akademileri Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi ile Milli Savunma Komisyonu Raporu**, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Yasama Dönemi: 24, Yasama Yılı: 2, Milli Savunma Komisyonu Esas No: 2/697, Sıra Sayısı: 300, s. 4, 6. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 25 Mayıs 2000 tarihli ve 54/263 sayılı kararıyla kabul edilen ve 12 Şubat 2002 tarihinde yürürlüğe giren Protokol, 21 Ekim 2003 tarihli ve 25266 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 16 Ekim 2003 tarihli ve 4991 sayılı yasayla onaylanmasının uygun bulunmasının ardından; 2 Mart 2004 tarihli ve 2003/6938 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı’yla beyanlar eklenilerek onaylanmış ve İngilizce metinle birlikte Türkçe resmi çeviri 18 Mart 2004 tarihli ve 25406 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Protokol Türkiye bakımından 4 Haziran 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Gemalmaz, **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri II**, s. 629.

farklı görsel ve işitsel yöntemlerle askerlerin disiplin altında toplanmalarını ve bir yerden bir yere taşınmalarını sağlamaya çalışmaktadır¹¹⁴. Benzer yaklaşım düzenli ulusal ordularda da gözlenmektedir. Askeri geçit törenlerinde gerçekleştirilen yürüyüş de bunların sembolik hale getirilmesidir. İşte bu tarz geçit töreni yürüyüşlerine uygun bir yürüyüş disiplinini çocuklara kazandırmak için beden eğitimi derslerinde de komutları anlama ve bunlara uyarak uygun adımla yürüyüş üzerine ayrı bir ders konusu belirlenmiştir. Askeri disiplin altında yürüyüşten süzülüp asgari düzeyde komutlara uyma becerisine indirgenerek sivil eğitime taşınan ve yanaşık düzen olarak adlandırılan bu yürüyüş düzeni, yurttışın askeri eğitiminin sivil eğitim aşamasında başlamasına örnek teşkil etmektedir¹¹⁵.

Spor faaliyetlerinin bedensel açıdan savaş koşullarına hazırlık işlevini gözlemlemek kolaydır¹¹⁶. Dahası askerlik mesleği mensupları ve mesleki eğitim alan askeri öğrencilerin spor faaliyetlerine zaman ayırması mesleki faaliyetleri açısından

¹¹⁴ Niccolo Machiavelli, askerın savaşıa hazırlanmasında birliklerin düzen içinde oluşturulmasının ve toplanma ve yürüyüş talimlerinin önemine vurgu yapmaktadır. Burada görsel olarak sancak üzerindeki sembollerden, işitsel olarak da müzikten yararlanılmasını tarihten örneklere atıfla tavsiye etmektedir. Machiavelli, **Savaş Sanatı**, Üçüncü Kitap, s. 193-196; Machiavelli, **Art of War**, Book III, s. 80-83 (199-230). Talimlerle yürüyüş düzeni bir kere temin edildiğinde askerler tek vücut olarak hareket edebilir hale gelecektir. Machiavelli, **Savaş Sanatı**, İkinci Kitap, s. 153; Machiavelli, **Art of War**, Book II, s. 53 (219). Aynı hususlar Vegetius tarafından da vurgulanmaktadır. Vegetius, **Roma Savaş Sanatı**, Kitap I, Başlık IX, s. 37-38 (Yürüyüş ve manevra), Kitap II, Başlık XIII, s. 66-67 (Sancak), Kitap II, Başlık XXII, s. 73-74 (Müzik aletleri ve sesli komutlar); Vegetius, **Epitome of Military Science**, Book I, Chapter 9, s. 10-11 (Yürüyüş ve manevra), Book II, Chapter 13, s. 44-45 (Sancak), Book II, Chapter 22, s. 56-57 (Müzik aletleri ve sesli komutlar). Savaşlarda müzikten yararlanılmasında, Türklerin tuğ geleneği önemli bir örnek oluşturmaktadır. Buna göre bir yandan askeri yönü de bulunan müzik icra eden topluluğu diğer yandan da Türk geleneklerinde siyasi iktidar göstergesi olarak sancağı ifade eden tuğ geleneği, Osmanlı İmparatorluğu döneminde mehter takımları vasıtasıyla varlığını sürdürmüştür. Öyle ki Avrupa'da klasik müziğin gelişiminde, mehter müziğinin de katkısı bulunmaktadır. Erhan Tekin, "Tuğdan Mehtere: Türklerde Geleneksel Askeri Müzik", **Türk Askeri Kültürü: Hunlar'dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 663-679. Avrupa saraylarında mehterin etkisi için ayrıca Bkz.: Edmund A. Bowles, "The Impact of Turkish Military Bands on European Court Festivals in the 17th and 18th Centuries", **Early Music**, Vol. XXXIV, No. 4, 2006, s. 533-559. Roma İmparatorluğu'nda sancaklar, sadece görsel uyarıcı olmanın ötesinde toplumun kutsal değerlerini de temsil etmektedir. Oliver Stoll, "The Religions of the Armies", **A Companion to the Roman Army**, Edited by Paul Erdkamp, Blackwell Companions to the Ancient World, Malden, Oxford, Victoria, Blackwell Publishing, 2007, s. 451-476, 457-458. Ortaçağ'da, Kuzey İtalya'da, Hristiyan inancına ve kente bağlılığı simgeleyen sancaklar görülmektedir. Waley, Dean, **İtalyan Şehir Cumhuriyetleri**, s. 111-113.

¹¹⁵ Daha önce değinilen, Birinci Dünya Savaşı öncesi İngiliz ilköğretimi örneğinde de çocukların ulusal kutlamalarda, renkli giysileri ve çeşitli dizilimlerle ulusal semboller oluşturması ve geçit töreni yapması gibi etkinlikler görülmektedir. Mangan, Ndee, "Military Drill-Rather More than 'Brief and Basic'", s. 89-90.

¹¹⁶ Öyle ki daha uç örnek vermek gerekirse, Sovyetler'de el bombası atıcılığının açıkça spor olarak tanındığı bile görülmektedir. Williams, **The Soviet Military**, s. 31.

da önemslenmektedir¹¹⁷. Bunlara ek olarak, özellikle profesyonel spor faaliyetlerine ilişkin kamuoyunda, savaşla bağlantılı kavram, sembol ve sloganların kullanılmasının yurttaşların sadece bedenlen değil rekabet duygusunu harekete geçirerek zihnen de savaş koşullarına hazırlanmasında katkısı olduğu ileri sürülebilir¹¹⁸.

2.2.1.2.2. İzcilik Eğitimi

İzciliğin kurucusu ve çocuklara izciliği öğreten kitabın¹¹⁹ yazarı Robert Baden-Powell (Lord Baden-Powell of Gilwell) askerlik mesleği mensubudur. İngiliz ordusunun sömürge coğrafyalarındaki faaliyetlerine katılan Baden-Powell, izciliği geliştirirken başta Güney Afrika olmak üzere sömürgelerdeki tecrübelerinden faydalanmaktadır¹²⁰. Hatta izcilik gibi bir sosyal faaliyete ilişkin düşüncenin çıkış noktasının da bizzat kendisinin aktardığı Güney Afrika’da çocukların bazı yardımcı askeri hizmetlerde kullanılması¹²¹ olduğu görülmektedir¹²².

İzciliğin kurucusunun, bir sosyal faaliyet olmakla birlikte çocukları ve gençleri savaş koşullarına hazırlayan böyle bir örgütlenme oluşturma çabasının altında yatan neden, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupa uluslarının savaşa hazır

¹¹⁷ Örnek olarak Askeri Akademi Savaş Beden Eğitimi programına dair bir araştırma için Bkz.: F. Neşe Şahin Özdemir, Taner Altınok, C. Sinan Aslan, “Askeri Akademi Savaş Beden Eğitimi Programının Teknolojik İmkân ve Kaabiliyetler Açısından Analizi”, **SPORMETRE Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı: 4, 2010, s. 163-167. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, modern beden eğitimi derslerinin ilk örneği, askeri eğitim kurumlarının müfredatında yer almıştır. Akın, **Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor**, s. 50.

¹¹⁸ Türkiye’de futboldan söz edilirken kullanılan savaşı çağrıştıran ifadeleri de kapsayan bir çalışma için Bkz.: Zinnur Gerek, Alparslan Ünveren, Salih Seyhan, “Türkiyede Futbola İlgili Yazılı Medyada Kullanılan Argo, Küfür ve Savaş Metaforlarının İncelenmesi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 44. Sayı, Nisan 2015, s. 190-197.

¹¹⁹ Lord Baden-Powell of Gilwell, **Erkek Çocuklar İçin İzcilik**, Çevirenler: Ahmet E. Uysal, Nezihi Erkol, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1964 (Bundan sonra yazar Baden-Powell olarak anılacaktır).

¹²⁰ A.e., s. VII (Baden-Powell tarafından yazılan Önsöz).

¹²¹ Platon, çocukların ileride kendilerinin de dahil olacağı savaşı öğrenmek için büyüklerine yardım etmek üzere savaşa götürülmelerini tavsiye etmektedir. Platon, **Devlet**, Beşinci Kitap, s. 173-174 (467a – 467e); Plato, **Republic**, Book V, s. 1094-1095 (467a – 467e).

¹²² Güney Afrika’daki **Mafeking** kasabasının savunulmasında, üniforma giydirilerek talim yaptırılan çocuklar ve gençler özellikle iletişimin sağlanmasında kullanılmıştır. Baden-Powell, **Erkek Çocuklar İçin İzcilik**, s. 7-10.

nesiller yetiştirme eğilimi olabilir¹²³. Daha önce değinildiği gibi bu dönemde Almanlar sivilleri savaşa hazırlamada diğer tüm ulusları geride bırakırken¹²⁴ sadece bunlar değil genel olarak Avrupa savaşa hazırlanmaktaydı¹²⁵. Geniş düzenli ordulara ve yurt savunmasına uzun süredir aşina olmayan İngilizler için Alman modelindeki kadar açık ve net bir askerlik övgüsü ve hazırlığı imkan dahilinde olmadığından, askerlik mesleği mensubu Baden-Powell, sivil alanda, toplum tarafından kabul edilebilir ölçüde, çocukluktan başlanarak yeni nesillerin savaşa bedenlen ve zihnen hazırlanması işlevini de üstlenebilecek izcilik eğitimini ve yaşam tarzını İngilizlere tanıtmış olabilir¹²⁶. İzciliği kuran eserin ilk yayımlanma tarihinin 1908¹²⁷ olması bu argümanı desteklemektedir. Bununla birlikte, 1924 yılında, yani Birinci Dünya Savaşı sonrasında Kopenhag’da toplanan Uluslararası İzcilik Konferansı’nda alınan kararla izciliğin aynı anda hem ulusal hem uluslararası hem de evrensel bir hareket

¹²³ Leonhard, “Ulus İnşası, Savaş Deneyimleri ve Avrupa Modelleri”, s. 519-520; Belge, **Militarist Modernleşme**, s. 320-321. Türkiye Cumhuriyeti’nde, İkinci Dünya Savaşı ortamında benzer bir eğilimle yurttaşlara getirilen beden eğitimi yükümlülüğünü düzenleyen 1940 tarihli tüzükte (m. 11/A), beden eğitiminin zorunlu hareketleri arasında, unsurları parantez içerisinde yürüyüş ve arazi bilgisi ve yurt savunması talimleri olarak zikredilen izcilik de yer almaktadır.

¹²⁴ Henüz Alman Birliği sağlanmadan önce, spor faaliyetlerinin sivil toplumu savaşa hazırlama işlevine ilk değinen isimlerden birisi Alman Friedrich Ludwig Jahn’dır. Belge, **Militarist Modernleşme**, s. 280-281; Akın, **Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor**, s. 127-128.

¹²⁵ Avrupa genelindeki eğilime uygun olarak, Fransa’da da spor kulüplerinin yaygınlaşması devlet tarafından teşvik edilmekteydi. Forrest, **The Legacy of the French Revolutionary Wars**, s. 165-168. Türkiye’de, II. Meşrutiyet dönemindeki benzer gelişmeler için Bkz.: Akın, **Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor**, s. 131-139. Faşist İtalya’da, çocuk ve gençlik örgütleri bünyesinde yürütülen spor ve diğer sosyal faaliyetler yoluyla yurttaşların askerliğe hazırlanması hakkında Bkz.: Roberta Vescovi, “Children into Soldiers: Sport and Fascist Italy”, **Militarism, Sport, Europe: War without Weapons**, Editor: J. A. Mangan, The European Sports History Review: Volume 5, London, Portland/Oregon, Frank Cass, 2003, s. 169-190. Tüm bu tecrübeleri dikkat alan Sovyetler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında soğuk savaş ortamında devam edecek biçimde, çocukların ve gençlerin okul dışı faaliyetler ve özellikle spor yoluyla zorunlu askerlik hizmeti öncesinde askerliğe hazırlanmalarını sağlamaktadır. Sovyetler’de okul dışı faaliyetlerin yürütülmesiyle görevli örgütler ve bunların sağladığı askeri eğitim hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Williams, **The Soviet Military**, s. 23-37; Akın, **Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor**, s. 129-130.

¹²⁶ Adam Smith, geniş düzenli ordulara kuşkuyla yaklaşan toplumlar bakımından, Antik Yunan ve Roma yurttaşlarının askeri talim görerek yurttaş asker haline gelmesi örneğine atıfla, askeri talim ve beden eğitimi yoluyla yurttaşların askeri yönünü diri tutmayı önermektedir. Böylece küçük düzenli ordu yanında, yurttaşlar, savaşta daha faydalı olabilecek veya askerlerin anayasal yönetime saldırısı söz konusu olduğunda kendisini savunabileceklerdir. Smith, **Milletlerin Zenginliği**, Beşinci Kitap, Bölüm I, Kısım III, II. Madde, s. 877-878; Smith, **The Wealth of Nations**, Book V, Chapter I, Part III, Article II, s. 508-509.

¹²⁷ Baden-Powell, **Erkek Çocuklar İçin İzcilik**, s. IX (Dünya İzcilik Bürosu Müdürü tarafından yazılan Kitabın Tarihçesi).

olduğu vurgulanmaktadır¹²⁸. Baden-Powell da kitabında açıkça, izciliğin askerlik eğitimi olmadığını¹²⁹ ve izcilerin dünya yurttaşlığına hazırlandığını belirtmektedir¹³⁰.

Baden-Powell'ın ve dünya izcilerinin izciliğin sivil ve barışçıl bir faaliyet olduğunu iddia etmeleri dikkate alınmakla birlikte, çocuklara verilen tavsiyeler ve örnekler gözden geçirildiğinde, XX. yüzyılın başındaki savaş hazırlığını çağrıştıran hususlar bulunmaktadır. Teşkilatlanmanın düzenli ordulara benzer biçimde oluşturulması veya kırsal coğrafyada zor koşullarda yaşamını sürdürme becerisinin kazandırılması gibi ilk bakışta göze çarpanlar bir kenara bırakıldığında, her şeyden önce izci üniformasının İngilizlerin Güney Afrika'daki kolluk görevlilerinin üniformalarından özenilerek belirlendiği açıkça beyan edilmektedir¹³¹. Daha önce belirtildiği gibi yine Güney Afrika'da, izciliğe örnek teşkil edecek biçimde çocukların askerlere yardımcı hizmetlerde kullanılması ve Baden-Powell'ın izcilik eğitimi almış çocukların sivil yaşamda hangi yetilere sahip olabileceklerini anlatırken verdiği örneklerde istihbarat ve kolluk faaliyetlerinde büyüklerine yardımcı olacak gözlemleme yeteneğine sahip cesur çocuklardan söz etmesi bunlara eklenmektedir. Bir yabancı gördüğünde ilk iş olarak onun giyim kuşamını inceleyerek suçluların yakalanmasını sağlayan¹³² veya sömürge coğrafyasında aralarında yaşadığı yerel toplumlara uyum sağlayarak başarılı biçimde istihbaratçılara yardım eden¹³³ bu çocuklar, geleceğin izcileri için övgüye layık örnekler olarak aktarılmaktadır.

Askeri nitelikte olmasa da belirli ölçüde disipline dayalı örgütsel yapıya giren, kentli yaşlılarının rahat yaşamlarını bir kenara bırakıp zorlu kırsal koşullarda hayatta kalabilen, istihbarat ve kolluk faaliyetlerine yardımcı olabilen bir çocuğun

¹²⁸ A.e., s. X.

¹²⁹ Askeri talimin şahsiyeti öldürdüğü halbuki izciliğin şahsiyeti geliştirmeye çalıştığı dile getirilmektedir. A.e., s. 360, 373.

¹³⁰ Her izcinin hem kendi yurdunu düşünen iyi bir yurttaş hem de Dünya yurttaşı olarak hazırlanması tavsiye edilmektedir. A.e., s. 348. İzci barışın süreklileştirilmesi adına bütün insanlarla dostluk kurmalıdır. A.e., s. 350.

¹³¹ A.e., s. 30.

¹³² Gerçek olaylara dayandığı ileri sürülen *Elsdon Cinayeti* öyküsü anlatılmaktadır. A.e., s. 19-21. Öyküde çocuk, ihbar ettiği kişinin asılmasından sonra cesedini görünce üzülür, bunun üzerine hakim, çocuğu teselli etmek için bir katilin ortadan kaldırılmasını sağlayarak belki de çok sayıda masumun hayatını kurtardığını söyleyerek teşekkür eder. A.e., s. 21.

¹³³ Rudyard Kipling'in *Kim* adlı öyküsünden bahsedilmektedir. A.e., s. 4-7.

savaş koşullarına da bedenen ve zihnen hazır hale gelmeye başladığı söylenebilir. Öyle ki kentli veya köylü olup bu tarz eğitim almamış alelade yurttaşın askere alındığında yeni yeni kazanmaya başlayacağı ve hatta birçoğunun askerlik görevini tamamladığında bile tam olarak sahip olamayacağı yetilere sahip bu çocukların yurttaşlık görevlerini askerlik, kolluk veya istihbarat mesleğine girerek sürdürmesi bile olasıdır.

Baden-Powell izci çocukların ahlaki gelişimini ihmal etmemiştir. Bu konuda şövalye ahlakına ve töresine atıf yapması şaşırtıcı olmamıştır¹³⁴. Çocuklara şövalye öyküleri anlatılarak adeta şövalye mitolojisi çerçevesinde¹³⁵ ahlaki eğitim verilmesi tavsiye edilirken geleneksel savaş politikasıyla bağlantı kurulduğu söylenebilir. Ortaçağ Avrupası'nın soylu şövalye ahlakına atıfla çocuklar tarihten gücünü alan kutsal bir misyonu üstlendiklerini anlamaktadır. İngilizlerin sınırlı monarşiye geçişle, Amerika ve Fransa'daki gibi bir devrim, geleneksel sosyal ve siyasi yapılardan köklü bir kopuş yaşamadığı hatırlandığında, öncelikle İngiliz çocuklarına hitap eden eserde bu yönde ahlaki gelişimin sağlanması ulusal savaş politikasına da uygun düşmektedir. Ulusal savaş politikasını destekleyen diğer hususlar olarak, kitapta kaşiflerin, sömürgecilerin ve misyonerlerin izcilerin ataları olarak anılması gösterilebilir¹³⁶. Askeri ve ticari hedeflerini birleştirerek dönemin en büyük sömürge imparatorluğunu kuran İngilizlerin bu tarz tarihi dayanaklara başvurusu, ulusal savaş politikalarıyla birebir örtüşmektedir.

2.2.2. Sivil Yurttaşın Eğitiminin Bir Unsuru Olarak Zorunlu Askerlik Hizmeti Kurumu

Yurttaşların sadece savaş durumunda değil barışta da silah altına alınıp, meslekten askerlerin, subayların, komutlarını yerine getirebilecek seviyede askeri eğitimden geçirilmesi ve lüzumu halinde askeri görevler üstlenmesi sürecini ifade eden zorunlu askerlik hizmeti kurumu¹³⁷, düzenli ulusal ordularla birlikte

¹³⁴ A.e., s. 14-15, 285-286.

¹³⁵ A.e., s. 282-320.

¹³⁶ Bunların hepsinden “barış izcileri” olarak söz edilmektedir. A.e., s. 2.

¹³⁷ İç Hizmet Kanunu m. 2/1'e göre askerlik, “harp sanatını öğrenmek ve yapmak mükellefiyetidir”. Bu düzenlemenin 13 Temmuz 2013 tarihli ve 6496 sayılı yasayla değiştirilmesinden önceki

kurumsallaşmıştır ve ulusun tüm yurttaşlarının yükümlülüğü olmakla genel askerlik hizmeti olarak da anılmaktadır.

Zorunlu askerlikle ilgili iki husus henüz başlangıçta belirtilmelidir. Birincisi, bu çalışmada ulusal ordular olarak tanımlanan Amerikan ve Fransız devrimleriyle tarih sahnesine çıkan ordulardan önce de zorunlu askerliğin kökenini oluşturan yöntemlerle, monarşilerin geniş düzenli orduları oluşturulmaya çalışılmıştır¹³⁸. İkincisi, asker alma yöntemi ve zorunlu askerlik yükümlülüğü bakımından Anglo-Amerikan ve Kıta Avrupası sistemleri, yurt savunması gerektirebilecek boyutta büyük uluslararası savaş söz konusu olduğunda, birbirinden çok farklı çözümlere ulaşmış değildir. Esas farklılık, savaş sona erdiğinde düzenli orduya ne olacağı noktasında ortaya çıkmaktadır. Burada, en azından Dünya Savaşları'nın sonuna kadar, Kıta Avrupası'nda yaygın eğilimin düzenli ulusal orduları barış döneminde de hazır bulundurup, zorunlu askerlik hizmeti kurumuyla buna asker kaynağı sağlamak olduğu görülmektedir¹³⁹.

Dünya Savaşları'na geline, ulus devletin gelişimini sürdürdüğü süreçte, Almanlar için barış döneminde varlığını koruyan geniş düzenli ordular bulundurma ve yurttaşların sivil alandan başlanarak ve askerlik yükümlülüğü yerine getirilse dahi sivil alanda devam edilerek sürekli askeri eğitim altında tutulmasının, kendisini monarşiyle özdeşleştirmiş ordunun ulus devletin inşasındaki öneminden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Buna zıt biçimde Fransızlar bakımından düzenli ulusal ordunun ve zorunlu askerlik hizmetinin önemi, devrimin cumhuriyetçi mirası olmasında yatmaktadır ki cumhuriyetçi mirası reddeden 1815 sonrası monarşilerinin bunu da reddetmiş olmasıyla bu tespit desteklenmektedir¹⁴⁰. İlkinde düzenli ulusal ordusu olmayan monarşi düşünülemezken ikincisinde düzenli ulusal

halindeyse askerlik, "Türk vatanını, istiklâl ve Cumhuriyetini korumak için harb sanatını öğrenmek ve yapmak mükellefiyetidir" şeklinde tanımlanmıştır.

¹³⁸ Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 27. Monarşi ordularının oluşumu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Parker, **Askeri Devrim**, s. 101-129.

¹³⁹ Finer, "State- and Nation-Building in Europe", s. 158-159.

¹⁴⁰ Bu dönemde Fransız ordusunun geniş çaplı uluslararası savaşlardan çok toplumsal olaylara müdahale ve küçük savaşlarla ilgilenmesi, devrimin mirası geniş ulusal ordulara karşı kuramsal düzlemdeki isteksizliği daha somut askeri gereklerle desteklemiştir. Forrest, **The Legacy of the French Revolutionary Wars**, s. 91.

ordusu olmayan cumhuriyet düşünilememektedir. Türk örneğinde, düzenli ulusal ordu oluşturma çabalarında Osmanlı İmparatorluğu döneminde ilkinde, Türkiye Cumhuriyeti dönemindeyse ikincisine daha yakın bir anlayışın takip edildiğinden söz edilebilir.

Anglo-Amerikan dünyasında zorunlu askerlik hizmeti hiç görülmemiş bir şey değildir. Dünya Savaşları döneminde ve bunun etkisiyle bir süre daha, Amerikan örneğinde¹⁴¹, zorunlu askerliğe başvurulmuştur. Bununla birlikte kurumsallaşmış zorunlu askerlikten söz edilemez. Geleneksel geniş düzenli ordu karşıtlığının da sonucu olarak bu kurum, Anglo-Amerikan düşüncesinde bir türlü meşruluk kazanamamıştır. Ancak burada da askerlik yükümlülüğü olarak tanımlanabilecek milis kurumu devreye girmektedir. Yurt savunmasını gerektirecek boyutta bir savaşa girilmesi başta olmak üzere olağanüstü durumlarda milis orduları oluşturmak yurttaşlar için hem hak hem de yükümlülük¹⁴² olarak anayasal ve yasal düzlemde tanınmıştır.

2.2.2.1. Yurttaşlığın Gereği Olarak Askerlik Hizmeti Yükümlülüğü

Yurttaş, ulusal barışın sağladığı güven içerisinde yaşamını sürdürmektedir. Biyolojik insanın doğal yaşamda karşılaştığı tehditler önemli ölçüde giderilmiş, devlet öncesi siyasi iktidarların yeterince sağlayamadığı güvenlik elde edilmiştir. Bundan sonra ulusal barışı korumak, yurttaşın kendisinin de dahil olduğu ulusal bütünlüğe karşı en temel yükümlülüklerinden birisi haline gelmektedir. Hak ve özgürlüklerden söz edilebilmesi için varlığı gerekli ulusal barış ortamının korunması, hak ve özgürlüklere sahip olan yurttaşların ulusal barıştan sağladıkları faydayı dengeleyen bir yükümlülük olarak görülebilir.

¹⁴¹ Beth Bailey, “Askerlik İşi: Amerika Birleşik Devletleri Tam Gönüllü Kuvvetleri”, **Askerlik “İşi”: Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)**, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çeviren: Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 557-589, 560-561 (Bundan sonra “Amerika Birleşik Devletleri Tam Gönüllü Kuvvetleri” olarak anılacaktır).

¹⁴² Halkın silahlanması yükümlülük yönü, tarihteki ilk vicdani red düzenlemelerinden birisini doğurmuştur. Pennsylvania Haklar Bildirisi’nde, silahlanmaya karşı olan dini grup **Quakerların** talepleri doğrultusunda yer alan düzenlemeyle, hiç kimsenin rızası hilafına silahlandırılmayacağı açıklığa kavuşturulmuştur. Cornell, **A Well-Regulated Militia**, s. 22. Amerikan Haklar Bildirisi’nin hazırlık aşamasında da James Madison benzer bir düzenleme önermiştir. **A.e.**, s. 60.

Zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğünün anayasal konumunun ne olduğunu tespit etmek bakımından¹⁴³, kişinin bizzat kendi yaşamını ortaya koyarak ödediği bir tür vergi olduğu söylenebilir¹⁴⁴. Devletin yurttaşından beklediği iki temel yükümlülük, uygulamada birbirini desteklediği gibi kuramsal açıdan da bu şekilde bağlantı kurulabilmektedir. Dahası, böyle bir tespitle zorunlu askerlikten, ulusa başka alanlarda daha iyi hizmet edilebileceği ve verginin başka türlü ödenebileceği ileri sürülerek kurtulmak mümkün olmuştur¹⁴⁵. Hem düzenli ulusal ordunun varlığını

¹⁴³ Yürürlükteki Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğü açıkça yer almamış ancak bunu da kapsayacak biçimde "vatan hizmeti" hak ve yükümlülüğü düzenlenmiştir. Buna göre (m. 72), "vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir". Bu düzenlemedeki, askeri bürokrasi dışında da zorunlu hizmet yükümlülüğünün yerine getirilebileceği ifadesini, anayasanın zorunlu askerliği esnek düzenleyerek, silah altına alınmak istemeyenlere imkan sağlayacak diğer yöntemlere kapıyı araladığı yönünde yorumlamak mümkündür. Osman Can, "Vicdani Red ve Anayasa", **Çarklardaki Kum: Vicdani Red: Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Yayına Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 291-311, 302-309. Bununla birlikte, yakın döneme kadar yürürlükte olan, 12 – 17 Temmuz 1927 tarihli ve 631 – 635 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 21 Haziran 1927 tarihli ve 1111 sayılı Askerlik Kanunu m. 1/1'de açıkça, "Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek, işbu kanun mucibince askerlik yapmağa mecburdur" denilerek zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğü düzenlenmiştir. Anayasa'nın verdiği yetkiyle vatan hizmetinin nasıl yerine getirileceği Askerlik Kanunu'nda somutlaştırılmıştır. 26 Haziran 2019 tarihli ve 30813 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 25 Haziran 2019 tarihli ve 7179 sayılı Askeralma Kanunu m. 4/1'de de aynı yönde düzenleme bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'dan örnek alınan zorunlu askerlik hizmeti kurumunun ilk anayasal dayanaklarından birisi 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'dır ve burada askerlik hizmeti tüm halkı kapsayacak bir yükümlülük olarak düzenlenmektedir. Yurdakul, "Kura Sistemi (1839-1914)", s. 434. Bu dönemde uygulanan kura sistemiyle yükümlüler arasından kurada ismi çıkanlar fiili askerlik hizmetini yapmak zorundaydı. Ancak fiili askerlik hizmetinden muaf olmak sadece şansla değil mali güçle de mümkündü. Belirli bir miktar ödemeyle veya yine bedelini ödeyerek kendisi yerine başkasını fiili askerlik hizmetine göndermeyle, askerlik yapmadan veya kısa dönem yapılarak yükümlülük yerine getirilmiş olabilirdi. A.e., s. 434-435. Askeralma Kanunu, daha önce uygulamada sıkça görülen bedelli askerlik kurumunu, belirli bir para karşılığında sadece bir aylık temel askerlik eğitiminin tamamlanması şeklinde, sürekli hale getirmiştir (m. 9/1). Bununla birlikte, bedelli askerlik için planlanan sayıdan daha fazla kişinin başvuruda bulunması halinde, kura usulüne başvurulacaktır (m. 9/2). Seferberlik ve savaş halinde bedelli askerlik kurumunun uygulanmayacağı açıkça belirtilmiştir (m. 9/7).

¹⁴⁴ Fransa'da henüz devrim döneminde, halk arasında zorunlu askerlik, *impot de sang*, yani kan vergisi olarak adlandırılmaktadır. Servet sahibi burjuvanın askerlik yükümlülüğünden kurtulması da bu vergilendirme metaforuyla meşrulaştırılmaktadır. Hippler, "Fransız Ordusu, 1789-1914", s. 425.

¹⁴⁵ Bu durumun hukuki dayanağı olarak, daha önce sözü edilen Fransa'daki 1798 tarihli yasayla yoklama ve fiili askerlik hizmetine alınma iki ayrı aşama olarak belirlenmiştir. Böylece belirli bir bedel karşılığı fiili askerlik hizmetinden muaf olmak herkesin öznesi olduğu zorunlu askerlik hizmeti kurumu düşüncesiyle bağdaştırılabilmektedir. A.e., s. 412-413. Fransa'da, bu dönemde, zorunlu askerlik hizmetinden muafiyet ve uygulamada yaşanan usulsüzlükler ve kayırmacılık hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Forrest, **Conscripts and Deserters**, s. 43-61. Fransız örneğinde, 1889 tarihli yasayla düzenlenen askerlik hizmetinde de eğitilmiş kişilere daha rahat koşullarda askerlik imkanı sağlanmaktadır. Hippler, "Fransız Ordusu, 1789-1914", s. 420. Prusya'da da benzer biçimde belirli bir bedel ödeme karşılığında fiili askerlikten kaçınılabilmekte veya eğitilmiş kişiler kısa dönemde daha rahat koşullarda askerliklerini tamamlayabilmektedir. Bröckling, **Disiplin**, s. 177-178. Aslında

zorunlu askerlik hizmetiyle güvenceye alıp hem de ulusa hizmet için yaşamından çok sermayesini veya teknik uzmanlığını ortaya koyması beklenenleri ölüme göndermemek, bu gerekçeyle meşrulaştırılabilmektedir. Uygulamada, ekonomik güce ve eğitim olanaklarına sahip bir kesim bakımından, özellikle barış döneminde, kendi yaşamıyla vergi ödeme riski ortadan kaldırılabilir. Böylece en başından zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğünün sadece fiili askerlik hizmetiyle yerine getirilir biçimde düşünülmediği gerçeğiyle karşılaşmaktadır. Ordu oluşturmak için sadece ölüme gönderilecek insan kaynağına değil bunun örgütlenmesini sağlayacak mali ve teknik desteğe de ihtiyaç duyulması, düzenli ulusal orduların oluşturulduğu ilk aşamadan bu yana göz önünde bulundurulmaktadır. Öyle ki bu tür uygulamaların henüz monarşilerin düzenli orduları döneminden başladığı da hatırlatılmalıdır¹⁴⁶. Zorla askere alınma, monarşi veya cumhuriyet yönetimi altında, genellikle köylü ve yoksul kesimlerin layıkıyla yerine getirmek zorunda olduğu bir yükümlülüktür. Servet sahipleri ve eğitilmişler ki eğitim de belirli seviyede ekonomik güç gerektirmektedir, tarih boyunca bir şekilde fiili askerlik hizmetinden muaf tutulmakta veya en azından diğerlerinden daha rahat koşullarda yükümlülüklerinin gereğini yerine getirmektedir. Kamuoyunda bedelli askerlik ve kısa dönem askerlik olarak bilinen kurumların genel askerlik hizmeti düşüncesiyle bağdaştırılmasında, vergilendirmeden yola çıkılarak, böyle bir kuramsal dayanağa başvurulmaktadır. O halde özetle, zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğünün kişinin kendi bedeni üzerindeki ilk mülkiyet hakkının konu olduğu bir tür vergi yükümlülüğü olduğu¹⁴⁷, ulusal barış içerisinde yaşayan tüm yurttaşların bunu üstlendiği ancak ilk mülkiyet hakkını genişleterek daha fazlasına sahip olanların ve bedensel hizmetten daha

yoklama kurumunun kökeni de XVIII. yüzyıl Prusya monarşisinin *kanton* olarak adlandırılan asker alım sistemine dayanmaktadır. Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 128. Eğitim durumuna dayalı ayrımcılık, eşitliğe dayalı komünist devrimci iddialara rağmen Sovyetler’de de kabul görmüştür. Buna göre, eğitime devam edenlerin zorunlu askerlik hizmetini tecil ettirmesi ve eğitimlerinin sonunda teknik eleman ihtiyacını karşılayacak biçimde, yedek subay statüsünde, daha uygun koşullarda askerlik hizmetini yerine getirmesi mümkündür. C. N. Donnelly, “The Soviet Soldier”, in, Williams, **The Soviet Military**, s. 103-125, 121.

¹⁴⁶ Amerikalıların İngilizlerden devraldığı milis sisteminde de çok sayıda yasayla sosyal ve ekonomik statüye göre milis yükümlülüğünden muafiyet getirilmiştir. Bailey, “Amerika Birleşik Devletleri Tam Gönüllü Kuvvetleri”, s. 559. Benzer biçimde devrim öncesi Fransız sisteminde de milis yükümlülüğünden muafiyet mümkündür. Hippler, “Fransız Ordusu, 1789-1914”, s. 408.

¹⁴⁷ Fransız A. F. Desmousseaux’nun 1798 tarihli yasanın ardından dile getirdiği bu yöndeki tespit için Bkz.: Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 108.

fazlasını ulusa sunabileceklerin yükümlülüklerini mali veya teknik destekle, daha kolayca yerine getirebileceği söylenebilir.

2.2.2.1.1. Yurttaşların Savaş Koşullarına Bedenen ve Zihnen Hazırlanması

Barış döneminden savaşa hazırlanma askeri bürokrasinin temel görevidir. Bunu yerine getirecek meslekten askerler yani subaylar, tüm yurttaşları gerektiğinde ulusal seferberlik çerçevesinde savaşa katılabilecek hale getirmelidir. İşte bu nedenle, kurumsallaşmış zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğü, geniş düzenli ulusal orduların varlığını sürdürebildiği Kıta Avrupası'nda görülmektedir. Fransız devriminden Dünya Savaşları'na kadar Avrupa'nın esas askeri meselesi, dönemsel olarak tekrarlanan Fransızlar ile Almanlar arasındaki savaşlardır. Avrupa'nın bu iki büyük gücünün çekişmesi, ulus devletlerin klasik düzenli ordu yapılanmasının gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Yurttaşın savaş koşullarında hayatta kalıp, kendisine verilen emirleri yerine getirebilmesi için sahip olması gereken temel yetilerin kazandırılması için subayların ve astsubayların bir nevi eğitimci durumuna gelmeleri kaçınılmazdır. Daha sonra değinilecek yurttaşlık eğitimi boyutu bir kenara, salt askeri eğitim faaliyeti de bunu doğrulamaktadır¹⁴⁸. Tekrarlanan beden hareketleri, silah kullanma talimleri ve sıkı disiplinle birlikte¹⁴⁹, askere alınan yurttaş artık sadece esnaf, işçi veya çiftçi değil aynı zamanda yurdu için silaha sarılıp zorlu koşullarda savaşabilecek bir asker haline getirilmektedir.

Kışla¹⁵⁰ yaşamı zorunlu askerlik hizmetinin olmazsa olmazı gibi

¹⁴⁸ İç Hizmet Kanunu m. 36'ya göre, "Silahlı Kuvvetler, harb sanatını öğrenmek ve öğretmekle vazifelidir. Bu vazifenin ifası için lazımgelen tesisler ve teşkiller kurulur ve tedbirler alınır". Bu düzenlemenin ordunun temel görevini açıklayan m. 35'den sonra geldiğini hatırlatmak gerekir.

¹⁴⁹ Askeri disiplin konusunda Avrupa'nın öncülerinden Prusya ordusunun XVIII. yüzyıldaki askeri eğitim süreci hakkında bilgi için Bkz.: Bröckling, **Disiplin**, s. 97-103. Askerlerin düzenli ve sürekli olarak talim görmesinin önemi için ayrıca Bkz.: Vegetius, **Roma Savaş Sanatı**, Kitap II, Başlık XXIII-XXIV, s. 74-76; Vegetius, **Epitome of Military Science**, Book II, Chapter 23-24, s. 57-59.

¹⁵⁰ İç Hizmet Kanunu m. 51/1'e göre kışla, "askerin barındırıldığı ve hizmet gördüğü tek bir bina veya toplu halde bulunan muhtelif binalar ile bunların müstemilatından olan diğer binalar ve arazidir". Buna ek olarak (m. 51/2), "karargâh ve askerî kurumlar ile Deniz Kuvvetleri (Sahil Güvenlik dahil) teşkilâtında bulunan gemiler gibi askerî tesisler de kışla olarak mütalâa edilir".

görülmektedir. Askerliği meslek edinmeyen sıradan sivil yurttaşların yaşamlarının belirli bir döneminde askerliği yaşam tarzı haline getirmeleri ve ordunun unsuru olarak kendilerinden beklenen davranış kalıplarını¹⁵¹ öğrenmeleri, bu tarz yaşam alanları sayesinde gerçekleştirilmektedir. Sivil yaşamdan soyutlanma riskiyle birlikte, kışla yaşamı, sivil alandan gelen ve buraya dönecek olan yurttaşların askeri yönünü inşa etmede kullanılan yatılı okullar haline gelmektedir. Bu okulların sivil alanı nasıl etkileyeceği, hem askeri bürokrasinin ilgili ülkedeki konumuna hem de meslek mensubu askerlerin sivil toplumla ilişkisine göre değişkenlik gösterecektir.

2.2.2.1.2. Ulusal Barış Ortamına Katkı Olarak Silah Arkadaşlığı

Ordunun bir tür okul olduğu düşüncesi, 1871 ile 1914 arasında yoğunlaşarak, hem Fransız¹⁵² hem de Alman¹⁵³ örneğinde kendisine önemli bir yer bulmuştur¹⁵⁴. Subayların erleri sadece askerliğe değil geri dönecekleri sivil yaşamda yurttaşlığa da hazırlamakta oldukları yaygın bir görüştür.

Henüz çocukluk çağında sivil eğitim sürecinde bedenlen ve zihnen askerliğe hazırlanan kişi, yetişkinliğe geçişte biyolojik dönüşümünün üzerine, zorunlu askerlik

¹⁵¹ İlk akla gelen örnek erkekliktir. Öyle ki kadınların kışla yaşamına alınmaması bir kenara cinsel tercihleri ve davranışları nedeniyle kadınsı görülen erkekler de askeri düzene aykırı olarak değerlendirilmektedir. Askeri meselelere ilişkin güncel Türk mevzuatında hala yürürlükte olan eşcinsellik karşıtı düzenlemeler ve uygulanması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Alp Biricik, “Çürük Raporu ve Türkiye’de Hegemonik Erkekliğin Yeniden İnşası”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Red: Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Yayına Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 143-149. Eşcinsel olmak, zorunlu askerlik hizmetinin bulunmadığı Amerika’da da sorun teşkil edebilmektedir. Bailey, “Askerlik İş: Amerika Birleşik Devletleri Tam Gönüllü Kuvvetleri”, s. 584.

¹⁵² La Gorce, **The French Army**, s. 89-91. Fransa’da bu düşüncenin kökleri, J. A. H. Guibert’in devrim dönemi çalışmalarında bulunabilir. Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 40. Özellikle 1871 sonrasında, Fransa’da ordunun okul işlevini üstlenmesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Weber, **Köylülerden Fransızlara**, s. 398-404.

¹⁵³ Bröckling, **Disiplin**, s. 217, 222. Henüz Fransız işgali sonrasında Prusya’da gerçekleştirilen ordu reformu esnasında, Immanuel Kant’ın öğrencilerinden birisi ve asker kişi olarak Hermann von Boyen’in ordunun ulusal okul işlevini vurguladığı belirtilmelidir. Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 47-48. Boyen’in öncülüğünde hazırlanan zorunlu askerlik hizmetine ilişkin yasada (m. 4), bu husus açıkça ifade edilmektedir. Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 209.

¹⁵⁴ Komünist propagandanın devrimin ilk günlerinden başlanarak, her alanda devam ettirildiği Sovyetler’de de ordunun okul işlevi göz ardı edilmeyecektir. Williams, **The Soviet Military**, s. 63. Askerlerin ideolojik eğitimiyle meşgul olan propaganda görevlilerine **Zampolit** denilmektedir. A.e., s. 39.

hizmeti yoluyla sosyal ve hukuki olarak da dönüşüm geçirmektedir. Toplumlarda erkeklığe geçişle özdeşleştirilebilen bu dönüşüm, yurttaşlığın en somut halde deneyimlenmesini sağlar. Bu nedenle Amerika gibi zorunlu askerliğe yer vermeyen sistemlerde dahi gönüllü askerlik yaparak yurttaşlığa daha kolay kabul edilmenin mümkün olduğu görülmektedir¹⁵⁵. Yurttaş olmakla askerlik yükümlülüğü arasındaki sıkı bağ bu örnekle bir kez daha teyit edilmektedir.

Amerikan ve Fransız devrimlerinde, savaş ortamında bir araya gelen farklı sınıflardan, kesimlerden insanların aynı ülkü için mücadele etmesi, ulusal bütünlüğün sağlandığının göstergesi olarak görülmüştür. Birbirinden farklı kültür çevrelerini ifade eden İngiliz kolonilerinden ve kentlerinden gelen kişilerin, bağımsızlık için gerçekleştirilen savaşla birlikte Amerikalı olmaya başladığı, bu sürecin federe yönetimlerin federal yönetim karşısında bağımsızlık iddiasının federal yönetim lehine reddedildiği iç savaşla tamamlandığı söylenebilir. Böylece birisi İngiliz yönetimini diğeri de yerel ayrılıkçılığı dışlayan iki savaşla Amerikan ulusu oluşturulmuştur. Halbuki, İngilizlere karşı bağımsızlık iddiasının gelişimi ve savaş sonunda federasyona geçişin tarihçesi hatırlandığında, başlangıçta Kıta Avrupası'ndaki anlamıyla bir ulusu tespit edebilmek mümkün değildir. Savaşta deneyimlenen silah arkadaşlığının da katkısıyla ulusal bütünlük ve yurttaşlık gelişim göstermiştir¹⁵⁶. Benzer tespit Fransız devrimi bakımından da geçerlidir. Devrimin birbirine düşman farklı unsurları arasındaki çekişmelere rağmen Avrupa genelinde monarşilere karşı verilen savaş, Fransız ulusunun ve devrimci mirasa sahip çıkan yurttaşlık bilincinin oluşumunu sağlamıştır. Savaşın getirdiği ulusal birlikteliğe bir diğer örnek de Türk devrimidir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında işgalci güçlere karşı gerçekleştirilen savaşla yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ve bunun yurttaşlık

¹⁵⁵ Amerika'da yurttaşlığa geçmek isteyen göçmenlerin önüne askerlik hizmeti seçeneği sunulmaktadır. Bu şekilde yurttaşlığa geçiş kolaylaştırılmaktadır. Matthew Gutmann, "Kuzey ve Güney Amerika'da Zorunlu Askerlik, Vicdani Red ve Demokratik Yurttaşlık", Çeviren: Balam Nedim Kenter, **Çarklardaki Kum: Vicdani Red: Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Yayına Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 165-184, 168, 172-173; Bailey, "Askerlik İş: Amerika Birleşik Devletleri Tam Gönüllü Kuvvetleri", 583. Fransız devriminde henüz aktif yurttaşlık ayrıcalıkları sürmekteyken, asker ihtiyacının karşılanabilmesi için gönüllü askerlik hizmetine giren diğer kesimlerden kişilere aktif yurttaşlık verilmekteydi. Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 67.

¹⁵⁶ Öyle ki bu uluslaşma süreci "el yordamıyla" ifadesiyle nitelendirilebilmektedir. Belge, **Militarist Modernleşme**, s. 56-57.

bilincinin temeli atılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk de yurttaşlık eğitimi kitabında savaşın bu işlevine açıkça atıf yapmaktadır¹⁵⁷.

Düzenli ulusal ordu, savaşın sona ermesiyle birlikte dağılmadığında, zorunlu askerlik hizmeti kurumunun bulunduğu ülkelerde silah arkadaşlığı yoluyla ulusal bütünlüğün sağlanması işlevini sürdürmektedir. Bunda daha önce savaş koşullarına hazırlayıcı işlevine değinilen kışla yaşamı, birlikte yaşama tecrübesi sunmakla, önemli bir rol oynamaktadır. Hiç şüphesiz barış döneminde yatılı okula dönen kışlada subaylar, en yetkili eğiticiler olarak yurttaşlık bilincinin gelişimini temin edecektir¹⁵⁸.

XIX. yüzyılda sınıf çatışmaları şiddetlendiğinde, bilhassa ordunun okul işlevinin daha yoğun dile getirildiği Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde, işçi sınıfının, ulusal barışı tehdit etmemesi için zorunlu askerlik hizmeti esnasında eğitilmesi gündeme gelmiştir¹⁵⁹. Daha sonra değinileceği üzere belirli kişilerin sakıncalı yurttaşlar olarak görülüp silahsızlandırılması eğilimi bulunmakla birlikte, her halükarda bunların da temel yurttaşlık eğitimini almalarının ve ulusal barışı koruma adına disiplin altına alınmalarının gerekliliği göz ardı edilmemiştir. Bu nedenle, askerlik mesleğine layık görülmeyen, er olduğunda dahi silah kullanma ve

¹⁵⁷ Atatürk, **Yurttaşlık Bilgileri**, s. 23. Dahası, Atatürk, Türk ulusunun oluşumunu, tarih boyunca sürekli savaş halinde olmayla açıklamaktadır. **A.e.**, s. 22-23.

¹⁵⁸ Forrest, **The Legacy of the French Revolutionary Wars**, s. 159. İç Hizmet Kanunu m. 41'e göre, "erbaş ve erlere askerliğe ait bilgilerden başka okuyup yazmak, yurt ve hayata ait genel kültür bilgileri de öğretilir". Dahası (m. 39/1), "Silahlı Kuvvetlerde askeri eğitim ile beraber ahlak ve maneviyatın yükseltilmesine ve milli duyguların kuvvetlendirilmesine bilhassa itina olunur". Kanun (m. 39/2) bu görevi şöyle somutlaştırmaktadır: "Cumhuriyete sadakat, vatanını sevmek, iyi ahlaklı olmak, üste itaat, hizmetin yapılmasında sebat ve gayret, cesaret ve atılganlık, icabında hayatını hiçe saymak, bütün silah arkadaşları ile iyi geçinmek, birbirlerine yardım, intizam severlik, yapılması men edilen şeylerden kaçınmak, sıhhatini korumak, sır saklamak her askerin esas vazifesidir". Henüz Osmanlı İmparatorluğu döneminde, orduda komutan olarak görev yapmakta bulunan Ali Rahmi Bey'in Fransızca'dan çevirdiği metinlerden oluşan broşürde, bu eğitici işleve atıf yapılmaktadır. Ali Rahmi, *Orduda Terbiye, Maneviye ve Ruhiye* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaa ve Cilt-i Osmani Şirketi, 1325/1909), s. 2-3'e atıfla Aydın, "Toplumsal Militarizasyonu", s. 35-36. Türk ordusunda zorunlu askerlik hizmeti kapsamında orduya dahil olan erlere verilen yurttaşlık eğitimleri hakkında yakın tarihli veriler için Bkz.: Haydar Pekdoğan, **Askerliğin Bireyin Toplumsallaşması Üzerine Etkileri: Bir Saha Araştırması**, Ankara, Adalet Yayınevi, 2019, s. 100-125. Bu eğitimlerin yurttaşlar üzerindeki etkisini ölçmeye yönelik, Adıyaman İl Jandarma Komutanlığı'nda 2010 ve 2011 yıllarında gerçekleştirilen anket çalışması ve sonuçları için ayrıca Bkz.: **A.e.**, s. 127-267.

¹⁵⁹ Fransa'da Prusya yenilgisi sonrasında tecrübe edilen iç savaş ortamı, toplumun farklı kesimlerini kaynaştıracak zorunlu askerlik hizmeti kurumunun yeniden kurumsallaştırılması lehinde dayanak olarak gösterilmiştir. Forrest, **The Legacy of the French Revolutionary Wars**, s. 137-138.

diğer tehlikeli yetileri öğrenmesi beklenmeyen kişiler bile ordunun bu yurttaşlık eğitimi işlevinin muhatabı olabilmektedir.

2.2.2.2. Askerlik Hizmeti Hakkı ve Sınırlandırılması

Düzenli ulusal orduların tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte, yurttaş kabul edilerek ulusal barış kapsamına alınan herkes, ulus devletin koruyucusu durumuna gelmiştir. Böylelikle asker olmak eskisi gibi üst sosyal sınıflara hasredilmiş statü olmaktan çıkmış ve silahlanma ve savaşa katılma devletin belirlediği çerçevede tüm yurttaşlara açık hale gelmiştir¹⁶⁰. Bu nedenle askerlik hizmetinin zorunluluk boyutuyla yükümlülük olmasının yanında bir de gönüllülük boyutuyla hak olması söz konusudur.

Amerikan ve Fransız devrimi süreçlerinde yürütülen savaşlarda, öncelikle gönüllü devrimci milis orduları ve sonra bunların çekirdeğini oluşturduğu yeni düzenli ulusal ordular görülmektedir. Zorunlu askerlik hizmetinin kurumsallaşmasından önce, bilhassa devrimci saikle, yurttaşların gönüllülüğü esası uygulanmıştır. İşte henüz bu noktadan başlanarak, devrimci milis ordularının oluşturulmasında burjuvanın ağırlığı hissedilmektedir. Fransa örneğinde devrim radikalleşmeden önce, yasal düzenlemelerle milis ordularına girişle aktif yurttaşlık arasında kurulan bağlantı da bunu desteklemektedir¹⁶¹. Böylelikle savaşa katılabilmek, asker olabilmek, belirli ölçüde ayrıcalıklı konumda olmayı gerektirmektedir. Diğerlerinin silahlandırılmaması veya en azından kontrol altında tutulması devrimde öncü rol üstlenen burjuvanın kaygılarını gidermektedir. İngiliz devrimi sürecinde tecrübe edilen radikal akımlar sonraki devrimci nesillere ders olmuştur. Sonradan *Jakobenlerin* döneminde dışarıya karşı savaş daha ciddi boyuta

¹⁶⁰ Aydın, “Toplumun Militarizasyonu”, s. 26. Öyle ki Karl Marx ve Friedrich Engels, zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğünün demokrasinin gelişimine yaptığı katkıyı vurgulamakta, Engels daha da ileri giderek, bu gelişmeyi genel oy hakkıyla kıyaslamaktadır. Sigmund Neumann, Mark von Hagen, “Engels ve Marx: Devrim, Savaş ve Ordu”, **Modern Strateji: Machiavelli’den Nükleer Çağa**, Derleyen: Peter Paret, Çeviren: Doruk Can Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 291-312, 309.

¹⁶¹ Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 49-50; Hippler, “Fransız Ordusu, 1789-1914”, s. 409-410. Devrim sonrası Hollanda örneğinde de kent yurttaşı olabilecek seviyede ekonomik gücü olanlarla sınırlı milis hakkı ve yükümlülüğü bulunmaktadır. La Court kardeşler, ticari çıkarlara dayalı savunma savaşında sadece ticarete dayalı serveti bulunanların komutası altında diğerlerinin savaşa katılabileceğini savunmaktadır. Weststeijn, **Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age**, s. 163-165.

ulaşınca, milis orduları ve düzenli ordunun birleştirilmesi süreciyle bu tarz düzenlemeler uygulamadaki önemini iyice yitirmiştir¹⁶².

Amerika’da devrimden sonra düzenli ulusal ordu dağıtılsa da özellikle federal yönetimin gerekli gereksiz ordu toplaması ihtimali karşısında federe yönetimlere güvence olması amacıyla, Haklar Bildirisi’yle anayasaya yapılan ikinci ekte, milis orduları oluşturma hakkı açıkça düzenlenmiştir¹⁶³. Öyle ki Amerikan Yüksek Mahkemesi bu anayasal güvencenin zamanla federe yönetimler karşısında dahi bireysel silahlanmayı koruyacak kadar radikal¹⁶⁴ yorumlanabilecek hale geldiğini kabul ederek, yurttaşların silahlanmasını daha geniş biçimde korumuştur¹⁶⁵. Böylece federal veya federe herhangi bir seviyede yöneticilerin yurttaşları silahsızlandırarak kendi düzenli orduları karşısında savunmasız bırakması önlenmiş olmaktadır¹⁶⁶. Mahkeme, hükmünde İngiliz Haklar Bildirisi’ndeki (m. 7)¹⁶⁷ Protestanların silah

¹⁶² Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 73-76; Hippler, “Fransız Ordusu, 1789-1914”, s. 411-412. Antik Roma’da askerlik yapabilmek için belirli seviyede ekonomik güce sahip olunması gerektiğinden daha önce bahsedilmişti. Burada da askerlik için gerekli asgari servet seviyesi, Roma’nın genişlemesi sürecinde, nüfus yoğunluğundan kaynaklanan yoksulluğun ve savaşlardan kaynaklanan asker ihtiyacının artmasıyla birlikte düşürülmüştür. Luuk de Ligt, “Roman Manpower and Recruitment During the Middle Republic”, **A Companion to the Roman Army**, Edited by Paul Erdkamp, Blackwell Companions to the Ancient World, Malden, Oxford, Victoria, Blackwell Publishing, 2007, s. 114-131, 124-127.

¹⁶³ Amerikalıların federe düzeydeki anayasal belgelerinde daha erken tarihte bu hakka yer verilmiştir. Cornell, **A Well-Regulated Militia**, s. 16-25.

¹⁶⁴ XIX. yüzyılda bu hakkı köleleri de içerecek biçimde her insanın hakkı olarak gören ve bir nevi bireysel devrim hakkına ulaşan radikal yorumlar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: **A.e.**, s. 152-157.

¹⁶⁵ Federal yönetim altındaki **District of Columbia**’da evde silah bulundurmaya ilişkin sınırlandırıcı düzenlemelere karşı yapılan başvuruda Mahkeme, ikinci eki bireysel silah kullanımı hakkını içerecek biçimde geniş yorumlayarak uygulamış ve anayasal hakkın ihlaline hükmetmiştir. *District of Columbia et al. v. Heller*, No. 07-290, Decided June 26, 2008, **United States Reports**, Volume 554, October Term 2007, s. 570-723, 573-592, 635. Yargıç Stevens, karşı oy yazısında ikinci ekin amacının federe yönetimlerin federal yönetimle egemenliği paylaşmasının sağlanması olduğunu belirtmektedir ve ikinci ekin herhangi bir bireysel hak getirmediğini, bunun milis ordularına ilişkin askeri hak ve yükümlülük düzenlemesi olduğunu savunmaktadır. **A.e.**, s. 645, 651-652.

¹⁶⁶ Mahkeme’ye göre ikinci ekte sadece federe yönetimler bünyesindeki kolektif milis ordularının oluşturulması korunuyor olsaydı, yönetimler yasal düzenlemelerle dışladıkları kişileri silahsızlandırabilir ve bunlar üzerinde baskı uygulayabilirdi. **A.e.**, s. 600. Şunu da hatırlatmak gerekir ki XX. yüzyılın başından itibaren yasal düzenlemelerle, federal yönetimin milislere ilişkin yetkileri artmış ve daha merkezi bir sistem oluşturulmaya başlanmıştır. Cornell, **A Well-Regulated Militia**, s. 196.

¹⁶⁷ Barış döneminde düzenli ordu oluşturmaya ilişkin m. 6’yı takip eden düzenlemeye göre, “Protestan inancına bağlı tebaa, kendilerini savunmak üzere, kendi koşullarına uygun olarak ve yasayla cevaz verildiği biçimde silah taşıyabilir”. Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, s. 254.

kullanma hakkına da atıf yaparak¹⁶⁸, ikinci ekteki hakkın tarihsel dayanağını koloni dönemine kadar geriye götürmüştür¹⁶⁹. İngilizlerin Kral'a karşı güvence olarak getirdiği bu hak, Amerikalılar tarafından da İngiliz düzenli ordusuna karşı devrim sürecinde kullanılmış ve monarşilerin, yani merkezi siyasi iktidarın düzenli ordularına karşı duyulan kuşkunun devamı olarak merkezi federal yönetime karşı da muhafaza edilmiştir. Kıta Avrupası'nın düzenli orduya yaklaşımının farklı olması nedeniyle böyle bir hak söz konusu olmamıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi¹⁷⁰ yargı organı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de önüne gelen olaylarda, bireysel silah kullanımıyla ilgili başvurularda özel yaşamın korunması hakkını uygulamakta ve Sözleşme'ye taraf devletlerin bu konuda yeknesak uygulamasının bulunmaması ve kamu güvenliğiyle ilgili meselenin bulunması gerekçeleriyle devletlerin oldukça geniş takdir marjına sahip olduğunu belirtmektedir¹⁷¹. Avrupa'da, Amerika'daki gibi bir tarihsel gelişim süreci olmadığından, evrimci yorumla dahi olsa bireysel silahlanma hakkının özel olarak korunmasına imkan sağlayacak bir zemin bulunmamaktadır. Mesele sadece kamu düzeninin sağlanması ekseninde tartışılmaktadır.

¹⁶⁸ *District of Columbia et al. v. Heller*, s. 592-594. Mahkeme'ye göre bağımsızlık savaşı da bu hakka dayanılarak meşrulaştırılmaktadır (s. 594-595).

¹⁶⁹ Aslında bunu henüz bağımsızlıktan önceki kargaşalıklar esnasında, İngiliz valiye yönelttikleri dilekçede **Boston** halkı dile getirmektedir. Buna göre, İngiliz Haklar Bildirisi ve yine İngiliz hukuk düzeni ürünü yerel milis yasaları, topluma silahlanma ve kendilerini savunma hakkını vermektedir. Cornell, **A Well-Regulated Militia**, s. 11-12.

¹⁷⁰ Tam adıyla İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Koruma Sözleşmesi, Avrupa Konseyi tarafından hazırlanarak 4 Kasım 1950'de kabul edilmiş ve 3 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözleşme ve buna ek Protokol No. 1, onaylanmalarına ilişkin 10 Mart 1954 tarihli ve 6366 sayılı yasa ve Türkçe resmi çeviriyle birlikte, 19 Mart 1954 tarihli ve 8662 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Sözleşme, Türkiye bakımından 18 Mayıs 1954 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözleşme'yi köklü biçimde değiştiren ve 11 Mayıs 1994'te kabul edilip, 1 Kasım 1998'de yürürlüğe giren Protokol No. 11, 22 Mayıs 1997 tarihli ve 22996 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 14 Mayıs 1997 tarihli ve 4255 sayılı onaylanmanın uygun bulunmasına dair yasanın ardından, 30 Mayıs 1997 tarihli ve 97/9506 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'nın eki olarak, Türkçe resmi çevirisiyle birlikte, 20 Haziran 1997 tarihli ve 23025 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Protokol, Türkiye bakımından 1 Kasım 1998 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku Belgeleri**, I. Cilt: Bölgesel Sistemler, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2010, s. 5-6 (Bundan sonra **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri I** olarak anılacaktır).

¹⁷¹ *Bocek v. Republique Tchèque*, Requete No. 49474/99, Troisieme Section, Decision, 10 Octobre 2000, en Droit, para. 2; *T.G. v. Croatia*, Application No. 39701/14, Second Section, Judgment, 11 July 2017, para. 61. Atıf yapılan son kararda Mahkeme, somut olayda kişinin silah ruhsatının yenilenmemesi kararına karşı başvurduğu idari yargı yolunda yeterli savunma imkanlarına sahip olmamasını gerekçe göstererek, adil yargılanma hakkı ihlaline hükmetmiştir (para. 62-67).

2.2.2.2.1. Yurttaşlıktan Dışlananlar

Askerlik hizmetinin hak boyutunu daha iyi gözlemleyebilmek için bu hakkın öznesi olmaktan kesinlikle dışlananlara ve hakkı sınırlandırılanlara bakmak faydalı olacaktır.

Yurttaşlıktan dışlananlar hiçbir biçimde ulusal bütünlüğün unsuru sayılmadıklarından, askerlik hizmeti yapmalarının ulusal savunmaya katkıdan çok zarar vereceği düşünülmektedir. Bunlar toplum içerisindeki güvenilmez, dışlanmış topluluklar veya monarşilerin düzenli ordularındaki gibi dışarıdan getirilen yabancılardır. Dini, siyasi veya ırksal ayrımcılıkla yurttaşlığın dışında bırakılanların silah tutabilecek hale gelmesi, kamu düzenine, ulusal barış ortamına tehdit oluşturabilecektir. Ulusal barışın dışında tutulanlar, ulusal barışın korunmasında rol oynayamazlar.

Hollanda ve İngiliz devrimlerinde, devrimci Protestanların Katoliklere karşı ayrımcılık teşkil eden düzenlemeleri ve uygulamaları, yurttaşlıktan dışlananların kimler olduğuna ilişkin ilk örneklerden birisini oluşturmaktadır. İngiliz örneğinde, askeri amaçlarla değil sadece kendisini savunmak için dahi olsa silah taşıma, Katolikler için anayasal düzeyde yasaklanmıştır. Daha önce sözü edilen Haklar Bildirisi düzenlemesiyle, XVII. yüzyıl boyunca yaşanan çatışmalardan nihai devrimle galip çıkan Protestanlar, kendi barışlarını tesis ederek, buna tehdit oluşturabilecek Katolikleri dışarıda bırakmaktadır¹⁷².

Amerikan örneğinde iç savaşa kadarki süreçte yerlilerin ve siyah kölelerin yurttaşlıktan dışlanması sıra dışı bir durum değildir. Meselenin anayasal ve yasal düzlemde daha yoğun tartışma konusu olduğu dönem, iç savaşa birlikte kölelik karşıtı federal yönetimin galip gelmesi sonrasıdır¹⁷³. Bu dönemde özellikle özgürleşmiş siyahilerin silahsızlandırılmasına ilişkin düzenlemeler dikkat

¹⁷² Kendini savunma için silah taşımının ötesinde, askerlik hizmeti bakımından da önceleri Protestan olmayanlar dışarıda bırakılmaktaydı. İngilizlerin sömürgecilikle dünyanın dört bir tarafında askeri operasyonlara girişmesi, orduda Katolik İrlandalı askerlerin de bulunmasını gerektirmiştir. Bununla birlikte Protestan olmak, subaylık için öncelik sağlamaktadır. Leonhard, “Ulus İnşası, Savaş Deneyimleri ve Avrupa Modelleri”, s. 503-504.

¹⁷³ Anayasaya on üçüncü ekle, 1865 yılında kölelik kaldırılmış ancak özgürleşen siyahilerin hukuki durumu belirsiz kalmıştır. Cornell, *A Well-Regulated Militia*, s. 168.

çekmektedir¹⁷⁴. Yakın dönemde Amerikan Yüksek Mahkemesi tarafından ikinci ek bakımından da uygulanabilir olduğuna kesin biçimde hükmedilen, anayasaya yapılan on dördüncü ekle, federe yönetimlerin Haklar Bildirisi'ndeki hak ve özgürlükleri dikkate almakla yükümlü olduğu ortaya koyulmuştur¹⁷⁵. Böylece iç savaş sonrasında da bazı federe yönetimlerce siyah kişilere karşı yöneltilmeye devam eden, bunları makbul olmayan yurttaş konumuna düşürmeye çalışan, silahsızlandırma gibi eylem ve işlemler anayasal düzene aykırı hale getirilmiştir¹⁷⁶. Amerikan iç savaşı sonrasında, siyahların yurttaşlığa kabulü sürecinde yaşanan kamu hukuku sorunlarının temelinde silahlanma meselesinin yer alması¹⁷⁷, askerlik hizmetinin hak oluşuna delil teşkil etmektedir¹⁷⁸. Burada bir örneğe daha yer vermek gerekmektedir. Silahlanmaya ilişkin ayrımcı mevzuatta siyahlar lehine dönüşüm yaşanırken dahi yerli toplulukların vergilendirmeden muaf olmaları gerekçesiyle dışarıda bırakılması¹⁷⁹, yurttaşlığın temel yükümlülüklerinden olan vergilendirmeye Amerikan yurttaşlığının temel haklarından silahlanma arasında kurulan karşılıklılık ilişkisini göstermektedir.

Fransız devrimi sürecinden verilecek yurttaşlıktan dışlama örneği, ulus devletin doğasına uygun biçimde, günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Monarşi döneminden kalma düzenli orduda yabancı kişilerden oluşan birlikler bulunmaktadır. Bu tür birliklerin dağıtılması yoluyla Fransız düzenli ulusal ordusu oluşturulmaya çalışılmıştır¹⁸⁰. Öyle ki Fransız örneğini takip eden Prusyalılar da diğer Alman

¹⁷⁴ A.e., s. 168-169.

¹⁷⁵ *McDonald et al. v. City of Chicago, Illinois, et al.*, No. 08-1521, Decided June 28, 2010, **United States Reports**, Volume 561, October Term 2009, s. 742-944, 750, 791. Mahkeme'ye göre ikinci ek, bireysel silahlanma hakkını koruyacak biçimde geniş yorumlandığından, on dördüncü ek kapsamına girerek federe yönetimleri de bağlamaktadır (s. 786-787).

¹⁷⁶ A.e., s. 770-778.

¹⁷⁷ Mahkeme, daha önce sözü edilen ikinci ekin kapsamını belirlediği hükmünde, siyahilerin silahsızlandırılması karşıtlarının anayasal dayanak olarak ikinci eke atıf yaptıklarına dikkat çekmektedir. *District of Columbia et al. v. Heller*, s. 614-616.

¹⁷⁸ Bugün gönüllülük esasıyla oluşturulan Amerikan düzenli ordusunda, sivil alanda iş bulmakta zorlanan siyahi yurttaşların sayısı giderek artmaktadır. Bailey, "Amerika Birleşik Devletleri Tam Gönüllü Kuvvetleri", s. 569-570.

¹⁷⁹ 1866 tarihli **Civil Rights Act** (Medeni Haklar Yasası) ile başka ulusal bütüne dahil olan yabancılar ve vergilendirilmeyen yerliler hariç herkesin hukuk önünde eşit yurttaşlar olduğu açıkça kabul edilmiştir. Cornell, **A Well-Regulated Militia**, s. 170.

¹⁸⁰ Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 92-93.

krallıkları ve prensliklerinin yurttaşlarını dahi dışlayacak kadar ileri giden uygulamalara başvurmuştur¹⁸¹. Bundan sonra düzenli ulusal ordularda görev yapmak, ilgili ulusun unsuru yurttaşlara özgü bir haktır.

Dini ayrımcılıkla yurttaşlıktan dışlanmaya, Dünya Savaşları döneminde görülen uç bir durum olarak, Adolf Hitler yönetimindeki Almanya’da, Yahudilerin subay veya er seviyesinde her türlü askerlik hizmetinden dışlanması örnek gösterilebilir¹⁸². Hukuki düzenlemeyle, açıkça Yahudilerin askerlik hizmeti hakkına sahip olmadığı belirtilmekte, dahası bunun gerekçesi de Yahudilerin askerliğe layık olmaması şeklinde ifade edilmektedir¹⁸³.

2.2.2.2.2. Sakıncalı Yurttaşlar

Yurttaşlıktan kesin olarak dışlanan ve hiçbir biçimde askerlik hizmetine dahil edilmeyen kategorilerin önemli bir kısmı bugün tarihe karışmıştır. Ancak devletler hala ulusal bütün içerisinde tehdit unsuru olarak gördüğü belirli kişi ve toplulukları sakıncalı yurttaş nitelendirmesiyle silahlanma ve askerlik hizmeti bakımından sınırlandırıcı uygulamalara tabi tutabilmektedir. Burada ayrıntısına girilmeyecek olan, askerlik mesleği mensuplarının seçilmesinde sakıncalı görülen kişilerin dışarıda bırakılması, askerlik mesleğinin ulusal barışın korunmasındaki hayati işlevi göz önünde bulundurulduğunda görece makul bir tercihtir. Ancak buna ek olarak genel askerlik hizmeti hakkının sınırlandırılmasında bazen hukuki gerekçelerden çok hükümetin siyasi nitelendirmeleri veya askeri bürokrasinin anayasal sivil yönetimden ayrı kendi nitelendirmeleri devreye girebilmektedir¹⁸⁴. Burada zorunlu askerlik

¹⁸¹ A.e., s. 176.

¹⁸² Bröckling, *Disiplin*, s. 322-323.

¹⁸³ A.e., s. 323.

¹⁸⁴ Yakın döneme kadar yürürlükte olan, 9 Temmuz 1927 tarihli ve 628 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 16 Haziran 1927 tarihli ve 1076 sayılı Yedek Subaylar ve Yedek Askeri Memurlar Kanunu m. 3/b’ye göre, “dört yıl ve daha fazla süreli fakülte, akademi, yüksekokul ve enstitüler ile Milli Eğitim Bakanlığınca bunların dengi olduğu kabul edilen yurt dışı öğrenim kurumu mezunu olup da Türk Silahlı Kuvvetleri Sağlık Yeteneği Yönetmeliğine göre askerliğe elverişli olanlar”, askerliklerini yedek subay olarak yapabilirler (bu düzenleme, 12 Kasım 1980 tarihli ve 2338 sayılı yasayla değiştirilerek son halini almıştır; 1927’deki ilk halinde, dönemin eğitim olanakları daha kısıtlı olduğu için “her sene yapılan son yoklama neticesinde sağlam veya sakat asker edilenlerden orta ve tam devreli lise ve muadilleri ile yüksek ve talî derecedeki meslek mektepleri, tüccar kaptan ve çarkçı: mektebi ve muadil mekteplerden ve Darülfünundan mezun bulunanlar” bakımından yedek subaylık imkanı getirilmektedir). Bu koşulları sağlayanlardan kendi istekleriyle veya ihtiyaç duyulandan fazla

hizmeti kapsamında askere alınan ama diğer askerlerden ayrı muameleye tabi tutulan

yükümlü bulunması nedeniyle yedek subaylık yapmayanlar, diğer erlere göre daha kısa dönemde er veya erbaş olarak yükümlülüklerini yerine getirebilmektedir (21 Temmuz 1999 tarihli ve 4414 sayılı yasayla Askerlik Kanunu m. 5'e eklenilen ikinci fıkra). Belirli bir eğitim seviyesinde olanlara getirilen bu imkan sakıncalı yurttaşlar için geçerli değildir. Bunlar yedek subay olamayacaklar kategorisine dahildir ve askerliklerini, Askerlik Kanunu m. 5/1'deki yedek subay olma yeterliliği bulunmayan erler için uygulanan, uzun dönemde yapmak zorundadır (Yedek Subaylar ve Yedek Askeri Memurlar Kanunu m. 8). Sözü edilen yasal düzenleme üç kategoriyi içermektedir. "Türk Silahlı Kuvvetlerinde subaylıktan çıkarmayı gerektiren bir suçtan mahkûm olanlar", "kamu hizmetlerinden müebbeten yasaklı olanlar" ve "hileli müflis olduğu ilan edilenler", başka bir işleme gerek kalmaksızın yedek subaylık hakkını yitirmektedir. "Disiplinsizlik ve ahlaki durumları sebebiyle yedek subay çıkarılması uygun görülmeyenler" ile "Türk Silahlı Kuvvetlerinin manevi şahsiyetine gölge düşüren veya askerliğin şeref ve haysiyetiyle bağdaşmayacak eylemlerde bulunanlar ile tutum ve davranışlarıyla yasa dışı siyasi, yıkıcı, bölücü ideolojik görüşü benimsemiş olduğu anlaşılanlar", yedek subaylık eğitimi aşamasındayken ilgili yönetmelik çerçevesinde işletilecek süreç sonunda disiplin kurulu işlemleriyle yedek subaylık hakkını yitirmektedir. Son olarak yedek subaylık eğitimi sürecinde başarısız olanlar da aynı akıbete uğrayacaktır. 29 Kasım 1983 tarihli ve 2962 sayılı yasayla değiştirilerek son halini alan düzenlemenin 1927 yılındaki ilk halindeyse, "Askerî Ceza Kanununda yazılı tardı müstelzim mahkûmiyeti olmamak", "esbabı namus ve haysiyetten olmak", "sivil mekteplerin herhangi birinden süihalden dolayı tardedilmemiş bulunmak" ve "mezun bulunduğu mektebin askerî tedris ve talimi ile tavgiz edilenler tarafından ihtiyat zabiti (yani yedek subay/bu çalışmanın yazarının açıklamasıdır) olabileceği tasdik edilmek" koşulları sayılmaktadır. Askeri Yüksek İdare Mahkemesi 2. Dairesi, 9 Temmuz 1985 tarihli (Karar No. 985/A125 EK) hükmünde, herhangi bir kuruluşa üye olmayıp, olsa dahi yasa dışı bir faaliyette bulunmayan, ülkücü siyasi görüşe sahip olduğunu açıkça beyan eden kişinin "tutum ve davranışlarıyla yasa dışı siyasi, yıkıcı, bölücü ideolojik görüşü benimsemiş olduğu anlaşılanlar" kapsamında görülemeyeceğini belirterek, yedek subay okulundan çıkarılması işlemini iptal etmiştir. Aynı Mahkeme 24 Aralık 1985 tarihli (Karar No. 85/223221 EK) bir diğer hükmünde, daha önceden aldığı hapis cezası af yasasıyla ortadan kaldırılan ve ardından Kürdistan İşçi Partisi'ne yönelik operasyonlar kapsamında bir süre tutuklu kalsa da beraat eden kişinin yedek subay okulundan çıkarılmasını, cezalara ilişkin af yasalarının açıkça belirtilmedikçe idari işleme etkisi olmayacağına yönelik Askeri Yüksek İdare Mahkemesi Genel Kurulu'nun 24 Ocak 1977 tarihli (Esas No. 1976/1, Karar No. 1977/1) içtihadı birleştirme hükmüne atıfla ve burada yapılan değerlendirmenin cezai yargılamayla aynı olmadığını tekrarlayarak hukuka uygun bulmuştur. Mahkeme, 21 Mart 2000 tarihli (Esas No. 1999/91, Karar No. 2000/344) hükmünde, komutanın kendisinin onaylamadığı herhangi bir yayının okunmasını ve bulundurulmasını yasakladığı emre aykırı hareket ederek, hangi ölçüte göre sakıncalı olduğunun tespit edildiği bu çalışmanın yazarınca anlaşılamayan, gazete ve şiir kasetleri nedeniyle kişinin yedek subay okulundan çıkarılmasına yönelik işlemi hukuka uygun bulmuştur. Mahkeme, 16 Temmuz 2001 tarihli (Esas No. 2001/9, Karar No. 2001/613) başka bir hükmünde de hangi ölçütlerle kişilerin "tutum ve davranışlarıyla yasa dışı siyasi, yıkıcı, bölücü ideolojik görüşü benimsemiş olduğu anlaşılanlar" kapsamına gireceğini açıkça tartışmamıştır. 2019 yılında yürürlüğe girerek, burada sözü edilen yasaların yerini alan Askeralma Kanunu'nda tüm erler için askerlik altı ay olarak düzenlenmiştir (m. 5/2). Dolayısıyla daha kısa süreli askerlik yapılabilmesi bakımından, yedek subay olma yeterliliğinin bir önemi kalmamıştır. İlk altı ay sonunda bir altı ay daha er, yedek subay veya yeni getirilen bir statü olarak yedek astsubay olarak askerlik hizmetine devam etmek için aranan koşullarsa mahkeme kararına dayanmayan suçlamalara göre işlem yapılmasını kolaylaştırmaktadır. Örneğin, ikinci altı ayda askerlik hizmetine devam etmek isteyenler için aranan koşullar arasında, "Milli Güvenlik Kurulunca devletin millî güvenliğine karşı faaliyette bulunduğu karar verilen yapı, oluşum veya gruplara ya da terör örgütlerine üyeliği, mensubiyeti veya iltisakı yahut bunlarla irtibatı bulunmamak" (m. 5/5(ç)) gibi hukuki olarak tanımlanması zor bir koşul da bulunmaktadır. Dahası, ikinci altı aylık dönemindeki askerlerin erken terhis edilmesine neden olan hususlardan birisi, "herhangi bir suç sebebiyle on günden fazla tutuklu" kalmaktır (m. 5/6(d)). Yedek subay veya yedek astsubay olmaya engel haller arasında, "süresine bakılmaksızın kamu hizmetlerinden yasaklı olanlar ile idari karar sonucu kamu hizmetlerinden çıkarılanlar" (m. 33/1(b)) da sayılmaktadır. Bunlar, eğitim durumları ne olursa olsun er statüsünde askerlik hizmetini yerine getirecektir.

yurttaşların hukuki durumuna değinilecektir.

Uğur Mumcu'nun 70'li yıllarda yaşadığı *sakıncalı piyade* deneyimini kamuoyuna aktarmasıyla¹⁸⁵ iyice alenileşen ve kökeni düzenli orduların ulusallaştığı ama ulusal bütünün unsuru yurttaşlar tanımlanırken yerleşik düzene tehdit oluşturduğu düşünülenlerin ayrıldığı döneme kadar geriye gitmektedir. Özellikle XIX. yüzyılda sosyalist hareketlerin kamu düzenine ve ulusal barışa tehdit olarak görülmesiyle birlikte, işçi sınıfından gelen erler diğer askerlerden ayrı muameleye tabi tutulmuştur. Sosyalist ve diğer tehlikeli düşüncelerin kışlada yayılmaması, bu düşüncede olanların elde ettikleri askeri yetileri kurulu düzene karşı kullanmaması ama bununla birlikte yurttaşlık eğitimine tabi tutulması gerekleri birlikte değerlendirildiğinde; en makul çözüm olarak zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğünün bunlar için de geçerli olması, dahası bu sürecin fırsata çevrilerek kamu düzenine tehdit oluşturmayacak yurttaşlar haline gelmelerinin sağlanması kabul görmüştür¹⁸⁶.

Osmanlı'da gayrimüslimlerin hukuki açıdan yurttaşlığa dahil edilmekle birlikte uygulamada askerlik hizmetinden muaf tutulduğu¹⁸⁷ dönemin ardından, II. Meşrutiyet'te, Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa uluslarının savaş hazırlıklarının da hız kazanmasıyla, gayrimüslimlerin fiili olarak askerlik hizmeti yükümlülüğünü yerine getirmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Bunlar askere alındıklarında diğer erlerden ayrı olarak silahlanmadan, geri hizmetlerde çalıştırılmıştır. Birinci Dünya

¹⁸⁵ Uğur Mumcu, *Sakıncalı Piyade*, 64. Baskı, Ankara, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, 2017. Mumcu'nun tecrübeleri incelendiğinde iki aşamalı mağduriyet yaşadığı görülmektedir. Öncelikle hukuk fakültesinde asistanken doktora eğitimi aşamasında askere alınan bir kişi olarak, yedek subay olma hakkını yitirmektedir. Askerlik hizmeti yükümlülüğünü eğitim seviyesi hiçe sayılarak yerine getirmek durumunda kalmıştır. *A.e.*, s. 83-89. Dahası, uygulamada farklı komutanların silah kullanma ve nöbet tutma gibi hususlarda farklı yaklaşımlarına muhatap olarak, ikinci aşamada, yani er olarak dahi askerlik hizmeti hakkının sınırlandırıldığı ve buna ek olarak ayrımcılığa maruz kaldığı görülmektedir. *A.e.*, s. 78-82, 89-91.

¹⁸⁶ Sosyal demokratlara yönelik Alman uygulaması için Bkz.: Bröckling, *Disiplin*, s. 225-227. Komünist devrim sonrasında Sovyetler'de, dini inancını dışa vuranlar, komünizme bağlılığından şüphe duyulanlar ve orduda kullanılan Rusça dilini anlama ve konuşmada sıkıntı yaşayan Rus olmayanlar, sakıncalı yurttaş muamelesine maruz kalarak inşaat ve ikmal birliklerine gönderilmektedir. Donnelly, "The Soviet Soldier", s. 104-105. Buna ek olarak, genelde Rus olmayan, Rusya dışındaki cumhuriyetlerden gelenler, evlerinden çok uzak bölgelere gönderilmektedir. Williams, *The Soviet Military*, s. 84-85.

¹⁸⁷ Beşikçi, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Hizmeti", s. 527-528.

Savaşı esnasında cephe gerisindeki ağır işlerde çalıştırılmış¹⁸⁸ ve kötü koşullarda yaşamlarını sürdürmeleri beklenmiştir¹⁸⁹. Bunların kuramsal açıdan ulusal bütünün unsuru oldukları iddiası doğrulanmaktadır. Ancak sakıncalı olabilecekleri şüphesiyle de silahlandırılmadan, ağır koşullarda çalıştırılmaları tercih edilmektedir.

Sakıncalı yurttaş kategorisine dahil olan ve kendilerine karşı ayrımcı uygulamaların hukuki dayanağı da açıkça düzenlenen belirli ağırlıkta suç işlemiş kişiler de burada zikredilmelidir. Bunlar önceden belirlenmiş dini, siyasi, ırksal veya başka türlü ayrımcı kategorilerle değil adil yargılanma sonucu kesin hükümle cezalandırılmış olma gibi makul gerekçelerle diğer erlerden ayrı muameleye tabi tutulabilmektedir¹⁹⁰. Ulusal barışı bozacak eylemlerinden dolayı cezalandırılmayı

¹⁸⁸ 1914 tarihli Askerlik Hizmeti Kanunu m. 34'te yapılan silahlı ve silahsız hizmet ayırımına dayanılarak, gayrimüslimler savaş koşullarında cephe gerisinde gereken her türlü işe koşuluyordu. Bunlara amele taburları denilmekteydi ve hem sakıncalı yurttaşlar denetim altında tutuluyor hem de devlet bunların emeğinden faydalanıyordu. Bunlarla birlikte hükümlüler ve savaş esirleri de çalıştırılmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için Bkz.: A.e., s. 544-548.

¹⁸⁹ A.e., s. 548-549.

¹⁹⁰ Yedek Subaylar ve Yedek Askeri Memurlar Kanunu'nda zikredilen, "Türk Silahlı Kuvvetlerinde subaylıktan çıkarmayı gerektiren bir suçtan mahkûm olanlar" kategorisine girenler; 15 Haziran 1930 tarihli ve 1520 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 22 Mayıs 1930 tarihli ve 1632 sayılı Askeri Ceza Kanunu m. 30'da somutlaştırılmaktadır. 2019 yılında yürürlüğe giren Askeralma Kanunu da Askeri Ceza Kanunu m. 30'a atıf yapmaktadır. Buna göre (ilgili yasal düzenlemenin 22 Mart 2000 tarihli ve 4551 sayılı yasayla değiştirilmiş güncel haliyle), "taksirli suçlardan verilen cezalar hariç olmak üzere ölüm, ağır hapis, bir seneden fazla hapis cezası ile hükümlülük" ve "Devletin şahsiyetine karşı işlenen suçlarla basit ve nitelikli zimmet, irtikap, rüşvet, hırsızlık, dolandırıcılık, sahtecilik, inancı kötüye kullanma, dolanlı iflas gibi yüz kızartıcı veya şeref ve haysiyeti kırıcı suçtan veya istimal ve istihlak kaçakçılığı hariç kaçakçılık, resmi ihale ve alım satımlara fesat karıştırma, Devlet sırlarını açığa vurma suçlarından biriyle hükümlülük" halinde, mahkeme hükmünde belirtilmesi dahi kendiliğinden askerlik mesleğinden çıkarılma cezası uygulanır. Aynı düzenlemeye göre, "taksirli suçlardan verilen cezalar hariç olmak üzere, askeri mahkemelerce üç aydan fazla hapis cezası ile birlikte" askerlik mesleğinden çıkarma cezası da uygulanabilir. Bu yasal düzenleme, sivil ceza hukukunda artık bulunmayan feri ceza örneğini oluşturmaktadır. Burada zikredilen "gibi yüz kızartıcı veya şeref ve haysiyeti kırıcı suçtan" ifadesi, "gibi" sözcüğünü ilgili maddede yazılı suçların sınırlı sayıldığı yönünde yorumlayan, Yargıtay, Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi ile askeri ceza öğretisi doğrultusunda anlaşılacaktır. Olgun Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, Güncellenmiş ve Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2016, s. 243-246. Bu düzenlemeye ek olarak, Askeri Ceza Kanunu ek m. 1'e göre "ticaret yapmak veya yaptırmak" ve "ticari ve sınai müesseselerde vazife kabul etmek" suçlarını tekrerrür edecek biçimde işleyenlere de aynı feri ceza kendiliğinden uygulanacaktır. Dahası, Askeri Ceza Kanunu m. 153'e göre, iffetsiz kişiyle evlenen veya evliliğe benzer şekilde birlikte yaşayanlar (m. 153/1) ile doğal olmayan ilişki yaşayanların (m. 153/2) askerlik mesleğinden çıkarılmasına asli ceza niteliğinde karar verilecektir. Zeynel T. Kangal, **Askeri Ceza Hukuku**, 2. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2012, s. 194-195. 16 Şubat 2013 tarihli ve 28561 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 31 Ocak 2013 tarihli ve 6413 sayılı Türk Silahlı Kuvvetleri Disiplin Kanunu (Bundan sonra Disiplin Kanunu olarak anılacaktır) m. 20'de askerlik mesleğinden ayırma cezası yaptırımı öngörülen disiplinsizlikler düzenlenmiştir. Bunlar arasında Askeri Ceza Kanunu m. 153'deki eylemlerin de bulunmasının m. 153'ün zimnen ilgası anlamına gelip gelmediği askeri yargının gündemine gelmiştir. Askeri Yargıtay Daireler Kurulu'nun

hak etmiş kişinin aynı ulusal düzlemde silahsızlandırılması görece daha makul bir tercihtir¹⁹¹.

2.2.3. Askeri Bürokrasi Kadrolarının Yetiştirilmesinde Farklılaşmış Askeri Eğitim Kurumları

Askeri bürokrasinin temel unsuru subayların askeri eğitim kurumlarında

29 Ocak 2015 tarihli (Esas No. 2014/118, Karar No. 2015/13) hükmüne göre, ceza ve disiplin işlerinin birbirinden bağımsız olması gerekçesiyle iki düzenleme de uygulanmaya devam edilecektir. Buna karşılık Askeri Yargıtay 4. Dairesi'nin 12 Mayıs 2015 tarihli (0377/0393) hükmüne göre, Disiplin Kanunu m. 20/1(g) ile disiplinsizlik olarak düzenlenen Askeri Ceza Kanunu m. 153/1 zımnen ilga edilmiştir ve ilgili davada sanığın beraatine hükmedilmelidir. Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 247-248, dipnot 28.

¹⁹¹ Suç işlediğinde çocuk olan kişinin durumu burada ayrıca ele alınmalıdır. Küçük yaşta suç işleyen kişilerin yetişkinlikte suç oluşturan davranışlarda bulunanlarla aynı muameleye tabi tutulması doğru olmayacaktır. Bu nedenle, 1 Haziran 2005 tarihli ve 25832 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 25 Mayıs 2005 tarihli ve 5352 sayılı Adli Sicil Kanunu m. 10/3'e göre, "onsekiz yaşından küçüklerle ilgili adli sicil ve arşiv kayıtları; ancak soruşturma ve kovuşturma kapsamında değerlendirilmek üzere Cumhuriyet başsavcılıkları, hâkim veya mahkemelerce istenebilir". Bunun benzeri bir düzenleme 15 yaşından küçük çocuklar bakımından, 21 Kasım 1979 tarihli ve 16816 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 7 Kasım 1979 tarihli ve 2253 sayılı mülga Çocuk Mahkemelerinin Kuruluşu, Görev ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun m. 34'de, yargılama işlerine ek olarak yasama meclisi üyesi olarak seçileceklerle ilişkin işler için yetkili seçim kurullarını da içerecek biçimde düzenlenmiş ve bunlar haricinde herhangi bir işlemde küçük yaştaki suçlara dair adli sicil kayıtlarına dayanılmayacağı açıkça belirtilmiştir. Askeri Yüksek İdare Mahkemesi 2. Dairesi, 15 Kasım 2001 tarihli (Esas No. 2001/345, Karar No. 2001/790) hükmünde, Çocuk Hakları Sözleşmesi m. 3/1'deki çocuğun en yüksek menfaatleri ilkesine ve m. 40/1'deki suç işleyen çocuğun topluma kazandırılacak biçimde yapıcı muameleye tabi tutulması gereğine atıfla; 12 yaşında işlediği hırsızlık suçu nedeniyle, yüksek öğrenimini tamamlayarak öğretmen olmasına rağmen, er olarak uzun dönem askere sevk edilen kişinin iptal istemini kabul etmiştir. Mahkeme'ye göre, küçük yaştaki suçlara ilişkin veriler, sınırlı sayılan işlerin dışında yok hükmündedir. 11 Ocak 2003 tarihli ve 24990 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 2 Ocak 2003 tarihli ve 4778 sayılı yasayla çocukların adli sicil kaydına ilişkin düzenleme yürürlükten kaldırılmıştır. Bunun yerine, 29 Kasım 1990 tarihli ve 20710 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 22 Kasım 1990 tarihli ve 3682 sayılı mülga Adli Sicil Kanunu m. 5'e eklenen fıkıyla, benzer düzenleme 18 yaşın altındaki tüm çocukları kapsayacak biçimde getirilmiştir. Bu nedenle, 15 ile 18 yaş arası dönemde işlenen suçların adli sicil durumu, askeri yargıda ayrıca tartışma konusu oluşturmuştur. Askeri Yüksek İdare Mahkemesi 2. Dairesi, 11 Kasım 2003 tarihli (Esas No. 2003/220, Karar No. 2003/827) hükmünde, hırsızlık suçunu işlediği tarihte 18 yaşından küçük olan ancak askere sevk edildiğinde çocukların adli sicil kaydına ilişkin yaş sınırını 18'e çıkaran yasa henüz yürürlüğe girmemiş bulunan ziraat fakültesi mezunu kişinin askere kısa dönem er olarak sevkinin tadil edilerek uzun dönem er statüsüne geçirilmesini hukuka uygun bulmuştur. Mahkeme üyeleri Osman Şimşek ve Serdar Aksoy çoğunluğun aksi yönde görüş bildirmiştir. Diğer bir olaydaysa aynı Mahkeme, 9 Aralık 2003 tarihli (Esas No. 2003/333, Karar No. 2003/892) hükmünde, 18 yaşından küçükken PKK terör örgütüne bilerek ve isteyerek yardım ve yataklık etmek suçunu işleyen ve hukuk fakültesi mezunu olan kişinin uzun dönem er olarak askere sevk işlemini, yaş sınırını 18'e çıkaran yasanın yürürlüğe girmesinden önceki tarihte gerçekleşmesine rağmen, hukuka aykırı bularak iptal etmiştir. Mahkeme üyeleri Metin Şahin ve H. Tuğrul Dinç, idari işlemlerin hukuka uygunluğunun tesis edildikleri dönemde yürürlükte olan yasal dayanaklara göre belirleneceğini gerekçe göstererek aksi yönde görüş bildirmiştir. Sonuç olarak, sonradan yürürlüğe giren yasayla, 15 ile 18 yaş arasında suç işlemiş kişilerin adli sicil kaydının yok hükmünde sayılarak yedek subaylık hakkının ve bundan kaynaklanan kısa dönem askerlik hakkının devam etmesi, askeri yargı tarafından kabul edilmiştir.

yetiştirilmesi, düzenli ulusal orduların tarih sahnesine çıkması öncesinde monarşilerin düzenli orduları döneminde gündeme gelmiştir¹⁹². Ancak bu dönemde henüz feodal askeri sınıfın yerini alan askerlik mesleği mensubu modern subaylar söz konusu olmadığından, bugünkü anlamıyla subaylar yetiştirmek üzere modern eğitim sisteminin unsuru olarak görevini ifa eden askeri eğitim kurumları, düzenli ulusal ordularla birlikte gelişmiştir¹⁹³. Hiç şüphesiz, özellikle geçmişin izlerini en yoğun biçimde üzerinde taşıyan kara kuvvetleri bakımından, askeri eğitim kurumlarının daha önceki örneklerden etkilenmesi mümkünse de düzenli ulusal ordularla birlikte geçilen yeni aşamada, yeni eğitim kurumları ortaya çıkmıştır.

2.2.3.1. Savaş Teşkilatının Oluşturulması İçin Askeri Eğitim Kurumlarına Duyulan İhtiyaç

Modern toplumun düzenli orduları, düzenli ulusal ordular, mesleki faaliyet olarak askerlik görevini ifa edecek subayların yetiştirilmesi için bilimsel ve teknolojik gelişmelerle sivil eğitim alanındaki gelişmelere paralel olarak askeri eğitim sisteminin oluşturulmasına ihtiyaç duymuştur. Yeni ateşli silahlar ve toplarla birlikte teknik bilginin askeri meselelerde önem kazandığı monarşi orduları döneminden başlanarak askeri eğitim kurumları oluşturulmaya çalışılması da göstermektedir ki artık askerlerden ve özellikle komuta kademesindekilerden sadece kas gücü ve kişisel ahlaki yetilere dayalı bir kahramanlıktan fazlası beklenmektedir. Buna bir de ulus devletin yurttaşlarının kamusal eğitime ilişkin gelişmeler eklendiğinde hem askeri alanda hem de bunu destekleyen diğer bilimsel ve teknik alanlarda eğitim sahibi subaylar düzenli ulusal orduların komutanları olarak tarih sahnesinde yerini almaya başlayacaktır.

Askeri eğitim kurumları oluşturmada Avrupa örneklerini takip eden, hatta

¹⁹² Bunlar, aristokrat çocuklarını subaylığa hazırlayan feodal toplum ürünü kurumlar ya da gelişen savaş teknolojisine uyum sağlama adına teknik eğitim veren kurumlar olarak oluşturulmuştur. Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 32-34. Türk örneğinde de açılan ilk askeri eğitim kurumları, XVIII. yüzyılda, topçu, mühendis ve denizci yetiştirmek üzere teknik eğitim veren kurumlardır. M. Hikmet Bayar, **Askeri Okulların Tarihçeleri**, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 2009, s. 7-8.

¹⁹³ Prusya örneğinde, Fransız işgali sonrasında gerçekleştirilen askeri reformlar kapsamında, 1810 tarihinde eski askeri eğitim kurumlarının önemli bir kısmı kapatılarak, yeni okullar açılmıştır. Üst düzey askeri bürokrat yetiştirmek üzere en üst seviyede askeri eğitim kurumu olarak (harp akademisi) **Kriegsakademie** de bu dönemde kurulmuştur. Craig, **The Politics of the Prussian Army**, s. 45-46.

bunları kopyalamaya çalışan¹⁹⁴, Osmanlı İmparatorluğu ve sonrasında bundan kalan mirası devam ettiren Türkiye Cumhuriyeti askeri eğitim kurumlarına bakıldığında, askeri eğitimin ulus devlette üstlenebileceği işlevin ne kadar ileri gidebileceği görülecektir.

Türk örneğini daha iyi anlamak için önce Amerikan örneğine bakıldığında, Başkan Thomas Jefferson döneminde kurulan askeri eğitim kurumunun (*West Point*) tek işlevinin subay yetiştirmek olmadığı, bunun yanında yeni kurulan ulus devletin imar ve bayındırlık faaliyetlerini yürütecek mühendislik bilgisine sahip eğitilmiş nesillerin ülkeye kazandırılmaya çalışıldığı görülmektedir¹⁹⁵. Fransız örneğindeki benzer bir eğitim müfredatıyla¹⁹⁶, Prusya örneğindeki göre sivil eğitime daha yakın bir eğitim faaliyeti yürütülmekte ve böylece sadece askeri işlerde değil sivil işlerde de istihdam edilebilir iyi yetişmiş teknik eleman sağlanmaktadır. Sivil alana ilişkin, bilim ve tekniğe yönelik, derslerle askerliğe ilişkin dersler arasındaki dengede sivil alana kayma eğilimi gösterilmesinin gerekçesi sadece sivil ve asker yurttaşın farklılaşmasını sınırlandırmak¹⁹⁷ değil kamusal eğitim sisteminin henüz yeterince gelişmediği bir aşamada, askeri eğitim kurumlarının salt askeri gerekleri karşılamaktan öte bir anlam ifade etmesidir. Buna, teknolojinin sürekli gelişmesiyle

¹⁹⁴ Osmanlı'ya gelen askeri danışmanların sağladığı askeri eğitim yeterli olmayınca, 1830 yılında yurtdışına askeri öğrenci gönderme ve askeri alanda yazılmış eserleri çevirme gibi çözümlere başvurulmuştur. Adem Ölmez, **Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler: 1826-1918**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2017, s. 119 (Bundan sonra *Alaylılar ve Mektepliler* olarak anılacaktır). 1857'de Paris'te, Osmanlı askeri ve sivil bürokrasi mensuplarını yetiştirecek, *L'Ecole Imperiale Ottomane (Mekteb-i Osmani)* kurulmuştur. Bu okul kapatıldıktan sonra, yerine 1868 yılında *Mekteb-i Sultani* veya bugünkü adıyla *Galatasaray Lisesi* açılmıştır. A.e., s. 165-167.

¹⁹⁵ Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 283-286; Watson, **Military Education**, s. 1. *West Point*'i takip ederek sivil eğitimle birlikte askeri eğitim de vermekte olan *American Literary, Scientific, and Military Academy* (bugünkü adıyla *Norwich University*) 1820'de kurulmuştur. Bunların yanında faaliyetini sürdüren federe düzeydeki askeri eğitim kurumları, *Virginia Military Institute* 1839'da, *Citadel* (veya *Military College of South Carolina*) 1842'de kurulmuştur. Denizcilerin eğitimi için de 1845 yılında *Naval Academy* oluşturulmuştur. Watson, **Military Education**, s. 2-3.

¹⁹⁶ *West Point*'in ilk müdürlerinden Sylvanus Thayer'in döneminde (1817-1833), Fransız *L'Ecole Polytechnique* örnek alınarak hazırlanan müfredat, sonraki yıllarda da belirleyici olmuştur. Volker Franke, **Preparing for Peace: Military Identity, Value Orientations, and Professional Military Education**, Westport/Connecticut, London, Praeger, 1999, s. 69 (Bundan sonra *Preparing for Peace* olarak anılacaktır).

¹⁹⁷ Prusya'daki gibi bir askeri eğitim sisteminin tercih edilmemesi ve 1837'de *West Point* hakkında soruşturma yürütülmesi için kurulan Kongre komitesinin, bu kurumun askeri kast oluşturma riskine vurgu yaparak kapatılmasını önermesi, Amerikan askeri eğitim sisteminde askeri yönün ağırlık kazanmamasının ardında yatan gerekçelerden birisini açığa çıkartmaktadır. Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 294.

birlikte askerliğin de giderek daha fazla teknik bilgi birikimi gerektirmesi eklendiğinde, askeri eğitim kurumlarından sadece silahlı çatışmaları planlamak ve bunları uygulamakla sınırlı bir eğitimi içermesinin beklenilemeyeceği ortadadır.

Amerikan askeri eğitim kurumlarının tarihi işlevine bakıldıktan sonra Osmanlı'ya dönülecek olursa, burada da başlangıçta Fransız modelinin örnek alındığı görülmektedir¹⁹⁸. Daha önce belirtildiği üzere, bu model, sivil ve askeri eğitimin farklılaşmasını belirli ölçüde sınırlandırmaktadır ve salt askeri işlerle ilgili olmayan teknik derslere de askeri eğitim müfredatında genişçe yer vermektedir. Bu nedenle, Alman askeri danışmanların ağırlığının hissedildiği XIX. yüzyılın son çeyreğinde askeri eğitim kurumları müfredatında köklü bir değişikliğe gidilerek, askerlikle doğrudan bağlantılı derslerin ağırlığı artırılmıştır¹⁹⁹. Amerika'da olduğu gibi uygulamada Türk askeri öğrenciler de eğitimlerini tamamladıktan sonra çeşitli gerekçelerle sivil alanda çalışmaya devam edebilmektedir. Modern askeri eğitim kurumlarından mezun subaylarla, sayıları daha fazla olan ve askerlik görevini ifa ederek ordunun içerisinde kendiliğinden yetişen alaylı subaylar arasındaki çekişmeler, bu eğilimi kuvvetlendirmiştir²⁰⁰.

Buraya kadar anlatılanlar, bugünkü yüksek öğretim seviyesine tekabül eden mesleki eğitim faaliyetini yürüten askeri eğitim kurumları bakımından geçerlidir. Avrupa ve Amerika örneklerinde de esas olarak askeri eğitim bu seviyede verilmektedir. İstisnai olarak, asker çocukları ve özellikle şehit ve gazi çocukları için açılan ve askeri okullara geçişte kendilerine ayrıcalık tanınan bugünkü lise seviyesinde eğitim kurumları bulunmakla birlikte, temel eğitimin yurttaşa verilmesi sivil eğitim kurumlarının uhdesinde bulunmaktadır²⁰¹. İşte bu noktada, Osmanlı'da

¹⁹⁸ Bayar, **Askeri Okulların Tarihçeleri**, s. 15.

¹⁹⁹ Osmanlı askeri eğitiminde önemli reformlar gerçekleştiren Von der Goltz, teorik eğitimin ağırlıkta olmasını eleştirerek sahada talimlerle pekiştirilecek askeri eğitim sistemini savunmaktadır. Kış, **Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü**, s. 114. Bunun yanında, Alman askeri eğitim sistemini Türkiye'ye getirerek, müfredatta askerlik dışı derslerin ağırlığını dengelemeye çalışmıştır. A.e., s. 116-118, 133-135. Amerika'da da iç savaş sonrasında, Alman örneğine yaklaşan bir eğilimle, askeri konuların daha ağırlıklı olduğu eğitim sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 343-351.

²⁰⁰ Ölmez, **Alaylılar ve Mektepliler**, s. 164-165.

²⁰¹ Erken dönemde Prusya, Fransız ve İngiliz örneklerinde askeri eğitim sistemine öğrenci alımı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Huntington, **Asker ve Devlet**, s. 54-62.

sivil eğitim sisteminin yetersizliği, daha farklı bir askeri eğitim sistemi modeli oluşmasına neden olmuştur²⁰². Yüksek öğretim seviyesinde askeri eğitim kurumu oluşturulduğunda²⁰³, buna girebilecek yeterlilikte eğitilmiş çocuğun bulunması gerekmektedir ki layıkıyla modern askeri eğitim verilebilsin²⁰⁴. Osmanlı modernleşmesinin sancılı ve yavaş gelişimi göz önünde bulundurulduğunda, medrese çıkışlı çocukların yeterli temel eğitimi almadan mesleki eğitime hazır olması düşünülemeyeceğinden; önce askeri eğitim kurumlarının kendi bünyesinde, sonrasında sivil ve askeri eğitime ilişkin reformlarla kademeli eğitime geçilmesi üzerine ayrıca oluşturulan, bugünkü ilk²⁰⁵ ve orta öğretim²⁰⁶ ile lise²⁰⁷ seviyesinde

²⁰² Avrupa’da henüz modern anlamda yaygın kamusal eğitimin olmadığı XVIII. yüzyılda, orduya küçük yaşlarda gönderilen aristokrat çocuklarının eğitim eksikliği, benzer bir ihtiyacı Osmanlı’dan yaklaşık yüz sene önce Prusya’da doğurmuştur. Craig, *The Politics of the Prussian Army*, s. 25-26.

²⁰³ *Mekteb-i Harbiye* veya daha güncel Türkçeyle, *Harp Okulu* 1834 yılında kurulmuştur. Bayar, *Askeri Okulların Tarihçeleri*, s. 13. *Mekteb-i Bahriye* veya *Deniz Harp Okulu* Tanzimat’tan sonra bu adla anılmakla birlikte, çok daha önceden kurulmuştur. A.e., s. 30-31. Sağlıkçı personel ihtiyacını gidermek üzere 1827 yılında, *Tıphane ve Cerrahane-i Amire* veya *Askeri Tıp Okulu* açılmıştır. A.e., s. 37. Aslında bu okulun *Cerrahane* kısmı 1832’de ayrıca açılmış ve 1836’da iki kurum birleştirilmiştir. Ölmez, *Alaylılar ve Mektepliler*, s. 91. Bu okulun kuruluşundan 40 sene sonra sivil tıp okulu açılabilmiştir. 1909 yılında askeri ve sivil tıp okulları aynı çatı altında birleştirilmiş, cumhuriyet döneminde kısa bir süre tekrar bağımsız askeri tıp okulu açılmışsa da 1933 ile 1980 arasında askeri sağlık personeli ihtiyacı sivil eğitim kurumlarından karşılanmıştır. 1980 yılında askeri tıp fakültesi kurularak sivil eğitim sisteminin dışına çıkılmıştır. Bayar, *Askeri Okulların Tarihçeleri*, s. 37-38. Osmanlı döneminde askeri tıp eğitimi hakkında bilgi için ayrıca Bkz.: Nil Sarı, “Osmanlı Devleti’nde Asker Hekimliği”, *Türk Askeri Kültürü: Hunlar’dan Günümüze*, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 680-717, 683-687. 1909 yılında askeri ve sivil tıp okulları birleştirildiğinde, askeri tıp eğitimi, ayrı bir idare altında, kendi yönetmeliğiyle yürütülmeye devam etmiştir. A.e., s. 687.

²⁰⁴ Kuruluş aşamasında, batı tarzı eğitim kurumu olarak kuşkuyla karşılanması nedeniyle *Harp Okulu*’na öğrenci bulunamaması üzerine, kimsesiz ve yetim çocuklar erken yaşlarda okula alınmıştır. Ölmez, *Alaylılar ve Mektepliler*, s. 130. Daha sonra askeri eğitim kurumlarının kamuoyundaki itibarı artmış, Abdulaziz’in çocukları Yusuf İzzeddin ve Nureddin’in 1864’te okula kaydolmasıyla bu eğilim pekişmiştir. Şehzadeler, kendilerine özel *Şehzadegan-ı Cihan Baht Sınıfı*’nda eğitim almıştır. A.e., s. 184-185.

²⁰⁵ En az ortaokul seviyesindeki askeri eğitim sisteminde ilkokul seviyesini de içerecek eğitim sağlandığı için askeri ilkokullar subaylar için değil astsubaylar için kurulmuştur. *Küçük Zabitan İptidai Mektepleri* veya *Astsubay İlkokulları*, 1909 gibi geç bir tarihte açılmıştır. Bayar, *Askeri Okulların Tarihçeleri*, s. 91. Cumhuriyet döneminde bir süre, Bursa Işıklar Askeri Lisesi ve Kuleli Askeri Lisesi bünyesinde askeri ilkokul eğitimi verilmiş ancak 1933’de bu sistem tarihe karışmıştır. A.e., s. 94.

²⁰⁶ Askeri ortaokulların (*rüşdiye*) kuruluş süreci hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: A.e., s. 79-82. En son kurum, 1964 yılında kapatılan *Selimiye Askeri Ortaokulu*’dur. A.e., s. 82.

²⁰⁷ Askeri liselerin (*idadi*) kuruluş süreci hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: A.e., s. 43-47. Denizcilerin eğitimi için de ayrıca lise seviyesinde eğitim kurumu oluşturulmuştur. A.e., s. 70. Dahası askeri tıp eğitimine öğrenci temini için askeri tıp lisesi kurulmuştur. Bu lise, 1909 yılında askeri ve sivil tıp okullarının birleştirilmesi sürecinde kapatılmıştır. A.e., s. 74-75.

eğitim veren, yeni askeri eğitim kurumları açılmıştır. Bunlardan lise seviyesinde eğitim verenler uzunca bir süre varlığını korumuştur. Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur ki okuma yazmadan başlanarak en temel eğitim faaliyeti dahi askeri eğitim kurumları vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir çünkü yeterli bir sivil eğitim sistemi bulunmamaktadır. Askeri bürokrasinin sivil bürokrasi görevleri üstlenmesinde olduğu gibi bir kez daha Osmanlı modernleşmesinin yeterli kaynaklara sahip olmaması nedeniyle kuraldan sapma gösteren uç bir durumla karşılaşmaktadır.

Subay seviyesinde askerleri yetiştiren askeri eğitim kurumları yanında, başarılı öğrencilerin devam ettiği daha yüksek seviyede eğitim veren kurumlar da bulunmaktadır. Böylece askeri bürokrasinin yüksek kademelerine gelmesi beklenen öğrencilere daha ileri seviyede eğitim olanağı sağlanmaktadır²⁰⁸.

Subaylarla erler arasında bir seviyede görev ifa edecek astsubayların yetiştirilmesi için de ayrıca askeri eğitim kurumları oluşturulabilmektedir²⁰⁹. Zorunlu askerlik hizmeti esnasında, farklılaşmış askeri sınıflarda görev alacak erler ya da zorunlu hizmet süresince astsubaylık veya yedek subaylık²¹⁰ görevi ifa edecek olanlar için de ayrıca eğitim faaliyetleri yürütülmektedir. Bunların eğitimi daha çok askeri birlikler içerisinde oluşturulan okullarda yürütülmektedir.

Düzenli ulusal ordunun oluşturulmasında askeri eğitim sisteminin önemine işaret eden bir örnek daha burada belirtilmelidir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında yürütülen Kurtuluş Savaşı esnasında Ankara hükümeti, özellikle İstanbul'un işgaliyle birlikte önemli bir darbe alan askeri eğitimi, kendi hakimiyet bölgesinde sürdürmeye

²⁰⁸ Daha önce sözü edilen Prusya *Harp Akademisi*, *Kriegsakademie* ve bunu takip eden Fransız ve İngiliz harp akademileri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Huntington, *Asker ve Devlet*, s. 67-71. Amerika'da da önce 1884 yılında *Naval War College*'in kurulmasıyla deniz kuvvetlerinde, ardından 1903 yılında Alman örneğine atıfla *Army War College*'in kurulmasıyla kara kuvvetlerinde üst düzey askeri bürokrasi kadrolarını yetiştirmek üzere daha yüksek seviyede eğitim kurumları oluşturulmuştur. Watson, *Military Education*, s. 4-5. Osmanlı'da 1848 yılında *Harp Okulu* bünyesinde *Erkan-ı Harbiye Mektebi* veya *Harp Akademisi* kurulmuştur. 1864'te ayrı bir *Deniz Harp Akademisi* açılmıştır. Bayar, *Askeri Okulların Tarihçeleri*, s. 167.

²⁰⁹ Ölmez, *Alaylılar ve Mektepliler*, s. 266. Türkiye'de astsubay yetiştiren askeri eğitim kurumları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Bayar, *Askeri Okulların Tarihçeleri*, s. 177-187.

²¹⁰ Yedek subayların eğitim gördüğü askeri eğitim kurumları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Bayar, *Askeri Okulların Tarihçeleri*, s. 153-157.

çalışmıştır²¹¹. Bu şekilde, İstanbul'dan gelen askeri öğrenciler ve diğer askerlerin düzenli ulusal ordunun subayları ve astsubayları olarak görev ifa etmesi sağlanmıştır²¹². Savaş esnasında ulaşılan bu geçici çözüm de göstermektedir ki eğitimin imkan dahilinde oluşunu sorgulatacak en zorlu koşullarda dahi eğitimsiz personelle modern savaşların yürütülmesi mümkün değildir. Düzenli ulusal ordu kurup, bunu savaş sahnesine sürebilmek için askeri eğitim kurumlarının varlığı zorunluluktur²¹³.

2.2.3.2. Savaş Teknolojisindeki Gelişmelerin Askeri Eğitime Etkisi

Modern askeri eğitim kurumlarının ilk müfredatlarından bu yana doğrudan askeri konularla ilgili olmayan derslerin de verildiği önceki başlıkta belirtilmişti. Kara kuvvetleri ve topçu sınıfı gibi düzenli ulusal ordulara monarşilerin düzenli ordularından miras kalan birliklere yönelik subay yetiştirilmesinde, askeri konuları içeren derslerde, sanayi ve teknolojiadaki gelişmelerle birlikte dönüşüm gerçekleşse de daha köklü dönüşüm deniz kuvvetlerinin ve hava kuvvetlerinin gelişimiyle birlikte yaşanmıştır.

Deniz savaşlarındaki teknolojik gelişmeler XIX. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuş ve Birinci Dünya Savaşı'nda da deniz kuvvetleri önemli bir yere sahip olmuştur. Bu nedenle henüz Dünya Savaşları öncesinde denizci askerlerin eğitimi için oluşturulan askeri eğitim kurumları bulunmaktadır. Birinci bölümde değinildiği üzere her ne kadar karacılar mutlak monarşi döneminden kalma

²¹¹ Ankara'da Abidin Paşa Köşkü'nde faaliyetini sürdüren, *Sınıfı Muhtelif Zabıt Namzetleri Talimgahı* veya diğer bir deyişle *Çeşitli Sınıflar Subay Adayı Talimgahı*, 1920 yılında açılmıştır. Bayar, *Askeri Okulların Tarihçeleri*, s. 18; Türkmen, "Ordulaşan Millet", s. 747. Aynı yıl içerisinde lise seviyesinde bir askeri eğitim kurumu Konya'da açılmıştır. Bayar, *Askeri Okulların Tarihçeleri*, s. 47. Savaş yıllarında Sarıkamış ve Konya'da birer askeri ortaokul da eğitim faaliyetini sürdürmüştür. A.e., s. 82.

²¹² Sözü edilen geçici eğitim kurumu açılmadan önce subay adayları, düzenli askeri birliklerde veya milis ordularında alaylı eğitimi almaktaydı. A.e., s. 19.

²¹³ Mustafa Kemal Atatürk'e göre askeri eğitim kurumlarında alınacak eğitim subayın yetkinliği için yeterli değildir. Orduda üstlenilecek görevler ve üstlerden öğrenilecekler yoluyla askeri eğitim devam etmektedir. Mustafa Kemal Atatürk, *Zabıt ve Kumandan ile Hasbihal*, İstanbul, Minber Matbaası, 1334 (1918), içinde, *Subay ve Komutan ile Söyleşi: Nuri Conker'in Subay ve Komutan Kitabı ile Birlikte*, Günümüz Türkçesine Aktaran: Emre Taylan, Cumhuriyet Gazetesi'nin Okurlarına Armağanıdır, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, t.y., s. 1-25, 10.

ayrıcalıklı konumunu korumaya çalışsa da denizciler özellikle Batı Avrupa’da önemli derecede itibar kazanmıştır. Askeri eğitim özelindeyse, gerek Fransa’da denizcilerin daha katı koşullarla seçilmesiyle beslenen seçkinci eğilimle İkinci Dünya Savaşı’na gelinene kadar karacılardan farklılaşması²¹⁴, gerekse Amerikan deniz kuvvetleri eğitim kurumlarının, İkinci Dünya Savaşı sonrasında farklı askeri kuvvetlerin eğitim kurumları arasında iş birliği oluşturulması çabalarına rağmen, kara kuvvetleri eğitim kurumlarıyla mesafesini korumaya çalışması²¹⁵ göstermektedir ki deniz kuvvetlerinin askeri eğitiminde kara kuvvetlerinin askeri eğitiminden farklılaşma eğilimi bulunmaktadır. Daha fazla bilimsel ve teknik eğitim ihtiyacı veya gemide uygulamalı eğitim gibi denizciliğin mahiyeti gereği farklı yaklaşım gerektiren hususlar bunun sebepleri arasında gösterilebilir.

Yeni teknoloji ürünü savaş araçları ortaya çıktığında, genellikle önce kara kuvvetleri bünyesinde bunlara ilişkin bürokratik yapılanma oluşturulmaktadır. Deniz kuvvetleri örneğindeki gibi karadan uzunca süre önce ayrılmış yeni bir savaş sahnesi söz konusu olmadıkça, mevcut kara orduları yapılanmasından köklü bir kopuşa gerek duyulmamaktadır²¹⁶. Tüfek teknolojisindeki gelişmeler veya tank gibi yeni bir tür kara ordusu savaş aracı üretiminde bu yaklaşım çok aykırı durmamaktadır²¹⁷. Oysa havacılık gibi Dünya Savaşları’yla birlikte gelişip yeni bir savaş sahnesini açan alanda da aynı tercihin yapılması, yenilikler karşısında öncelikle klasik kara ordusu yapılanması içerisinde çalışma yürütülmesi yönünde eğilimi açığa çıkartmaktadır²¹⁸.

²¹⁴ La Gorce, **The French Army**, s. 322-323.

²¹⁵ Watson, **Military Education**, s. 15.

²¹⁶ Köklü bir kopuş sonrasında yeniden uyumun sağlanabilmesi ayrıca çaba gerektirmektedir. Amerika’da Dünya Savaşları tecrübesiyle birlikte farklı savaş sahnelerinde operasyon icra edecek askerlerin eğitimine de önem vermeye başlanmıştır. Bu kapsamda ilk örneklerden birisi kara ve deniz sahasında görevini yerine getiren askerlerin eğitimi için 1919’da kurulan **Marine Corps Officers’ Training School**’dur. A.e., s. 5-6. İkinci Dünya Savaşı esnasında, farklı savaş sahnelerindeki görevler arasında uyum sağlama ihtiyacına cevap verecek **Army and Navy Staff College** 1943 yılında geçici olarak kurulmuş ve savaştan sonra bu tarz eğitimi sürekli hale getirerek kara, deniz ve hava kuvvetlerinin ortak operasyonlarına yönelik eğitim veren **Joined Forces Staff College** 1946 yılında oluşturulmuştur. A.e., s. 30-32.

²¹⁷ Türkiye Cumhuriyeti’nde hafif tanklara ilişkin ilk askeri eğitim faaliyeti, **Piyade Okul Komutanlığı** bünyesinde 1932 yılında teşkil edilen tank bölüğü vasıtasıyla yürütülmüştür. Bayar, **Askeri Okulların Tarihçeleri**, s. 100, 107.

²¹⁸ Sovyetler’de kara, deniz ve hava kuvvetleri yanında stratejik roket kuvvetleri ve hava savunma kuvvetleri bulunmaktadır. Böylece Dünya Savaşları sonrasında klasikleşen üçlü askeri yapılanmaya alternatif, yeni bir yapılanma oluşturulmuştur. Williams, **The Soviet Military**, s. xiv. Zorunlu askerlik

Amerikan hava kuvvetlerine subay yetiştirecek askeri eğitim kurumlarının, hava kuvvetlerinin kendisinin de kara kuvvetlerinden ayrıldığı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında karacılardan bağımsızlığını kazanması bu nedenle şaşırtıcı değildir²¹⁹.

Türk örneğine bakıldığında, Osmanlı'nın denizcilikteki güncel gelişmeleri takip ederek deniz kuvvetlerinde görev alacak subayların yetiştirilmesi işlevini üstlenecek askeri eğitim kurumları oluşturmaktan geri kalmadığı, havacılıktaki gelişmeleri de takip etmekte olduğu görülmektedir. Kurtuluş Savaşı esnasında deniz savaşlarına katılmayan ordunun bu yönde acil ihtiyacı bulunmamakla beraber, kara kuvvetlerinde görev alacak subayların yetiştirilmesinin yanında pilot yetiştirilmesi için de geçici çözüm olarak eğitim kurumları açıldığı belirtilmelidir²²⁰. Cumhuriyet döneminde de hava kuvvetleri için subay yetiştirilmesini sağlayacak askeri eğitim kurumları oluşturulmuştur²²¹. Kara, deniz ve hava kuvvetlerinin hepsi bakımından, yüksek öğretim seviyesine ek olarak lise seviyesinde de askeri eğitim kurumları varlığını uzun bir süre sürdürmüştür²²².

Savaş teknolojisinin askeri eğitime etkisi başlığı altında ele alınmakla birlikte aslında genel olarak askeri bürokrasiye etkisi tartışılabilir bir diğer mesele de kadınların subay olarak yetiştirilmesidir. Savaş teknolojisinin kas gücünü devre dışı bırakacak kadar gelişmesi ve böylece kadının kas gücü bakımından erkekten zayıf

hizmetini yerine getirmekte olan erlerden, en iyi eğitimlileri ve ideolojik açıdan en güvenilirleri, stratejik roket kuvvetlerinde görev almaktadır. Donnelly, "The Soviet Soldier", s. 104.

²¹⁹ 1947'de hava kuvvetlerinin kara kuvvetlerinden ayrılmasının ardından, 1955 yılında *Air Force Academy* kurulmuştur. Watson, *Military Education*, s. 9, 24.

²²⁰ 1922 yılında Konya'da, *Tayyare Mektebi* veya *Uçak Okulu* kurulmuştur. Bu okul aynı yıl içinde önce Adana'ya, sonra da İzmir'e nakledilmiştir. Bayar, *Askeri Okulların Tarihçeleri*, s. 147.

²²¹ Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk havacı subaylar, kara ve deniz kuvvetlerinden gelen subayların eğitimiyle sağlanmaktayken, 1951 yılında *Hava Harp Okulu* kurulmuştur. A.e., s. 35. Bunu 1957'de Manisa'da açılıp 1958'de İzmir'e taşınan *Askeri Hava Lisesi* takip etmiştir. A.e., s. 72. 1974 ile 2008 yılları arasında askeri eğitim sistemi kara kuvvetlerine bağlanmıştır. A.e., s. 73. *Hava Harp Akademisi* ise henüz 1937 yılında kurulmuştur. A.e., s. 168.

²²² 2016 yılındaki darbe girişiminin ardından askeri eğitim sistemi yeniden yapılandırılmıştır. Buna göre askeri eğitimde çatı kurum vazifesi görecek *Milli Savunma Üniversitesi*, Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak, 24 Kasım 2016 tarihli ve 29898 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 9 Kasım 2016 tarihli ve 6756 sayılı yasayla kurulmuştur (m. 5/1). Bu kurum bünyesinde, kurmay subay yetiştirmek ve lisansüstü eğitim vermek için kurulacak enstitüler, kara, deniz ve hava harp okulları, astsubay meslek yüksekokulları, yabancı diller yüksekokulları ve savunmayla ilgili diğer yüksekokullar bulunmaktadır (m. 5/2). Buna ek olarak, askeri tıp eğitim kurumu *Gülhane Askeri Tıp Akademisi*, sivil eğitim kurumu *Sağlık Bilimleri Üniversitesi*'ne devredilmiştir (m. 106/2).

olduğu yönündeki geleneksel argümanın da önemini yitirmesi, kadınlara askerlik mesleğinin yolunu açmıştır²²³. Bu gelişmenin Batı Avrupa’da zorunlu askerlik hizmeti yerine gönüllü iş ilişkisine dayalı yeni askeri yapılanma eğilimiyle²²⁴ birlikte yaşanması, kadınlara yükümlülük yüklenmeden askerlik hakkının verilmesini sağlamıştır²²⁵. Ancak kadınların subay olabilmesi, silahlı çatışmaya giren askeri görevler hariç tutularak, sınırlı biçimde kabul edilmiştir²²⁶. Bu nedenle askeri eğitim kurumlarına giren kadınlar²²⁷, ileride gelebilecekleri konumun sınırlı oluşunu dikkate almak durumunda kalacaktır. Bununla birlikte, Dünya Savaşları sonrasında sayısı ve askerlerin iş yükü içerisindeki oranı giderek artan barış operasyonlarında²²⁸, silahlı

²²³ Batı toplumlarının hava kuvvetlerinde kadınların fazla sayıda olması bunu doğrulamaktadır. Marina Nuciari, “Askeriyedeki Kadınlar: Entegrasyon için Sosyolojik Savlar”, **Askeri Sosyoloji: Handbook of the Sociology of the Military**, Editör: Giuseppe Caforio, Çeviri Editörleri: Zafer Uzun, Hakan Bayramlık, 2006 Springer Baskısından Çeviri, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, 2017, s. 279-297, 283-284 (Bundan sonra “Askeriyedeki Kadınlar” olarak anılacaktır). Sovyetler’de de İkinci Dünya Savaşı esnasında kadın askerler keskin nişancı ve pilot olarak görev yapmıştır. Donnelly, “The Soviet Soldier”, s. 124.

²²⁴ Bu eğilimin Türkiye Cumhuriyeti’ne yansıması hakkında ayrıntılı tartışma için Bkz.: Celal Işıklar, “Günümüz Türkiye’inde Ordunun Askeralma Sisteminin Korunması Meselesi ve Milli Devlet (Ulus Devlet) Anlayışı ile İlgisi”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XII, Sa. 1-2, 2008, s. 797-821, 806-817.

²²⁵ Amerika örneği için Bkz.: Bailey, “Amerika Birleşik Devletleri Tam Gönüllü Kuvvetleri”, s. 572; Watson, **Military Education**, s. 11-12. Genel olarak Amerika ve Avrupa ülkelerinden oluşan askeri ittifak olarak Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü (veya yaygın olarak kullanılan İngilizce kısaltmasıyla NATO) bakımından aynı tespit için Bkz.: Nuciari, “Askeriyedeki Kadınlar”, s. 284.

²²⁶ Bailey, “Amerika Birleşik Devletleri Tam Gönüllü Kuvvetleri”, s. 571-572; Watson, **Military Education**, s. 12; Nuciari, “Askeriyedeki Kadınlar”, s. 284-285; Donnelly, “The Soviet Soldier”, s. 124. 10 Ağustos 1967 tarihli ve 12670 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 27 Temmuz 1967 tarihli ve 926 sayılı Türk Silahlı Kuvvetleri Personel Kanunu geçici m. 6’da kadın subayların yeniden sınıflandırılması düzenlenmiştir (Bundan sonra Personel Kanunu olarak anılacaktır). Buna göre, “...muharip sınıf kadın subaylar, yardımcı sınıflardan birine geçirilmek üzere yeniden sınıflandırılırlar” ancak havacılar söz konusu olduğunda “kadın subaylar, uçuculuk kabiliyetlerini muhafaza ettikleri sürece yeniden sınıflandırılmazlar”.

²²⁷ Türkiye Cumhuriyeti’nde de 1992 yılından itibaren kadınlar **Kara Harp Okulu**’na girebilmektedir. Bayar, **Askeri Okulların Tarihçeleri**, s. 22. **Hava Harp Okulu**, 1960 ile 1992 arasındaki dönem haricinde kadın öğrenci almaktadır. A.e., s. 36.

²²⁸ Birleşmiş Milletler tarafından yürütülen barışı koruma (*peacekeeping*), barışı sağlama (*peacemaking*) ve barışı zorla uygulama (*peace enforcement*) operasyonları hakkında bilgi için Bkz.: Tütüncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, s. 34-40; Pazarcı, **Uluslararası Hukuk**, s. 439-441, 539; Chandra Lekha Sriram, Olga Martin-Ortega, Johanna Herman, **War, Conflict and Human Rights: Theory and Practice**, London, New York, Routledge, 2010, s. 23-25 (Bundan sonra **War, Conflict and Human Rights** olarak anılacaktır); Yücel, **Barış Hakkı**, s. 199-226. İlk barış operasyonu 1948 yılında İsrail ve Araplar arasındaki savaşta gerçekleştirilmiştir ve soğuk savaş sonrasında sayısı artmıştır. Franke, **Preparing for Peace**, s. 40.

çatışmaya girmeden yürütülen görevlerde²²⁹ kadınların da yer bulabilmesi, yeni askeri yapılanmaların gelişimi doğrultusunda kadınların önemsiz sayılamayacak görevler üstlenebilmesinin önünü açmaktadır²³⁰.

2.2.3.3. Farklılaşmış Askeri Eğitimin Sivil Yurttaşlardan Ayrılmış Askeri Sınıf Üretme Riski

Feodal toplumun askeri sınıfının yerini alan modern meslek mensubu subayların, aldıkları askeri eğitimin ve üstlendikleri güvenliği sağlama görevinin ulusal barışı korumada yaşamsal öneme sahip olması nedeniyle, zamanla sivil yurttaşlar karşısında üstünlük iddiasında bulunmasına, dahası yeni bir tür askeri aristokrasi düzenini inşa etmesi riskine yönelik bir söylem, fazla hayalci veya spekülatif olmaktan uzaktır²³¹. Birinci bölümde sözü edilen Türk örneğindeki gibi askeri bürokrasinin sivil yönetimi ele alıp yeni anayasal yönetime geçişi sağlaması veya Prusya monarşisiyle kendisini özdeşleştirerek toplumun geri kalanına göre üstün olma iddiasını sürdüren aristokrat subayların mirasçılarının Almanları sürüklediği militarist toplum ve yönetim anlayışı, sivil toplumdan farklılaşmış askeri sınıf oluşumu riskine delil olarak gösterilebilir.

Askeri eğitim süreci, kendiliğinden, sivil alandakinden farklılaşmış²³² bir yaşam tarzı ve görev anlayışını geleceğin subaylarına aşılamaktadır. Askerlik mesleğinin, kelimenin tam anlamıyla, ölüm kalım meseleleriyle ilgili olması ve geçmişten gelen geleneksel disiplin anlayışına sahip olması bunu gerektirmektedir²³³.

²²⁹ Barışı koruma operasyonlarında daha çok kolluk yetkileri kullanılmaktadır ve muhtemel çatışma tarafları karşısında tarafsızlık ve en son çare olarak kuvvete başvurma esasları geçerlidir. Franke, **Preparing for Peace**, s. 41-42. Barışı zorlama görevlerindeyse uluslararası silahlı çatışmalar boyutunda olmasa da silahlı çatışmayı da içeren faaliyetler yürütülmektedir. A.e., s. 42-43.

²³⁰ Kadınların ve siyahların Somali'deki barış operasyonunda daha insancıl bir yaklaşımla hareket ettiği gözlemlenmiştir. Bu da ordudaki ırk, cinsiyet ve diğer geleneksel ayrımcılıkları dışarıda bırakan çoğulcu askeri yapılanmanın barış operasyonlarında faydalı olacağı sonucunu vermektedir. Nuciari, "Askeriyedeki Kadınlar", s. 297.

²³¹ Fransız devrimi öncesinde (1780) J. Servan, henüz ergenlik çağındaki çocukların askeri eğitime alınması gerektiğini savunurken, askeri eğitimin belirli ölçüde toplumun geri kalanından farklılaşmayı gerektirdiğini de açıkça belirtmektedir. Hippler, **Citizens, Soldiers and National Armies**, s. 42.

²³² Modern toplumda uzmanlaşmayla birlikte farklılaşma sadece askeri işlerle sınırlı değil genel olarak gözlenen bir olgudur. Topuzkanamış, **Hukuk ve Disiplin**, s. 30-31.

²³³ Ordunun en hassas kurumlar arasında bulunması, buraya temin edilecek subayların seçiminde titiz olunmasını meşrulaştırmaktadır. Öyle ki askeri eğitim kurumlarına girişte kişinin ve ailesinin ayrıntılı

Düzenli ordulara karşı mesafeli Amerikan düşüncesine rağmen, Amerikan askeri eğitim kurumlarında da ilk aşamada subay adaylarının²³⁴ ağır kışla koşullarında disiplin altına alındığı, sivil yaşamdaki alışkanlıklardan arındırılıp yeni bir yaşam tarzına uyumlu hale getirildikleri belirtilmelidir²³⁵. Öyleyse Prusya ordusunun geleneksel çok sert disiplin uygulamalarıyla²³⁶ sınırlı olmadan, genel olarak askeri eğitimin belirli ölçüde sertlik barındırdığı ve askeri disiplinin sivil eğitimdekinden farklı ele alındığı söylenebilir. Bu da subay olma yolunda ilerleyen gençlerin henüz ilk aşamada sivil yurttaşlardan farklılaştırıldığı anlamına gelmektedir.

Doğası gereği sivil eğitimden farklılaşmış askeri eğitimin, toplum içerisinde ayrı bir toplum oluşturacak kadar farklılaşarak ulusal barışı tehdit eder hale gelmemesi için anayasal yönetim altında belirli ölçüde sivil alanla ilişkisinin kurulması gerekmektedir. Bilimsel ve teknik konulara ilişkin derslerde sivil eğitimcilerin yer alması, askeri ve sivil eğitim kurumları arasında iş birliğine dayalı ilişki kurulması ve bunlar arasında ortak standartlar geliştirilmesi, güncel Amerikan örneğinde gözlenen çözümler arasında sayılabilir²³⁷.

İngiliz örneğinde Dünya Savaşları'na kadar görülen bir diğer çözüm de

bir incelemeden geçmesi veya üst düzey kamu görevlerinde bulunanların referansının aranması gibi diğer meslekler bakımından ağır görülebilecek uygulamalar Amerika ve Avrupa örneklerinde bulunmaktadır. Giuseppe Caforio, "Subay Eğitim Sistemi", **Askeri Sosyoloji: Handbook of the Sociology of the Military**, Editör: Giuseppe Caforio, Çeviri Editörleri: Zafer Uzun, Hakan Bayramlık, 2006 Springer Baskısından Çeviri, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, 2017, s. 255-278, 257.

²³⁴ Amerikan askeri eğitim kurumu *West Point*'de, öğrenciler sıradan askerler olarak değil emir veren, komutan konumuna gelmeye layık kişiler olarak yetiştirilmektedir. Franke, **Preparing for Peace**, s. 71.

²³⁵ A.e., s. 73-74. Bu durum, uzunca bir süre sıkı emir komuta altında yetişen öğrencilerin mezun olduklarında sosyal ve pratik becerilerinin sivil öğrencilerden geri kalmasına neden olabilmektedir. Martin L. Cook, "Ethics Education, Ethics Training, and Character Development: Who "Owns" Ethics in the US Air Force Academy?", **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 57-65, 61.

²³⁶ Şüphesiz alt sınıflardan gelen erler söz konusu olduğunda, disiplin en sert görünümüne ulaşmaktadır. Prusya'da subaylar ve astsubaylar tarafından erlere uygulanan şiddet örnekleri için Bkz.: Bröckling, **Disiplin**, s. 103-105.

²³⁷ Watson, **Military Education**, s. 16-17, 23. Dahası, bu sistemde farklı askeri kuvvetlerden (kara, deniz, hava) ve sivil alandan gelen öğrencileri buluşturarak ulusal savunma alanında karma eğitim veren kurumlar da oluşturulmuştur. 1946'da kurulan ve daha önce sözü edilen savaş sanayisine ilişkin eğitim kurumuyla (*Industrial College*) birlikte 1976 yılında bir nevi çatı kurum olarak oluşturulan *National Defense University* bünyesine dahil edilen *National War College* bunun ilk örneklerindedir. A.e., s. 9, 12-13.

toplumda yaygın kabul gören dini yaşam tarzının ve değerlerin askeri eğitim kurumlarında subay adaylarına kazandırılması²³⁸ ve böylece sivil yurttaşlarla askerler arasında din gibi çok güçlü bir geleneksel bağın oluşturulmasıdır²³⁹. Osmanlı da II. Abdulhamid döneminde benzer uygulamalara başvurmuş²⁴⁰, zorunlu olarak cemaatle namaz kılma gibi dini uygulamalar gerçekleştirilmiştir²⁴¹. Burada da amaçlanan Avrupa tarzında eğitim²⁴² veren kurumlarda yetişen subayların yerel dini gelenekle bağlantısını koparmamaktır.

Dünya Savaşları sonrasının Fransız ve Alman örneklerine bakıldığında, kötü anılardan dolayı itibarı zedelenmiş ordunun toplumla bağlantısının ulusal ordu ve yurttaş asker kurumlarının önemine vurgu yapılarak yeniden tesis edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Fransa’da devrimci ve cumhuriyetçi tarih anlayışının sivil eğitimde ulusal savaş politikasını benimsetme işlevine daha önce değinilmişti. Aynı dönemde, askerliğin yanında zorunlu askerlik hizmetini yerine getiren erlerin eğitimi görevini de üstlenecek subayların askeri tarih eğitimi, cumhuriyetçi tarih anlatımıyla birlikte yurttaşlık eğitimi halini almaktadır²⁴³. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra tekrar toplumla arasında mesafe oluşan orduda, yüksek askeri bürokrasi mensupları tarafından 1998-1999 tarihlerinde hazırlanan ve kısaca yeşil kitap (*green book*) olarak adlandırılan raporla soruna çözüm üretilmeye

²³⁸ Genel olarak İngiliz askeri tarihinde ve özel olarak askeri eğitim kurumu *Royal Military Academy Sandhurst* tarihinde din, askerlerin ve öğrencilerin yaşamında merkezi konumda olmuştur. Öyle ki *Sandhurst*’de uzunca bir süre ibadetlere katılım zorunlu tutulmuştur. Stephen Deakin, “Education in an Ethos at the Royal Military Academy Sandhurst”, *Ethics Education in the Military*, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 15-29, 17-19, 22-23.

²³⁹ XIX. yüzyıl boyunca gelişen Hristiyan İngiliz askeri algısı, düzenli orduya mesafeli yaklaşım gösteren geleneksel İngiliz düşüncesinde dönüşüme neden olmuştur. Leonhard, “Ulus İnşası, Savaş Deneyimleri ve Avrupa Modelleri”, s. 506-507.

²⁴⁰ Abdulaziz döneminde, 1864 yılında, Bulgar, Rum ve Ermeni ileri gelenlerin çocuklarından 40’ı *Harp Okulu*’na alınmıştır. Kış, *Osmanlı Ordusunda Alman Eklü*, s. 98. II. Abdulhamid, benzer uygulamaların kendi döneminde devam etmesine izin vermemiştir. *A.e.*, s. 104.

²⁴¹ II. Abdulhamid döneminde, eğitimde dine ilişkin ders ve uygulamaların ağırlığı artırılmıştır. Ölmez, *Alaylılar ve Mektepliler*, s. 209, 220, 222-223.

²⁴² 1843’te *Harp Okulu*’ndaki Arapça ve Farsça dersleri müfredattan çıkarılarak Fransızcanın ağırlığı artırılmıştır. *A.e.*, s. 153.

²⁴³ Forrest, *The Legacy of the French Revolutionary Wars*, s. 169-175.

çalışılmıştır²⁴⁴. Askeri eğitim sürecinde, Fransızların tarihi mirasına uygun olarak, demokratik ulusun sorumluluk sahibi yurttaş askerleri vurgusu yapılmaktadır²⁴⁵. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Almanya'da 1955 yılında kurulan yeni ordunun askeri eğitiminde de demokratik ulusun yurttaş askerlerine vurgu yapılmaktadır²⁴⁶.

Sovyetler örneğinde, Marxist ideoloji çerçevesinde yürütülen propaganda faaliyetinin sivil eğitimden başlanarak orduda da devam ettirildiği hatırlatılmalıdır. Böylece Sovyet ordusunda görev yapan subaylar, Komünist Parti çatısı altında, işçi sınıfından farklılaşmadan, bunun evrensel sınıf mücadelesinin önemli bir unsuru olarak askeri görevlerini ifa etmektedir²⁴⁷.

Farklı zaman ve mekanlardan bu örnekler göstermektedir ki toplumlar, tarihi, dini ve siyasi mirasa atıfla veya eğitim bilimi çerçevesinde ulaşılan çözümlerle, bir şekilde askeri eğitim kurumlarının ve genelde ordularının ulusal barışı tehdit eder boyutta sivil toplumdan uzaklaşmasını önlemeye çalışmaktadır.

Askeri eğitimde, ulusal barışı koruyacak ve silahlı çatışma halinde dahi ulusal değerleri en iyi şekilde temsil edecek subaylar yetiştirilmesi önemli bir konudur. Önce kendi ulusal barışıyla uyum sağlayacak, ardından buna uygun biçimde başka ulusların yurttaşlarına karşı da en zorlu çatışma koşullarında dahi ölçülü bir yaklaşım gösterebilecek askerlerin yetiştirilmesi²⁴⁸, Dünya Savaşları sonrasında artık savaşın meşru savunma ve Birleşmiş Milletler bünyesindeki barış operasyonlarıyla sınırlı hale gelmesiyle birlikte daha da önemli görülmektedir. Bundan sonra askerler ve

²⁴⁴ Henri Hude, "Reshaping the Ethical Training of Future French Commissioned Officers", **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 109-118, 111-112.

²⁴⁵ A.e., s. 113.

²⁴⁶ Stefan Werdelis, "Ethical Education and Character Development in the Armed Forces of the Federal Republic of Germany", **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 103-108, 104.

²⁴⁷ Bununla birlikte gözde askeri eğitim kurumlarına girebilecek yeterlilikte eğitim almış olmak, zaten askeri ve sivil bürokraside önemli konumda olan kişilerin çocukları için daha kolay gerçekleşen bir koşuldur ve bu durum zamanla bürokrasinin toplumdan farklılaşması riskini barındırmaktadır. Donnelly, "The Soviet Soldier", s. 118.

²⁴⁸ Ulusal barışı koruyan ordu başka uluslara karşı suçlardan da sakınmalıdır. Alexander Moseley, "The Ethical Warrior: A Classical Liberal Approach", **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 175-186, 178-179.

özellikle emir verme yetkisine sahip subaylar, sadece başka ulusların yurttaşlarını öldürmek üzere göreve çıkmayacak, tam tersine gittikleri coğrafyada uluslararası iş birliği çerçevesinde²⁴⁹ barışı sağlamak ve korumak gibi silahlı çatışma dışında görevler de üstlenecektir. O halde şöyle denilebilir ki Birleşmiş Milletler sisteminde, artık askerlerin sadece kendi toplumlarından değil genel olarak uluslararası toplumdan farklılaşmaması önem kazanmıştır²⁵⁰. Bu nedenle Amerika ve Avrupa ordularında yeni askeri yapılanmaların oluşturulması sürecinde askeri etik²⁵¹ tartışmaları daha geniş boyutlu olarak gündeme gelmiştir²⁵².

²⁴⁹ Amerika’da, *National Defense University*’de yürütülmekte olan, *North American Treaty Organization Staff Course*, bu alandaki askeri eğitim ihtiyacını karşılamaktadır. Watson, *Military Education*, s. 34. Sovyetler’de de Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü karşısında oluşturulan Varşova Andlaşması Örgütü üyesi ülkelerden ve üçüncü dünya olarak nitelendirilen ülkelerden gelen subayların eğitimi, en üst düzey askeri eğitim kurumu *Voroshilov General Staff Academy* tarafından sağlanmaktadır. Donnelly, “The Soviet Soldier”, s. 123.

²⁵⁰ Bu gerekliliğe rağmen hem Amerika hem de Avrupa askeri eğitim kurumlarında yapılan anket çalışmalarına göre askeri öğrencilerin uluslararası kurumlara ve değerlere güveni ve bağlılığı düşüktür. Caforio, “Subay Eğitim Sistemi”, s. 272. *West Point* öğrencilerinin çoğunluğu Birleşmiş Milletler’in barış operasyonlarına olumlu yaklaşırken, Birleşmiş Milletler’in dünya devleti haline gelmesine veya ulusal ordular üzerinde daha fazla yetkilere sahip olmasına olumsuz yaklaşmıştır. Franke, *Preparing for Peace*, s. 94-95. Aynı eğilim, halihazırda subay olan ve daha ileri seviyede eğitimine devam eden *Army War College* öğrencileri ve sivil eğitim kurumu *Syracuse University* öğrencilerinde de gözlenmektedir. A.e., s. 144, 156.

²⁵¹ Uluslar kendi toplumsal koşullarına göre farklı etik değerler belirleyebilmekte ve bunlar arasında özdeşlik veya benzerlik bulunabilmektedir. Etik değerlerde farklılaşma askeri kuvvetler, sınıflar veya rütbelere arasında dahi görülebilmektedir. Karşılaştırmalı askeri etik değerleri tablosu için Bkz.: Paul Robinson, “Introduction: Ethics Education in the Military”, *Ethics Education in the Military*, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 1-12, 7. İngiliz ordusunun kendi içerisinde askeri kuvvetler ve sınıflar arası etik değerler farklılaşması için Bkz.: Patrick Mileham, “Teaching Military Ethics in the British Armed Forces”, *Ethics Education in the Military*, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 43-56, 50-52. Subayların, astsubayların ve erlerin etik eğitiminde ayırım yapılması eleştirilmektedir. Jessica Wolfendale, “What is the Point of Teaching Ethics in the Military”, *Ethics Education in the Military*, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 161-174, 167-169. Uluslararası iş birliğinin gerektirdiği uyumun sağlanması için askeri etik alanında da çalışmalar yürütülmektedir. Fransız askeri eğitim kurumu *Ecole Speciale Militaire de Saint-Cyr (Ecole Militaire Interarmes ve Ecole Militaire du Corps Technique et Administratif* ile birlikte çatı kurum olarak *Coetquidan Military Academy* bünyesinde yer almaktadır), farklı uluslardan katılımcılarla birlikte uluslararası askeri etik çalışmaları yürütmektedir. Hude, “Reshaping the Ethical Training of Future French Commissioned Officers”, s. 109, 117. İnsan öldürmeyi meşrulaştırma gibi çok zorlu bir meseleyle karşı karşıya olan askeri etik ile tıp ve hukuk mesleklerinin etik anlayışları arasında karşılaştırma için Bkz.: Don Carrick, “The Future of Ethics Education in the Military: A Comparative Analysis”, *Ethics Education in the Military*, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 187-198, 192-196.

²⁵² Barış operasyonları salt askeri operasyonlar için aranan yetilerle yürütülemez. Bunların bir tür uluslararası kolluk görevine dönüşmesi, geleneksel askeri yetilere dayalı askeri eğitim sisteminden gelenlerde uyum sorunlarına yol açmaktadır. Dolayısıyla savaş ve ordulardaki dönüşüm askeri eğitim

Son olarak belirtilmelidir ki azınlıkların ve göçmenlerin askerlik mesleğine girişleri de kadınların askerlik mesleğine girişinde olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı sonrasında gönüllülüğe dayalı yeni askeri yapılanmaları çerçevesinde gerçekleşmektedir²⁵³. Bunda askeri teknolojiadaki gelişmelerden çok, askerliğin ulusal düzeyde kutsallık atfedilen bir yurttaşlık hak ve yükümlülüğü yerine sözleşme ilişkisiyle yerine getirilen bir iş haline gelmesi etkili olmuştur²⁵⁴. Bu durum, Birleşmiş Milletler barış operasyonlarında yer alan askerlerin muhafazakar²⁵⁵ kaygılardan arı olmasını sağlamaktadır.

2.3. Askeri Disiplin

Askerlik mesleğine karakterini veren, askeri faaliyetlerin özünde yer alan temel kavram, disiplindir²⁵⁶. Disiplinin ilk olarak akla gelen işlevi, savaş koşullarında düzeni bozulmadan ve cesaretini kaybetmeden askeri gereklere uygun biçimde görevini ifa edebilmektedir. Ancak bunun yanında, savaşta ve savaşa hazırlık amacıyla barışta, düzenli ulusal ordunun anayasal yönetim çerçevesinde kendi içerisinde oluşturduğu hiyerarşiye dayalı işleyişine uyum sağlamak, yani emir komuta zincirinin oluşmasını sağlamak da ilk akla gelen işlevi destekleyici ve tamamlayıcı ikinci işlev olarak zikredilebilir²⁵⁷. Disiplin, modern düzenli orduların ilk örnekleri görülmeye başladığından bu yana, bu iki klasik işlevi görmüş ve

sisteminin de dönüşümünü gerektirmektedir. Franke, **Preparing for Peace**, s. 8, 167-170. *West Point*'te bu yönde dönüşüm XX. yüzyılın sonunda başlamıştır. A.e., s. 174-175.

²⁵³ Donna J. Winslow, Lindy Heineken, Joseph L. Soeters, "Askeriyede Çeşitlilik", **Askeri Sosyoloji: Handbook of the Sociology of the Military**, Editör: Giuseppe Caforio, Çeviri Editörleri: Zafer Uzun, Hakan Bayramlık, 2006 Springer Baskısından Çeviri, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, 2017, s. 299-310, 300. *West Point*'te okuyan Katolik subay adaylarının oranı, sivil emsallerine göre daha yüksektir. Franke, **Preparing for Peace**, s. 100-101. Protestan ağırlığa rağmen bireysel din özgürlüğü korunmaktadır. Jeffrey Wilson, "An Ethics Curriculum for an Evolving Army", **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 31-41, 38.

²⁵⁴ Bailey, "Amerika Birleşik Devletleri Tam Gönüllü Kuvvetleri", s. 569-570, 583.

²⁵⁵ Amerika ve Avrupa'da askeri eğitim kurumları öğrencileri arasında yapılan anketlerde, öğrencilerin muhafazakar karakteri ön plana çıkmaktadır. Caforio, "Subay Eğitim Sistemi", s. 275.

²⁵⁶ İç Hizmet Kanunu m. 13/2'ye göre, "askerliğin temeli disiplindir".

²⁵⁷ İç Hizmet Kanunu m. 13/1, disiplini bu ikinci işlev üzerinden tanımlamaktadır: "Disiplin: Kanunlara, nizamla ve amirlere mutlak bir itaat ve astının ve üstünün hukukuna riayet demektir". İç Hizmet Yönetmeliği m. 1/1 ise "Yurt ve Milletin saadet ve selâmetini ve istiklâlini temin etmek ve Cumhuriyeti korumak, ancak disiplini mükemmel olan Silâhlı Kuvvetlerle kabildir" tespitiyle ilk işlevi öncelemektedir.

askerlerin anayasal yönetim altında askeri bürokrasi tarafından belirlenen kalıplara uyum göstermesi, bu çerçevede emre itaat etmesi gerekli ve yeterli bulunmuştur.

Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku, ulusal düzlemde bir önceki paragrafta sözü edilen işlevlerin korunması amacıyla askeri disiplini düzenleme konusu yapmıştır²⁵⁸. Böylece bireyin, modern Ceza Hukuku ve İdare Hukuku gelişmelerine paralel olarak gelişen ve eskiden ordu içerisinde kendiliğinden yetişen alaylı subayların geleneksel sert yöntemlerinin yerini alarak modern askeri eğitim kurumlarının yetiştirdiği meslek mensubu subayların anayasal düzenin temel hak ve özgürlüklerini dikkate alarak ölçülü biçimde uygulayacağı hukuk kurallarına dayanan, disiplin yaptırımıyla karşılaşması veya daha ağır eylemleri bakımından ceza yaptırımına maruz kalması mümkündür.

Askerlik mesleği mensuplarının sivil alandaki diğer meslek mensuplarından ayrılan daha ağır disiplin hükümlerine tabi olması, ölümle yüz yüze gerçekleştirilen mesleki faaliyetin söz konusu olmasından kaynaklanmaktadır²⁵⁹. Bununla birlikte, zorunlu askerlik hizmeti kapsamında geçici olarak asker kişi statüsüne kavuşan siviller bakımından, ağır askeri disiplin koşulları, subay ve astsubaylarınkine göre açıklanması daha zor bir husustur. Bu nedenle bazı askeri disiplin kuralları veya cezaları erler bakımından uygulanmamaktadır²⁶⁰. Benzer biçimde, askeri bürokrasi içerisinde yer alan sivil personelin durumunda da askeri disiplin kurallarından sorumluluk daha sınırlı kapsamda uygulanabilir²⁶¹. Aynı sınırlı sorumluluk, lise ve

²⁵⁸ İç Hizmet Kanunu m. 13/3, “disiplinin muhafazası ve idamesi için hususi kanunlarla cezai ve hususi kanun ve nizamlarla idari tedbirler alınır” diyerek buna işaret etmektedir. Amerika’da da askeri disiplinin sağlanması için sivil alandan ayrı bir askeri hukuk sisteminin varlığı gerekli görülmektedir. Lawrence J. Morris, **Military Justice: A Guide to the Issues**, Contemporary Military, Strategic, and Security Issues, Santa Barbara, Denver, Oxford, Praeger, An Imprint of ABC-CLIO, LLC, 2010, s. 3-4 (Bundan sonra **Military Justice** olarak anılacaktır).

²⁵⁹ **A.e.**, s. 3. Bu tespit sadece ölme ihtimali bakımından değil, öldürme yetkisinin sıkı denetimi bakımından da geçerlidir. Bröckling, **Disiplin**, s. 25. Modern askeri disiplin anlayışının oluşumunda ilk örneklerden birisi Hollanda ordu reformudur ve burada temel amaç dönemin yağmacı paralı askerlerinin disiplin altına alınmasıdır. **A.e.**, s. 54-56.

²⁶⁰ Askerlik mesleğinden çıkarma cezasını meslek mensubu olmayan erlere uygulamak mümkün olmadığı gibi ticari faaliyetlere veya iffetsiz kişiyle evliliğe ilişkin yasaklayıcı kuralın geçici askerlik yaşamından sonra kendi sivil yaşamına dönecek ere uygulanması da makul olmayacaktır.

²⁶¹ İç Hizmet Kanunu m. 115/b’nin ilk halinde, “bütün sivil personel emrinde çalıştıkları askerî âmirlere karşı ast durumunda olup bu kanunun 14 üncü maddesinin asta tahmil ettiği vazifeleri aynen yapmaya mecburdurlar. Hilâfına hareket edenler askerlerin tabi olduğu cezai müeyyidelere tabi olurlar”, denilmekteydi. Daha sonra değinilecek emre itaat yükümlülüğü ve buna aykırılıkta ceza

daha alt seviyede askeri eğitim kurumlarının bulunduğu dönemde bunların öğrencileri için de geçerlidir²⁶². Böylece sivil yaşamda suç oluşturmeyen eylemlerin suç sayılmasında veya farklı cezaların verilmesinde, kişilerin askerlikle ilişkisinin boyutu göz önünde bulundurularak, bunların ölçüsüz biçimde askeri disiplin altına alınmasının önüne geçilmektedir.

Askeri disiplin kurallarının askeri gerekler ve adil yargılanma dengesi gibi sivil alandakinden farklı dengelerin gözetilmesini gerektirmesi, her ulusun kendi hukuk sistemine göre çeşitlilik gösteren askeri yargılama usulünün oluşmasına neden olmuştur. Kuralların farklı oluşu, kuralları uygulayacak veya uygulanmasını denetleyecek kurumların da farklı oluşunu gerektirmiştir. Şunu da hatırlatmak gerekir ki askeri yargı teşkilatının bulunması, ceza yaptırım boyutuna ulaşmayan her türlü disiplin yaptırımının yargılamayla verildiği veya yargısal denetime açık olduğu anlamına gelmemektedir. Görece hafif disiplin yaptırımları bakımından ilgili komutanın idari işlemi yeterli olabilmektedir²⁶³.

Askeri disiplinin ulusal düzlemde sağlanmaya çalışıldığı Dünya Savaşları'na kadarki dönemde, savaş koşullarına hazır ve emirleri tam olarak yerine getiren askerin herhangi bir suçlamayla karşılaşması mümkün değildir. Ancak Dünya Savaşları'nda, özellikle mağlup Alman ordusu tarafından gerçekleştirilen, Uluslararası Hukuk ve İnsancıl Hukuk ihlalleri gündeme geldiğinde, askeri disiplinin üçüncü işlevi ortaya çıkmıştır. Buna göre, genel olarak sivil yönetim ve özel olarak askeri bürokrasi, emri altındakilerin savaşta geçerliliğini koruyan hukuk kurallarına

yaptırımı uygulanması gibi hükümler, sivil personel için de ilgili oldukları askeri amirlerle ilişkilerinde geçerliydi. Emre itaatsizlikle ilgili askeri ceza hükümlerine atf yapan son cümle, 31 Ocak 2013 tarihli ve 6413 sayılı yasal değişiklikle mülga hale gelmiştir.

²⁶² İç Hizmet Kanunu m. 113/c, lise ve daha alt seviyede askeri eğitim kurumu öğrencilerinin durumunu sivil personelle benzer şekilde düzenlemekteydi. 2016 darbe girişimi sonrasında bu seviyede askeri eğitim kurumları kapatıldığından, 24 Kasım 2016 tarihli ve 29898 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 9 Kasım 2016 tarihli ve 6756 sayılı yasayla kabul edilen; 25 Temmuz 2016 tarihli ve 669 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile bu düzenleme ilga edilmiştir.

²⁶³ Disiplin Kanunu m. 43/1, hangi ağırlıkta disiplin yaptırımlarına karşı yargısal denetimin imkan dahilinde olduğunu beyan etmektedir. Bununla birlikte Askeri Yüksek İdare Mahkemesi, savunma hakkının gözetilmemesi, yetki olmadan veya aşarak disiplin yaptırımı uygulanması ve zamanaşımı kurallarına aykırılık gibi ağır ve açıkça hukuka aykırı disiplin yaptırımlarını yok hükmünde saymaktadır. Bu nedenle Kanun'un sınırlı düzenlemesine bakılmaksızın her seviyede disiplin işlemi yok hükmünde olduğu iddiasıyla Mahkeme önüne götürülebilmektedir. Kangal, **Askeri Ceza Hukuku**, s. 479-483, 518-519; Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 543-544, 547-548.

uyumasını sağlamakla yükümlüdür. Emir alma konumundakiler bakımından askeri disiplin, sadece her türlü emri sorgusuz uygulamayı değil açıkça hukuka aykırı, ağır suç oluşturan bazı emirlere uyulmamasını da gerektirmektedir. Böylece konusu suç oluşturan emrin uygulanmaması ve emir komuta yetkisine sahip olanların emri altındakilerin işlediği suçlardan sorumlu olması, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Birleşmiş Milletler sisteminde kurulan çeşitli uluslararası ceza mahkemeleri tarafından uygulanan temel kurallar haline gelmiştir. Bundan sonra askeri disiplin, savaşın hukuka uygun yürütümünü sağlama işlevini de üstlenmektedir.

2.3.1. Askeri Gerekleri Karşılacak Farklılaşmış Eğitim Faaliyeti Olarak Askeri Disiplin

Disiplin kavramı genel olarak eğitim faaliyetlerinden bahsedilirken kullanılmaktadır²⁶⁴. Bireyin toplum içinde disiplin altında tutulmasını sağlayan suçlama ve cezalandırma da eğitimde kökü çok eskilere dayanan ödüllendirme ve cezalandırmanın bir türü olarak görülebilir. Modern suç ve ceza teorisinde Ceza Hukuku'nun işlevinin intikam veya ibret değil kişinin topluma kazandırılması olması²⁶⁵ da cezalandırma yoluyla disiplinin eğitici işlevini ortaya koymaktadır²⁶⁶. Bu nedenle askeri disiplinden ve pozitif hukuk boyutuyla Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku'ndan söz edildiğinde, modern cezalandırmanın temelinde yer alan eğiticilik göz ardı edilmemelidir.

Sivil alanda belirli seviyede disiplin altına alınan birey, ölme ve öldürmeyle ilgili askerlik görevini üstlenme aşamasına gelince, daha ağır bir disipline, askeri disipline tabi tutulmaktadır. Askerliği meslek edinecek olursa bu disiplin çok daha ağır ve sürekli olacaktır. Yurttaşın asker kişi haline gelmesinde, savaşın barıştan daha

²⁶⁴ Immanuel Kant'a göre disiplin, eğitimin bireyi topluma uyum doğrultusunda sınırlandıran unsurudur. Kant, **Eğitim Üzerine**, s. 43 (18); Kant, **Lectures on Pedagogy**, s. 444 (9:449). Kant düşüncesinde disiplinin eğitim sürecindeki önemi hakkında ayrıca Bkz.: Topuzkanamış, **Hukuk ve Disiplin**, s. 149-154.

²⁶⁵ Modern cezalandırma sistemine yüklenen anlamın tarihsel gelişimi ve bireyin topluma kazandırılmasını amaçlar hale gelmesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Mehmet Emin Artuk, Ahmet Gökçen, A. Caner Yenidünya, **Ceza Hukuku: Genel Hükümler**, Yeniden Gözden Geçirilmiş 3. Bası, Ankara, Turhan Kitabevi, 2007, s. 23-60, 821-833.

²⁶⁶ Bu noktada, Michel Foucault'nun, modern toplumda esas ceza infaz yöntemi olarak hapsetmenin bireyi mevcut sisteme uygun ve faydalı hale getirecek biçimde dönüştürme işlevine yaptığı vurgu hatırlatılmalıdır. Koloş, **Foucault, İktidar ve Hukuk**, s. 200-207, 318-321.

zor koşullar anlamına gelmesi doğrultusunda, sivil alanda bireyin asgari ölçüde topluma uyumunu sağlayan disiplinden daha fazlasına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu nedenle, temel eğitimin verilmesi ve diğer mesleki eğitim faaliyetlerinden farklılaşan, sivil alanda en fazla disiplin yaptırımı konusunu oluşturabilecek veya bireyin özel yaşam alanı kapsamında görülüp önemsenmeyecek eylemlere de ceza yaptırımı öngörebilen ve sivil alanda bulunmayan türde disiplin ve ceza yaptırımı türlerine başvurabilen askeri disiplin, cezalandırmaya ilişkin modern gelişmeleri geriden takip ederek, şiddet içerikli geleneksel disiplin kadar olmasa da sivil alanla karşılaştırıldığında oldukça sert bir görünüme sahip olmuştur.

Askeri disiplinin üç temel işlevi tespit edilebilir. Bunlardan ilki yurttaşların savaşın olağanüstü koşullarına uyumunu sağlamaktır, ikincisi sivil yönetimin belirlediği ve askeri bürokrasinin uygulayacağı savaş politikasının gereğinin yerine getirilebilmesi için askeri hiyerarşi doğrultusunda verilen emirlerin yerine getirilmesini sağlamaktır ve üçüncüsü askeri faaliyetlerin hukuka uygunluğunu temin etmektir.

2.3.1.1. Savaşın Olağanüstü Koşullarına Uyum Sağlanması

Savaş koşulları, ulusal barış sınırları çerçevesinde günlük yaşamını planlayabilen, teknolojinin gelişmesiyle eskiden bütün günü meşgul eden işlerini daha hızlı yapabilen ve daha konforlu bir yaşam sürdürebilen modern birey için kelimenin tam anlamıyla cehenneme benzetilebilir. Bu koşullarda ölümle yaşam arasında gidip gelecek bireyin henüz barış döneminde bedenlen ve zihnen savaşa hazırlanma sürecinin çocukluktan başladığı, sivil eğitim, askerlik hizmeti ve daha ileri aşamaya geçmek isteyenler için askerlik mesleği eğitimiyle devam ettiği önceki başlıklarda anlatılmıştı. Burada da meslek mensubu veya yükümlülüğünü yerine getiren kişi olarak askerin, sivil yaşamda hukuk alanına dahil edilmeyecek veya ceza konusu olacak kadar ciddiye alınmayacak eylemlerinden dolayı cezalandırılmasının, savaşın olağanüstü koşullarıyla uyum boyutuna değinilecektir.

Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku'nda sadece savaş döneminde uygulanan

veya savaş döneminde daha ağır biçimde uygulanan kurallar bulunmaktadır²⁶⁷. Ancak barış döneminde uygulanan kurallar da askeri bürokrasinin esas amacının uluslararası savaşlara hazırlık olması nedeniyle, savaş koşullarına hazırlık işlevi göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Asker kişiye yönelik sıkı disiplin kuralları, sivil günlük yaşamın koşullarında gereksiz, ölçüsüz sınırlamalar gibi görülebilecek olsa da savaşa hazırlık işlevi hesaba katıldığında denge bir anda değişmek durumunda kalacaktır.

Savaşın, silahlı çatışmaların, belirli ölçüde sertlik gerektirdiği kabul edilmektedir. Bu nedenle geleneksel savaşçı sert erkek profili, askerlik mesleğinde geçerliliğini uzun süre korumuştur. Kadınların da askerlik mesleği mensubu olmaya başlamaları ve teknolojik gelişmelerin kaslara dayalı savaş anlayışını iyice geri plana itmesi askeri disiplinin erkekliğe ve sertliğe vurgu yapılarak sürdürülmeye çalışılmasına engel olmamıştır. Savaş, hala en şiddetli çatışmaların yaşandığı noktada, erkek işi olarak görülmeye devam etmektedir. İşte bu sert koşullarda, askeri gereklere uygun biçimde kendisine verilen emirleri yerine getirmesi beklenecek askerler için barış döneminden başlanarak, günlük yaşama ilişkin düzen kuralları,

²⁶⁷ Örneğin savaş zamanında uygulanacak disiplin kuralları ve yaptırımları, barış döneminde uygulanacak Disiplin Kanunu'ndan ayrı olarak, 26 Haziran 1964 tarihli ve 11738 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 16 Haziran 1964 tarihli ve 477 sayılı Disiplin Mahkemeleri Kurulu, Yargılama Usulü ve Disiplin Suç ve Cezaları Hakkında Kanun'da yer almaktadır. Kanun'un kapsamını savaş zamanında kurulacak disiplin mahkemeleriyle sınırlandıran ifade (m. 1/1), 31 Ocak 2013 tarihli ve 6413 sayılı yasal değişiklikle eklenmiştir. Bu iki yasayla oluşturulan disiplin sistemiyle birlikte, kişi özgürlüğüne etkisi sebebiyle tartışma konusu olan oda hapsi yaptırımı, barış döneminde dışlanmakta ve savaş döneminde uygulanabilir hale gelmektedir. Daha önceden barış döneminde uygulanan ve yargısal güvenceler sağlanmadan askeri hiyerarşiye tabi komutan tarafından verilen oda hapsi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 5'deki kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının ihlali olarak değerlendirilmiştir. *A.D. v. Turquie*, Requete No. 29986/96, Troisieme Section, Arret, 22 Decembre 2005, para. 22; *Pulath v. Turquie*, Requete No. 38665/07, Deuxieme Section, Arret, 26 Avril 2011, para. 32-34. Bu hükümlere atıf yapan Askeri Yargıtay 4. Dairesi, 14 Haziran 2012 tarihli (Esas No. 2012/768, Karar No. 2012/723) hükmünde, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası m. 90/5'e 7 Mayıs 2004 tarihli ve 5170 sayılı yasayla eklenen, "usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır" cümlesini uygulayarak; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadıyla hukuka aykırı hale gelen oda hapsi cezasının infaz edildiği yerden kaçan askerin ceza yaptırımını gerektirecek bir suç işlemiş sayılmayacağını, olayın koşullarına göre disiplin yaptırımının gündeme gelebileceğini belirtmiştir. Kangal, **Askeri Ceza Hukuku**, s. 37-39, dipnot 18. Askeri Yargıtay'dan önce, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi 3. Dairesi, 24 Mayıs 2012 tarihli (Esas No. 2012/878, Karar No. 2012/1404) hükmünde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadını gerekçe göstererek, bunun belirlediği ölçütlere aykırı olarak uygulanan oda hapsi cezasının yetki olmadan verilmiş disiplin yaptırımı olduğu sonucuna ulaşmıştır. **A.e.**, s. 481-483, dipnot 743.

beden eğitimini ve askeri eğitimi kapsayan talimler ve diğer görevler, zorlu koşullar öncesinde yumuşamayı engelleyen, hazırlayıcı faaliyetlerdir. Burada sınırlı sayılamayacak kadar geniş yelpazede çeşitlilik gösteren eğitici faaliyetlerle ve görevlerle bireyin barış döneminin bıraktığı tortulardan arındırılması, biyolojik ve psikolojik kapasitesinin savaş koşullarıyla uyuma imkan sağlayacak seviyeye çıkarılması amaçlanmaktadır. Asker kişiler zorlanmaktadır ki ileride karşılaşmak zorunda kalabilecekleri zorlu koşullarda hayatta kalıp, görevlerini ifa edebilsinler²⁶⁸.

Asker kişinin bedenlen savaş koşullarına uyum sağlayamaması, yani fiziksel yetersizlikler, başka herhangi bir olumsuzluk yaşanmadan veya suçlama yapılmadan kişilerin askerlik mesleğinin dışında bırakılmasıyla sonuçlanabilir. Öyle ki bunun için herhangi bir yargılama süreci işletilmesine gerek duyulmadan, idari işlemle dahi ihraç işleminin yapılması mümkündür²⁶⁹. Zorunlu askerlik hizmeti altındaki sıradan

²⁶⁸ İç Hizmet Yönetmeliği m. 86/f'de bu zorlu koşullara karşı, "yorgunluk, uykusuzluk ve icabında açlık gibi harbin tab'i olan yoksuzluklarına uzun müddet dayanmak ve katlanmak için vücudu alıştırmak", askerlerin sahip olması gereken ahlaki ve manevi vasıflar arasında, savaşa hazırlık kapsamında sayılmaktadır. Niccolo Machiavelli, askerlerin yemek konusunda barış koşullarındaki rahat yaşama alışmamasını tavsiye etmektedir. Machiavelli, **Savaş Sanatı**, Beşinci Kitap, s. 230-231; Machiavelli, **Art of War**, Book V, 108-109 (82-92). Machiavelli'ye göre, disiplinli orduları sayesinde Romalılar, savaşa büyük bir coşkuyla başlayıp zamanla direnci kırılan disiplinsiz toplumlara karşı galip gelmiştir. Machiavelli, **Söylevler**, Kitap III, Bölüm 36, s. 487-488; Machiavelli, **Discourses on Livy**, Third Book, 36, s. 292-293. Vegetius, kırsalda görece daha zorlu koşullarda yaşamaya alışmış köylülerin askerliğe daha elverişli olduğunu, rahat yaşama alışmış kentlilerin askere alındığında önce kırsal koşullara uyum sağlayabilecek hale getirilmeleri gerektiğini belirtmektedir. Vegetius, **Roma Savaş Sanatı**, Kitap I, Başlık III, s. 31-32; Vegetius, **Epitome of Military Science**, Book I, Chapter 3, s. 4-5. Genel olarak savaş koşullarında düzenin bozulmaması için başta emir veren subaylar olmak üzere, askerlerin ölümle ve diğer zorluklarla yüzleşmeye hazırlanması hakkında ayrıca Bkz.: Nuri Conker, **Zabit ve Kumandan**, Dersaadet (İstanbul), Tanin Matbaası, 1330 (1914), içinde, **Subay ve Komutan ile Söyleşi: Nuri Conker'in Subay ve Komutan Kitabı ile Birlikte**, Günümüz Türkçesine Aktaran: Emre Taylan, Cumhuriyet Gazetesi'nin Okurlarına Armağanıdır, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, t.y., s. 26-87, 36-56.

²⁶⁹ Personel Kanunu m. 50/b'de, hakkında askerlik mesleğinden ayırma işlemi uygulanacaklar arasında, sicil durumu nedeniyle yetersiz olarak değerlendirilenler de bulunmaktadır. Böylece askerlik mesleği mensupları (astsubayların yetersizlik gerekçesiyle meslekten ayırma işlemine tabi tutulması m. 94/a'da düzenlenmektedir) savaş koşullarına hazırlık için kendilerini hem mesleki anlamda hem de genel fiziksel ve psikolojik durum anlamında diri tutmalıdır. 27 Aralık 1998 tarihli ve 23566 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Subay Sicil Yönetmeliği m. 3/o'da yeterlilik, "ahlaki, askeri, mesleki, fiziki, zihni kıfayet ve üst rütbeye liyakati" içerecek şekilde tanımlanmaktadır (Bu düzenlemenin 21 Ağustos 2014 tarihli ve 29095 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan değişiklikten önceki ilk halinde, "fiziki" sözcüğü bulunmamaktadır). Yönetmelik'te (m. 3/r) sicil notu, "Sicil üstü değerlendirme notlarının ortalaması ile general-amiraller hariç Fiziki Yeterlilik Değerlendirme Testinden elde edilen notun bu Yönetmelikte belirlenecek esaslar dâhilinde Kuvvet Komutanlıkları tarafından toplanmasıyla tespit edilen notu" ifade etmekte (daha önce belirtilen 2014 değişikliğiyle bu test Yönetmelik'te yer almıştır) ve böylece fiziki yeterlilik de önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Yönetmelik, fiziki yeterlilik tespitine ilişkin genel esasları belirlemekte (2014 değişikliğinde esaslara yer veren madde eklenmiştir) ve ayrıntıları Genel Kurmay Başkanlığı tarafından hazırlanacak yönergeye

yurttaş bakımından, bu gibi durumlarda asgari görevleri ifa edecek kadar gelişimini tamamlaması yönünde ek eğitim faaliyetlerine başvurulabilir. Askerlik yapmaya engel hali olmayıp yeterli ölçüde çaba göstermediği için gerekli yetileri edinemeyenlere uygulanacak bu tarz tedbirler, ayrımcılık veya fiili disiplin yaptırımı olarak görülmemektedir. Komutanın, emri altındaki askerlerin kişisel durumlarına göre, daha fazla eğitim veya görev verme yetkisi bulunmaktadır. Öyle ki uygulamada, ceza yaptırımı veya disiplin yaptırımı gerektirecek boyuta ulaşmayan bazı hafif disiplinsizlikler karşılığında, düzeltici talim niteliğinde ek çalışmalar yaptırılabilir²⁷⁰.

Asker kişinin zihnen savaş koşullarına uyum sağlayamaması, ahlaki yetersizlik gerekçesiyle gündeme getirilebilmektedir²⁷¹. Askeri Ceza Kanunu m.

bırakmaktadır (ek m. 2). Yönetmelik'te tespit edilen bazı esaslar şunlardır: Fiziki Yeterlilik Değerlendirme Testi sonucu bir sicil dönemi için geçerlidir; test öncesinde boy, kilo ve bel çevresi ölçülmektedir; mekik, şınav ve imkanlar dahilinde 3000 metre koşu branşlarında test gerçekleştirilmektedir ve kadın subayların özel durumu olarak hamilelikte, hamileliğin belgelenmesinden başlayıp doğumdan sonraki 24 ayı da kapsayarak, testten muafiyet söz konusudur. Yönetmelik'e 23 Mayıs 2020 tarihli ve 31135 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan değişiklikle eklenen (f) bendine göre, Milli Savunma Bakanlığı, "doğal afet, salgın hastalık ve benzeri olağanüstü durumlarda", testten muafiyete karar verebilir. 28 Aralık 1998 tarihli ve 23567 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Astsubay Sicil Yönetmeliği de aynı düzenlemeleri içermektedir. Amerika'da da askerlik mesleği bakımından yetersiz görülenler idari işlemle ihraç edilebilmektedir. Morris, **Military Justice**, s. 169. Fiziksel yetersizlik durumunda, idari işlemle ihraca gerek duyulmadan, sınıflandırma değişikliği yapılması mümkündür. Personel Kanunu m. 24/e(1) ve 23 Mayıs 1968 tarihli ve 12906 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Türk Silahlı Kuvvetleri Subay Sınıflandırma Yönetmeliği m. 10/e, ilk sınıflandırma hatasından dolayı yeterlilik gösteremediği anlaşılan teğmenlerin yeniden sınıflandırılmasını düzenlemektedir. Böylece, muharip sınıflarda görev alan ama yetersizlik gösteren subayların, duruma göre daha uygun muharip sınıflara veya yardımcı sınıflara nakledilmesi mümkündür. Aynı imkan, Personel Kanunu m. 72 ve 23 Mayıs 1968 tarihli ve 12906 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Türk Silahlı Kuvvetleri Astsubay Sınıflandırma Yönetmeliği m. 10/d uyarınca, astsubay okulları öğrencileri ve astsubay çavuşlar bakımından da söz konusudur.

²⁷⁰ Disiplin Kanunu m. 10/1'e göre, "amirlerin; maiyetine hatalarını göstermesi, maiyetini eleştirmesi, sözlü veya yazılı olarak ikazı disiplin cezası sayılmaz". Bu tarz uyarılara ek olarak, "disiplin amirleri, disiplin yönünden eğitilmesine ve ıslah edilmesine katkı sağlamak amacıyla maiyetine ilave görev ve sorumluluklar verebilir. Verilecek görev ve sorumluluklar; işlenen fiilin niteliğine, personelin statüsüne, rütbesine ve makamına uygun ve ölçülü olur. Bu kapsamda verilen görevler hizmete yönelik emir olarak kabul edilir" (m. 10/2). Amerika'da da disiplin yaptırımlarından önceki aşamada, en alt seviyede idari tedbirler olarak, düzeltici talime başvurulmaktadır. Morris, **Military Justice**, s. 166.

²⁷¹ Modern düzenli orduların disiplin altın alınmasına giden yolda görüş beyan eden ilk düşünürlerden birisi olan Justus Lipsius, görüşlerini Roma stoacılarının öğretileriyle temellendirmektedir. Bu kapsamda disiplinin temeli, duyguları kontrol altına alarak aklı dayalı emirleri kabullenmeye hazırlıktır. Bröckling, **Disiplin**, s. 64-65, 67. Disiplin dini öğeleri de kapsamaktadır, dahası Lipsius'un yaşadığı dönemde hiyerarşiye dayalı örgütlenmeye ve talim benzeri düzenli eğitim sistemine dayanan **Cizvit** disiplininin askeri disipline örnek teşkil ettiği söylenebilir. A.e., s. 69-71. Niccolo Machiavelli askeri disiplini laik temellere dayandırmakla birlikte, geçmişte askerleri dini inançlar yoluyla savaşa

153'deki, kişilerin cinsel ve evlilik yaşamına ilişkin ölçütler getiren düzenleme, bu hususta ilk akla gelen örneklerden birisidir. Kanun'un suç olarak nitelendirdiği bu tür eylemlerde, hapis cezası gibi çok daha ağır yaptırımlarla karşılaşılmasa da askerlik mesleğinden ihraç gibi kişinin yaşamını derinden sarsan ciddi bir ceza yaptırımı söz konusudur. Asker kişinin özel yaşamında daha dikkatli olması, toplumun ahlakına aykırı bir yaşam sürdürmemesi²⁷² ve özellikle eş cinsellik gibi askerler tarafından erkeklerin bir arada olduğu kışla yaşamının düzenini bozacağı kabul edilen²⁷³ aykırı davranışlarının bulunmaması gerekmektedir. Ahlaki yetersizlik, savaşın sert koşulları karşısında sabırla dayanması ve dayanışma göstermesi beklenen askerler arasında olumsuz sonuçlar doğurabilecektir. Bu nedenle, lider konumundaki subaylardan başlanarak tüm askerlerin ahlaki yeterliliğe sahip olması aranmaktadır. Sivil yaşamda, kamu kurumları ve özel gerçek ve tüzel kişiler arasında farklılık gösterebilecek ahlaki yeterlilik ölçütleri, askerlik mesleğinde suç düzenlemesine konu olacak kadar açık ve net biçimde saptanmış ve disiplin ve ceza yaptırımına bağlanmıştır.

2.3.1.2. Savaş Politikasının Gereği Olan Askeri Faaliyetlerin Askeri Hiyerarşiye Uygun Biçimde Yerine Getirilmesi

Anayasal yönetim çerçevesinde sivil yönetimin belirlediği savaş politikası, askeri bürokrasinin uygulamalarıyla somutlaştırılmaktadır. Bu süreçte savaş koşullarında sorunsuz biçimde işlemesi beklenen askeri hiyerarşinin, emir komuta zincirinin, barış döneminde oluşturulması önem kazanmaktadır²⁷⁴. Savaş

hazır hale getirme örneklerine atıf yapmaktadır. Machiavelli, **Savaş Sanatı**, Dördüncü Kitap, s. 216; Machiavelli, **Art of War**, Book IV, s. 98-99 (141-146). Roma İmparatorluğu'nda orduda, İmparator'a bağlılığı sağlayan resmi dinin gerekleri yerine getirilmektedir. Stoll, "The Religions of the Armies", 453-464. Vegetius da askerlerin fiziksel yeterliliği yanında ahlaki yeterliliğinin önemine dikkat çekmektedir. Öyle ki bazı meslekleri icra edenler salt bu sebeple yetersiz görülmüştür. Vegetius, **Roma Savaş Sanatı**, Kitap I, Başlık VII, s. 35; Vegetius, **Epitome of Military Science**, Book I, Chapter 7, s. 7-8.

²⁷² İç Hizmet Yönetmeliği m.86/h, dine hürmetsizlikten kaçınmayı askerlerin sahip olması gereken iyi ahlak kapsamında düzenlemektedir. Burada hiç şüphesiz toplumun çoğunluğunun dini inançları hesaba katılmaktadır.

²⁷³ Morris, **Military Justice**, s. 171.

²⁷⁴ İç Hizmet Kanunu m. 21'de, "emirler, kaideten birbirine bağlı makamlar ve kumandanlar tarafından bir silsile takip edilerek verilir", denilerek askeri hiyerarşinin işleyişindeki esas

politikasının belirlenmesinden sonra, bunun en alt seviyedeki uygulayıcısı olarak sıradan yurttaş ere kadar iletilmesi ve her aşamada emrin gereğinin tam olarak yerine getirilmesi²⁷⁵, olağanüstü koşullarda ordunun dağılmadan askeri görevlerini sürdürmesini sağlamaktadır²⁷⁶. Bu nedenle, askeri disiplinin savaş koşullarına uyum yönüyle askeri hiyerarşiye uyum yönü birbirini tamamlayıcı unsurlardır.

Askeri Ceza Kanunu'nda, karşılığında hapis cezası öngörülen bir suç olarak düzenlenen emre itaatsizlikte ısrar suçu²⁷⁷, askeri disiplinin askeri hiyerarşiye uyumun sağlanması işlevini tam olarak yansıtmaktadır. Buna göre, yetkili komutan tarafından, askeri faaliyetle ilgili verilen ve konusu suç oluşturmayan her türlü emir tam olarak²⁷⁸ yerine getirilmek zorundadır. Çünkü savaş koşullarında emrin gereğinin yerine getirilmemesi ve sorgulanarak veya savsaklanarak geciktirilmesi nedeniyle ulusal bütünün yaşamı tehlikeye düşebilecektir²⁷⁹. Barış döneminde, savaş

düzenlenmektedir. Silsilenin bozulabileceği bazı durumlarda nasıl hareket edilmesi gerektiği de Kanun'da düzenleme konusu yapılmıştır (m. 21-23).

²⁷⁵ İç Hizmet Kanunu m. 20'ye göre, kural olarak, "emirler ast tarafından değiştirilemez". Aynı maddede istisnai haller de düzenlenmektedir.

²⁷⁶ Bununla birlikte, her seviyede asker, savaşın öngörülemez koşullarında emrin olmadığı ya da değişken koşullar karşısında güncelliğini yitirdiği durumlarda, haddi aşmadan gerekeni yapabilmelidir. Bu mesele hakkında ayrıca Bkz.: Conker, **Zabit ve Kumandan**, s. 74-87; Atatürk, **Zabit ve Kumandan ile Hasbihal**, s. 17-22.

²⁷⁷ Askeri Ceza Kanunu m. 87/1'e göre, "Hizmete ilişkin emri hiç yapmayan asker kişiler bir aydan bir seneye kadar, emrin yerine getirilmesini söz veya fiili ile açıkça reddeden veya emir tekrar edildiği halde emri yerine getirmeyenler, üç aydan iki seneye kadar hapis cezası ile cezalandırılırlar".

²⁷⁸ Emir kısmen yerine getirilmişse disiplin yaptırımı gerektiren emre itaatsizliğin varlığı kabul edilmektedir. Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 358.

²⁷⁹ Askeri Ceza Kanunu m. 87/2, emre itaatsizlik suçunu oluşturan eylemler için "seferberlikte yapılırsa beş ve düşman karşısında yapılırsa on seneye kadar ağır hapis cezası" öngörmektedir. Ayrıca düşman ordusu karşısında veya silah başı emrine karşı veya silahlıyken ya da askeri görevden sıyrılmak amacıyla emre itaatsizlik suçunu işleyenler, "altı aydan beş seneye kadar hapis, seferberlikte beş seneye kadar ağır hapis ve düşman karşısında on seneden aşağı olmamak üzere ağır hapis cezası ile cezalandırılırlar" (m. 88). "Emre itaatsizlik sonucu bir insanın hayatını tehlikeye koyan, memleketin veya bir askeri birliğin güvenliğini veya savaş hazırlığını veya eğitimini önemli derecede ihlal eden veya büyük bir zarar meydana getiren yahut başkasının malına önemli bir zarar veren asker kişiler, bir seneden on seneye kadar hapis, seferberlikte iki seneden onbeş seneye kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılırlar" (m. 89/1). "Düşman karşısında ölüm cezası veya on beş seneden aşağı olmamak üzere ağır hapis ile cezalandırılırlar" (m. 89/2). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne ek Ölüm Cezasının Her Koşulda Kaldırılmasına İlişkin Protokol No. 13, 1 Temmuz 2003 tarihinde yürürlüğe girerek savaş dahil her durumda ölüm cezasını yasaklamıştır. Protokol, 12 Ekim 2005 tarihli ve 25964 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 6 Ekim 2005 tarihli ve 5409 sayılı yasayla onaylanması uygun bulunarak; İngilizce aslı ve Türkçe resmi çevirisiyle birlikte, 17 Kasım 2005 tarihli ve 2005/96849 sayılı onaylamaya ilişkin Bakanlar Kurulu Kararı'na ekli olarak, 13 Aralık 2005 tarihli ve 26022 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Protokol, Türkiye bakımından 1 Haziran 2006 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Gemalmaz, **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri I**, s. 195-199. Askeri Ceza Kanunu'nda yer

koşullarına hazırlık amacıyla sıkı bir emir komuta düzeni oluşturularak, bu tarz olumsuzlukların önüne geçilmeye çalışılmaktadır²⁸⁰.

Emre itaat gereğinin uygulanabilmesi için askeri bürokraside ast ile üst arasındaki ayrımın²⁸¹, emir verme yetkisini ve kapsamını yeterince açıkça ortaya koyacak biçimde yapılması gerekmektedir. Görev alanlarının ve tanımlarının belirli olması²⁸², rütbenin askeri giysi ve buna ekli sembollerle belirlenebilir olması²⁸³ ve rütbenin selam verme yükümlülüğüyle günlük yaşamda sürekli hatırlatılması²⁸⁴ gibi hususlar yoluyla²⁸⁵, emirleri uygulayacak astların emir verme yetkisine sahip üstleri tanımları gerekmektedir.

alan ölüm cezasına ilişkin hükümlerin düzeltilmesi gerekmektedir. Anayasa’da ve diğer mevzuatta yapılan değişikliklere rağmen askeri cezalar arasında ölüm cezasının korunması, Protokol’e taraf olmanın getirdiği yükümlülüğe aykırılıktır. Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Cilt 2, Genişletilmiş ve Güncelleştirilmiş 8. Bası, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2012, s. 148-150 (Bundan sonra **Genel Teori (2)** olarak anılacaktır).

²⁸⁰ Amerika’da 1951 yılında yürürlüğe giren ve askeri ceza, disiplin ve yargılama kurallarını tüm kuvvetler için bütünleştirerek düzenleyen, *Uniform Code of Military Justice*’de, başta generalin genel emri olmak üzere genel düzenleyici işlemlere itaatsizlik (m. 92), subay emrine itaatsizlik (m. 90) ve astsubay emrine itaatsizlik (m. 91) ayrı suç tipleri olarak düzenlenmiştir. Morris, **Military Justice**, s. 68-71. İlgili yasal düzenlemenin tam metni için Bkz.: Çevrimiçi, <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title10/subtitleA/part2/chapter47&edition=prelim>, 1 Haziran 2020.

²⁸¹ Amerika’da anayasaya yapılan ilk ekte yer alan ifade özgürlüğü, subay seviyesindeki askerler bakımından, sivil yönetim ve yüksek askeri bürokrasi ile itaate dayalı ilişki geliştirilmesi amacıyla sınırlandırılmıştır (*Uniform Code of Military Justice* m. 88). Buna göre, Başkan, Başkan Yardımcısı, Savunma ve Donanma Bakanları gibi askeri meselelerde yetkili bakanlar ve ilgili subayın bulunduğu federe yönetim veya bölgenin vali ve yasama organı hakkında hakarete varacak ifadeler, sivil alanda bulunmayan bir düzenlemeyle cezalandırılmaktadır. Morris, **Military Justice**, s. 66-67. 1925 yılında yaşanan bir havacılık kazasıyla ilgili basın açıklamasında, Savaş ve Donanma Bakanlıkları’nın ulusal savunmayı ilgilendiren meselelerde neredeyse ihanet boyutunda yetersizlik gösterdiği yönündeki eleştirileri nedeniyle, Billy Mitchell adlı havacı subay cezalandırılmıştır. **A.e.**, s. 76-79.

²⁸² İç Hizmet Kanunu m. 3 askeri rütbeleri belirlemektedir. Rütbe sahibi asker kişiler, Kanun (m. 75/1) tarafından, yerine getirmekle yükümlü olduğu görevleri öğrenmekle yükümlü tutulmaktadır.

²⁸³ İç Hizmet Kanunu m. 19’un ilk halinde, “emrin üniforma ile verilmesi lâzımdır” denilmekte ve bu kuralın işlevi, “üniformasız olan bir âmirin verdiği emirleri onu tanıyanlar yapmaya mecburdur” ifadesiyle, tanınma olarak belirlenmektedir. 8 Mart 2018 tarihli ve 30354 (Mükerrer) sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 1 Şubat 2018 tarihli ve 7073 sayılı yasayla kabul edilen; 2 Ocak 2017 tarihli ve 681 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile yapılan değişikliklerle, maddenin son hali şöyle olmuştur: “Astlar, üniformalı veya üniformasız asker amirleri ile sivil amirlerinin verdiği emirleri yerine getirmek zorundadır”.

²⁸⁴ Selamlaşma yükümlülüğü, İç Hizmet Kanunu m. 44’de düzenlenmektedir. Ayrıntılara ilişkin düzenleme İç Hizmet Yönetmeliği m. 133-156’da yer almaktadır.

²⁸⁵ Askeri Yargıtay 3. Dairesi, 22 Şubat 1966 tarihli bir kararında, Kanun’un gerektirdiği ast ile üst arasındaki ilişkinin sadece askeri faaliyetlerle sınırlı olmayarak, futbol oynarken dahi geçerli olduğunu belirtmektedir. Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 75.

Emre itaatten söz edilebilmesi için askeri faaliyetlerle ilgili bir emrin bulunması gerekmektedir²⁸⁶. Askerlik dışında hususlar hakkında verilen emirlerin uygulanması beklenemeyeceği gibi emir veren bakımından ceza sorumluluğu dahi gündeme gelebilir. Askerlerin özel hizmete koşularak, üst rütbeden kaynaklanan yetkilerin kötüye kullanılması, Askeri Ceza Kanunu'nda açıkça suç olarak düzenlenmektedir²⁸⁷. Böylece üst rütbeli askerlerin astlarına verecekleri emrin gerçekten askeri görev içermesi hem üst açısından yetkinin kötüye kullanılması nedeniyle ceza sorumluluğunun doğmaması hem de ast açısından emre itaatsizlikte ısrar suçunun oluşması için dikkatle değerlendirilmelidir. Askerleri savaş koşullarına hazırlamada komutanlara çok geniş yetkiler verildiğinden²⁸⁸, emrin askeri faaliyetler kapsamında oluşunu belirlemede emri uygulamak durumunda olanlar aleyhine bir esneklik söz konusu olacaktır²⁸⁹.

Konusu suç teşkil eden emir vermek, kendisi suç oluşturan bir eylemdir²⁹⁰. Konusu suç oluşturan emri yerine getirmek yükümlülüğü bulunmadığı gibi böyle bir emri uygulayan astların ceza sorumluluğu gündeme gelecektir. Konusu suç oluşturmamakla birlikte hukuka aykırı olan emir bakımındansa, askeri bürokrasi uygulamasında sivil bürokrasiden farklı olarak üstün hukuka aykırı görülen emrinin uygulanmayıp kendisine bildirilmesi ve emir yazılı olarak tekrar edilirse uygulanması, yani emrin hukuka uygunluğunun tartışılması mümkün görülmemektedir. Bu durum, Askeri Ceza Hukuku öğretisinde, Türkiye Cumhuriyeti

²⁸⁶ Emre itaatsizlikten ceza sorumluluğunun doğması için emrin askeri hizmete ilişkin olması koşulunu arayan Askeri Yargıtay uygulaması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Kangal, **Askeri Ceza Hukuku**, s. 147-148; Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 94-107. Bununla birlikte askeri hizmete ilişkin olma koşulu oluşmasa ve ceza sorumluluğu doğmasa da disiplin yaptırımı gündeme gelebilmektedir. Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 98.

²⁸⁷ Askeri Ceza Kanunu m. 114'te düzenlenen, "erleri kanuna muhalif olarak hizmetçiliğe" verme suçu, buna örnek olarak gösterilebilir. A.e., s. 418-425.

²⁸⁸ Ordunun okul işlevini de üstlenmesi ve subayların eğitici rolleri bu geniş yetkinin ardındaki sebeplerden birisidir. Subayların, çocuğu gibi görmesi beklenen erler üzerindeki sorumluluğu ve yetkisi hakkında ayrıca Bkz.: Conker, **Zabit ve Kumandan**, s. 57-66.

²⁸⁹ Amerika'da subayın emrine itaatsizlik suçunun oluşumu bakımından yapılan değerlendirmede, askerlerin mesleki faaliyetlerinin özel yaşam koşullarıyla sıkı bağlantısı gözetilerek, komutanın emir verme yetkisinin sivil alandaki davranışları kapsayabileceği kabul edilmektedir. Morris, **Military Justice**, s. 68.

²⁹⁰ Askeri Ceza Kanunu m. 109/1'de, konusu suç oluşturan emir verme, emir yerine getirilmese ve suç işlenmese de kendi başına suç tipi olarak düzenlenmiştir. Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 91-92.

Anayasası'ndaki hukuka aykırı emir düzenlemesine aykırı görülerek eleştirilmektedir²⁹¹. Çünkü Anayasa'ya göre, hukuka aykırı emrin tartışılmasıyla ilgili hükme askerler bakımından istisna getirilmesi yasal düzenlemeyle mümkünken²⁹², uygulamada açık ve net yasal dayanak olmadan bu istisna kabul edilmektedir²⁹³.

Yetkili komutan tarafından verilen, askerlikle ilgili emrin suç oluşturmadıktan sonra uygulanmaması ve bunun uyarıya rağmen ısrarla gerçekleştirilmesi, emre itaatsizlikte ısrar suçunu oluşturacaktır. Bu suçun sivil alandaki suçlardan en önemli farkı, sivil yaşamda suç oluşturmayacak bir hususun sadece askerlikle ilgili suç tipi olarak düzenlenmesidir. Dahası, askerlik mesleğinin kendine özgü gerekleri dikkate alınarak, suçun maddi unsurları sınırlı sayılmamıştır ve ilgili komutanın geniş takdir yetkisi çerçevesinde vereceği emre ısrarla itaat edilmemesi gibi komutanın iradesine bağlı geniş, hatta makul bir eleştiriyile suçta yasallık ilkesini zorlayacak kadar geniş, bir alanda suçun maddi koşullarının oluşması ihtimal dahilindedir²⁹⁴.

²⁹¹ Kangal, **Askeri Ceza Hukuku**, s. 150; Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 89.

²⁹² Anayasa'ya göre, "kamu hizmetlerinde herhangi bir sıfat ve suretle çalışmakta olan kimse, üstünden aldığı emri, yönetmelik, Cumhurbaşkanlığı karnamesi, kanun veya Anayasa hükümlerine aykırı görürse, yerine getirmez ve bu aykırılığı o emri verene bildirir. Ancak, üstü emrinde ısrar eder ve bu emrini yazı ile yenilerse, emir yerine getirilir; bu halde, emri yerine getiren sorumlu olmaz" (m. 137/1). Bununla birlikte, "askeri hizmetlerin görülmesi ve acele hallerde kamu düzeni ve kamu güvenliğinin korunması için kanunla gösterilen istisnalar saklıdır" denilerek (m. 137/3) yasal düzenlemeyle hukuka aykırı emre itaatin sağlanmasının yolu açılmıştır. Ancak "konusu suç teşkil eden emir, hiçbir suretle yerine getirilmez; yerine getiren kimse sorumluluktan kurtulamaz" (m. 137/2).

²⁹³ İç Hizmet Yönetmeliği m. 33/1'de, hukuka aykırı da olsa emirlerin yerine getirileceği ancak emir yerine getirildikten sonra şikayette bulunulabileceği belirtilmektedir.

²⁹⁴ Anayasa Mahkemesi'nin, 7 Ekim 2009 tarihli ve 27369 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 7 Mayıs 2009 tarihli (Esas No. 2005/69, Karar No. 2009/61) hükmünde, bu husus tartışma konusu olmuştur. Mahkeme, askerlik mesleğinin gereklerini ve emre itaatsizlik suçunun oluşumu yargı tarafından incelenirken göz önünde bulundurulacak temel askeri kavramların mevzuatta açıklanmış olmasını gerekçe göstererek, ilgili düzenlemeyi anayasaya uygun bulmuştur. Ayrıca asker kişiler ile sivil kişilerin eşitlik karşılaştırması yapılamayacak ayrı hukuki durumlarda bulunduklarını da açıkça belirtmiştir. Bundan çok daha önce Amerikan Yüksek Mahkemesi tarafından benzer bir davada aynı sonuca ulaşılmıştır. Başvurucu, subayın emrine itaatsizlikle ve uygunsuz davranışları düzenleyen genel hükümlerle suçlanmaktadır. *Parker, Warden, et al. v. Levy*, No. 73-206, Decided June 19, 1974, **United States Reports**, Volume 417, October Term, 1973, s. 733-789, 737-739. Mahkeme, yerleşik içtihadına atıfla, askeri toplumun savaşla ilişkisi nedeniyle sivil toplumdan ayrı olduğunu, bunun da ayrı bir hukuk sistemini gerektirdiğini hatırlatmaktadır. **A.e.**, s. 743-745. Askeri yargı, ilgili suç tiplerinin maddi unsurlarının öngörülebilirliği için yeterli içtihadı ölçütleri oluşturmuştur. **A.e.**, s. 752-756. Mahkeme, askeri meselelerde ekonomik meselelerde olduğu gibi her hususun yasalarda ayrıntılı biçimde düzenlenmesinin gerekli olmadığını belirtmektedir. **A.e.**, s. 756-757.

Askeri bürokrasinin suç oluşturmadiktan sonra hukuka aykırı da olsa emrin uygulanmasına yönelik beklentisi, önceki başlıkta değinilen savaş koşullarına uyum sağlanmasıyla birlikte değerlendirilmelidir. Savaş anında açıkça suç teşkil etmedikten sonra her türlü emrin geciktirilmeden uygulanması gerekmektedir. Emrin ast tarafından tartışılması veya göz ardı edilmesi sadece orduyu değil genel olarak ulusal bütünü tehlikeye düşürecektir. Kuruluş amacı barış döneminde savaşa hazırlık olan askeri bürokrasinin emre neredeyse mutlak itaat beklentisi²⁹⁵ bu sebeple makul karşılanmaktadır. Hiç şüphesiz, savaş döneminde başka suçları da gündeme getirebilecek itaatsizlik eylemleriyle barış döneminde, bilhassa zorunlu askerlik hizmetini yerine getiren asker kişilere ait eylemler, suçun oluşumunu veya cezanın miktarını değerlendirmede aynı kefeye konulamaz. Bununla birlikte barış döneminde kışlada düzen sağlanamazsa, savaş döneminde cephede düzen sağlanması da zorlaşacaktır. Bu yüzden askeri gerekler, fiili savaş hali olmasa da askerlikle ilgili her meselede sivil alandakinden farklı bir dengelemeyi gerektirmektedir.

2.3.1.3. Askeri Faaliyetlerin Hukuk Kurallarına Uygun Biçimde Yerine Getirilmesi

Savaşta uygulanan Uluslararası Hukuk kuralları veya İnsancıl Hukuk'un²⁹⁶ bir unsuru olan Savaş Hukuku kurallarına uyulmadığı takdirde, yaptırımın ne olacağı veya kimin tarafından uygulanacağı Dünya Savaşları'na kadar belirsizliğini koruyan bir husus olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesine kadarki süreçte ulusal düzlemi aşan bir suçluluk algısının yerleşmiş olmadığı görülmektedir. Yurttaşlar ulusal savaş politikası doğrultusunda kendilerine verilen görevleri yerine getirip düşman tarafından ele geçirilmedikten sonra, bunların ulusal veya uluslararası düzlemde suç isnadıyla karşılaşması mümkün değildir. Birinci Dünya Savaşı'nın galiplerinin savaş suçlarına dair isnatlarına dayanılarak, Alman İmparatoru'nun

²⁹⁵ Bu beklenti, İç Hizmet Kanunu m. 14/1'de açıkça ifade edilmektedir. Ast, "amirlerine mutlak surette itaate ve kanun ve nizamlarda gösterilen hallerde de üstlerine mutlak itaate mecburdur". Öyle ki "ast muayyen olan vazifeleri, aldığı emri vaktinde yapar ve değiştiremez, haddini aşamaz. İcradan doğacak mesuliyetler emri verene aittir" (m. 14/2).

²⁹⁶ İnsancıl Hukuk'un kapsamı için Bkz.: Tütüncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, s. 1-13.

yargılanmak istenmesi ancak bunun başılamaması²⁹⁷ göstermektedir ki henüz ulusal düzlemi aşan çözümler, dönemin dünyasında normal karşılanmamaktadır. Bunun benzeri bir girişim, daha çok sayıda sanığın ve daha fazla suçun dava konusu olacağı İkinci Dünya Savaşı sonrasında başarıya ulaşacaktır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan yargılamalarda, askeri disiplinin yeni bir işlevi ortaya çıkmıştır. Buna göre, anayasal yönetim altında, silahlı çatışmaları yürütecek askeri bürokrasi oluşturulurken, askeri faaliyetlerin hukuka uygun yürütümünü sağlayacak disiplin mekanizması da geliştirilmelidir²⁹⁸. Böylece savaş suçlarının önüne geçilmesi, henüz barış döneminde savaşa hazırlık aşamasında kazandırılacak bilinçle ve savaş esnasında emir verme yetkisine sahip olanların denetimi ve gözetimiyle sağlanabilecektir²⁹⁹. Bu yönde bir mekanizma oluşturulmadığında veya gereğince işletilmediğinde, üstler de astların eylemlerinden dolayı sorumlu tutulabilir³⁰⁰. Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur ki sivil ve

²⁹⁷ Gary D. Solis, **The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War**, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2010, s. 74 (Bundan sonra **The Law of Armed Conflict** olarak anılacaktır); Antonio Cassese v.d., **International Criminal Law: Cases and Commentary**, New York, Oxford University Press, 2011, s. 422 (Bundan sonra **International Criminal Law** olarak anılacaktır); Rona Aybay, Elif Oral, **Kamusal Uluslararası Hukuk**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 427-429.

²⁹⁸ 8 Haziran 1977’de kabul edilen ve 7 Aralık 1978’de yürürlüğe giren, 12 Ağustos 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri’ne ek Uluslararası Silahlı Çatışma Mağdurlarının Korunmasına İlişkin Protokol (Protokol I) m. 87/1, komutanların, emri altındakilerin Cenevre Sözleşmeleri ve bu Protokol’deki yükümlülüklerle aykırı davranışlarını önleme ve ihlal gerçekleştiğinde sonuçlarını ortadan kaldırma ve durumu yetkililere rapor etme yükümlülüğünü düzenlemektedir. Bu yükümlülüğün yerine getirilebilmesi için komutanların emri altındakileri Sözleşmeler ve Protokol’den kaynaklanan yükümlülüklerden haberdar etmesi gerekmektedir (m. 87/2). Emri altındakilerin Sözleşmeler ve Protokole’e aykırı eylemler gerçekleştireceğini veya gerçekleştirdiğini öğrenen komutan, ihlalin gerçekleşmesini önlemekle ve ihlal sonucunda ilgililer hakkında ceza ve disiplin işlemlerini başlatmakla yükümlüdür (m. 87/3). Türkiye Cumhuriyeti, Protokol’ü henüz imzalamamıştır. Protokol’ün tam metni için Bkz.: Çevrimiçi, <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/470>, 1 Haziran 2020.

²⁹⁹ Uluslararası Hukuk’tan kaynaklanan yükümlülüklerinin bilincinde olan komutanların uygulayacağı disiplin sisteminin varlığı gereklidir. Jean de Preux, “Article 87: Duty of Commanders”, **Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949**, Editors: Yves Sandoz, Christophe Swinarski, Bruno Zimmermann, Commentary on Protocol I, International Committee of the Red Cross, Geneva, Martinus Nijhoff Publishers, 1987, s. 1017-1023, 1018, para. 3549. Askeri disiplin, sadece komutanın emri altındakilerle bir arada olduğu süreçte değil savaş koşullarında araya mesafe girdiğinde de etkisini sürdürecektir seviyede olmalıdır. A.e., s. 1018, para. 3550.

³⁰⁰ Üstlerin astların eylemlerinden sorumluluğu her seviyede komutan bakımından, emri altındaki sivillerin eylemlerini de kapsayacak şekilde anlaşılmaktadır. Bununla birlikte askeri hiyerarşideki seviyeye ve ihlalin gerçekleştiği yere yakınlığa göre sorumluluk derecesi değişkenlik gösterebilecektir. A.e., s. 1019-1020, 1022, para. 3553-3555, 3560-3561.

askeri yöneticiler, herhangi bir suçu tek başına veya iştirak halinde işlemeyen, sadece emirleri altındakilerin gerçekleştirdiği suçları önleyememe veya öğrendiğinde cezalandırılmasını sağlayamama³⁰¹ gibi ihmali davranışlarıyla suçlu durumuna düşmektedir. Bu duruma düşmek istemeyen sivil yönetim ve askeri bürokrasi, artık sadece savaş koşullarında düzenin korunarak emirlerin yerine getirilmesini değil savaşın hukuka uygun yürütümüne gölge düşürecek her türlü eylemin önlenmesini de amaçlayarak askeri disiplini sağlamak zorundadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Amerika’da ulusal düzlemde kurulan askeri komisyon³⁰² ile Almanya (Nuremberg) ve Japonya (Tokyo)’da kurulan uluslararası askeri mahkemeler³⁰³, yargılamalar esnasında sivil ve askeri yönetici

³⁰¹ Suçluların cezalandırılmasını sağlama yükümlülüğü bakımından, her ülkenin farklı askeri yargılama sistemi tercihleri dikkate alınarak, Cenevre Sözleşmeleri’nin ve Protokol I’nin ihlal edildiği durumlarda suçların karşılıksız bırakılmaması gerekmektedir. Komutanların kendilerinin yargıçlık görevini üstlenmesi gibi bir zorunluluk yoktur. Yetkililere durumu bildirerek ceza yaptırım sürecini başlatmak yeterli olabilir. **A.e.**, 1022-1023, para. 3562.

³⁰² Amerika’da askeri mahkemelerin yanında, istisnai durumlarda, ulusal güvenlik gerekleri gözetilerek askeri komisyonlar kurulabilmektedir. Bu tür yargı yerlerinin varlığı, savaş koşullarında ulusal barış ortamında geçerli hukuk kurallarının uygulanamaması ve delil toplama süreci gibi hususlarda, kuralların sanık aleyhine esnetilmesi gerekliliğiyle açıklanmaktadır. Morris, **Military Justice**, s. 175-179. Askeri komisyon ilk defa devrim döneminde kurulmuştur. Bundan sonra tekrar kurulması, Amerikan ordusunun Meksika’da işgalci güç olarak bulunmasıyla mümkün olmuştur. Komutan Winfield Scott, Amerika dışında uygulanacak hukuk kuralları bulunmamasını gerekçe göstererek, savaş suçlarının yargılanmasında bu yola başvurmuştur. Bundan sonra iç savaş döneminde de çok sayıda komisyon kurulmuştur. **A.e.**, s. 179-183. Birinci Dünya Savaşı’nda oluşturulmasına ihtiyaç duyulmayan askeri komisyonlar, İkinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında ve 2001 yılında gerçekleşen terör saldırılarından sonra tekrar kurulmuştur. **A.e.**, s. 186-197. İkinci Dünya Savaşı sonrasında askeri komisyon önünde görülen *Yamashita* davası (*Trial of General Tomoyuki Yamashita*, Case No. 21, United States Military Commission, Manila, 8 October – 7 December 1945), üstün astlarının eylemlerinden sorumlu tutulduğu ilk örneklerden birisidir. Cassese v.d., **International Criminal Law**, s. 422. Davada savunma, Amerikan hukukunda böyle bir suç tipinin bulunmadığını ve sanığın sadece statüsünden (General rütbesindeki Tomoyuki Yamashita, Filipinler’deki Japon ordusunun komutanıdır) dolayı yargılanmakta olduğunu ileri sürmüştür. **A.e.**, s. 423-424. Komisyon, sistematik savaş suçlarına yönelik gerekli ve yeterli adımlar atılmadığından, sanığı suçlu bulmuştur. Komisyon’a göre, askeri disiplini sağlamak ve bunu bozan suçlara karşı gerekeni yapmak komutanın görevidir. **A.e.**, s. 424-425. Yüksek Mahkeme’nin Komisyon’un kararına karşı yapılan başvuruyu reddettiği 4 Şubat 1946 tarihli hükmüne katılmayan Yargıç Murphy, Amerikan ordusu tarafından düzeni bozularak yenilgiye uğratılmakta olan bir ordunun komutanını, düzeni sağlayarak suç işlenmesini önleyemediği için suçlamanın doğruluğunu sorgulamaktadır. **A.e.**, s. 427-428; Solis, **The Law of Armed Conflict**, s. 405-407. Bu davada, ileri tarihte tekrarlanabilecek suçlamalar bakımından öngörülebilir ölçütler geliştirilmemiştir. Cassese v.d., **International Criminal Law**, s. 431. *Yamashita* davası ve bunu takip eden benzer davalar hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Solis, **The Law of Armed Conflict**, s. 383-387.

³⁰³ Nuremberg Uluslararası Askeri Mahkemesi ve Uzakdoğu Uluslararası Askeri Mahkemesi’nin kuruluşu ve işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Aybay, Oral, **Kamusal Uluslararası Hukuk**, s. 429-432.

konumundakilerin, emri altında savaşanlar tarafından işlenen savaş suçlarından sorumluluğunu kabul etmiřtir³⁰⁴. Bundan yıllar sonra, Yugoslavya ve Ruanda için oluşturulan uluslararası ceza mahkemeleri³⁰⁵ ve sonunda uluslararası ceza yargılamasını daimi mahkeme yoluyla gerçekleştirmenin yolunu aan Uluslararası Ceza Mahkemesi³⁰⁶ Roma Statüsü de askeri mahkemelerin uygulamalarını suçta yasallık ilkesinin gereğini yerine getirecek ölçütlerle geliřtirerek³⁰⁷, aynı esası kabul etmiřtir³⁰⁸.

³⁰⁴ Jean-Marie Henckaerts, Louise Doswald-Beck, **Customary International Humanitarian Law**, with Contributions by Carolin Alvermann, Knut Dörmann and Baptiste Rolle, Volume I: Rules, Reprinted with Corrections, International Committee of the Red Cross, New York, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, s. 559 (Bundan sonra **Customary International Humanitarian Law I** olarak anılacaktır); Jean-Marie Henckaerts, Louise Doswald-Beck, **Customary International Humanitarian Law**, with Contributions by Carolin Alvermann, Angela Cotroneo, Antoine Grand and Baptiste Rolle, Volume II: Practice – Part 2, Reprinted, International Committee of the Red Cross, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, s. 3768-3773, para. 693-701 (Bundan sonra **Customary International Humanitarian Law II** olarak anılacaktır). Öyle ki Tokyo Mahkemesi, gerçek kişilerin ceza sorumluluğuna ek olarak Japon Hükümeti'nin ceza sorumluluğunu da kabul etmiştir. *The Major War Criminals*, Judgement, 4 – 12 November 1948, Chapter II (b), Chapter VIII'e atıfla Henckaerts, Doswald-Beck, **Customary International Humanitarian Law II**, s. 3768-3770, para. 693. Mahkeme, ilgili savaş suçlarının işlendiği dönemde hükümet üyesi olanların, herhangi bir şey yapmaya gücü yetmediğinde, en azından istifa etmekle yükümlü olduğunu tespit etmektedir. **A.e.**, s. 3769, para. 693. Nuremberg Mahkemesi ise Nazi yönetiminde Adolf Hitler'den ayrı düşünölebilecek bir hükümet bulunmadığından, Alman Hükümeti'nin kolektif ceza sorumluluğu hakkında karar verme gereği duymamıştır. *The Major War Criminals*, Judgement, 1 October 1946, s. 275-276. Mahkeme, Alman düzenli ordusunun kolektif ceza sorumluluğunu, diğer düzenli ordu yapılanmalarından farkı olmayan askeri bürokrasiye girmenin kendi başına suç oluşturamayacağı gerekçesiyle kabul etmemiştir. **A.e.**, s. 277-278.

³⁰⁵ Belirli bir coğrafyada işlenen suçları yargılamak üzere geçici olarak kurulan, uluslararası nitelikte ceza mahkemeleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (1)**, s. 544-571; Tütöncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, s. 163-164; Sriram, Martin-Ortega, Herman, **War, Conflict and Human Rights**, s. 163-179, 195-213; Aybay, Oral, **Kamusal Uluslararası Hukuk**, s. 432-442.

³⁰⁶ Daimi görev ifa etmek üzere kurulan Uluslararası Ceza Mahkemesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (1)**, s. 571-594; Tütöncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, s. 164-167; Sriram, Martin-Ortega, Herman, **War, Conflict and Human Rights**, s. 214-231; Aybay, Oral, **Kamusal Uluslararası Hukuk**, s. 442-452.

³⁰⁷ Uluslararası ceza mahkemelerinin uygulamaları yoluyla geliştirilen ölçütler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Henckaerts, Doswald-Beck, **Customary International Humanitarian Law I**, s. 561-563; Henckaerts, Doswald-Beck, **Customary International Humanitarian Law II**, s. 3773-3789, para. 702-716; Cassese v.d., **International Criminal Law**, s. 436-456. Üstün astların eylemlerinden sorumluluğuna ilişkin ölçütler Tokyo Mahkemesi uygulamasında belirtmeye başlamaktadır. *Toyoda case*, Judgement, 6 September 1949'a atıfla Henckaerts, Doswald-Beck, **Customary International Humanitarian Law II**, s. 3773, para. 701. Bundan önce Japon Hükümeti'nin kolektif ceza sorumluluğunun tespit edilmesine katılmayan Hollandalı Yargıç Bernard Victor Aloysius Röling tarafından yazılan karşı görüşte, sonradan Toyoda davasına girecek ölçütlerin uygulanması gerektiği belirtilmektedir. Cassese v.d., **International Criminal Law**, s. 432-433.

³⁰⁸ 17 Temmuz 1998'de kabul edilen ve 1 Temmuz 2002'de yürürlüğe giren Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü m. 28/a askeri yetkililer, m. 28/b ise sivil yetkililer bakımından ceza

İnsancıl Hukuk ve Uluslararası Ceza Hukuku belgeleri ve uygulamalarıyla gelişen³⁰⁹ yerleşik ölçütlere göre, hukuki yetkilerine bakılmaksızın askerler üzerinde etkili emir verme yetkisine sahip olan ve emri altındaki askerler tarafından işlenen suçları bildiği veya bilmesi gerektiği halde engellemeyen veya engellemek için yeterli çabayı göstermeyen, suç işlendiğinde ilgili disiplin ve ceza yaptırımlarını uygulamayan veya uygulanması için durumu yetkililere rapor etmeyen sivil ve askeri yetkililer, astların suçlarından sorumlu tutulacaktır. Sivil veya askeri yetkililer, konusu suç oluşturmayan emir verdiklerinde³¹⁰, bunun uygulanması esnasında işlenebilecek suçların önlenmesi ve önlenemediği takdirde suçluların cezalandırılması için elinden gelen her şeyi yapmakla yükümlüdür³¹¹. Savaş öncesinde bu tarz ihlalleri önleyecek askeri disiplin sistemi oluşturmak da buna dahildir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası yargılamalarda açıkça kabul edilen ve sonraki uluslararası ceza yargılamalarında uygulanmaya devam eden bir diğer husus, konusu suç oluşturan emrin uygulanmasından dolayı astın ceza sorumluluğundan kurtulamamasıdır³¹². Buna göre konusu açıkça suç oluşturan bir emirle karşılaşan

sorumluluğunu düzenlemiştir. Buna göre asker veya sivil kişi, hukuki konumuna bakılmaksızın, etkili kontrolü altında emrine tabi olanlar üzerindeki yetkisini ihmali davranışla kullanmamasından dolayı sorumlu tutulabilir. Bunun için üstün, astının suç oluşturan eylemi gerçekleştireceğini veya gerçekleştirdiğini biliyor olması veya bilmesi gereken durumda bulunması (m. 28/a(i), m. 28/b(i)) ve suçun oluşumunu önleme veya suç sonucu meydana gelen zararı ortadan kaldırma adına elinden gelen her türlü gerekli ve makul tedbiri alması ve soruşturma ve kovuşturma sürecinin işletilmesi için gerekeni yapması (m. 28/a(ii), 28/b(iii)) yükümlülüklerini yerine getirmemiş olması gerekmektedir. Statü, sivil yetkililerin sorumluluğunda manevi unsur daha dar düzenlemektedir ve bilmenin yanında, suça dair açık belirtiler içeren verileri göz ardı etme (“consciously disregarded information which clearly indicated”) seviyesinde dikkatsizliği aramaktadır. Türkiye Cumhuriyeti, Statü’yü henüz imzalamamıştır. Statü’nün tam metni için Bkz.: International Criminal Court, **Rome Statute of the International Criminal Court**, Hague, International Criminal Court, 2011, Çevrimiçi, <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RS-Eng.pdf>, 1 Haziran 2020. Roma Statüsü m. 28 hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: William A. Schabas, **The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute**, New York, Oxford University Press, 2010, s. 454-465 (Bundan sonra **The International Criminal Court** olarak anılacaktır).

³⁰⁹ Hukuk alanında daha çok ulusal düzlemdeki örnekler uluslararası düzlemde etkilerken, üstün astların eylemlerinden sorumluluğunun gelişiminde ters yönde etkilenme söz konusudur. Cassese v.d., **International Criminal Law**, s. 421.

³¹⁰ Üstün astların eylemlerinden sorumluluğu, kendisinin de suça iştirak ettiği haller dışında uygulanabilir. Schabas, **The International Criminal Court**, s. 458-459.

³¹¹ Üst, hukuki ve fiili imkanlar dahilinde yapabileceği her şeyi yapmakla yükümlüdür. **A.e.**, s. 464.

³¹² Nuremberg Uluslararası Askeri Mahkemesi Şartı m. 8 ve Tokyo Uluslararası Askeri Mahkemesi Şartı m. 6, dava konusu suçun üstün emriyle işlendiği savunmasına, sadece ceza indirimi için olanak

asker, ulusal düzlemde askeri bürokrasi çerçevesinde hukuki açıdan emre uymakla yükümlü tutulsa³¹³ da işlenen suçtan dolayı uluslararası ceza sorumluluğu ortadan kalkmayacaktır. Askeri disiplinde mutlaka yakın itaat beklentisi karşısında konusu suç oluşturan eylemin kesinlikle uygulanamayacağı ilkesi geliştirilerek, İkinci Dünya Savaşı döneminde tecrübe edilen ağır suç oluşturan aşırı şiddet eylemlerinde olduğu gibi konusu açıkça suç oluşturan emir verildiğinde, emre itaati gerektiren askeri disiplinin gerekçe olarak kullanılmasının önüne geçilmektedir³¹⁴. Böylece İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen yeni askeri disiplin anlayışında, ceza sorumluluğunun sadece astların eylemlerinden dolayı üstlere doğru değil üstlerin açıkça suç oluşturan emirlerini uygulamakla astlara doğru da genişletilmesiyle, askeri disiplinin askeri faaliyetlerin hukuka uygun biçimde yerine getirilmesi işlevi, Uluslararası Ceza Hukuku yoluyla sağlanmaktadır.

tanınmaktadır. Henckaerts, Doswald-Beck, **Customary International Humanitarian Law I**, s. 565; Henckaerts, Doswald-Beck, **Customary International Humanitarian Law II**, s. 3814-3815, 3816, para. 855, 863. Sonraki uluslararası ceza mahkemelerinin statülerinde de aynı yönde düzenleme bulunmaktadır. Henckaerts, Doswald-Beck, **Customary International Humanitarian Law I**, s. 566, 567. Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü m. 33, üstün emri savunmasına yönelik daha ayrıntılı ölçütler getirmektedir. Hükümetin veya sivil veya askeri üstün emriyle Mahkeme'nin yargı yetki alanına giren bir suç işleyen kişi kural olarak ceza sorumluluğundan kurtulamaz (m. 33/1). Sadece üç koşul bir araya geldiğinde, istisnai olarak, cezadan kurtulmak mümkündür. Kişi, hükümet veya üstün emrine itaat etmek yönünden hukuki yükümlülük altında olmalı (m. 33/1(a)), verilen emrin hukuka aykırılığını bilmemeli (m. 33/1(b)) ve emir kişinin bilme durumuna bakılmaksızın açıkça hukuka aykırı olmamalıdır (m. 33/1(c)). Bu maddenin uygulanmasında, soykırım ve insanlığa karşı suç emri açıkça hukuka aykırı olarak değerlendirilecektir (m. 33/2). Üstün emri savunmasının ulusal hukuk sistemlerinden başlayan tarihsel gelişimi ve son olarak Roma Statüsü'nde düzenlenişi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Hitomi Takemura, **International Human Right to Conscientious Objection to Military Service and Individual Duties to Disobey Manifestly Illegal Orders**, Berlin, Heidelberg, Springer, 2009, s. 139-154 (Bundan sonra **International Human Right to Conscientious Objection** olarak anılacaktır); Solis, **The Law of Armed Conflict**, s. 341-380; Gökhan Güneysu, **Uluslararası Hukukta Amirin Emri**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2015. Roma Statüsü m. 33 hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Schabas, **The International Criminal Court**, s. 507-514. Roma Statüsü, genelde askeri disiplinin sıklığıyla meşrulaştırılan üstün emri savunmasını, siviller bakımından da uygulanabilir hale getirmiştir. Cassese v.d., **International Criminal Law**, s. 471.

³¹³ Üstün emrinin varlığı savunması, hukuki yükümlülük doğuran emirden kaynaklanmaktadır. Emrin hukuk dışı yöntemlerle, baskıyla verildiği durumlarda başka savunmalar gündeme gelecektir. Cassese v.d., **International Criminal Law**, s. 464.

³¹⁴ Bir bütün halinde ulusal hukuk sistemi, konusu suç olarak değerlendirilebilecek normlarla ve uygulamalarla dolu olduğunda veya başka bir deyişle, **Nazi** yönetimi altında Alman Hukuku'na uygun biçimde işlenen suçlar söz konusu olduğunda meydana gelecek çelişkinin aşılabilmesi amacıyla, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Gustav Radbruch tarafından ortaya atılan hukuki çözüm için Bkz.: Sevtap Metin, Altan Heper, **Ceza Hukuku Felsefesine Katkı: Radbruch Formülü**, Hukuk Poetikası Serisi 2, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2013.

2.3.2. Hukukun Askeri Gereklere Göre Farklılaşmış Alanı Olarak Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku

Ulusal barış ortamında askerlere ve askeri meselelere uygulanacak ayrı bir hukuk dalının gelişimi ve askerlerin tabi olduğu yargı sisteminin sivil yargıdan farklılaşması, anayasal yönetim altında hukuki eşitlik çerçevesinde bir arada yaşayan yurttaş düşüncesi karşısında, açıklanması zor bir aykırılık olarak görülebilir. Bununla birlikte düzenli ordulara yaklaşımı farklı olan Anglo-Amerikan ve Kıta Avrupası sistemleri, ordu bünyesinde sivil alandan ayrıca faaliyet gösterecek disiplin ve ceza sistemi geliştirmekte birbirinden çok farklı yollar izlememiştir³¹⁵. Öyle ki Amerika’da düzenli ordunun itibar kazandığı İkinci Dünya Savaşı’ndan çok önceleri böyle bir sistem oluşturulmuştur³¹⁶.

Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku’nun sivil alandaki hukuki gelişmelerle birlikte gelişimini sürdürdüğü ve giderek daha fazla sivilleştirilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bilhassa yargılama usulü söz konusu olduğunda, sivil kurallardan fazla ayrılmadan, askeri gereklerle bağlantılı bazı sınırlandırmalara veya ek güvencelere yer verildiği görülmektedir. Esasa ilişkin hukuk kurallarındaysa, askeri disiplinin sağlanması amacıyla askeri gereklerin ağır basması, sivil alanla aradaki mesafeyi usul kurallarındakine göre artırmaktadır.

2.3.2.1. Askeri Disiplinin Kendine Özgü Ceza Kurallarıyla Sağlanması

Askeri disiplinin, üstlendiği üç işlevin yerine getirilebilmesi için askeri idare bünyesindeki disiplin yaptırımları ve daha ağır disiplinsizlikler için öngörülen ceza yaptırımlarıyla desteklenmesi gerekmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus şudur ki ceza yaptırımı da aslında disiplinsizlik oluşturan eylemlere

³¹⁵ Türk örneğinde XIX. yüzyıldan başlanarak, Avrupa örnekleri doğrudan iktibas edilerek veya gözetilerek oluşturulan mevzuatın tarihsel gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Sahir Erman, **Askeri Ceza Hukuku: Umumi Kısım ve Usul**, Yeniden Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 7 nci Bası, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1983, s. 14-16, No. 5 (Bundan sonra **Askeri Ceza Hukuku** olarak anılacaktır); Degirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 34-36.

³¹⁶ 1775 yılında Amerikan düzenli ulusal ordusu ilk defa kurulduğunda, önemli bir kısmı İngiliz mevzuatından iktibas edilen askeri disiplin kuralları kabul edilmiştir. Morris, **Military Justice**, s. 14. Amerikan askeri disiplin kurallarının tarihsel gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: A.e., s. 14-33.

uygulanmaktadır. Bunların sivil alandaki suçlardan farkı, askeri disiplini sağlama amacıyla düzenlenmiş olmasıdır. Disiplin yaptırımını gerektiren diğer askeri disiplinsizliklerden farkıysa ya daha ağır disiplinsizlik teşkil etmesi ya da sivil suçlarla aynı veya benzer maddi unsurları içermekle birlikte asker kişiler ve askerlikle ilgili olduğundan ayrıca cezalandırılmasına gerek duyulmasıdır³¹⁷.

Uygulamada, disiplinsizlik oluşturan bir eylem, idari nitelikte yaptırımını dahi gerektirmeyecek kadar hafif görüldüğünde, komutanın geniş takdir yetkisi çerçevesinde askeri talim ve görevler yoluyla fiili olarak düzeltilmeye çalışılabilir. Bununla birlikte disiplin yaptırımını gerektirecek boyutta disiplinsizlik söz konusuysa, kişinin askerlik mesleğinden olması veya zorunlu askerlik hizmetini yerine getiriyor olmasına göre farklı tür ve seviyelerde disiplin yaptırımını uygulanabilecektir. Ast ile üst arasındaki ilişkiyi sürekli olarak başka makamların denetimine tabi tutmanın askeri hiyerarşide neden olabileceği hasarlar göz önünde bulundurularak, en ağır seviyede disiplin yaptırımları haricindekiler için yargısal denetime başvuru yolları kapatılmış olabilir. Böylece ceza yaptırımını boyutunda bir yaptırım söz konusu olmadığında, askeri yaşamda sıkça karşılaşılabilecek disiplin tedbirlerine karşı sürekli yargısal denetime gidilmesinin ve kısa sürede, mümkünse disiplin ihlalinin gerçekleştiği anda hemen uygulanması gereken yaptırımların etkisini yitirmesinin önüne geçilmektedir. Eğer ilgili eylem ceza yaptırımını gerektirecek boyuttaysa, adil yargılanma güvenceleri doğrultusunda yargılama yapacak askeri veya sivil mahkemeler yoluyla gereği yerine getirilecektir. Kısacası, belirli seviyeye kadar disiplinsizliklerde ilgili komutanın geniş takdir yetkisinin bulunduğu, bunlardan daha ağır eylemler karşılığında mahkemelerin disiplin yaptırımlarını denetleme veya ceza yaptırımlarına karar verme yetkisine sahip olduğu görülmektedir.

Giyime özen gösterme, selam verme gibi çok basit disiplin kuralları söz

³¹⁷ Askeri Ceza Kanunu'nda ceza ve disiplin yaptırımlarının birlikte düzenlendiği dönemde, askeri disiplini sağlayan ve aralarındaki fark niceliksel olan bu iki kategorinin karşılaştırılması için Bkz.: Vasfi Raşid Sevig, "Askeri Ceza Kanunu", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 1, 1953, s. 92-122, 113-120. Bu noktada Askeri Ceza Hukuku öğretisinde, sadece askerlerin işleyebileceği ve sivil alanda suç oluşturmayan sırf askeri suçlar ile sivil alandaki suç tipleriyle aynı veya benzer olup askeri gereklerle ayrıca cezalandırılan askeri suç benzerleri arasında ayırım yapılmaktadır. Öğretinin yaptığı ayırım ve bunun askeri yargı tarafından uygulanması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: A.e., s. 102-109; Erman, **Askeri Ceza Hukuku**, s. 151-158, No. 87-93; Kangal, **Askeri Ceza Hukuku**, s. 85-92; Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 116-125.

konusu olduğunda, sivil alandan ayrılacak bir sistem oluşturulması doğaldır. Her meslekte bu tarz kurallar geliştirilebilir. Askerlik mesleğinde daha çok kural, daha sıkı uygulanmaktadır. Ancak disiplin kurallarının karşılığında öngörülen yaptırımlar ağırlaştıkça, kuralların sivil alanda uygulanan hukuk kurallarından farklılaşması tartışma konusu haline gelmeye başlayacaktır³¹⁸. Kişinin özel yaşamına müdahale teşkil edecek Askeri Ceza Kanunu m. 153'deki³¹⁹ gibi meslekten çıkarma cezası gerektiren suçlar veya emre itaatsizlik meselesindeki gibi hapis yaptırımına bağlanabilecek olup maddi unsurlarının tespiti askeri bürokrasinin iç işleyişine kalmış suçlar hatırlatılmalıdır.

Barış döneminde askeri disiplin kurallarına tabi olanlar asker kişilerdir. Buna ek olarak bazı durumlarda sivillerin de askeri disiplin kurallarıyla karşılaşması

³¹⁸ 1961 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi, 6 Şubat 1967 tarihli ve 12520 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 27 Aralık 1965 tarihli iki (Esas No. 1963/57, Karar No. 1965/65 ve Esas No. 1965/41, Karar No. 1965/66) hükmünde, mahkeme veya disiplin amiri tarafından uygulanabilen, kişinin 21 güne kadar, belirli aralıklarla bazı sınırlandırmalar kaldırılarak, katı minderde yatıp sadece eklemek ve su ile beslenebileceği katıksız hapis cezasını, hem askeri gereklerin ağırlığıyla orantılı ağırlıkta yaptırımların getirilebileceğini hem de sözü edilen yaptırımın kötü muamele oluşturmadığını belirterek anayasaya uygun bulmuştur. Mahkeme üyeleri Şemsettin Akçoğlu, Salim Başol ve İhsan Keçecioğlu her iki hükümdeki karşı oy yazılarında, katıksız hapis cezasının kötü muamele teşkil ettiğini savunmaktadır. Mahkeme üyesi Muhittin Gürün ise katıksız hapis cezasının kötü muamele sayılmaması nedeniyle anayasaya uygun olduğunu, bunun askeri gereklerle ilgisi bulunmadığından, ileride sivillere uygulanırsa da anayasaya uygunluğunun devam edeceğini ileri sürmektedir.

³¹⁹ Anayasa Mahkemesi, 26 Haziran 2015 tarihli ve 29398 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 27 Mayıs 2015 tarihli (Esas No. 2014/176, Karar No. 2015/53) hükmünde, bu maddenin nikahsız birliktelik yaşamaya ilişkin kısmının özel yaşama müdahale oluşturduğunu kabul etmektedir. Ancak askerlik mesleğine girenlerin sivil alandakinden daha fazla sınırlandırmayı kabullenmeleri gerektiği ve suçun yaptırımının hürriyeti bağlayıcı ceza olmadığı gerekçesiyle, anayasaya aykırılık iddiasını reddetmiştir. Mahkeme Başkanı Zühtü Arslan ve üyeler M. Emin Kuz ve Rıdvan Güleç karşı oy yazılarında, söz konusu suçu oluşturan eylemlerin askeri disipline neden aykırılık oluşturacağını somutlaştırılmadığını ve hapis cezası öngörülme de meslekten çıkarma cezasının kişilerin yaşamına önemli etkisi olabileceğini dile getirmektedir. Mahkeme üyesi Serruh Kaleli karşı oy yazısında, uygulanan yaptırımın ölçüsüzlüğünü vurgulamaktadır. Mahkeme üyeleri Engin Yıldırım ve Muammer Topal karşı oy yazılarında, kişinin, özel yaşamını devletin müdahalesi olmadan sürdürebilmesi gerektiğini ve bu kapsamda geleneksel aile yaşamına zorlanamayacağını belirtmektedir. Mahkeme üyesi Erdal Tercan karşı oy yazısında, aynı eylemin hem disiplin hem ceza yaptırımına bağlanmasını ve hangi ölçütlerle hangisinin tercih edileceğinin belirsiz kalmasını, hukuk devleti ilkesine aykırı bulmaktadır. Buna ek olarak yaptırımın ölçüsüzlüğünü de dile getirmektedir. Anayasa Mahkemesi, 20 Şubat 2018 tarihli ve 30338 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 29 Kasım 2017 tarihli (Esas No. 2015/68, Karar No. 2017/166) hükmünde, ilgili maddenin doğal olmayan cinsel ilişkiye dair kısmı bakımından da anayasaya aykırılık iddiasını reddetmiştir. Bu kez sadece Mahkeme üyesi Engin Yıldırım karşı görüş beyan etmiştir.

mümkündür. Ancak bu istisnai bir durumdur³²⁰. Bununla birlikte savaş ve sıkıyönetim gibi olağanüstü durumlarda, ulusal barışın tehdit altında olduğu düşünülerek, siviller de belirli ölçüde askeri disiplin altında tutulmaya çalışılabilir. Bu gibi düzenlemeler ilgili oldukları olağanüstü durumla sınırlı ve geçici olarak uygulanacaktır. Olağanüstü durumların bir diğer özelliği, asker kişiler bakımından da barış döneminde uygulanmayan bazı suç ve ceza hükümlerinin işlerlik kazanmasıdır. Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku'nda, bazı hükümlerin barış döneminde uygulanması askeri gereklerle açıklanamayacağından, barış ve savaş halleri arasında ayırım yapılmıştır³²¹.

2.3.2.2. Askeri Yargı Teşkilatının Oluşturulması

Askeri disiplinin sağlanmasında, sivil alandakinden farklılaşan ceza kurallarına başvurulmasının yanında, askerlerin yargılanmasında sivil alandakine ek sınırlandırmalara veya güvencelere³²² imkan sağlayan farklılaşmış yargılama usulü işletilebilir³²³. Sivil yargı teşkilatının dışında oluşturulacak hatta bazı örneklerde

³²⁰ Sivillerin hangi hallerde Askeri Ceza Kanunu kapsamına girebileceği hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Kargal, **Askeri Ceza Hukuku**, s. 77-79; Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 56-57.

³²¹ Daha önce sözü edilen disiplin yaptırımlarına ilişkin mevzuatın yanında, Askeri Ceza Kanunu da savaş ve seferberlik hallerinde uygulanacak hükümler içermektedir. Bkz.: Kargal, **Askeri Ceza Hukuku**, s. 49-51; Değirmenci, **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, s. 43-45.

³²² Türkiye'de askeri yargı teşkilatının bulunduğu dönemde, 26 Ekim 1963 tarihli ve 11541 (Mükerrer) sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 25 Ekim 1963 tarihli ve 353 sayılı Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu m. 71'de, sivil alandakine ek tutuklama sebebi olarak, askeri disiplinin korunması da bulunmaktaydı. Dahası, sivil alanda tutuklamanın yapılabilmesi için öngörülen asgari hapis cezası sınırı sırf askeri suçlarda uygulanmamaktaydı. Kargal, **Askeri Ceza Hukuku**, s. 342-344. Savaş döneminde askeri mahkemelerin verdiği hükümlerin kural olarak temyiz edilememesi gibi geçici süreli sınırlamalar da burada hatırlatılmalıdır. A.e., s. 389-390. Amerika'da sivil yargılamalar için beşinci ekle getirilen jüri önünde yargılanma hakkı düzenlenirken askeri meseleler açıkça dışarıda tutulmuştur. Morris, **Military Justice**, s. 3. Bununla birlikte, aynı anayasal düzenlemede yer alan kişinin kendisi aleyhine ifade vermeme hakkı, askeri yargılama sürecinde komutanın askeri disiplinden kaynaklanan baskın konumunu dengelemek için *Uniform Code of Military Justice* m. 31'de, sivil yurttaşlarınkinden daha geniş düzenlenmektedir. A.e., s. 50-51. Amerikan sisteminde İkinci Dünya Savaşı öncesinde, askeri yargılamada sadece askerler belirleyici konumda olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki reformlarla hukuk mesleği mensupları da askeri yargılama sürecine doğrudan dahil edilmiştir. Bu kapsamda sadece sivillerden müteşekkil en yüksek temyiz yeri olarak *The Court of Appeals for the Armed Forces* kurulmuştur. A.e., s. 117. Daha önceki işlevleri danışmanlık boyutunda kalan askeri hukukçular, yargılamada önemli rol oynayacak askeri yargıç statüsüne sahip olmuştur. A.e., s. 135-136.

³²³ Askeri meseleler hakkında yürütülecek yargılamalarda, ayrı bir askeri yargı sistemine yer vermeyenler de dahil, farklı Avrupa uluslarının ürettiği çözümler için Bkz.: Kargal, **Askeri Ceza Hukuku**, s. 215-218. Türkiye Cumhuriyeti'nde, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasındaki askeri

anayasal konumu bakımından yargıdan çok yürütmeye ve yasamayla bağlantılı görülebilecek bir askeri yargı teşkilatı kurulması bunu sağlamayı amaçlamaktadır. Böylece askeri meselelere ilişkin yargılama faaliyetinde özel olarak gözetilmesi gereken, askeri gerekler ve adil yargılanma dengesinin kurulabilmesi için askerlerin ve hukukçuların bir arada görev ifa edeceği veya doğrudan askeri hukukçu meslek mensupları tarafından yargılamanın yürütüleceği bir sistem oluşturulmaktadır.

Kural olarak sadece askerler askeri yargılama usullerine tabidir. Amerika’da henüz iç savaş döneminde, sivil yurttaşların askeri komisyonlarca yargılanması tartışma konusu olmuştur. Yüksek Mahkeme önüne gelen bir davada, iç savaş döneminde herhangi bir askeri faaliyete katılmamasına rağmen evinden alınarak askeri komisyon önünde yargılanan ve ölüm cezasına mahkum olan kişinin başvurusu tartışma konusu olmuştur³²⁴. Mahkeme, askerlik görevine girenlerin sivil yargılamalarda geçerli daha geniş yargılama güvencelerini bir kenara bırakıp askeri yargılamaya tabi olacağını ancak askerlikle bir ilgisi olmayanlar bakımından sivil yargılama güvencelerinin ve özellikle jüri önünde yargılanma güvencesinin devam etmesi gerektiğini belirtmektedir³²⁵. Sivil yargılamanın işletilemeyeceği kadar ciddi olağanüstü durumlarda askeri komisyonlar gibi olağanüstü yargı yerleri vasıtasıyla yargılama yapılabilir ancak bu da olağanüstü durumla sınırlı, geçici bir çözümdür³²⁶.

Türkiye’de askeri yargı teşkilatının bulunduğu ve sivillerin yargılanması bakımından yetkilerinin henüz yeterince daraltılmadığı dönemde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de sivillerin kural olarak askeri yargılamaya tabi

yargı sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Vasfi Raşid Sevig, “Askeri Adalet”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, 1952, s. 236-299. Amerikan Yüksek Mahkemesi, askeri hukukun federal hukuk sistemi karşısındaki konumunu federe hukuk sistemininkine benzetmekte ve bu alana federal sivil yargı sisteminin müdahale edemeyeceğini kabullenmektedir. Öyle ki Mahkeme, askeri hukukun gelişiminde kendisinin katkısı olmadığını da açıkça dile getirmektedir. *Burns et al. v. Wilson, Secretary of Defense, et al.*, No. 422, Decided June 15, 1953, **United States Reports**, Volume 346, October Term, 1952, s. 137-155, 140. Türkiye’de askeri yargı teşkilatının bulunduğu dönemde, askeri ceza yargılaması yapan mahkemeler yanında askeri idareye yöneltilecek idari davaları görecektir Askeri Yüksek İdare Mahkemesi de bulunmaktaydı. Bunun kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Çelik, **Osmanlı’dan Günümüze Devlet ve Asker**, s. 89-92.

³²⁴ *Ex Parte Milligan*, **United States Reports**, Volume 71, December 1866, s. 2-142, 107-108.

³²⁵ **A.e.**, s. 123-124.

³²⁶ **A.e.**, s. 127.

tutulamayacağını vurgulamıştır³²⁷. Zorlayıcı sebeplerin bulunduğu çok istisnai hallerde, açık ve öngörülebilir hukuki dayanakla, zorlayıcı sebepler kategorik olarak değil her somut olayın koşullarına göre değerlendirilerek, sivillerin askeri yargı teşkilatı önüne çıkarılması mümkündür³²⁸. Somut olayda, tamamı askerlerden oluşan bir mahkeme önünde, askerlik hizmeti aleyhine propaganda suçlamasıyla yargılanmakta olan başvuru açısından, mahkemenin bağımsızlığı ve tarafsızlığı şüpheli hale gelmektedir ve bu durum adil yargılanma hakkını ihlal etmektedir³²⁹. Daha erken aşamada, 1961 Anayasası döneminde, 1972 tarihli yasal düzenlemelerle sivillerin ordu aleyhine sözlerinden dolayı askeri mahkemeler önünde yargılanmasının önü açılmış ancak Anayasa Mahkemesi bu yöndeki düzenlemeleri 1978 yılında iptal etmiştir³³⁰. Anayasa Mahkemesi, askerlik faaliyetiyle ilgili suçların askeri suçlar kapsamında düşünülebileceğini, bunun dışında yasal nitelendirmeye rağmen askerlikle ilgisi bulunmayan suç düzenlemelerinin askeri suç ihdası anlamına gelmeyeceğini belirtmektedir. Mahkeme, askeri mevzuatın ve askeri yargının kural olarak sadece asker kişiler için var olduğunu, sivillerin istisnai durumlarda askeri hukuk kapsamına girebileceğini açıkça beyan etmektedir.

Sivil yargıdan ayrı bir askeri yargı teşkilatının tercih edilmediği yerde, sivil yargılama teşkilatı içerisinde askeri meselelerin sonuca bağlanması gündeme gelecektir ki askeri gereklerin layıkıyla değerlendirilebilmesi için uzmanlaşmış mahkemeler kurulması veya yargı teşkilatının kendi içerisindeki iş bölümünde bunun dikkate alınması gerekecektir. Sivil yaşamdan ayrı bir düzlemde uygulanmakta olan askeri disiplin kurallarının, askerlik mesleğinin ve bunun uğraşı alanı olarak savaşın özellikleri göz ardı edilerek veya yeterince anlaşılamayarak, uygulanması mümkün değildir. Buna ek olarak, asker kişilerin Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku yargı uygulamasından tamamen dışlanması, esasa ilişkin farklılaşmış kuralların korunduğu hukuk sisteminde, çelişki içeren bir yaklaşımdır. Bu durum, savaş ve barış hükümleri

³²⁷ *Ergin v. Turkey (No. 6)*, Application No. 47533/99, Fourth Section, Judgment, 4 May 2006, para. 40-42.

³²⁸ *A.e.*, para. 47.

³²⁹ *A.e.*, para. 54.

³³⁰ 1 Haziran 1978 tarihli ve 16303 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 14 Şubat 1978 tarihli (Esas No. 1977/130, Karar No. 1978/13) hüküm.

ayrımı veya disiplin ve ceza yaptırımını ayrımıyla tutarlı hale getirilemez. Daha önce de belirtildiği üzere askeri bürokrasinin kuruluş amacı savaşa barış döneminde hazırlanmaktır. Askeri disiplinin sağlanmasına da barış döneminden başlanılmak zorundadır. Askeri disiplinin farklılaşmış ceza kurallarıyla sağlanması kabul edildikten sonra barış döneminde, uzmanlaşmaya ilişkin açık bir düzenlemeye gidilmeden, sivil yargı teşkilatı uygulamasına güvenmek, askeri gereklerin yeterince gözetilmesi noktasında şüphe doğuracaktır. Benzer biçimde disiplin ve ceza yaptırımlarının askeri disiplinin farklı ağırlıkta eylemlerle ihlal edilmesine göre farklılaştığı³³¹ göz önünde bulundurulmadan, böyle bir ayrıma güvenilerek belirli ağırlığa ulaşan yaptırımlar için yeterince uzmanlaşmamış sivil yargı teşkilatına güvenmek hatalı olacaktır³³².

2016 yılında gerçekleşen darbe girişiminden sonra askeri yargı teşkilatını lağveden Türkiye örneğinde, askeri yargıdan sivil yargıya devredilecek dosyalar ve bundan sonra Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku çerçevesinde yapılacak yeni yargılamalar hakkında öngörülebilirliği sağlayacak bir uzmanlaşma düzenlemesi bulunmamaktadır³³³. Mesele tamamen sivil yargı teşkilatının bugüne kadarki iç işleyişine bırakılmıştır. Oysa bir önceki paragrafta belirtildiği üzere farklılaşmış askeri bürokrasi ve bunun disiplin kuralları varlığını korurken, askeri gereklerin yargılama süreçlerinde nasıl hesaba katılabileceğine ilişkin esasa ve usule dair hiçbir açık düzenlemenin bulunmaması, bunun yeterince gözetilmesini şüpheli hale getirmektedir. Askeri disipline ilişkin ceza kurallarının topyekun gözden geçirilip daha geniş kapsamlı bir hukuk reformuna gidilmesi veya sivil yargı içerisinde askeri meselelerde uzmanlaşacak mahkemelerle ilgili yasal düzenlemeler yapılarak, bunların uygulayacağı usul kurallarında askeri gerekleri gözetken ek sınırlandırma ve

³³¹ Kangal, **Askeri Ceza Hukuku**, s. 462.

³³² Askeri meseleler sivil yargı sistemi önünde çözüme kavuşturulacak olduğunda, Hollanda, Macaristan ve Fransa örneklerinde uzmanlaşmış sivil mahkemeler oluşturulduğu; Danimarka, Moldova ve Ukrayna örneklerindeyse savcılık kurumunda uzmanlaşmanın sağlandığı görülmektedir. **A.e.**, s. 217. Belçika, Çek Cumhuriyeti, Gürcistan, ceza yaptırımları bakımında Almanya ve Avusturya örneklerinde bu tarz çözümler tercih edilmemiştir. **A.e.**, s. 218.

³³³ 8 Mart 2018 tarihli ve 30354 (Mükerrer) sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 1 Şubat 2018 tarihli ve 7078 sayılı yasayla değiştirilerek kabul edilen; 15 Ağustos 2017 tarihli ve 694 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Personel Kanunu’na eklenen geçici m. 45/8-10’da, kapatılan askeri mahkemelerde yargılama işlemleri devam eden dosyaların sivil mahkemelere devri düzenlenmektedir.

güvencelere yer verilmesi isabetli olacaktır.

Uluslararası Ceza Hukuku uygulamasında, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında askeri komisyon ve mahkeme kurularak ilgili savaş suçluları yargılanmıştır. Böylece belirli bir savaşta yaşananlarla sınırlı olarak yargılama yapacak geçici askeri yargı teşkilatı, savaşın galipleri tarafından oluşturulmuştur. Sonraki uygulamalardaysa uluslararası mahkeme formunda, askeri nitelikte olmayan geçici yargı yerleri gözlenmektedir. Son olarak, daimi görev ifa etmek üzere, Uluslararası Ceza Mahkemesi de Birleşmiş Milletler sisteminin uluslararası barış döneminde, askeri niteliğe sahip olmadan kurulmuştur. Uluslararası Ceza Hukuku'nda, sivil ve asker kişiler arasında ciddi bir ayrım yapılmamaktadır. Bazı farklar bulunmakla birlikte, esasa ve usule ilişkin hükümler iki statü bakımından da uygulanmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNSAN HAKLARINA DAYALI ULUSLARARASI BARIŞ ORTAMINDA DÜZENLİ ULUSAL ORDUNUN VE YURTTAŞ ASKERİN DÖNÜŞÜMÜ

3.1. Uluslararası Barışın Sağlanması ve Korunmasında İnsan Hakları Hukukunun İşlevi

Düzenli ulusal ordu ve bunun yurttaş askeri, genel olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşturulmaya çalışılan uluslararası barış ortamı doğrultusunda, önemli ölçüde dönüşüm geçirmek zorunda kalmıştır. Bu dönüşümün kamu hukukunu ilgilendiren boyutunun daha iyi anlaşılabilmesinin yolu, uluslararası barışın sağlanması ve korunmasında insan haklarının konumunun ve dahası bağımsız bir çalışma alanı haline gelerek hukukun diğer çalışma alanlarını da dönüştürecek kadar ileriye giden İnsan Hakları Hukuku'nun, savaşa karşı duruşunun ve savaş kaçınılmaz hale geldiğinde bunun sınırlandırılmasına yapabileceği katkının anlaşılmasından geçmektedir.

İnsan Hakları Hukuku, esas olarak ulus devletin, yurttaşlar başta olmak üzere etkisi altında bulunan kişilere karşı üstlendiği yükümlülükleri ve bunlara aykırılık teşkil eden eylem, işlem ve ihmaller karşısında uluslararası düzlemde sorumluluğunun doğmasını düzenlemektedir. Öyle ki birey, uluslararası yargılama sistemi önünde, yurttaş olduğu devletin, kendisine yönelttiği insan haklarına aykırı müdahalelerden sorumluluğunun tespit edilmesini talep edebilmektedir¹. Bu yönde bir tespit sonucunda, ilgili sistemin öngördüğü yöntemlerle, ihlal öncesi hale dönüş veya zararın tazmini belirli ölçüde sağlanabilmektedir.

Bu çalışmanın ilk iki bölümünde ulus devlet ve yurttaşlık hakkında yapılan açıklamalar hatırlanacak olursa, Dünya Savaşları'nın kapısını araladığı uluslararası barış düşüncesinin temelinde yer alan insan haklarının korunmasının ve geliştirilmesinin modern siyasi iktidar anlayışında meydana getirdiği dönüşümün

¹ İnsan Hakları Hukuku'ndaki denetim sistemlerinden birisi olan şikayet başvurusu usulü hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (2)**, s. 732-746.

ciddiyeti daha iyi anlaşılacaktır. **Egemenlik**, uluslararası ilişkilerde belirleyiciliğini korumakta, hala devlet denilen siyasi iktidar tipine karakterini vermektedir ancak öyle bir hal almıştır ki uluslararası kamu düzeni çerçevesinde bir ulus devlet, kendi yurttaşına karşı davranışlarından dolayı sorumlu tutulabilmektedir. Oysa, tarihte Dünya Savaşları'na geline aşamada en olgun haliyle gözlenen siyasi iktidar tipi olarak klasik ulus devlet, korkulan sürekli savaş haline karşı yurttaşın son sığınağıdır. Bu nedenle de yurttaş, ulusal sınırlar çerçevesinde barışı korumak için gerektiğinde hiçbir biçimde sorgulayamayacağı ulusal savaş politikası doğrultusunda savaşmak zorunda kalabilir. Dünya Savaşları sonrasında gözlenen dönüşüm ise tam tersi yönde yeni bir eğilimi işaret etmektedir. Artık ulus devlet yurttaşın son sığınağı değildir. Yurttaş, devletin **egemenliğini**, bir zamanlar kendisinden kaynaklanmayan tüm hukuki ve siyasi iddiaları dışlayan bu merkezi gücü, uluslararası düzlemde belirli ölçüde devletin iradesi dışında gelişimini sürdürebilen ve dava konusu olabilen insan haklarıyla sınırlandırmaktadır. Yani, uluslararası barışa sığınabilmektedir. Sadece Anayasa Hukuku konusu olarak görülebilecek ve ulusal barış kapsamında anlam ifade edebilecek hak düzenlemeleri veya Uluslararası Hukuk uyarınca devletlerin karşılıklılık esasını gözeterek kabul ettikleri kural, ayrıcalık veya bağışıklıklar çoktan aşmıştır. İnsan haklarına dayalı yeni bir uluslararası barış tasarımı söz konusudur.

3.1.1. Bireyin ve Toplumun Uluslararası Barışın Sağlanması Talebi Olarak Barış Hakkı

İkinci Dünya Savaşı sonrasında dayanışma hakları olarak adlandırılan yeni bir tür insan hakları kategorisi vücut bulmuştur². Çevre hakkı, gelişme hakkı ve barış hakkı gibi dayanışma hakları, pozitif hukukta yeterince kendisine yer bulamamış, tarihsel açıdan daha önce hukuki dayanağına kavuşan hakların tersine ulusal düzlemde verilen mücadelelerden doğmamış, adeta tüm insanlığın hakkı olarak düşünülen taleplerden oluşmaktadır. Bunlar, uluslararası barışın sağlanması yolunda gündeme gelmiştir. Birbirleriyle ve diğer haklarla bağlantılı bu tür hak talepleri daha

² Genel olarak dayanışma haklarının ve özel olarak barış hakkının insan hakları arasındaki konumu ve barış hakkının öznesi, konusu ve getirdiği yükümlülükler hakkında ayrıntılı tartışma için Bkz.: Oktay Uygun, "İnsan Hakları Kuramı", **İnsan Hakları**, Kitap Editörü: Korkut Tankuter, Cogito – 98, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 13-44, 37-42; Yücel, **Barış Hakkı**, s. 85-105; Gemalmaz, **Genel Teori (1)**, s. 594-633; Gemalmaz, **Genel Teori (2)**, s. 676-680.

çok hukuki bağlayıcılığı olmayan belgeler yoluyla veya diğer hakların korunmasında bir unsur kabul edilmekle hukuki dayanağa kavuşturulmaya çalışılmaktadır³. Bununla birlikte, Afrika örneğindeki gibi etkililiği şüpheli bir sistemde de olsa, hukuki bağlayıcılığa sahip insan hakları belgesinde düzenlenecek seviyede kabul görmeye başlamışlardır⁴.

3.1.1.1. Kolektif Dayanışma Hakkı Olarak Barış Hakkı

Barış hakkı, kendi başına bir hak düzenlemesi olarak hukuki bağlayıcılığa sahip bir belgede yer aldığı anda, kolektif hak biçiminde düzenlenmiştir. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı m. 23/1'e göre, Afrika Birliği⁵ tarafından kabul edilen Birleşmiş Milletler sisteminin öngördüğü barışçıl uluslararası ilişkiler çerçevesinde⁶, tüm halklar, ulusal ve uluslararası düzlemde barış ve güvenlik hakkına sahiptir. Dahası, barış ve güvenlik hakkının gereklerinden ikisi açıkça Şart metninde zikredilmektedir. Buna göre, Şart'a taraf devletler, sığınma hakkından yararlanan kişilerin geldikleri devlete veya Şart'a taraf herhangi bir devlete karşı yıkıcı faaliyetlerde bulunmamasını (m. 23/2(a)) ve kendi ülkesinin Şart'a taraf herhangi bir devlete karşı yürütülen terör faaliyeti için kullanılmamasını (m. 23/2(b)) sağlamakla yükümlü tutulmuştur. Görüldüğü üzere, hak öznesi toplumdur ve Şart metninde açıkça düzenlenen iki somut husus da toplumların toplumlara veya devletlerin devletlere karşı yükümlülüğüdür. Bireysel hak söz konusu değildir.

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı denetim sistemi organı Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu, karşılaştığı ilk devletlerarası şikayet başvurusunda⁷ barış ve güvenlik hakkını uygulamak durumunda kalmıştır. Demokratik Kongo

³ Barış hakkının uluslararası belgelerde doğrudan veya dolaylı yoldan korunması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (1)**, s. 596-632; Yücel, **Barış Hakkı**, s. 77-81.

⁴ Afrika Birliği Örgütü Devlet ve Hükümet Başkanları Meclisi tarafından 27 Haziran 1981 tarihinde kabul edilen ve 21 Ekim 1986 tarihinde yürürlüğe giren Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı m. 22, 23 ve 24'de sırasıyla gelişme hakkı, barış ve güvenlik hakkı ve çevre hakkı düzenlenmektedir. Şart'ın çalışmada yararlanılan Türkçe çevirisi için Bkz.: Gemalmaz, **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri I**, s. 967-987.

⁵ 7 Kasım 2000 tarihinde kabul edilen ve 26 Mayıs 2001 tarihinde yürürlüğe giren Afrika Birliği Kurucu Andlaşması ile Afrika Birliği, Şart'ı kabul eden Afrika Birliği Örgütü'nün yerini almıştır.

⁶ Şart metninde dayanışma ve dostça ilişkiler ilkelerine açıkça atıf yapılmaktadır.

⁷ 227/99 *Democratic Republic of Congo v. Burundi, Rwanda, Uganda*, Decision on Merits, 29 May 2003, s. 6, para. 51.

Cumhuriyeti, Burundi, Ruanda ve Uganda'nın kendisine yönelik ve kendi sınırları içerisindeki silahlı saldırısına karşı başvuruda bulunmaktadır⁸. Başvurucu devlete göre, davalı devletlerin kendisine yönelttiği silahlı saldırganlık, devletler arasındaki dostça ilişkilere ilişkin temel ilkelerden, uluslararası ilişkilerde kuvvete başvurmamanın, uyuşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesinin, devletlerin **egemenliğine** ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesinin ve devletlerin iç işlerine karışılmamasının ihlali oluşturmaktadır⁹. Komisyon, başvurunun silahlı çatışmalar esnasında meydana gelen hak ihlallerine dair kısmına ilişkin tespitlerinin yanında, Şart m. 23'deki barış hakkının da ihlal edildiğini belirtmiştir. Kararda, başvurunun gündeme getirdiği uluslararası ilişkilerde geçerli ilkeler bakımından, Birleşmiş Milletler Şartı'na, Afrika Birliği Örgütü Şartı'na ve Devletler Arasında Dostça İlişkiler ve İşbirliğine İlişkin Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirisi'ne¹⁰ atıf yapılmaktadır¹¹. Komisyon'a göre barış ve güvenlik hakkını ihlal eden dava konusu olaylar, aynı zamanda başvuru devletinin halkının kendi kaderini tayin hakkını da ihlal etmektedir¹².

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu, barış ve güvenlik hakkı ihlali iddiasıyla önüne gelen bir diğer olayda, daha farklı bir meseleyle karşılaşmıştır. Bu sefer bireysel şikayet başvurusu yapılmaktadır. Belçika merkezli hükümet dışı örgütün başvurusunda, darbe sonucu hükümet değişikliği yaşanan Burundi'ye karşı davalı devletlerce uygulanan ambargonun neden olduğu hak ihlalleri gündeme getirilmektedir¹³. Başvurucu, diğer hak ihlali iddialarının yanında, sadece Tanzanya, Zaire ve Kenya bakımından, teröristlere yardımcı olunması yoluyla barış ve güvenlik hakkının da ihlal edildiğini ileri sürmektedir¹⁴. Komisyon, Birleşmiş Milletler ve Afrika Birliği kararlarına dayalı ambargoyu ve uygulanmasını hukuka uygun

⁸ A.e., s. 1, para. 2.

⁹ A.e., s. 2, para. 8.

¹⁰ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından, 24 Ekim 1970 tarihinde 2625(XXV) sayılı kararla kabul edilen Bildiri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (1)**, s. 609-612.

¹¹ 227/99 *Democratic Republic of Congo v. Burundi, Rwanda, Uganda*, s. 8, 9, para. 68, 73-75.

¹² A.e., s. 8, 9, para. 68, 77.

¹³ 157/96 *Association pour la sauvegarde de la paix au Burundi v. Kenya, Uganda, Rwanda, Tanzania, Zaire (DRC), Zambia*, Decision on Merits, 29 May 2003, para. 1.

¹⁴ A.e., para. 3.

bulmuştur¹⁵. Barış ve güvenlik hakkına ilişkin ihlal iddiası kararda ayrıca tartışılmamaktadır. Tanzania, bu iddia karşısında, sadece mültecileri kabul ettiği yönünde savunma yapmıştır¹⁶.

Afrika'da barış ve güvenlik hakkına ilişkin önemli bir tespit, bunun tartışma konusu olmadığı ancak kolektif hak düzenlemesi durumlarını genel olarak ilgilendiren bir davada yapılmıştır. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi'ne¹⁷ göre, hak öznesi kabul edilen halklar arasında, ulusu oluşturan çoğunluk yanında azınlıklar ve özellikle yerli halklar da bulunmaktadır; buna örnek verilirken barış ve güvenlik hakkı açıkça sayılmaktadır¹⁸. Somut olayda Mahkeme, **Ogieks** halkının geleneksel gıda kaynaklarına ulaştığı bölgeden çıkarılmasını, halkların kendi zenginliklerini ve doğal kaynaklarını özgür biçimde kullanma hakkının ihlali olarak görmüştür¹⁹. Dahası, bir kez ilgili yerli halkın hak öznesi olduğu kabul edildikten sonra, gelişme hakkının da ihlal edildiği tespit edilmiştir²⁰.

3.1.1.2. Barış Hakkının Bireysel Haklar Yoluyla Uygulanması

Barış hakkını doğrudan korumayan ancak insan hakları ve barış arasındaki bağlantıyı vurgulayan belgeler bulunmaktadır. Bunlar, hukuki bağlayıcılığa sahip veya dava edilebilir hak düzenlemesi içeren belgeler değildir. Doğrudan barış hakkını düzenleyen Afrika sistemindeki örnek de bir önceki başlıkta görüldüğü üzere halkların kolektif hakkını düzenlemektedir. Kısacası, İnsan Hakları Hukuku'nda, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi için genel olarak varlığı gerekli görülebilecek barışa yönelik hak talebinin birey tarafından bireysel şikayet başvurusunda doğrudan ileri sürülmesi mümkün değildir.

¹⁵ A.e., para. 70-79.

¹⁶ A.e., para. 26.

¹⁷ Afrika Birliği Örgütü Devlet ve Hükümet Başkanları Meclisi tarafından 9 Haziran 1998 tarihinde kabul edilen ve 25 Ocak 2004 tarihinde yürürlüğe giren Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartının, Bir Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi Kurulmasına Dair Protokolü'nün Türkçe çevirisi için Bkz.: Gemalmaz, **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri I**, s. 1063-1074.

¹⁸ *African Commission on Human and Peoples' Rights v. Republic of Kenya*, Application No. 006/2012, Judgment, 26 May 2017, s. 60-61, para. 198-199.

¹⁹ A.e., s. 61, para. 200-201.

²⁰ A.e., s. 63-64, para. 207-211.

Bireysel hak olarak barış hakkının pozitif hukukta gözlenmemesi, daha önce hukuki dayanağa kavuşmuş bireysel haklar ele alınırken bunun hiçbir biçimde göz önünde bulundurulmayacağı anlamına gelmez. İnsan Hakları Hukuku sözleşmelerinin denetim sistemi organları, yargı yetki alanındaki hakların kapsamını, somut davalara uygulanacak kuralların nasıl yorumlanacağını ve uygulanacağını açıklığa kavuşturan, genel yorum veya tavsiye usulü gibi işlemler yoluyla genişletebilmektedir. Barış hakkı da Birleşmiş Milletler bünyesinde oluşturulan insan hakları denetim sistemi organlarından bazılarının bu usulü kullanmasıyla, bireysel haklarla bağlantı kurularak, dolaylı yoldan uygulamaya aktarılabilir konuma gelmiştir.

Barış hakkının bireysel haklar yoluyla dolaylı biçimde uygulanmasına kapı aralayabilecek yorum faaliyetine verilebilecek en önemli örnek, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi²¹ denetim sistemi organı İnsan Hakları Komitesi uygulamasıdır. Komite, genel yorum usulü vasıtasıyla bireysel hakları yorumlarken barış hakkının konusunu oluşturan talepleri de belirli ölçüde koruma altına almaktadır.

İnsan Hakları Komitesi, henüz 1982 yılında kabul ettiği yaşam hakkına ilişkin genel yorumda, devletlerin savaşı önleme yükümlülüğünden bahsetmektedir. Öyle ki Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi m. 20’de düzenlenen savaş ve nefret söyleminin yasaklanmasıyla²² yaşam hakkı arasında bağlantı kurularak, yaşam hakkının korunabilmesi için öncelikle barışın korunması gerektiği ortaya koyulmaktadır²³. Ancak Komite, 1983 yılında kabul ettiği savaş ve nefret söyleminin

²¹ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 16 Aralık 1966 tarihli ve 2200 A(XXI) sayılı kararla kabul edilip, 19 Aralık 1966 tarihinde imzaya açılan ve 23 Mart 1976 tarihinde yürürlüğe giren Sözleşme, onaylanmasının uygun bulunmasına dair 4 Haziran 2003 tarihli ve 4868 sayılı yasanın 18 Haziran 2003 tarihli ve 25142 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmasının ardından, 7 Temmuz 2003 tarihli ve 2003/5851 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı’na ekli biçimde Türkçe çevirisiyle birlikte 21 Temmuz 2003 tarihli ve 25175 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Sözleşme, Türkiye için 15 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Gemalmaz, **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri II**, s. 95. Bu çalışmada yararlanılan Türkçe çeviri için Bkz.: A.e., s. 95-146.

²² İnsan Hakları Hukuku’nda nefret söyleminin yasaklanmasına yönelik düzenlemeler ve uygulama hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Kemal Şahin, **İnsan Hakları ve Özgürlük Boyutuyla İfade Özgürlüğü: Gerekçeleri ve Sınırları**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2009, s. 424-429 (Bundan sonra **İfade Özgürlüğü** olarak anılacaktır).

²³ *General Comment No. 6: Article 6 (Right to Life)*, Adopted at the Sixteenth Session, 30 April 1982, para. 2.

yasaklanmasına ilişkin genel yorumda, bu yasağın meşru savunma, kendi kaderini tayin hakkı ve bağımsızlık savaşı durumlarını kapsamadığını kabul etmektedir²⁴. Komite, 1985 yılında bir kez daha yaşam hakkıyla ilgili olarak kabul ettiği genel yorumda, nükleer silahların üretilmesinin, test edilmesinin, bulundurulmasının, kullanıma hazır hale getirilmesinin ve kullanılmasının yasaklanmasının ve insanlığa karşı suç olarak düzenlenmesinin gerektiğini belirtmektedir²⁵. Böylece, savaş teknolojisinin Dünya Savaşları itibariyle geldiği son aşamanın yaşam hakkına oluşturduğu tehdit giderilmeye çalışılmaktadır. Komite, 2001 yılında hakların askıya alınmasına ilişkin genel yorumunda, savaş ve nefret söyleminin yasaklanmasını, Sözleşme’de bu yönde açık bir düzenleme bulunmamasına rağmen, olağanüstü dönemlerde dahi askıya alınamayacak, dokunulmaz haklar arasında saymıştır²⁶. Savaş durumunda dahi, savaşın Birleşmiş Milletler sisteminde istisnai hal olması gözetilerek, savaş propagandası yapılmasına izin verilmeyecektir. Son olarak, 2018 yılında tekrar yaşam hakkıyla ilgili olarak kabul edilen genel yorumda, daha önce sözü edilen, yaşam hakkı ile savaş ve nefret söylemi yasağı ilişkisi, nükleer silahların yasaklanması gerekliliği ve genel olarak savaşın önlenmesi yükümlülüğü vurgulanmaktadır²⁷.

Kadınlara Karşı Her Biçimiyle Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi denetim sistemi organı Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi, kadınların silahlı çatışmaların önlenmesindeki, silahlı çatışmalar esnasındaki ve sonrasındaki durumları hakkında kabul ettiği genel tavsiyede, savaşı da içeren daha geniş bir kavramla ifade edildiği üzere her tür silahlı çatışma ve şiddetin

²⁴ *General Comment No. 11: Article 20*, Adopted at the Nineteenth Session, 29 July 1983, para. 2.

²⁵ *General Comment No. 14: Article 6 (Right to life)*, Adopted at the Twenty-third Session, 1 January 1985, para. 6. Komite, bireysel şikayet başvurularını incelerken de nükleer silahlarla ilgili bu tespiti yinelemektedir. Gemalmaz, **Genel Teori (1)**, s. 629-630. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi de sağlık hakkına ilişkin yükümlülükler arasında, nükleer, biyolojik veya kimyasal silahların kullanılmamasını ve denenmemesini saymaktadır. İzzet Mert Ertan, **Uluslararası Boyutlarıyla Sağlık Hakkı**, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2012, s. 84-85 (Bundan sonra **Sağlık Hakkı** olarak anılacaktır).

²⁶ *General Comment on Article 4*, Adopted at the 1950th meeting, 31 August 2001 (CCPR/C/21/Rev.1/Add.11), para. 13(e).

²⁷ *General Comment No. 36 (2018) on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the Right to Life*, Adopted at the 124th Session, 30 October 2018 (CCPR/C/GC/36), para. 59 (savaş ve nefret söylemi yasağı), 66 (nükleer silahlar), 69 (savaşın önlenmesi yükümlülüğü).

önlenmesinin kadın haklarının korunması bakımından önemini vurgulayarak, kadınların silahlı çatışmaların önlenmesinde üstlenebileceği görevlere değinmektedir²⁸. Örneğin, kadınlara karşı şiddetin ve ayrımcılığın yoğunluğu ile silahlı çatışmalar arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır, bunlardan ilkinin artışı ikincisinin de habercisi olarak yorumlanabilir ve ilkinin önlenmesi ikincisinin önlenmesine de katkı sağlar²⁹. Silahlı çatışmaların önlenmesinde veya ortadan kaldırılmasında kadınların katılımı sağlanmadıkça, bu girişimler yeterince etkili olamayacaktır³⁰.

Uygulamada bireysel veya devletlerarası şikayet başvurusu yoluyla, sonucunda hukuki bağlayıcılığı olacak biçimde, barış hakkının korunduğu söylenemez ancak gelecekte bu yönde uygulamalara kapı aralayacak birikimin, Birleşmiş Milletler bünyesinde faaliyetini sürdüren insan hakları sözleşmeleri denetim sistemi organlarının geniş yorumlama faaliyeti sayesinde, oluşmaya başladığı söylenebilir.

3.1.2. İnsan Hakları Hukukunun Savaş Döneminde Uygulanabilirliği

İnsan Hakları Hukuku, barışa yönelik talebi etkili bir denetim sistemi çerçevesinde insan hakkı olarak koruma açısından, henüz yeterli seviyeye ulaşabilmiş değildir. Ancak bu çalışma alanının barış karşısında savaşın istisna haline gelişi varsayımı üzerine temellendiği ve uluslararası barışın süreklileştirilmesi doğrultusunda yaşanan gelişmeleri desteklediği görülmektedir³¹. Dolayısıyla, insan haklarının barışla bağlantısı bu şekilde kurulduktan sonra, savaş ve diğer silahlı çatışmalarda uygulanma meselesinin hukuki kurguya aykırı düşen fiili durumların

²⁸ *General Recommendation No. 30 on Women in Conflict Prevention, Conflict and Post-Conflict Situations*, 1 November 2013 (CEDAW/C/GC/30), s. 8-9, para. 29-33. Kadın hakları mücadelesinin bir yönünü de barışa yönelik çalışmalar oluşturmaktadır. Feminist barış çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Yücel, **Barış Hakkı**, s. 73-76.

²⁹ *General Recommendation No. 30*, s. 8, para. 29.

³⁰ **A.e.**, s. 8, para. 30-31.

³¹ Bununla birlikte, insan hakları ihlalleri savaş için gerekçe sağlayabilmektedir. Sriram, Martin-Ortega, Herman, **War, Conflict and Human Rights**, s. 4-5; Hurst Hannum, "Reinvigorating Human Rights for the Twenty-First Century", **Human Rights Law Review**, 16, 2016, s. 409-451, 420-423 (Bundan sonra "Reinvigorating Human Rights" olarak anılacaktır).

zorlamasıyla gündeme geldiği sonucuna ulaşılabilir. Uluslararası barış ortamının sağlandığı, savaşın kesin olarak dışlandığı bir tasarımda İnsan Hakları Hukuku'nun savaşla ilgilenmesi olağan karşılanmamalıdır. Bu çalışmanın yazarı, İnsan Hakları Hukuku'nun savaşta ve diğer silahlı çatışmalarda uygulanmasına, uluslararası yükümlülüklerini uygulamaktan kaçınmak için karşı çıkanların argümanlarını kabul edilemez bulmakla birlikte, savaşın yasaklanmasına rağmen yaygınlığını sürdürmesi fiili gerçekliğine uyum sağlamanın meydana getirebileceği olumsuz sonuçlar sebebiyle, kuşkuyla yaklaşmaktadır. Bu süreç, insan haklarının daha geniş bir düzlemde uygulanması gibi olumlu sonuçlar doğurabileceği gibi insan haklarının korunmasında ve geliştirilmesinde, savaşın kendi kurallarını dayatmasıyla, geri adımlar atılmasına da neden olabilir.

Birleşmiş Milletler sisteminde savaşın yasaklanması, yani hukuki açıdan istisna haline getirilmesi ancak fiili durumda ulus devletler arasındaki hukuki savaş yerine henüz ulusal barışını sağlayamayan veya ulusal barışı sonradan bozulan coğrafyalarda ulus devletlerin de dahil olduğu çeşitli özneler arasında yaşanan silahlı çatışmaların yaygınlaşması gelişmeleri, bir noktadan sonra, hukukun silahlı çatışmaları ve etkilerini düzenlemekte zorlanmasına sebep olmuştur. Kavramlar yeni anlamlar yüklenmekte ama bunun hukuki sonuçları belirsiz kalmaktadır. İnsancıl Hukuk'ta, daha fazla sayıda çatışma halinde uygulanabilirlik için savaş yerine tercih edilen silahlı çatışma deyiminin³² uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarla sıradan iç kargaşalıklar arasında yapılan sınırları belirsiz ayırmalı birlikte iyice anlamını yitirmeye başlaması, bu tespiti doğrulamaktadır. Düzenli ulusal orduların geçirdiği dönüşümde, sözü edilen fiili gelişmelerin ve yeni tür silahlı çatışmaların önemli bir etkisi bulunmakla birlikte; bu çalışmada, kavramların, kuralların ve uygulamanın hukuki öngörülebilirliği sağlayamaması ve düzenli ulusal orduların kendilerinin dahi öncelikle klasik ulus devletlerin savaşları boyutunda silahlı çatışmalara hazırlığını sürdürmesi gerekçelerine dayanılarak, yeni kavramlarla ifade

³² Savaş terimi, Uluslararası Hukuk alanında, uluslararası nitelikte silahlı çatışma hallerinin bile hepsini kapsamayacak biçimde kullanıldığından, yeni bir terime ihtiyaç duyulmuştur. Rene Provost, **International Human Rights and Humanitarian Law**, Cambridge Studies in International and Comparative Law, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, s. 248-250; Gerd Oberleitner, **Human Rights in Armed Conflict: Law, Practice, Policy**, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, s. 44-45 (Bundan sonra **Human Rights in Armed Conflict** olarak anılacaktır).

edilecek olursa, uluslararası nitelikte silahlı çatışmalar ele alınacaktır. Silahlı çatışma seviyesinde olmadığı iddia edilerek askeri faaliyet benzeri kolluk faaliyeti gibi görülen iç kargaşalıklarda ve hangi seviyeden sonra böyle nitelendirilebileceği belirsiz kalan, ulusal barış düşüncesine aykırı biçimde uluslararası mesele haline gelen iç çatışmalarda İnsan Hakları Hukuku'nun uygulanabilirliği ve nasıl uygulanabileceği sorunları, bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmaktadır. Dahası, bu çalışmanın yazarı, hukukun fiili olanın gerisinden gelmesinin, özellikle sonucunda tüm dünyanın kıyamet senaryolarına sürüklenebileceği konularda, tekrar ve daha net kavramlarla düşünmeye ve tartışmaya zemin ve zaman sağlayarak faydalı olabileceği kanaatinde dir.

3.1.2.1. Savaş Döneminde İnsan Haklarının Kayıtlanması ve Dokunulmaz Haklar

İnsan Hakları Hukuku'nda, bazı istisnalar bulunmakla birlikte, genellikle haklarla beraber bunların sınırlandırılması da düzenlenmektedir. Sınırlandırma, ulusal barışın devam ettiği olağan dönemde gerçekleştirilebilecek hak kayıtlamasıdır. Ulusal barışı, siyasi, ekonomik veya askeri herhangi bir alanda tehdit eden veya bozan durumlarla karşılaşıldığında, bu olağanüstü durumlarla sınırlı ve orantılı olarak, belirli haklara hiçbir biçimde dokunulmaması kaydıyla, insan hakları askıya alınabilir. Burada, sıradan bir sınırlandırma değil hakkın olağanüstü durumlar gereğince tamamen kullanılamaz hale getirilmesi söz konusudur. Bu nedenle, hiçbir şekilde askıya alınamayacaklar haricinde kalan haklar, özellikle savaş söz konusu olduğunda geçici olarak rafa kaldırılabilir³³.

İnsan Hakları Hukuku sözleşmelerinde, hakların askıya alınabileceğine dair düzenlemeler bulunmaktadır. Ancak bu tür tedbirlerin alınabileceği olağanüstü durumlar sayılmamıştır. Böylece, bir görüşe göre, barış döneminde devlet ile birey arasındaki ilişkiyi düzenleyen İnsan Hakları Hukuku, savaş döneminde çatışmanın

³³ İnsan Hakları Hukuku'nda hakların kayıtlanması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Olağanüstü Rejim Standartları**, s. 14-252; Gemalmaz, **Genel Teori (2)**, s. 681-695. Sözü edilen kayıtlama sistemi birinci kuşak haklar diye de ifade edilen medeni ve siyasi haklar bakımından geçerlidir. İkinci kuşak haklar da denilen ekonomik, sosyal ve kültürel hakların kayıtlanması daha farklıdır. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi sisteminde, sağlık hakkı özelinde, hakkın özü veya çekirdeği kavramının kullanılmasıyla oluşturulan kayıtlama sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Ertan, **Sağlık Hakkı**, s. 113-123.

taraflarının uyacağı kuralları düzenleyen İnsancıl Hukuk'un³⁴ münhasıran düzenlediği alanda uygulanma olanağı bulamaz. Amerika'nın ve Ortadoğu'daki müttefiki İsrail'in hararetle savunduğu ve Avrupalı devletler tarafından genelde kabul görmeyen bu argüman³⁵ dikkate alındığında, askıya almaya ilişkin düzenlemeler sadece savaş boyutuna ulaşmayan olağanüstü durumları kapsayacak şekilde yorumlanabilir.

Birleşmiş Milletler Şartı'yla kurulan yargı organı Uluslararası Adalet Divanı, nükleer silah kullanılmasının veya kullanılması tehdidinde bulunulmasının hukukiliğine ilişkin danışma görüşünde, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi m. 6'da düzenlenen yaşam hakkının savaşta uygulanabilirliği tartışmasıyla karşılaşmıştır³⁶. Divan, Sözleşme'nin savaş döneminde de uygulanmaya devam edeceğini, bu durumda sadece askıya alınabilecek haklar bakımından uygulanmamanın gündeme gelebileceğini belirterek, dokunulmaz haklar arasında düzenlenen yaşam hakkının savaş döneminde uygulanmaya devam edeceği sonucuna ulaşmıştır³⁷. İsrail ile Filistin arasındaki savaşta işgal³⁸ edilen bölgede inşa edilen duvarın neden olduğu insan hakları ihlalleri tartışma konusu olduğunda, bir kez daha

³⁴ İnsancıl Hukuk'un İnsan Hakları Hukuku'ndan farklı bir koruma sistemi oluşturması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Provost, **International Human Rights and Humanitarian Law**, s. 26-56; Daragh Murray, **Practitioners' Guide to Human Rights Law in Armed Conflict**, Consultant Editors: Dapo Akande, Charles Garraway, Françoise Hampson, Noam Lubell, Elizabeth Wilmshurst, Published in association with the Royal Institute of International Affairs (Chatham House), Oxford, Oxford University Press, 2016, s. 16-18, para. 1.17-1.22 (Bundan sonra **Human Rights Law in Armed Conflict** olarak anılacaktır). Bununla birlikte, 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 tarihli ek Protokollerin oluşturduğu sistemde, insan haklarının korunmasına ilişkin hususları İnsancıl Hukuk kapsamına alan düzenlemeler bulunmaktadır. Oberleitner, **Human Rights in Armed Conflict**, s. 46-51, 62-63.

³⁵ Solis, **The Law of Armed Conflict**, s. 24; Oberleitner, **Human Rights in Armed Conflict**, s. 93-95.

³⁶ *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, 8 July 1996, **International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, 1996, s. 226-267, s. 239, para. 24 (Bundan sonra *Nuclear Weapons* olarak anılacaktır).

³⁷ **A.e.**, s. 240, para. 25.

³⁸ İşgal, savaş esnasında taraflardan birisinin diğerinin ülkesinde kontrolü ele geçirdiği bölgeyi tanımlamak için kullanılan hukuki bir kavramdır. İnsancıl Hukuk'ta işgal edilen toprakların hukuki durumu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Tütüncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, s. 135-151. İşgal bölgesinde savaş ve barış hali geçişken niteliktedir. Oberleitner, **Human Rights in Armed Conflict**, s. 225.

aynı sonuca ulaşılacaktır³⁹. Divan, işgal edilen topraklarda işgalci gücün insan hakları yükümlülükleri bağlamında başka İnsan Hakları Hukuku sözleşmelerini de uygulanabilir bulmuştur. Bu husus, insan hakları yükümlülüklerinin devletin ülkesi dışında devam etmesi meselesi çerçevesinde daha sonra ele alınacaktır. Şimdilik önemli olan, savaşın başlamasıyla İnsan Hakları Hukuku'nun kendiliğinden yerini İnsancıl Hukuk'a bırakacağı yönünde, Birleşmiş Milletler sisteminin doğasına aykırı yorumların bertaraf edilmesidir.

3.1.2.2. Askeri Faaliyetler Esnasında İnsan Haklarının İnsancıl Hukuk Yoluyla Korunması

Savaşın tüm şiddetiyle devam ettiği, askeri faaliyetlerin düşman tarafın askerlerini öldürmeye vardığı aşamada, İnsan Hakları Hukuku'nun nasıl uygulanacağı sorunu doğmaktadır. Barış döneminde kamu düzenini sağlamak için kolluk veya ordu tarafından icra edilen operasyonların ötesinde, daha ağır bir şiddet durumu söz konusudur. Örneğin yaşam hakkı böyle bir durumda karşılıklı birbirini öldüren askerler bakımından ileri sürülemeyecektir. Bununla birlikte, savaşın yürütümüne ilişkin sınırlandırmaları düzenleyen İnsancıl Hukuk devreye girecek ve öncelikle asker ile sivil arasında, ardından askerlerden artık kendisine şiddet yöneltilmesi gerekmeyen yaralılar ve esirlerle fiili çatışmayı sürdürenler arasında ayırım yapılarak, savaştaki durumuna göre belirli öznelerin yaşam hakkı korunacaktır. İnsan Hakları Hukuku ile İnsancıl Hukuk arasındaki bağlantının yoğunluğu ve hangisinin hangi hallerde ön plana çıkabileceği tartışmalı olmakla birlikte, genel olarak uluslararası yargı organlarınca, İnsan Hakları Hukuku'nun savaşta uygulanması esnasında İnsancıl Hukuk'un insan haklarına koruma sağlayan hükümlerinin göz önünde bulundurulacağı, hatta bunların *lex specialis*, yani özel hüküm olarak öncelikle uygulanacağı kabul edilmektedir.

Uluslararası Adalet Divanı, nükleer silahlara ilişkin danışma görüşünde, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi m. 6'nın savaş döneminde

³⁹ *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, Advisory Opinion, 9 July 2004, **International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, 2004, s. 136-203, s. 178, para. 106 (Bundan sonra *Wall in the Occupied Palestinian Territory* olarak anılacaktır).

uygulanabilirliğini tespit ettikten sonra, bu düzenlemenin uygulanmasında İnsancıl Hukuk hükümlerinin *lex specialis* nitelikte kabul edilerek dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir; savaşta yaşam hakkının ihlal edilip edilmediği İnsancıl Hukuk'a uygunluk doğrultusunda tespit edilecektir⁴⁰. İsrail'in Filistin'de işgal ettiği topraklarda inşa edilen duvar hakkındaki danışma görüşünde de bu yorum, İnsan Hakları Hukuku'nun veya İnsancıl Hukuk'un münhasıran uygulanacağı durumlar saklı tutularak teyit edilmektedir⁴¹.

Savaşta İnsan Hakları Hukuku'nun uygulanması meselesi bölgesel insan hakları sözleşmelerinin denetim sistemi organları önüne geldiğinde, Uluslararası Adalet Divanı'nın görüşü doğrultusunda İnsancıl Hukuk'u dikkate alan benzer bir yaklaşımın tercih edildiği gözlenmektedir. Hatta Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi⁴² denetim sistemi organı Amerikalılararası İnsan Hakları Komisyonu, aynı Sözleşme'nin diğer denetim sistemi organı Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi'nin görece çekinik tavrının aksine, İnsancıl Hukuk'u doğrudan uygulayıp buna yönelik ihlal tespitlerinde bulunacak kadar ileriye gitmiştir⁴³.

Ulusal barış düşüncesinin ve ulus devletin doğum yeri Avrupa'da insan haklarının korunması ve geliştirilmesi yönünde ciddi bir birikim oluşturan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi uygulaması, bu çalışmanın coğrafi kapsamı hatırlandığında, daha ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmektedir. Mahkeme önüne gelen davalarda, İnsan Hakları Hukuku'nun savaşta uygulanabilirliği meselesi daha çok devletlerin ülkesi dışında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin uygulanması açısından tartışılmıştır. Buna bir sonraki başlıkta ayrıca değinilecektir. Bir kez ülke dışında uygulanabilirlik kabul edildiğinde, savaşta insan haklarının korunmasında nasıl bir yol izleneceği sorununa getirilen çözüm Uluslararası Adalet Divanı'nınkinden

⁴⁰ *Nuclear Weapons*, s. 240, para. 25.

⁴¹ *Wall in the Occupied Palestinian Territory*, s. 178, para. 106.

⁴² Sözleşme, 22 Kasım 1969 tarihinde kabul edilmiş ve 18 Temmuz 1978 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Gemalmaz, **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri I**, s. 729. Sözleşme'nin Türkçe çevirisi için Bkz.: A.e., s. 729-761.

⁴³ H. Burak Gemalmaz, "Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonunun Amerika Birleşik Devletlerine Karşı Guantanamo Bay'de Alıkonulanlara İlişkin Olarak Verdiği Önleyici Tedbirler Hakkındaki Kararın Değerlendirilmesi", **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, Cilt 22, Sayı 2, 2002, s. 1097-1115, 1108-1112; Oberleitner, **Human Rights in Armed Conflict**, s. 271-294.

benzemektedir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne taraf olan Birleşik Krallık, yani İngilizler, Amerikalılarla birlikte Irak'ta işgalci güç olarak bulunduğu dönemde, askeri faaliyetleriyle bağlantılı olarak gerçekleşen ölüm olayının etkili biçimde soruşturulmaması nedeniyle, yaşam hakkını usuli yönden ihlal ettiği iddiasıyla karşılaşmıştır⁴⁴. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi bu davada, Irak'taki savaş koşullarını dikkate alarak⁴⁵ gerçekleştirdiği incelemeyle, başta soruşturma makamının askeri hiyerarşi karşısında yeterince bağımsız konumda bulunmayışı olmak üzere soruşturma sürecindeki eksiklikler nedeniyle, yaşam hakkının usuli yönden ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır⁴⁶. Yine Birleşik Krallık aleyhindeki bir diğer davada Mahkeme, Sözleşme'ye ve Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'ne taraf devletlerin, uluslararası nitelikte silahlı çatışma hallerinde, hakların askıya alınmasına dair bildirimde bulunmaya dahi gerek duymadığını belirtmektedir⁴⁷. Bundan çıkarılacak sonuç şudur ki, somut olayda Birleşik Krallık hakların askıya alınmasına ilişkin bildirimde bulunmasa dahi⁴⁸, davalı devlet tarafından savaş koşulları ileri sürüldüğü takdirde⁴⁹, Sözleşme hükümleri İnsancıl Hukuk dikkate alınarak uygulanacaktır⁵⁰. Örneğin, amacı ve uygulandığı farklı olan savaşta esir alma, barış dönemindeki durumları düzenleyen kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının sınırlandırılabilmesi kategoriler kapsamında değerlendirilemez⁵¹. Dahası bu hakkın uluslararası silahlı çatışmalarda uygulanmasında, barış döneminde ihlal oluşturabilecek biçimde kişileri özgürlüğünden alıkoyma, İnsancıl Hukuk

⁴⁴ *Al-Skeini and Others v. The United Kingdom*, Application No. 55721/07, Grand Chamber, Judgment, 7 July 2011.

⁴⁵ *A.e.*, s. 70, para. 168.

⁴⁶ *A.e.*, s. 70-73, para. 169-177. Irak'taki savaş koşulları dikkate alınarak incelenen bir diğer dava sonucunda, bu kez Hollanda'nın yaşam hakkını usuli yönden ihlal ettiği sonucuna ulaşılmıştır. *Jaloud v. The Netherlands*, Application No. 47708/08, Grand Chamber, Judgment, 20 November 2014, s. 75-76, para. 226-228. Bu davada Mahkeme, Hollandalı soruşturma ve kovuşturma makamlarının askeri hiyerarşiden bağımsızlığını yeterli bulmuştur. *A.e.*, s. 70-71, para. 187-196.

⁴⁷ *Hassan v. The United Kingdom*, Application No. 29750/09, Grand Chamber, Judgment, 16 September 2014, s. 23-24, para. 40-42.

⁴⁸ *A.e.*, s. 50, para. 98.

⁴⁹ *A.e.*, s. 54, para. 107.

⁵⁰ *A.e.*, s. 53, para. 103.

⁵¹ *A.e.*, s. 50, para. 97.

çerçevesinde meşru hale gelebilmektedir⁵². Dolayısıyla, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının gerektirdiği yargı yeri önüne çıkarılma güvencesi de savaş koşullarında esnetilerek, bu hakkın amacına uygun olarak ve İnsancıl Hukuk çerçevesinde, yargısal olmayan ancak belirli ölçüde askeri hiyerarşiden bağımsızlığı sağlanmış bir kurum önüne çıkarılma şeklinde uygulanabilir⁵³. Mahkeme, somut olayda ihlal bulmamıştır⁵⁴. Ayrıca Mahkeme, Birleşik Krallık tarafından ileri sürülen, dava konusu olayın kontrolün sağlandığı işgal bölgesinde değil silahlı çatışmaların devam ettiği bir ortamda gerçekleşmesi nedeniyle sadece İnsancıl Hukuk'un uygulanabilir olduğu savunmasını, Uluslararası Adalet Divanı uygulamasına atıfla reddetmiştir⁵⁵.

3.1.2.3. İşgal Edilmiş Topraklarda İnsan Hakları Hukukunun Uygulanması

Fiili silahlı çatışmaların sürdüğü zamanda ve mekanda İnsancıl Hukuk, İnsan Hakları Hukuku karşısında ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle, fiili çatışmaların sonunda savaşan devletlerin barış anlaşması yapılana kadar kontrolü altında tuttuğu işgal bölgesinde, İnsancıl Hukuk ile birlikte İnsan Hakları Hukuku'nun uygulanması daha kolay anlaşılabilir örnekler vermektedir. Uluslararası Adalet Divanı da savaşta insan hakları yükümlülüklerinin devam etmesi meselesini, insan hakları sözleşmelerinin, ülke dışında ve özellikle ilgili devletin kontrolü altındaki işgal topraklarında uygulanabilirliği üzerinden daha ayrıntılı tartışabilmiştir.

Uluslararası Adalet Divanı, İsrail'in Filistin'de kontrolü altında bulundurduğu topraklar bakımından, İnsancıl Hukuk çerçevesinde, işgalci güç olarak tanımlanacağını belirtmektedir⁵⁶. İsrail de bu hukuki statüsünü kabullenerek, işgal edilmiş topraklarda İnsan Hakları Hukuku'nun uygulanamayacağını ileri sürmektedir⁵⁷. Daha önce değinildiği üzere Divan, bu savunmayı reddetmiştir. Divan, İnsan Hakları Komitesi uygulamasına atıfla Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar

⁵² A.e., s. 53-54, para. 104-105.

⁵³ A.e., s. 54, para. 106.

⁵⁴ A.e., s. 54-55, para. 108-111.

⁵⁵ A.e., s. 41, para. 76-77.

⁵⁶ *Wall in the Occupied Palestinian Territory*, s. 167, para. 78.

⁵⁷ A.e., s. 177, para. 102.

Sözleşmesi'nin⁵⁸, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi uygulamasına atıfla Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin⁵⁹ ve Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin⁶⁰ işgal edilen topraklarda, yani ülke dışında uygulanabileceği kanaatine ulaşmıştır. Divan'a göre, işgal edilen topraklarda inşa edilen duvar, halkların kendi kaderini tayin hakkıyla birlikte⁶¹, seyahat özgürlüğünü, çalışma, sağlık, eğitim ve yeterli yaşama koşullarına sahip olma haklarını ihlal etmektedir⁶².

Uluslararası Adalet Divanı'nın buraya kadar değinilen tüm tespitleri, danışma görüşü usulü yoluyla dile getirilmiştir. Doğrudan hukuki bağlayıcılığı bulunmayan bu tür görüşler, çekişmeli yargılama usulü sonucunda verilecek hükme etki ederek, dolaylı yoldan hukuki bağlayıcılık kazanabilmektedir⁶³. Divan da önüne gelen bir çekişmeli yargılama davasında, danışma görüşlerindeki tespitleri uygulayarak bunu gerçekleştirmiştir. Buna göre, Demokratik Kongo Cumhuriyeti tarafından aleyhinde başvuru yapılan Uganda, başvuru devleti ülkesinde işgal ettiği topraklarda gerçekleşen insan hakları ihlallerinden sorumlu tutulabilecektir⁶⁴. Uganda, işgali altındaki topraklarda yaşananlardan dolayı⁶⁵, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi m. 6 ve 7 ile Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı m. 4 ve 5'de düzenlenen yaşam hakkını ve işkencenin ve zalimane, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamelenin yasaklanmasını ve Çocuk Hakları Sözleşmesi m. 38 ile Çocuk Hakları Sözleşmesi'ne Ek Çocukların Silahlı Çatışmalarda Yer Alması Hakkında Seçmeli Protokol m. 1-3'de bulunan çocukların silahlı çatışmalarda yer almasına ilişkin

⁵⁸ A.e., s. 179-180, para. 109-111.

⁵⁹ A.e., s. 180-181, para. 112.

⁶⁰ A.e., s. 181, para. 113.

⁶¹ A.e., s. 184, para. 122.

⁶² A.e., s. 189-192, para. 133-134.

⁶³ İnsan Hakları Hukuku'nda danışma görüşlerinin aynı yöntemle dolaylı yoldan hukuki bağlayıcılık kazanması hakkında ayrıntılı bilgi ve özellikle Amerikalılararası İnsan Hakları Mahkemesi uygulamasından örnekler için Bkz.: Ali Saçar, **İnsan Hakları Hukuku'nda Danışma Görüşlerinin Yeri, İşlevi ve Etkililiği**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2015, s. 169-219.

⁶⁴ *Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment, 19 December 2005, **International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, 2005, s. 168-283, s. 231, para. 178-180 (Bundan sonra *Democratic Republic of the Congo v. Uganda* olarak anılacaktır).

⁶⁵ A.e., s. 239-241, para. 206-211.

yasakları ihlal etmiştir⁶⁶.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Irak'ın işgali döneminde yaşanan olaylar üzerine verdiği hükümlere değinilmişti. Avrupa dışında, böyle bir meselede Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin uygulanabilir bulunmasına kadarki aşamada Mahkeme, Sözleşme'nin zaten uygulandığı bir alanda, devletler arasındaki uyuşmazlıklardan dolayı ilgili toprak parçasında kimin **egemenlik** yetkilerini kullanarak insan hakları ihlallerinin sorumluluğunu üstleneceğinin belirsizliğinden kaynaklı sorunlar nedeniyle bu konuya değinmek durumunda kalmıştır. Bunun dışında, ülke dışında uygulanabilirlik kural olarak kabul edilmemiştir. Irak'ın Amerikalılar ve İngilizler tarafından işgalinin, Sözleşme sisteminde, insan hakları yükümlülüklerinin savaşta ülke dışında uygulanması bakımından, dönüm noktası oluşturduğu söylenebilir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne taraf olan Türkiye'nin diğer bir taraf devlet olan Kıbrıs'ın bir bölümünde yürüttüğü askeri faaliyetle buranın kontrolünü ele geçirmesi, artık Sözleşme sisteminde yer almayan denetim sistemi organı Avrupa İnsan Hakları Komisyonu önünde önemli bir mesele teşkil etmiştir. Kıbrıs'ın yaptığı ilk devletlerarası şikayet başvurusunda Türkiye, ülkesi dışındaki olaylardan dolayı sorumlu tutulamayacağını ileri sürmüştür⁶⁷. Komisyon, devletlerin belirli durumlarda ülke dışında da sorumluluğunun söz konusu olacağını kabul etmektedir. Buna göre, ülke dışındaki yurttaşlar, gemiler ve uçaklar üzerinde **egemenlik** yetkileri kullanılmaya devam etmektedir, dahası diplomatlar veya ordu yoluyla devletler ülke sınırları dışında da kişiler ve mallar üzerinde etki doğurabilmektedir; dolayısıyla bu şekilde kurulacak bir bağlantı yoluyla insan hakları sorumluluğu gündeme gelebilecektir⁶⁸. Somut olayda da Türkiye, ordusunun Kıbrıs'taki faaliyetlerinden dolayı sorumlu tutulabilir⁶⁹. Türkiye, Kıbrıs'ın bir sonraki başvurusunda savunmasını değiştirmiştir. Artık Kuzey Kıbrıs'ta kendisinden bağımsız bir yönetimin var

⁶⁶ A.e., s. 244, para. 219.

⁶⁷ *Cyprus v. Turkey*, Application No. 6780/74 and 6950/75, Decision, 26 May 1975, The Law, s. 136, para. 7.

⁶⁸ A.e., The Law, s. 136, para. 8.

⁶⁹ A.e., The Law, s. 137, para. 10.

olduğunu ve bu nedenle Kıbrıs'ta yaşanan olaylardan sorumlu tutulamayacağını ileri sürmüştür⁷⁰. Komisyon, Kuzey Kıbrıs yönetiminin Sözleşme tarafı Kıbrıs tarafından tanınmamasını ve başvuru devletinin ilgili bölgedeki **egemenlik** yetkilerini kullanmasının Türk ordusu tarafından engellenmesini gerekçe göstererek, bu savunmayı da kabul etmemiştir⁷¹. Kıbrıs'ta yaşananlarla ilgili bireysel şikayet başvurusunda bulunulduğunda, Türkiye'nin, yargı yetkisini ülkesiyle sınırlı olarak tanıdığına ilişkin beyanı geçerli bulunmayarak, devletlerarası şikayet başvurusundaki yaklaşım sürdürülmüştür⁷².

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Kıbrıs meselesiyle ilgili davalarda, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na benzer bir yaklaşım göstermiştir. Türkiye'nin konuyla ilgili savunmasında, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti sınırları içerisindeki olaylardan Türkiye'nin sorumlu tutulamayacağı ileri sürülmüştür⁷³. Mahkeme, bu savunmayı geçerli görmemiştir⁷⁴. Mahkeme'ye göre, devletler, askeri faaliyetleri yoluyla etkili kontrolü ele geçirdiği coğrafyada gerçekleşen insan hakları ihlallerinden dolayı sorumlu tutulacaktır; öyle ki ihlal oluşturan olaylar doğrudan bu devletin askeri faaliyetlerinden veya bununla iş birliği içerisindeki yerel otoritenin eylem ve işlemlerinden kaynaklanabilir⁷⁵. Somut olayda başvuru devletinin mülkiyetinden yararlanamaması, Kıbrıs'ın kuzeyindeki Türk askeri varlığından kaynaklanmaktadır; bu nedenle Türkiye'nin insan hakları sorumluluğu gündeme gelebilir⁷⁶. Ayrıca Mahkeme de bireysel şikayet başvurusu yetkisinin ülkeyle sınırlı olarak tanınmasını geçerli kabul etmemiştir⁷⁷.

⁷⁰ *Cyprus v. Turkey*, Application No. 8007/77, Decision, 10 July 1978, The Law, s. 148, para. 18.

⁷¹ *A.e.*, The Law, s. 150, para. 24-25. Kıbrıs'ın kabul edilebilir bulunan bir başvurusu daha bulunmaktadır. *Cyprus v. Turkey*, Application No. 25781/94, Decision, 28 June 1996.

⁷² *Chrysostomos, Papachrysostomou and Loizidou v. Turkey*, Application No. 15299/89, 15300/89 and 15318/89, Decision, 4 March 1991, The Law, para. 30-34.

⁷³ *Loizidou v. Turkey (Preliminary Objections)*, Application No. 15318/89, Grand Chamber, Judgment, 23 March 1995, s. 14, para. 47.

⁷⁴ *A.e.*, s. 14, para. 52.

⁷⁵ *A.e.*, s. 18, para. 62.

⁷⁶ *A.e.*, s. 18-19, para. 63-64; *Loizidou v. Turkey*, Application No. 15318/89, Grand Chamber, Judgment, 18 December 1996, s. 18-19, para. 56-57.

⁷⁷ *Loizidou v. Turkey (Preliminary Objections)*, s. 25, para. 89.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Kıbrıs'ın yaptığı devletlerarası şikayet başvurusunu incelerken, Türkiye'nin Kıbrıs'taki sorumluluğunun, sadece kendisiyle doğrudan bağlantısı kurulabilecek olaylar bakımından değil, Türkiye sayesinde ayakta kalan Kuzey Kıbrıs yönetiminin her türlü eylem, işlem ve ihmali bakımından gündeme geleceğini belirtmiştir⁷⁸. Böylece, Türkiye'nin Kıbrıs'ın kuzeyindeki sorumluluğu, ülkesindeki sorumluluğu kadar geniş yorumlanmıştır. Mahkeme, bu kadar ileriye giden tespitini, Avrupalı devletlerce tanınan ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne taraf olan Kıbrıs'ın bir bölümünün, Sözleşme'ye taraf olmayan ve Avrupalı devletlerce tanınmayan yeni bir devlete ait sayılması halinde doğacak hukuki boşluğun Sözleşme'yi uygulanamaz hale getireceği kaygısına dayandırmaktadır⁷⁹. Türkiye'nin sorumluluğu, özel kişilerden kaynaklanan hak ihlallerini de kapsayacaktır⁸⁰. Bireysel şikayet başvurusu uygulamasında, Kıbrıs'ta yaşanan savaşın iki tarafını birbirinden ayıran Birleşmiş Milletler tampon bölgesinde, Türk güvenlik görevlileri tarafından Türkiye'nin kontrolü altındaki bölgeden açılan ateşle gerçekleşen yaralanma olayında⁸¹ ve aynı bölgede Türk askerinin müdahale etmediği linç nedeniyle yaşanan ölüm olayında⁸² Türkiye'nin insan hakları sorumluluğunun varlığı tespit edilmiştir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Türkiye'nin Kıbrıs'ın kuzeyindeki geniş sorumluluğuna ilişkin yorumu, Azerbaycan ve Ermenistan arasında uyuşmazlık konusu olan Dağlık Karabağ'da Ermenistan'ın sorumluluğu bakımından⁸³ ve Moldova ve Rusya arasında uyuşmazlık konusu olan Transdniestria'da Rusya'nın

⁷⁸ *Cyprus v. Turkey*, Application No. 25781/94, Grand Chamber, Judgment, 10 May 2001, s. 21, para. 77.

⁷⁹ *A.e.*, s. 21, para. 78.

⁸⁰ *A.e.*, s. 21-22, para. 81.

⁸¹ *Andreou v. Turkey*, Application No. 45653/99, Fourth Section, Decision, 3 June 2008, The Law, s. 10-11.

⁸² *Isaak v. Turkey*, Application No. 44587/98, Fourth Section, Judgment, 24 June 2008, s. 29-31, para. 110-120.

⁸³ *Chiragov and Others v. Armenia*, Application No. 13216/05, Grand Chamber, Judgment (Merits), 16 June 2015, s. 63-68, para. 169-187.

sorumluluğu bakımından⁸⁴ uygulamaya devam etmektedir. Ancak Türkiye'nin Irak'ın kuzeyinde gerçekleştirdiği askeri faaliyetlerde olduğu gibi ilgili bölgede etkili kontrolün sağlanmadığı⁸⁵, geçici olarak devletin burada etki doğurduğu durumlarda, her somut olayda davalı devletin ülkesi dışındaki sorumluluğunun ayrıca tespit edilmesi gerekecektir. Örneğin, Türkiye'nin dava konusu olayda herhangi bir müdahalesinin varlığına ilişkin yeterli delil bulunamadığında yargı yetkisinin varlığından da söz edilemez⁸⁶. Çünkü burada sürekli ve etkili bir kontrol söz konusu değildir.

Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü tarafından Yugoslavya'daki çatışmalar esnasında gerçekleştirilen hava saldırısından zarar görenlerin yaptığı bireysel şikayet başvurusunda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Yugoslavya'nın Kıbrıs'ın aksine Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sistemine dahil olmamasını gerekçe göstererek⁸⁷, savaşta ülke dışında uygulanabilirlik meselesinde geri adım teşkil edecek bir yaklaşım sergilemiştir⁸⁸. Bu kararında Mahkeme, devletlerin Sözleşme'nin uygulanmasında ülke dışındaki uluslararası askeri faaliyetlerinde hakların askıya alınması bildirimine gerek duymamalarını, dar yorumunun dayanağı olarak kullanmıştır⁸⁹. Aynı hava saldırısının sonuçları hakkında ulusal hukukta yapılan başvuru bakımındansa adil yargılanma hakkının ihlal edildiği iddiası Sözleşme kapsamında görülmüş⁹⁰ ancak sonuçta ihlal bulunmamıştır⁹¹.

Irak'ın işgali üzerine Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin ülke sınırları dışında, savaş koşullarında uygulanması meselesi tekrar gündeme gelmiştir. Avrupa

⁸⁴ *Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia*, Application No. 48787/99, Grand Chamber, Judgment, 8 July 2004, s. 89, 92 para. 382, 392-394; *Catan and Others v. Moldova and Russia*, Application No. 43370/04, 8252/05 and 18454/06, Grand Chamber, Judgment, 19 October 2012, s. 53, para. 149-150.

⁸⁵ *Issa and Others v. Turkey*, Application No. 31821/96, Second Section, Judgment, 16 November 2004, s. 24-25, para. 75.

⁸⁶ *A.e.*, s. 25-26, para. 77-82.

⁸⁷ *Bankovic and Others v. Belgium and Others*, Application No. 52207/99, Grand Chamber, Decision, 12 December 2001, s. 23, para. 80.

⁸⁸ *A.e.*, s. 24, para. 82.

⁸⁹ *A.e.*, s. 17, para. 62.

⁹⁰ *Markovic and Others v. Italy*, Application No. 1398/03, Grand Chamber, Judgment, 14 December 2006, s. 22-23, para. 49-56.

⁹¹ *A.e.*, s. 38-39, para. 114-116.

İnsan Hakları Mahkemesi, bu konudaki içtihadının oluşumunda erken aşamayı gösteren bir davada, Irak'ın işgali sona erince, ölüm cezasına çarptırılacak bir suçlama nedeniyle İngilizler tarafından Iraklı yetkililere teslim edilen kişiler bakımından insanlık dışı muamele yasağı ihlali bulmuştur⁹². Böylece suçluların iadesinden kaynaklanan insan hakları sorumluluğu Irak'taki işgal bölgesine kadar genişletilmiştir⁹³. Sonraki aşamada, ciddi bir dönüm noktası kabul edilebilecek bir davada, Yugoslavya'yı Sözleşme sisteminin dışında bırakan dar yorum terkedilerek, Avrupa kamu düzeninin oluşturulmasının Sözleşme'nin Avrupa dışında uygulanamayacağı anlamına gelmediği tespitinde bulunulmuştur⁹⁴. Devletler, ülkesi dışındaki savaş koşullarında etkili kontrolü altındaki kişilere karşı gerçekleştirilen ihlallerden, kişi üzerindeki etkili kontrolle orantılı biçimde ve ilgili durumun gerektirdiği haklar çerçevesinde sorumludur⁹⁵. Bunun dışında Kıbrıs örneğindeki gibi devletin, doğrudan veya kendisinin ayakta tuttuğu yerel otorite tarafından dolaylı yoldan, etkili kontrolü altındaki bölgede genel olarak insan hakları yükümlülükleri devam etmektedir⁹⁶. Birleşik Krallık, Amerika ve diğer devletlerle birlikte, Irak'ta çok uluslu askeri faaliyet gerçekleştirmiş ve silahlı çatışmaların sonunda Amerika ile birlikte işgalci güç statüsüne girmiştir⁹⁷. Dolayısıyla, Birleşik Krallık, Irak yönetiminin düşmesinden yeni geçici hükümetin oluşturulmasına kadar geçen sürede, işgalci güç olarak devletin **egemenlik** yetkilerinin benzerine sahip olmuştur; Sözleşme'nin ülke dışında uygulanabilmesi için gerekli etkili kontrol koşulu oluşmuştur⁹⁸. Somut olayda, dava konusu ölüm olayları, Birleşik Krallık yönetimi

⁹² *Al-Saadoon and Mufdhi v. The United Kingdom*, Application No. 61498/08, Fourth Section, Judgment, 2 March 2010, s. 59-63, para. 129-145.

⁹³ Suçluların ölüm cezasının uygulandığı ülkelere iadesinde, devletlerin insan hakları yükümlülükleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (1)**, s. 135-138.

⁹⁴ *Al-Skeini and Others v. The United Kingdom*, s. 60-61, para. 141-142. Amerikalıların İnsan Hakları Komisyonu, Avrupa'daki ihlalden dolayı Amerika kıtası devletlerinin sorumluluğunu, tarihsel olarak daha erken bir aşamada kabul etmiştir. Provost, **International Human Rights and Humanitarian Law**, s. 20-21.

⁹⁵ *Al-Skeini and Others v. The United Kingdom*, s. 59, para. 136-137.

⁹⁶ **A.e.**, s. 59-60, para. 138-140.

⁹⁷ **A.e.**, s. 61, para. 143.

⁹⁸ **A.e.**, s. 62-63, para. 149.

altındaki bölgede, bu devletin askeri faaliyetleri kapsamında yaşanmıştır⁹⁹. Başka bir davada Hollanda, Irak'ta işgalci güç statüsüne sahip olmadığını, bu bölgede işgalci güç yetkilerinin Amerika ve Birleşik Krallık tarafından kullanıldığını ve Hollanda'nın İngiliz ordusunun komutası altında görev ifa ettiğini ileri sürmüştür¹⁰⁰. Bu vesileyle Mahkeme, işgalci güç olmanın sorumluluk için tek koşul olmadığını belirtmiştir¹⁰¹. Ayrıca Mahkeme'ye göre, uluslararası askeri faaliyetlerde başka bir ülkeden askerin komutasında gerçekleştirilen eylemlerden kaynaklanan insan hakları sorumluluğu devam etmektedir¹⁰², Irak işgaline katılan devletlerin arasındaki anlaşmaya göre de başka ülkeden askerin komutası altındaki askerler bakımından ilgili devletin savaşın genel yürütümüne ilişkin yetkileri devam etmektedir¹⁰³. Bu koşullarda, Hollanda ordusu birlikleri herhangi bir başka devletin kontrolü altında değildir¹⁰⁴ ve somut olayda ölümün gerçekleştiği kontrol noktası Hollanda ordusunun kontrolü altındadır¹⁰⁵.

Sonuç olarak, savaş koşullarında devletler, artık Dünya Savaşları'na kadarki süreçte olduğu gibi sadece savaşın yürütümüne ilişkin kurallara değil barış döneminde uygulamakla yükümlü oldukları insan hakları kurallarına da uymakla yükümlü hale gelmiştir. Bununla birlikte İnsan Hakları Hukuku'ndan kaynaklanan yükümlülükler İnsancıl Hukuk kurallarıyla birlikte anlam kazanacaktır.

Devletlerin savaştaki askeri faaliyetlerinden kaynaklanan insan hakları ihlallerinden sorumlu tutulmasında, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni tür askeri faaliyetlerine belirli ölçüde uyum sağlandığını gösteren bir birikim oluşmuştur. Bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılan iç çatışmalarda, İnsan Hakları Hukuku, bu durumlara uygulanması daha tartışmalı olan ve nasıl uygulanacağı daha belirsiz

⁹⁹ A.e., s. 63, para. 150.

¹⁰⁰ *Jaloud v. The Netherlands*, s. 61-62, para. 140.

¹⁰¹ A.e., s. 62, para. 142.

¹⁰² A.e., s. 62, para. 143.

¹⁰³ A.e., s. 63, para. 147. Genel olarak uluslararası askeri faaliyetlerin yürütümünde, ulusal askeri hiyerarşi yapılanması ve disiplin sistemi varlığını sürdürmektedir. Peter Rowe, **The Impact of Human Rights Law on Armed Forces**, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2006, s. 225-226.

¹⁰⁴ *Jaloud v. The Netherlands*, s. 63-64, para. 151.

¹⁰⁵ A.e., s. 64, para. 152.

kalan İnsancıl Hukuk'a göre evleviyetle devreye girebilmektedir¹⁰⁶. Dahası, çok uluslu askeri faaliyet örneği olarak Irak'ın işgalindeki olaylar da hukuki öngörülebilirliği belirli ölçüde sağlayan ölçütler çerçevesinde ele alınabilmektedir. Ancak başta Birleşmiş Milletler olmak üzere, uluslararası örgütlerin bünyesinde gerçekleştirilen askeri faaliyetlerden kaynaklanan insan hakları sorumluluğu meselesi¹⁰⁷, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sisteminde ciddi bir boşluk teşkil etmektedir.

Devletlerin uluslararası örgütlere yetki devrinde bulunduğu durumlarda insan hakları sorumlulukları devam eder ancak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'yle eşit seviyede koruma sağladığına Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından kanaat getirilen örgütlerin devletlere yüklediği hukuki yükümlülükler, Sözleşme'de düzenlenen insan hakları yükümlülüklerinin uygulanmasında belirleyici olacaktır¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Murray, **Human Rights Law in Armed Conflict**, s. 94, para. 4.42. Terörle mücadelenin yürütülmesi de İnsan Hakları Hukuku kapsamında değerlendirilmektedir. Bertrand G. Ramcharan, **The Security Council and the Protection of Human Rights**, International Studies in Human Rights: Volume 75, The Hague, London, New York, Martinus Nijhoff Publishers, 2002, s. 152-170; Carmen Draghici, "The "Global War on Terror"", in, Sriram, Martin-Ortega, Herman, **War, Conflict and Human Rights**, s. 138-159, 140.

¹⁰⁷ Birleşmiş Milletler'in barış operasyonlarında İnsancıl Hukuk ile İnsan Hakları Hukuku'nun uygulanması hakkında ayrıntılı tartışma için Bkz.: Rowe, **The Impact of Human Rights Law on Armed Forces**, s. 228-235; Oberleitner, **Human Rights in Armed Conflict**, s. 201-205. Barışı bozacak silahlı çatışmaların önlenmesinden başlanarak, silahlı çatışmalar sonrasında barışın kurumsallaştırılmasına kadar varan faaliyetlerde, Birleşmiş Milletler tarafından insan hakları meselelerinin dikkate alınması ve uygulamadan örnekler için ayrıca Bkz.: Ramcharan, **The Security Council and the Protection of Human Rights**, s. 61-135.

¹⁰⁸ Birleşmiş Milletler'in yaptırım kararları çerçevesinde Avrupa Birliği tarafından uygulanan tedbirlerden dolayı devletlerin sorumluluğu üzerine verilen bir hükümde, Avrupa Birliği'nde insan haklarının korunmasına yönelik sistemin Sözleşme sistemiyle denk görülmesi, davanın esasına girilmekle birlikte mülkiyet hakkı ihlali bulunmamasına yol açmıştır. *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland*, Application No. 45036/98, Grand Chamber, Judgment, 30 June 2005. Bu davanın mülkiyet hakkının korunması bakımından incelenmesi ve özellikle Avrupa Birliği'nin eşit koruma sağladığına yönelik karinenin eleştirilmesi için Bkz.: Gemalmaz, **Mülkiyet Hakkı**, s. 575-581. Birleşmiş Milletler kararları gerekçe gösterilerek uygulanan seyahat özgürlüğüne veya mülkiyete yönelik tedbirlerin tartışma konusu olduğu ve davalı devletin hak ihlallerinden sorumlu tutulabileceğinin kabul edildiği daha yakın tarihli davalar olarak Bkz.: *Nada v. Switzerland*, Application No. 10593/08, Grand Chamber, Judgment, 12 September 2012, s. 38-39, para. 120-123; *Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Switzerland*, Application No. 5809/08, Second Section, Judgment, 26 November 2013, s. 49, para. 90-93; *Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Switzerland*, Application No. 5809/08, Grand Chamber, Judgment, 21 June 2016, s. 53-54, para. 95-96. Son iki davada, İkinci Daire, Birleşmiş Milletler'in devletlere takdir yetkisi bırakılmadan uygulanacak yaptırım listesinin oluşturulmasında, insan haklarının korunmasında yeterli görülebilecek güvencelerin sağlanmadığı sonucuna ulaşırken (s. 55-56, para. 117-121), Büyük Daire, devletlerin takdir yetkisinin varlığını ileri sürerek eşit koruma sağlanmasına yönelik incelemeden kaçınmıştır (s. 71, para. 149). Mahkeme'nin üç davada da ihlal bulmasıysa Birleşmiş Milletler sisteminin insan

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Birleşmiş Milletler organlarının askeri faaliyetlerle ilgili aldığı kararların devlet tarafından belirli ölçüde takdir yetkisi kullanılarak uygulanacağı durumlarda, devletlerin sorumluluğunu kabul etmektedir. Örneğin, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararının Birleşik Krallık tarafından Irak'taki askeri faaliyetleri çerçevesinde kişileri özgürlüğünden keyfi biçimde alıkoyacak şekilde uygulanması, Sözleşme'nin ihlali oluşturmuştur¹⁰⁹. Burada doğrudan Birleşmiş Milletler'e bağlanabilecek bir eylem söz konusu değildir, kişi Birleşik Krallık tarafından özgürlüğünden yoksun bırakılmıştır¹¹⁰. Daha erken tarihli bir davada Mahkeme, devletin ülkesi dışında ve doğrudan Birleşmiş Milletler bünyesinde yürütülen askeri faaliyet söz konusu olduğunda davayı kabul edilemez bulmuştur¹¹¹. Benzer gerekçelerle aynı sonuca ulaşılan örneklerde, Birleşmiş Milletler bünyesinde faaliyet gösteren Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından yürütülen yargılamalarda¹¹²; Birleşmiş Milletler kontrolü altındaki tampon bölgede, çatışmanın tarafı ilgili devletlerin ülkesi dışında gerçekleşen olaylarda¹¹³; savaş sonrasında uluslararası nitelikte yönetime kendi rızasıyla yetki devreden devlet bakımından, doğrudan bu yönetim tarafından gerçekleştirilen işlemde¹¹⁴; devletlerin sorumluluğunun doğmayacağına karar verilmiştir. Öyle ki Birleşmiş Milletler'in kendi bünyesinde yürütülen askeri

haklarının korunmasındaki yeterliliğinin sorgulanır hale geldiğini ortaya koymaktadır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin insan haklarına müdahale teşkil eden yaptırım kararları hakkında tartışma için ayrıca Bkz.: Ceren Karagözoğlu, "Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Bireye Yönelik Ekonomik Yaptırım Kararları ve İnsan Hakları İlişkisi", **Public and Private International Law Bulletin**, 39(1), 2019, s. 217-273, 242-266.

¹⁰⁹ *Al-Jedda v. The United Kingdom*, Application No. 27021/08, Grand Chamber, Judgment, 7 July 2011, s. 63, para. 109-110.

¹¹⁰ **A.e.**, s. 51-53, para. 83-86.

¹¹¹ *Behrami and Behrami v. France and Saramati v. France, Germany and Norway*, Application No. 71412/01 and 78166/01, Grand Chamber, Decision, 2 May 2007, s. 43-44, para. 151. Aynı gerekçeyle verilen diğer kabul edilemezlik kararları olarak Bkz.: *Gajic v. Germany*, Application No. 31446/02, Fifth Section, Decision, 28 August 2007; *Kasumaj v. Greece*, Application No. 6974/05, First Section, Decision, 5 July 2007.

¹¹² *Blagojevic v. The Netherlands*, Application No. 49032/07, Third Section, Decision, 9 June 2009, s. 19, para. 35-36; *Galic v. The Netherlands*, Application No. 22617/07, Third Section, Decision, 9 June 2009, s. 22-23, para. 35-36.

¹¹³ *Stephens v. Cyprus, Turkey and the United Nations*, Application No. 45267/06, First Section, Decision, 11 December 2008, s. 7.

¹¹⁴ *Beric and Others v. Bosnia and Herzegovina*, Application No. 36357/04..., Fourth Section, Decision, 16 October 2007, s. 17-18, para. 29-30.

faaliyetlerden dolayı ulusal düzlemde yararlandığı yargı bağımsızlığının hak ihlali oluşturduğu yönündeki başvuru da açıkça dayanaktan yoksun bulunmuştur¹¹⁵. Mahkeme için belirleyici olan, askeri veya diğer tür faaliyetlerde, dava konusu eylem, işlem veya ihmalin doğrudan Birleşmiş Milletler gibi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne taraf olmayan uluslararası örgüt tarafından mı yoksa Sözleşme'ye taraf devlet tarafından mı gerçekleştirildiğidir. Ancak uluslararası örgütlerin kararları devletlere fazla seçenek bırakmadan uygulanmak zorunda olduğunda, bu yorumun yeterliliği şüpheli hale gelmektedir.

3.2. İnsan Hakları Hukukunda Hak Öznesi Olarak Asker Kişiler ve Klasik Askeri Disiplin Anlayışının Sorgulanması

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İnsan Hakları Hukuku yoluyla ulus devletin askeri faaliyetlerinin uluslararası düzlemde sınırlandırılmasına değinildi. Şu aşamada incelenecek husus, aynı hukuk dalı vasıtasıyla ulus devletin yurttaşı olarak askerlerin insan haklarının korunmasıdır.

Diğer mesleklere göre devlete bağlılığının daha yoğun olması beklenen, önceki bölümlerde görüldüğü üzere kendisini devletle özdeşleştirme eğilimi daha yüksek olan askerlik mesleği mensupları dahil tüm asker kişiler, uluslararası yargı organlarına başvurarak, ordusuna mensup olduğu devletin kendisine yönelttiği insan hakları ihlallerinden şikayetçi olabilmektedir. Böylece İnsan Hakları Hukuku, barışa yönelik talepleri koruma ve savaşta uygulanabilirlik yanında, devletin kendi ordusunun mensuplarına sağladığı korumayla da **egemenlik** yetkilerine önemli bir uluslararası sınır getirmiş olmaktadır¹¹⁶. Bu da savaşın ve ulus devletin dönüşümüyle

¹¹⁵ *Stichting Mothers of Srebrenica and Others v. The Netherlands*, Application No. 65542/12, Third Section, Decision, 11 June 2013, s. 44, para. 169-170.

¹¹⁶ Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'ne göre, kendi içerisinde insan hakları uygulanmayan ordu, başkalarının insan haklarına saygı göstermeyebilir. *Recommendation 1742 (2006) Human Rights of Members of the Armed Forces*, Adopted by the Parliamentary Assembly on 11 April 2006 at the 11th Sitting, para. 3. Meclis, bu tespitin hemen ardından, Konsey üyesi devletlerde askerlerin insan haklarının yeterince korunmadığını belirtmektedir. A.e., para. 4. Bu bağlamda, asker kadınların insan hakları ve özellikle cinsel saldırı ve ayrımcılığa karşı korunması, kabul töreni adı altında kurumsallaşan türü de dahil askerlere uygulanan şiddet, vicdani ret, askerlerin meslek örgütü veya sendika oluşturması, askeri ombudsmanlık kurumu oluşturulması, askerlerin siyasi hakları üzerindeki sınırlandırmaların kaldırılması ve siyasi partilere katılmasına izin verilmesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 5 ve 6 için konulan, askeri disiplin sistemine ilişkin çekincelerin kaldırılması ve hak

birlikte orduların dönüşümünü destekleyen bir durumdur.

Bu çalışmada askerlerin insan hakları meseleleri, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sistemi çerçevesinde incelenecektir¹¹⁷. Bu nedenle Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi uygulaması temel verileri sağlayacaktır. Birleşmiş Milletler bünyesinde yer alan İnsan Hakları Komitesi'nin daha geniş yargı yetkisine sahip olduğu kamu hizmetine giriş hakkı konusunda, bunun uygulaması da ayrıca dikkate alınacaktır.

3.2.1. Askerlik Mesleğine Giriş Hakkı

Donanma müzesinde işe başladıktan kısa süre sonra olumsuz güvenlik soruşturması raporu nedeniyle işten çıkarılan sivil personelin başvurusunda¹¹⁸, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, devletlerin hassas birimlere kamu görevlisi alım sürecinde güvenlik soruşturması yürütebileceğini kabul ederek, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 6'da düzenlenen adil yargılanma hakkı kapsamında bir durum olmadığı gerekçesiyle, bu hak ihlali iddiası bakımından kabul edilemezlik kararı vermiştir¹¹⁹. Devletin kamu görevlisini seçmesi ve bunun belirli koşulları taşımadığı gerekçesiyle ihraç edilmesi süreci, adil yargılanma hakkının uygulanabileceği ceza yargılaması veya medeni haklara ilişkin yargılama süreci olarak görülmemiştir. Dolayısıyla, özellikle askeri faaliyetlerle bağlantılı, hassas görevler söz konusu olduğunda askerlik mesleğine giriş hakkı gibi bir hak talebi korunmayacaktır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde açıkça düzenlenmeyen kamu hizmetine giriş hakkının diğer haklar yoluyla korunması ihtimali bakımından önem taşıyan bir davada, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, siyasi düşüncelerini açıkladığı gazete yazısından dolayı atılan öğretmenın başvurusunda¹²⁰, Alman hükümetinin,

ihlallerine karşı etkili soruşturma ve kovuşturma yürütülmesi hususları özel olarak dile getirilmektedir. A.e., para. 6-9.

¹¹⁷ Askerlerin insan haklarının olağanüstü durumlarda ve özellikle savaşta askıya alınabileceği hatırd tutulmalıdır. Rowe, **The Impact of Human Rights Law on Armed Forces**, s. 59. Burada, esas olarak, barış döneminde askerlerin insan haklarının durumu incelenecektir.

¹¹⁸ *Leander v. Sweden*, Application No. 9248/81, Decision, 10 October 1983, s. 79-80.

¹¹⁹ A.e., s. 83.

¹²⁰ *Glasenapp v. Germany*, Application No. 9228/80, Report of the Commission, 11 May 1984, s. 1-2, para. 1-6.

Sözleşme’de düzenlenmeyen kamu hizmetine giriş hakkının tartışma konusu olduğu ve başvurucunun Sözleşme m. 10’da düzenlenen ifade özgürlüğünden yararlanmak için kamu görevlisi olmak zorunda olmadığı yönündeki savunmasını¹²¹, Almanya’da kamu görevlilerinin sadakat yükümlülüğüne ilişkin düzenlemeyi ifade özgürlüğünü sınırlandıran bir düzenleme olarak gören Alman Federal Anayasa Mahkemesi kararına atıfla dikkate almayarak, ifade özgürlüğünü uygulanabilir bulmuştur ve sınırlandırmanın koşullarının incelenmesi gerektiğini belirtmiştir¹²². Somut olayda ifade özgürlüğünün ihlal edildiği tespit edilmiştir¹²³. Kamu hizmetine giriş hakkının dolaylı yoldan korunması sonucunu doğurabilecek bu karar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin aksi yöndeki tutumuyla kısa sürede etkisiz hale getirilmiştir. Mahkeme, Alman hükümetinin Komisyon önündeki savunmasından yana tavır alarak ifade özgürlüğünü uygulanabilir bulmamıştır¹²⁴. Yargıç Spielmann’ın karşı oy görüşünde isabetle belirttiği üzere, her ne kadar kamu hizmetine giriş hakkı Sözleşme’de açıkça düzenlenmese de diğer haklar ve ayrımcılık yasağı çerçevesinde bu da korunmaktadır, Mahkeme çoğunluğunun tercih ettiği aksi görüş ayrımcı uygulamaları meşrulaştırabilir¹²⁵. Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’ndeki kamu hizmetine girişte ayrımcılık yasağı düzenlemesine (m. 25 (c)) ve bunun İnsan Hakları Komitesi tarafından uygulanmasına bakıldığında, karşı görüşteki yargıcın tezinin haklılığı ortaya çıkmaktadır. Kamu hizmetine giriş hakkı, devletlere kamu görevlisini seçmede hiçbir takdir yetkisi tanımamakta değildir, burada önemli olan yurttaşlar arasında ayrımcı uygulamaların yasaklanmasıdır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nde lafzen bu yönde düzenleme bulunmasa da diğer hakların uygulanmasında ayrımcılığın açıkça yasaklanmış olması (m. 14) göz önünde bulundurularak benzer sonuca ulaşılması mümkündür. Ayrıca, söz konusu Mahkeme hükmünden sonra hazırlanan ve şu an için 20 devletin taraf olduğu

¹²¹ A.e., s. 12, para. 48-49.

¹²² A.e., s. 18, para. 71-75.

¹²³ A.e., s. 32, para. 128-129.

¹²⁴ *Glaserapp v. Germany*, Application No. 9228/80, Judgment, 28 August 1986, s. 20-23, para. 47-53. Kamu hizmetine giriş hakkı ve ifade özgürlüğü ilişkisi hakkında ayrıntılı tartışma için Bkz.: Şahin, **İfade Özgürlüğü**, s. 460-472.

¹²⁵ *Glaserapp v. Germany*, Partly Dissenting Opinion of Judge Spielmann, s. 30, para. 19-21.

Protokol No. 12¹²⁶ ile getirilen genel ayrımcılık yasağı da bu gibi durumları kapsayacak biçimde yorumlanabilir.

İnsan Hakları Komitesi, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi m. 25'e ilişkin genel yorumunda, kamu hizmetine giriş hakkını da içeren bu düzenlemenin halkın iradesine dayanan ve Sözleşme ile uyumlu demokratik yönetimin temelinde yer aldığını vurgulamaktadır¹²⁷. Bu hak yurttaşlara tanınmıştır ve bunlar arasında, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya diğer görüş, milli veya sosyal köken, mülkiyet, doğum veya diğer statüden kaynaklanan ayırım yapılamaz¹²⁸. Ancak objektif ve makul hukuki dayanakla sınırlandırılması mümkündür¹²⁹. Kamu hizmetine giriş hakkının eşitliğe uygun biçimde uygulanması için atama, yükselme, uzaklaştırma ve ihraç süreci ve koşulları, objektif ve makul biçimde düzenlenmelidir¹³⁰. Kamu hizmetinin yürütümüne katılan kişiler, Sözleşme m. 2/1'de sayılan kategorilere dayalı ayrımcılığa maruz kalmadan, siyasi müdahale ve baskı altında kalmadan çalışabilmelidir¹³¹. Komite, düzenli ulusal ordu mensuplarıyla ilgili olarak, Albay rütbesinde olup Tuğgeneralliğe yükseltileme başvurusu reddedilen İspanyol subayın bireysel şikayet başvurusunu incelemiştir¹³². Buna göre, rütbe yükseltilmesi sürecinde, Askeri Yüksek Konsey, mevzuat çerçevesinde liyakate dayalı bir incelemeyle adayları belirleyerek Savunma Bakanlığı'na sunmakta ve Genel Kurmay Başkanı'nın görüşü de alınarak Savunma Bakanı tarafından tekrar değerlendirilen aday listesi, nihai kararı verecek Bakanlar Kurulu'na sunulmaktadır¹³³. Başvurucu, somut olayda aday listesi oluşturulmasında, Askeri

¹²⁶ 1 Nisan 2005 tarihinde yürürlüğe giren Protokol'e Türkiye taraf değildir. Gemalmaz, **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri I**, s. 191. Protokol'e taraf olunmasına ilişkin veriler için Bkz.: Çevrimiçi, <https://www.coe.int/en/web/conventions/search-on-treaties/-/conventions/treaty/177>, 1 Haziran 2020. Protokol'de düzenlenen genel ayrımcılık yasağı hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (2)**, s. 116-120.

¹²⁷ *General Comment No. 25 (57)*, Adopted at the 1510th meeting, 12 July 1996 (CCPR/C/21/Rev.1/Add.7), s. 3, para. 1.

¹²⁸ **A.e.**, s. 3, para. 3.

¹²⁹ **A.e.**, s. 3, para. 4.

¹³⁰ **A.e.**, s. 7, para. 23.

¹³¹ **A.e.**, s. 7, para. 23.

¹³² *Jorge Asensi v. Spain*, Communication No. 1413/2005, Adopted at the Ninety-second Session, 25 March 2008 (CCPR/C/92/D/1413/2005), s. 4, para. 2.1.

¹³³ **A.e.**, s. 4, para. 2.2.

Yüksek Konsey aşamasında, liyakate yeterli önceliğin verilmediğini ve bilhassa gizli oylama yöntemiyle adayların belirlenmesinin ayrımcılığa neden olduğunu savunmaktadır¹³⁴. Komite, gizli oylamanın kamu hizmetine girişte ayrımcılık oluşturmaya yönelik iddianın yeterli dayanağı bulunmadığını belirterek, bu hak bakımından kabul edilemezlik kararı vermiştir¹³⁵.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, Alman Komünist Partisi mensubu bir öğretmenin meslekten ihraç edildiği ve daha sonra mesleğe geri döndüğü bir olayda¹³⁶, *Glaserapp* davasındaki olaydan farklı biçimde hukuki teminat altındaki sürekli kadrodan siyasi faaliyetleri nedeniyle ihraç edilmenin söz konusu olduğunu gerekçe göstererek, m. 10’u uygulanabilir bulmuştur¹³⁷. Somut olayda, başvurunun siyasi parti bağlantısı başından beri bilinmektedir ve bunun mesleğine ve özellikle öğrencilerine etkisi ortaya konulmadığı gibi demokratik anayasal düzene ve kamu düzenine aykırı eylemi veya söylemi de bulunmamaktadır¹³⁸. Başvurucunun mesleğe geri dönmüş olması da göstermektedir ki Avrupa’da komünizmin güç kaybetmesi bu tarz tedbirleri gereksiz hale getirmektedir¹³⁹. Somut olayda ifade özgürlüğü ve siyasi parti üyesi olma nedeniyle ihraç işlemi uygulanmasından dolayı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 11’de düzenlenen örgütlenme ve toplanma özgürlüğü ihlal edilmiştir¹⁴⁰. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, bu kez Komisyon’la aynı doğrultuda hareket etmiştir. Dahası, Mahkeme’ye göre, kamu görevlisinin ihracı, her ne kadar Sözleşme’de kamu hizmetine giriş hakkı düzenlenmese de Sözleşme’de düzenlenen diğer haklar ve özellikle ayrımcılık yasağı bakımından ihlal oluşturabilir¹⁴¹. Somut olayda *Glaserapp* davasından farklı olarak, sadece siyasi parti faaliyetleri ihraç

¹³⁴ A.e., s. 4-6, para. 2.3-2.9.

¹³⁵ A.e., s. 10, para. 7.5.

¹³⁶ *Vogt v. Germany*, Application No. 17851/91, Report of the Commission, 30 November 1993, para. 16-40.

¹³⁷ A.e., para. 49.

¹³⁸ A.e., para. 67, 76-78.

¹³⁹ A.e., para. 80-82.

¹⁴⁰ A.e., para. 83, 89-90. Yargıç Soyer, ihlal bulunmadığı yönünde karşı görüş belirtmiştir. A.e., Dissenting Opinion of Mr. J.-C. Soyer.

¹⁴¹ *Vogt v. Germany*, Application No. 17851/91, Grand Chamber, Judgment, 26 September 1995, para. 43.

sebebi olarak gösterilmiştir¹⁴². Sonuç olarak, siyasi parti faaliyetleri mesleğini etkilemeyen, hukuka aykırı eylemi veya söylemi bulunmayan öğretmen, eğitim olarak uzmanlaştığı mesleğinin icrasını engelleyen ağır yaptırıma maruz kalması hem ifade özgürlüğünü hem de örgütlenme ve toplanma özgürlüğünü ihlal etmektedir¹⁴³. Görüldüğü üzere kamu hizmetine giriş hakkının dolaylı yoldan korunmasında önemli bir aşamaya gelinse de hem Komisyon hem de Mahkeme, *Glaserapp* davasındaki yaklaşımı saklı tutmaktadır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi uygulamasının tarihsel gelişimine bakıldığında, dolaylı da olsa kamu hizmetine giriş hakkına kapı aralanmadığı ancak kamu görevlilerine ilişkin uyuşmazlıklarda adil yargılanma güvencelerinin uygulanması noktasında gelişmeler yaşandığı görülmektedir. Öncelikle, Mahkeme, emeklilik aşamasında kamu görevlisi ile devlet arasındaki hassas kamusal bağın ortadan kalktığını kabul ederek, emeklilik haklarıyla ilgili uyuşmazlıklardan kaynaklanan başvurularda adil yargılanma hakkını uygulanabilir bulmaktadır. Örneğin, sağlık sorunları nedeniyle emekliye ayrılan **Carabinieri** (jandarma) mensubunun, görevi nedeniyle sağlık sorunu yaşadığı gerekçesiyle daha fazla emekli aylığı için ulusal hukukta yaptığı başvurular bakımından¹⁴⁴, davalı devletin uyuşmazlık konusunun kamu gücünün kullanımıyla ilgili yönünü ortaya koyamadığı ve alelade bir emekli aylığı uyuşmazlığı söz konusu olduğu için m. 6 uygulanabilir bulunmuştur¹⁴⁵. Mahkeme, sonraki tarihli başka bir davada, kamu görevlisine ilişkin başvurularda adil yargılanma hakkının uygulanabilirliğinde esas alınacak ölçütleri geliştirmiştir. Buna göre, kamu gücüne dayanılarak yerine getirilen kamu hizmetleri ve özellikle askeriye ve kolluk ile ilgili uyuşmazlıklarda, devletin kamu

¹⁴² A.e., para. 44.

¹⁴³ A.e., para. 60-61, 68. Meslekten ihraç sürecinin başvurucunun siyasi faaliyetlerinin yoğunlaşması üzerine gerçekleştirildiği ve soğuk savaş koşullarının bu tarz tedbirleri gerektirebileceği yönünde karşı görüşler için Bkz.: Joint Dissenting Opinion of Judges Bernhardt, Gölcüklü, Matscher, Loizou, Mifsud Bonnici, Gotchev, Jungwiert and Kuris; Dissenting Opinion of Judge Jambrek. İfade özgürlüğünün uygulanabilir olmadığı yönünde karşı görüşler için Bkz.: Supplementary Dissenting Opinion of Judge Gotchev; Statement by Judge Mifsud Bonnici.

¹⁴⁴ *Francesco Lombardo v. Italy*, Application No. 11519/85, Judgment, 26 November 1992, s. 2-4, para. 7.

¹⁴⁵ A.e., s. 6, para. 17.

görevlisinden beklediği özel güven ve sadakat gereği m. 6 uygulanamaz¹⁴⁶ ancak görev sonunda alınacak maaşa ilişkin hususta böyle bir özel bağ aranmadığından m. 6 uygulanabilir¹⁴⁷. Karşı görüş beyan eden yargıçların da isabetle belirttiği üzere Mahkeme, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde yer almayan bir ayrımla kamu görevlilerini adil yargılanma hakkı güvencelerinden dışlamaktadır¹⁴⁸. Kamu gücüne dayanarak görevini ifa eden kamu görevlilerini, kategorik olarak, adil yargılanma hakkı kapsamı dışında tutan yaklaşım, zamanla esnetilmiştir. Bununla birlikte, bilhassa askerlik mesleği gibi hassas alanlar bakımından gelişme daha sınırlı olmuştur. Buna göre, ulusal hukukta başvuru yolu kapatılmışsa veya devlet ile birey arasında özel bir güven ve sadakat bağı gerektirecek bir kamu görevinden kaynaklanan uyumsuzluk söz konusuysa m. 6 uygulanamaz¹⁴⁹.

Gelinen son aşamada Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi uygulamasına bakıldığında, ulusal hukukta dava konusu olabilen¹⁵⁰ veya davalı devlet tarafından adil yargılanma hakkı kapsamında oluşu tartışma konusu edilmeyen¹⁵¹ durumlarda, kamu görevlilerine ilişkin uyumsuzluklar, m. 6 çerçevesinde incelenmektedir. Eğer ulusal hukukta başvuru yolları kapalıysa veya askeri disiplin örneğindeki gibi kamu görevlisiyle devlet arasında özel bir güven ve sadakat bağı gerektiren husus mevzubahisse, m. 6 uygulanabilir bulunmamaktadır¹⁵².

¹⁴⁶ *Pellegrin v. France*, Application No. 28541/95, Grand Chamber, Judgment, 8 December 1999, s. 16, para. 66.

¹⁴⁷ *A.e.*, s. 16, para. 67.

¹⁴⁸ *A.e.*, Joint Dissenting Opinion of Judges Tulkens, Fischbach, Casadevall and Thomassen, s. 23-26.

¹⁴⁹ *Vilho Eskelinen and Others v. Finland*, Application No. 63235/00, Grand Chamber, Judgment, 19 April 2007, s. 13-20, para. 42-64. Karşı görüş beyan eden yargıçlara göre, somut olaya göre değişkenlik gösterebilecek yeni ölçütler, Sözleşme'den kaynaklanan yükümlülüklerin kapsamını devletler için öngörülemez hale getirmektedir. *A.e.*, Joint Dissenting Opinion of Judges Costa, Wildhaber, Türmen, Borrego Borrego and Jociene, s. 33, para. 6-7.

¹⁵⁰ *Vasilchenko v. Russia*, Application No. 34784/02, First Section, Judgment, 23 September 2010, s. 5, para. 36-37. Önce görevinden el çektilen, ardından yedek statüsüne alınan Albay'ın başvurusudur. *A.e.*, s. 1-2, para. 5-9.

¹⁵¹ *Crompton v. The United Kingdom*, Application No. 42509/05, Fourth Section, Judgment, 27 October 2009, s. 8, para. 53-55. Orduda icra ettiği görev sivilleştirilince kendisine gerek kalmadığı için işten çıkarılan personelin uyumsuzluğu başvuru konusu olmuştur. *A.e.*, s. 2, para. 7-8.

¹⁵² *Suküt v. Turkey*, Application No. 59773/00, Second Section, Decision, 11 September 2007, s. 5. Başvurucu, kendisinin ve ailesinin dini yaşam tarzı nedeniyle, Yüksek Askeri Şura kararıyla erken emekliliğe ayrılmıştır. *A.e.*, s. 1-3.

Son olarak değinilecek diğerk bir mesele de askerlik mesleğine değilk, zorunlu askerlik hizmetine giriş talebinin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamında korunmasıdır. Almanya’da aşırı sağcı siyasi parti üyeleri bakımından gündeme gelen bu meselede¹⁵³, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, ifade özgürlüğüne dayalı başvuruları açıkça dayanaktan yoksun bularak reddetmiştir¹⁵⁴. Ayırksı başka bir örnekteyse, başvuruu tır sürücüsüdür ve diyabet hastası olduğı için hafif engelli statüsüyle askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur ancak ağır engeli olmadığı için bu muafiyet karşılığında ek vergi ödemesi gerekmektedir ve başvuruu askeri veya sivil kamu hizmetini yerine getirebileceğini bildirmesine rağmen ek vergiye tabi tutulmasını ayrımcılık olarak görmektedir¹⁵⁵. Mahkeme, objektif ve makul dayanağı olmayan veya böyle olsa da orantılı olmayan farklı muamelelerin m. 14’ün ihlali olacağını belirtmektedir¹⁵⁶. Mahkeme’ye göre, zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmaya neden olacak engeli bulunanlara ek vergi ödemesinden başka seçenek sunmamak, Sözleşme m. 8’deki özel yaşamın korunması hakkı çerçevesinde ayrımcılık yasağına aykırılık oluşturmaktadır¹⁵⁷.

3.2.2. Yaşamın ve Bedensel ve Zihinsel Bütünlüğün Korunması

Askeri faaliyetler, doğası gereğı belirli ölçüde şiddet içermektedir. Savaşın ölümle ilişkisi ve buna hazırlık sürecinin yurttaşların sivil yaşam koşullarında alıştığı

¹⁵³ İlk davada, başvuruu avukatlık yapmaktadır ve aşırı sağcı Cumhuriyetçi Parti üyesidir. Yedek statüde teğmen olan başvuruu, orduda görev almak üzere çağırılmıştır ancak Savunma Bakanlığı kararıyla bu çağrı iptal edilmiştir. Başvurucunun iptal işlemine karşı gittiğı yargı yollarında, mensubu olduğı partinin anayasaya aykırılığına ilişkin karar bulunmamasına rağmen demokratik toplumsal düzene tehdit oluşturan aşırı siyasi görüşleri savunduğunun bilindiğı ve inceleme altında olduğı göz önünde bulundurularak, ordunun bu partiye mensup birisini göreve çağırmama yönünde takdir yetkisi bulunduğı belirtilmektedir. Kaldı ki başvurucunun yedek asker statüsü veya kendi mesleğini icra edişii bakımından olumsuz bir sonuç söz konusu değildir. *Erdel v. Germany*, Application No. 30067/04, Fifth Section, Decision, 13 February 2007, s. 2-4. İkinci davada, başvuruu elektrik teknisyeni ve aşırı sağcı Alman Ulusal Demokrat Partisi üyesidir. Parti henüz anayasaya aykırı bulunmasa da inceleme altındadır. Başvuruu zorunlu askerlik hizmetini yerine getirirken aşırı sağcı siyasi parti üyeliğı nedeniyle askerlik hizmetine son verilmiştir. *Lahr v. Germany*, Application No. 16912/05, Fifth Section, Decision, 1 July 2008, s. 2-3.

¹⁵⁴ *Erdel v. Germany*, s. 5-8; *Lahr v. Germany*, s. 4-7.

¹⁵⁵ *Glor v. Switzerland*, Application No. 13444/04, First Section, Judgment, 30 April 2009, s. 2-4, para. 10-26.

¹⁵⁶ *A.e.*, s. 15, para. 72.

¹⁵⁷ *A.e.*, s. 16-21, para. 77-98.

rahatlıktan kurtulmayı gerektirmesi, askerlerin insan hakları incelenirken hatırd tutulmalıdır. Bununla birlikte, bilhassa zorunlu askerlik hizmetini yerine getiren, meslekten asker olmadığı için kendilerinden sivil yaşamdakine oranla çok daha fazla şiddet içeren durumlara uyum sağlaması belirli bir ölçüden sonra beklenemeyecek yurttaşlar bakımından, askeri gereklere dayanmayan ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 2'deki yaşam hakkı ile m. 3'deki işkence yasağı kapsamında ihlal oluşturabilecek davranışlar karşısında korunma sağlanması gerekmektedir¹⁵⁸.

3.2.2.1. Askeri Gerekler Haricinde Ölüm ve Yaralanma Riski Taşıyan Durumlara Karşı Korunma

Barış döneminde kışla ortamında, askeri bürokrasinin sıkı denetimi ve gözetimi altındaki yurttaşların yaşamının ve bedensel ve zihinsel bütünlüğünün korunması, devletlerin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nden kaynaklanan yükümlülükleri kapsamına girmektedir¹⁵⁹. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, kışlada öldürülen, intihar eden veya sağlığı bozulan kişiler hakkında birçok başvuru almıştır. Başvurucuların asker kişi olarak kışlada bulunması, Sözleşme'nin uygulanması önünde engel değildir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi uygulamasında, askerlerin yaşam hakkına ilişkin ilk örneklerden birisinde, askeri birliğin kantininde yaşanan kişisel tartışma sonucunda, daha önceden kasten adam öldürmeden hapis yatan diğer bir asker

¹⁵⁸ Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'ne göre, askerler, açık ve meşru askeri hedefler gerektirmedikçe yaşamlarını tehlikeye düşürecek duruma sevk edilmemelidir. *Recommendation CM/Rec(2010)4 of the Committee of Ministers to Member States on Human Rights of Members of the Armed Forces*, Adopted by the Committee of Ministers on 24 February 2010 at the 1077th Meeting of the Ministers' Deputies, Appendix, para. 6 (Bundan sonra *Human Rights of Members of the Armed Forces* olarak anılacaktır). Benzer biçimde, askerler ve bilhassa daha hassas durumda bulunan zorunlu askerlik hizmetini yerine getirenler, işkence ve kötü muameleye karşı korunmalıdır. **A.e.**, Appendix, para. 10. Bu kararda tavsiye edilen kurallar, mümkün mertebe, silahlı çatışmalarda da uygulanacaktır. **A.e.**, Explanatory Memorandum, s. 3. Askeri talimlerde, operasyon planlamasında ve kullanılacak silahların seçiminde askerlerin yaşam hakkının korunması gereği dikkate alınmalıdır. **A.e.**, Explanatory Memorandum, s. 4. Devletlerin kendi askerlerinin yaşamını koruma yükümlülüğü hakkında ayrıca Bkz.: Rowe, **The Impact of Human Rights Law on Armed Forces**, s. 137-139.

¹⁵⁹ Devletlerin sorumluluğu sadece doğrudan kendi kamu görevlileri tarafından gerçekleştirilen ihlallerle sınırlı değildir. Ayrıca, yatay sorumluluk olarak da ifade edilen ve kişilerin devletin dışında diğer kişilerden gelecek hak ihlallerine karşı korunması ve hak ihlali gerçekleştiğinde buna ilişkin etkili bir soruşturma ve kovuşturma süreci işletilmesi yönünden sorumluluk da söz konusudur. Gemalmaz, **Genel Teori (2)**, s. 541-543. Yaşam hakkı özelinde pozitif ve usuli yükümlülükler hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (1)**, s. 143-151.

tarafından öldürülen askerin ailesinin başvurusu dava konusu olmuştur¹⁶⁰. Mahkeme, devletlerin yaşam hakkından kaynaklanan usuli yükümlülüklerini hatırlatarak, somut olayda ölüm olayı hakkında yürütülen ceza soruşturması ve kovuşturması sonunda failin cezalandırılmasını ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi kararıyla aileye tazminat ödenmesini yeterli bulmuştur¹⁶¹. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, ölüm olayının önlenmesine yönelik pozitif yükümlülükler çerçevesinde, eski mahkuma askerliği müddetince silah verilmesinin ölüm olayına etkisi bakımından, devletin yaşama yönelik gerçek ve yakın tehdidi biliyor olması veya bilebilecek durumda bulunması gerektiğini vurgulayarak, fail ile mağdurun şahsi husumet içerisine girdiği somut olayda bu koşullar oluşmadığını belirterek, başvuruyu açıkça dayanaktan yoksun bulmuştur¹⁶². Olayın kışlada gerçekleşmesi veya kişinin asker olması tek başına devletin sorumluluğunun doğmasına yol açmamaktadır¹⁶³.

Devletin kendi yurttaşları olan askerler arasındaki olaylara ilişkin yükümlülüğü, barış halinde, diğer devletlerin yurttaşları olan askerlere karşı gerçekleştirilen öldürme eylemleri bakımından da söz konusu olmaktadır. Örneğin, Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü tarafından sağlanan İngilizce dil eğitimi için Macaristan'da bulunan iki Ermeni askerden birisinin Azeri bir asker tarafından, ırkçı saikle öldürülmesi ve diğerinin de öldürülmek istenmesi olayında, Azeri asker

¹⁶⁰ *Yavuz v. Turkey*, Application No. 29870/96, Second Section, Decision, 25 May 2000, s. 2.

¹⁶¹ *A.e.*, s. 9-10.

¹⁶² *A.e.*, s. 10

¹⁶³ Benzer bir davada, zorunlu askerlik hizmetini yerine getiren erin, askeri disipline aykırı davranışları nedeniyle daha önce disiplin yaptırımına maruz kalmış bir subay tarafından öldürülmesi tartışma konusu olmuştur. Somut olayda, subay cezalandırılmış ve ailenin maddi zararı giderilmiştir. Ancak babanın manevi tazminat talebi, ulusal hukukta dayanağı bulunmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir. *Mirzoyan v. Armenia*, Application No. 57129/10, First Section, Judgment, 23 May 2019, s. 1-6, para. 6-40. Bu davada, Savunma Bakanlığı tarafından yürütülen disiplin soruşturması sonucunda, komutanların olayı önleme bakımından sorumluluklarını yerine getirmediğinin tespit edilmiş olmasına atıfla, yaşam hakkının korunmasına yönelik pozitif yükümlülüğün ihlal edildiğine hükmedilmiştir. *A.e.*, s. 12-13, para. 71-73. Dahası, aileye manevi tazminat olanağı sağlanmaması nedeniyle, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde düzenlenen hakların ihlaline karşı etkili hukuk yollarına başvuru hakkının (m. 13) da ihlal edildiğine hükmedilmiştir. *A.e.*, s. 14-15, para. 77-83. Daha yakın tarihli başka bir davaya konu olan olayda, zorunlu askerlik hizmetini yerine getiren bir asker, komutanın odasında, bir diğer er tarafından, başka erlerle birlikte öldürülmüştür. *Anahit Mkrtchyan v. Armenia*, Application No. 3673/11, First Section, Judgment, 7 May 2020, s. 2-11, para. 4-77. Olay Ermenistan Sözleşme'ye taraf olmadan kısa süre önce gerçekleştiğinden, sadece etkili soruşturma yükümlülüğü çerçevesinde inceleme yapılmıştır. *A.e.*, s. 13, para. 84-85. Mahkeme'ye göre, çok uzun süren ve farklı ihtimalleri dikkate almadan tek bir ihtimal üzerinden yürütülen ceza yargılamasından dolayı yaşam hakkının usuli yönü ihlal edilmiştir. *A.e.*, s. 16-17, para. 95-102.

Macaristan'da cezalandırılmış ve cezasının infazı aşamasında Azerbaycan'a nakledilmiş ancak buraya gelir gelmez Başkan tarafından affedilerek, 8 yıllık ödenmemiş maaşlarıyla birlikte terfi almış, Başkanlığın internet sitesinde de bu kişiyi onurlandıran yurttaş yorumlarına yer verilmiştir¹⁶⁴. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi bu olaya ilişkin davada, öldürme eylemi yanında öldürmeye teşebbüs eylemi bakımında da yaşam hakkı çerçevesinde inceleme yapmıştır¹⁶⁵. Mahkeme, Uluslararası Hukuk'ta devletin sorumluluğu kurallarını sıkı biçimde uyguladığını hatırlatarak, Ermeni askeri öldüren Azeri askerin affedilmesi ve diğer gelişmelere rağmen, devletin öldürme olayını kendi eylemi gibi görüp onayladığını ortaya koyan açık ve kesin veri olmadığından ve öldürme eylemini gerçekleştiren personelin seçimi sürecinde de uygunsuz bir durum bulunmadığından yaşam hakkının esas yönüyle ihlal edilmediğine hükmetmiştir¹⁶⁶. Bununla birlikte, Azerbaycan'ın Macaristan'da yürütülen yargılamanın adilliğine ilişkin itirazlarına rağmen, öldürme suçundan hüküm giymiş kişinin somut olaydaki gibi onurlandırılması, yaşam hakkının usuli yönünün ihlali¹⁶⁷ ve onurlandırmanın ırkçı saikle işlenen bir öldürme olayında ulusal düzlemde de istisna oluşturacak biçimde gerçekleştirilmesi, yaşam hakkı çerçevesinde ayrımcılık yasağı ihlali olarak değerlendirilmiştir¹⁶⁸. Macaristan'ın Azerbaycan'daki uygulamayı öngörebileceğine ilişkin kesin veri bulunmadığından ve hükümlünün nakil süreci usule uygun olduğundan, bu devlet bakımından usuli yönden yaşam hakkı ihlali bulunmamıştır¹⁶⁹.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin askerlerin yaşam hakkına ilişkin uygulamasının önemli bir bölümünü, psikolojik sorunları nedeniyle intihar eden

¹⁶⁴ *Makuchyan and Minasyan v. Azerbaijan and Hungary*, Application No. 17247/13, Fourth Section, Judgment, 26 May 2020, s. 2-9, para. 7-26.

¹⁶⁵ *A.e.*, s. 32, para. 93-95.

¹⁶⁶ *A.e.*, s. 36-40, para. 111-120. Yargıç Pinto de Albuquerque, karşı oy görüşünde, Azerbaycan'ın kişiyi ulusal kahraman haline getirmesinin ve hukuka aykırı biçimde af uygulamasının, yaşam hakkının esastan ihlaline karar verilmesini gerektirdiğini belirtmektedir. *A.e.*, Partly Dissenting Opinion of Judge Pinto de Albuquerque, s. 66-72, para. 2-19.

¹⁶⁷ *A.e.*, s. 49-51, para. 163-173.

¹⁶⁸ *A.e.*, s. 59-61, para. 213-221.

¹⁶⁹ *A.e.*, s. 55-56, para. 193-198. Yargıç Pinto de Albuquerque, Macaristan'ın Azerbaycan'da gerçekleşen olayları öngörebilecek durumda olduğunu ve yaşam hakkını usuli yönden ihlal ettiğini savunmaktadır. *A.e.*, Partly Dissenting Opinion of Judge Pinto de Albuquerque, s. 72-75, para. 20-23.

askerlerin aileleri tarafından yapılan başvurular oluşturmaktadır. Örneğin, psikolojik sorunları bilinerek askere alınan ve kendisine silah verilen askerin intiharında, devletin yaşam hakkının korunmasına yönelik yükümlülüklerini ihlal ettiği sonucuna ulaşılmıştır¹⁷⁰. Benzer başka bir davada aile, oğlunun komutanı tarafından öldürüldüğünü iddia etse de Mahkeme, yeterli dayanağı bulunmadığı için bunu incelemede dikkate almamıştır¹⁷¹. Bununla birlikte önceki davada olduğu gibi devletin üçüncü kişilerden veya kişinin kendisinden gelecek olanlar dahil ölüm tehlikelerine karşı yaşamı koruma yükümlülüğünün, psikolojik sorunları olan askerin silah kullanımına dair gerekli tedbirlerin alınmamasıyla ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır¹⁷². Somut olayda, intihar eden askerin psikolojik sağlık sorunlarının ilgili askeri birimlere iletilmesi ve buna göre gerekli tedbirlerin alınması noktasında sorumluluğu bulunanların soruşturulmaması da ölüm olayına ilişkin etkili soruşturma yürütülmesi yönündeki usuli yükümlülüklerle aykırı bulunmuştur¹⁷³. Ailenin, oğlunun siyasi görüşleri, etnik kökeni ve askerlik hakkındaki olumsuz görüşleri nedeniyle öldürüldüğü iddiasının, yine yeterli dayanağı bulunmadığı için göz ardı edildiği diğer bir davada¹⁷⁴ Mahkeme, somut olayda psikolojik sorunların intihara kadar varabileceğine ilişkin öngörülebilir bir durum bulunmadığından, yaşam hakkının korunmasına yönelik ihlal bulmamakla¹⁷⁵ birlikte, intihar olayının soruşturulmasını yeterli görmediği için yaşam hakkının usuli yönden ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır¹⁷⁶. Şu aşamada genel bir değerlendirme yapılacak olursa, devletlerin

¹⁷⁰ *Kılınç ve Diğerleri v. Türkiye*, Başvuru No. 40145/98, 7 Haziran 2005, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri. Aynı yönde diğer hükümler olarak Bkz.: *Lütfi Demirci ve Diğerleri v. Türkiye*, Başvuru No. 28809/05, İkinci Daire, 2 Mart 2010, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri; *Acet ve Diğerleri v. Türkiye*, Başvuru No. 22427/06, İkinci Daire, 18 Ekim 2011, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

¹⁷¹ *Ataman v. Türkiye*, Başvuru No. 46252/99, 27 Nisan 2006, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri, s. 8.

¹⁷² *A.e.*, s. 8-10.

¹⁷³ *A.e.*, s. 10-11. Bu davada, m. 13'ün de ihlal edildiğine hükmedilmiştir. *A.e.*, s. 11-12.

¹⁷⁴ *Salgin v. Turquie*, Requete No. 46748/99, Quatrieme Section, Arret, 20 Fevrier 2007, s. 12, 17, para. 55, 74-75.

¹⁷⁵ *A.e.*, s. 19, para. 83-84.

¹⁷⁶ *A.e.*, s. 19-20, para. 85-90. Yaşam hakkının korunması yönünden değil usuli yönden ihlal bulunan benzer bir örnek için Bkz.: *Serdar Yiğit ve Diğerleri v. Türkiye*, Başvuru No. 20245/05, İkinci Daire, 9

askerlerin yaşamının korunması için psikolojik sağlık sorunları karşısında gerekli tedbirleri alması gerektiği¹⁷⁷ ve intihar buna rağmen gerçekleştiğinde de etkili bir soruşturma süreci yürütülmesi gerektiği görülmektedir¹⁷⁸.

Kasım 2010, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri. Astsubaydan şiddet gördüğü için intihar ettiği ileri sürülen asker bakımından, intiharla öncesinde yaşanan şiddet eylemi arasında bağlantı kurulamadığı gerekçesiyle yaşam hakkı ihlali bulunmayan bir davada, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi'nin adil yargılanma hakkı kapsamında bağımsız ve tarafsız yargı yeri olarak görülemeyeceği gerekçesiyle, adil yargılanma hakkı ihlali bulunmuştur. *Tanışma v. Türkiye*, Başvuru No. 32219/05, İkinci Bölüm, Karar, 17 Kasım 2015, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri, para. 65-67, 83-84.

¹⁷⁷ Örneğin, psikolojik sorunları nedeniyle silah taşımaya izin verilmemekte olan bir askerin, komutanıyla yaşadığı gerginlikten dolayı mayınlı bölgeye geçerek intihar etmesinde yaşam hakkı ihlali bulunmuştur. *Servet Gündüz ve Diğerleri v. Türkiye*, Başvuru No. 4611/05, İkinci Daire, 11 Ocak 2011, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri. Askerin psikolojik sorunları karşısında kalıcı değil geçici tedbirlere başvurulması sonucunda gerçekleşen intihar olayında, yaşam hakkı ihlal edilmiştir. *Metin v. Türkiye*, Başvuru No. 26773/05, İkinci Daire, 5 Temmuz 2011, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri. Psikolojik rahatsızlığına rağmen gerekli tedbirler alınmayarak askerliğine devam eden ve sonunda intihar eden asker bakımından yaşam hakkı ihlal edilmiştir. *Dülek ve Diğerleri v. Türkiye*, Başvuru No. 31149/09, İkinci Daire, Karar, 3 Kasım 2011, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri. Psikolojik sorunları nedeniyle silah taşımaya izin verilmeyen askerin, zorlu bir coğrafyada, gerekli tedbirler alınmadan askerliğine devam etmesi ve sonunda intihar etmesinde yaşam hakkı ihlali bulunmuştur. *Recep Kurt v. Türkiye*, Başvuru No. 23164/09, İkinci Daire, 22 Kasım 2011, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri. Psikolojik sorunları ile intihar ve uyuşturucu madde kullanımı geçmişi bilinen askerin zorunlu askerlik hizmetine devam ettirilmesi ve disiplin yaptırımına maruz kaldıktan sonra intihar etmesinde, yaşam hakkı ihlal edilmiştir. *Abdullah Arslan ve Zerife Arslan v. Türkiye*, Başvuru No. 40862/08, İkinci Bölüm, Karar, 21 Temmuz 2015, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri, s. 2-3, 7-8, para. 6-18, 33-38.

¹⁷⁸ Örneğin, el bombasıyla intihar eden askere ilişkin başvuruda, devletin intihar olayını öngörebilecek durumda olmaması ve usuli yükümlülüklerin yerine getirilmesi nedeniyle yaşam hakkı ihlali bulunmamıştır. *Sefer Yılmaz ve Meryem Yılmaz v. Türkiye*, Başvuru No. 611/12, İkinci Bölüm, Karar, 17 Kasım 2015, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri, para. 86-92, 100-107. Benzer biçimde yaşam hakkı ihlali bulunmayan örnek olarak Bkz.: *Şahinkuşu v. Türkiye*, Başvuru No. 38287/06, İkinci Bölüm, Karar, 21 Haziran 2016, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri, s. 18-21, para. 57-63. İntihar eden askerin komutanından gördüğü şiddet üzerine intihara sürüklendiği ve bu nedenle yaşam hakkının ihlal edildiği yönünde karşı görüş için Bkz.: A.e., Yargıç Keller ve Kuris'in Ortak Muhalif Görüşü, s. 24-28, para. 5-13. Örneğin, daha önce disipline aykırı davranışları nedeniyle birden fazla kez cezalandırılmış komutanın zincirleme davranışlarla askeri intihara sürüklediği olayda, yaşam hakkı ihlali tespit edilmiştir. *Abdullah Yılmaz v. Türkiye*, Başvuru No. 21899/02, İkinci Daire, 17 Haziran 2008, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri, s. 9-12. Komutanın uyguladığı şiddetle intihara sürüklenen askerle ilgili başka bir davada, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi tarafından komutanın davranışının hesaba katılarak hüküm verilmesi ve ceza soruşturmasının da yeterli görülmesi nedeniyle başvuru açıkça dayanaktan yoksun bulunmuştur. *Seyfi Karan v. Türkiye*, Başvuru No. 20192/04, İkinci Daire, 23 Şubat 2010, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri, s. 7-9.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi uygulamasında, askerlerin yaşam hakkıyla bağlantılı davalar arasında, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sistemine sonradan dahil olan eski Sovyetler ülkelerinin ordularında gözlenen sistematik bir sorun olarak, kışladaki şiddet ortamından kaynaklanan ölümler de bulunmaktadır. Şüpheli bir intihar olayında¹⁷⁹, davalı devletin, intihar olayından dolayı sorumlu tutulamayacağı savunmasına, şüpheli ölümlere ilişkin usuli yükümlülükleri hatırlatarak cevap veren Mahkeme¹⁸⁰, cinayet şüphelilerinin korunduğu izlenimini veren bir soruşturma ve kovuşturma süreci sonucunda, bunların zamanaşımından yararlanarak kurtulmasını, yaşam hakkının gerektirdiği usuli yükümlülüklerle aykırı

¹⁷⁹ *Mosendz v. Ukraine*, Application No. 52013/08, Fifth Section, Judgment, 17 January 2013, s. 2-8, para. 8-54.

¹⁸⁰ **A.e.**, s. 13-14, para. 77-81. Kayıtlara geçmiş belirli bir psikolojik sorunu olmamasına rağmen intihar eden askerlerin durumunda, devletin yeterli ve etkili soruşturma yükümlülüğü bulunmaktadır. Örneğin, zorunlu askerlik hizmetini jandarma olarak yerine getiren askerin intiharına ilişkin bir davada, devletin usuli yükümlülüklerine uygun hareket etmesi nedeniyle başvuru açıkça dayanaktan yoksun bulunmuştur. *Özcan v. Turkey*, Application No. 41557/98, Fourth Section, Decision, 9 November 2004. Benzer biçimde açıkça dayanaktan yoksun bulunan diğer bir örnek olarak Bkz.: *Önal v. Türkiye*, Başvuru No. 31420/11, İkinci Bölüm, Kabul Edilebilirlik Hakkında Karar, 30 Ağustos 2016, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri, s. 12-19, para. 71-106. Oysa intihar olarak kabul edilen ölüm olayına sebep olan silah atışının kaynağının kesin biçimde tespiti gibi olayın aydınlatılmasında oldukça büyük öneme sahip hususların göz ardı edilmesi halinde, yaşam hakkı usuli yönden ihlal edilmiş olacaktır. *Hasan Çalışkan vd. v. Türkiye*, Başvuru No. 13094/02, İkinci Daire, 27 Mayıs 2008, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri, s. 9-11. Benzer biçimde yaşam hakkının usuli yönden ihlalinin tespit edildiği diğer örnekler olarak Bkz.: *Beker v. Turkey*, Application No. 27866/03, Second Section, Judgment, 24 March 2009, s. 7-10, para. 43-54; *Mehmet Köse v. Türkiye*, Başvuru No. 10449/06, İkinci Bölüm, Karar, 1 Nisan 2014, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri, s. 22-24, para. 68; *Malik Babayev v. Azerbajjan*, Application No. 30500/11, Fifth Section, Judgment, 1 June 2017, s. 16-17, para. 82-87. Disiplin yaptırımının uygulanması esnasında buna özgülünen askeri birlikte gerçekleşen intihar olayında da hızlı, yeterli, etkili ve ölen askerin yakınlarının katılımına imkan veren bir soruşturma yürütülmediği için yaşam hakkı usuli yönden ihlal edilmiştir. *Tikhonova v. Russia*, Application No. 13596/05, First Section, Judgment, 30 April 2014, s. 1-2, 17-21, para. 6-7, 81-100. Kız arkadaşıyla yaşadığı sorunlar nedeniyle intihar ettiği gerekçesiyle ölümü hakkında ceza soruşturmasına devam edilmeyen askere ilişkin başvuru bakımından da ölüm olayı hakkında ceza soruşturması yürütülmemesi nedeniyle gerekli ve yeterli inceleme yapılmamış olduğundan, yaşam hakkının usuli yönü ihlal edilmiştir. *Lazareva v. Russia*, Application No. 22298/11, Third Section, Judgment, 28 January 2020, s. 1-2, 4-5, para. 4-11, 17-18. Zorunlu askerlik hizmetini yerine getiren askerin ev izninden kışlaya dönerken ölmesi üzerine, ölümün yüksekten atlayarak intihar etmesinden kaynaklı olduğu sonucuna ulaşılarak, cinayet şüphesini gidermeyen tartışmalı tıbbi verilere rağmen soruşturmanın kapatılmasında, uzun bir sürede, birden fazla soruşturma yürütülmesine rağmen, askerin ölümü olayının aydınlatılamaması ve öldürülme şüphesini gidermeye yeterli incelemelerin yapılamaması nedeniyle yaşam hakkı usuli yönden ihlal edilmiştir. *Nicolaou v. Cyprus*, Application No. 29068/10, Third Section, Judgment, 28 January 2020, s. 2-22, 31-34, para. 6-98, 142-153.

bularak ihlale hükmetmiştir¹⁸¹. Öyle ki bu tür ağır suç isnatlarında zamanaşımı uygulanması, başlı başına hak ihlali oluşturabilir¹⁸². Mahkeme'ye göre, eski Sovyetler ülkelerinde gelenekselleşmiş kıdemli er şiddetini ifade eden *didivshchyna* (Ukraynaca) nedeniyle kışlada oluşan şiddet ortamı karşısında başvurucunun korunamaması da yaşam hakkının korunmasına yönelik yükümlülüğün ihlalini oluşturmaktadır¹⁸³. Benzer diğer bir intihar örneğinde¹⁸⁴ Mahkeme, kişinin psikolojik sorunları yanında *dedovshchina* (Rusça) yani kıdemli erlerin yeni gelenlere uyguladığı sistematik şiddete atıfla, yaşam hakkının korunmasına yönelik gerekli tedbirlerin alınmaması nedeniyle yaşam hakkı ihlali bulmuştur¹⁸⁵. Ayrıca ölüm olayının etkili ve hızlı biçimde soruşturulmaması gerekçesiyle yaşam hakkının usuli yönden de ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır¹⁸⁶. Nöbet esnasında uyduğu için maruz kaldığı şiddet sonrasında intihar eden erin ölümünden sorumlu tutulan diğer erin ceza sorumluluğuna ilişkin davanın, terörle mücadele esnasındaki tüm ceza sorumluluklarına ilişkin af yasasıyla düşmesi örneğinde¹⁸⁷ de ölüm olayına ilişkin soruşturma sadece intihar ihtimali üzerinden yürütüldüğü, olaya karışan astsubay dışarıda tutularak sadece bir er hakkında ceza sorumluluğu gündeme getirildiği ve bu da aftan yararlandığı için yaşam hakkının usuli yönden ihlal edildiğine

¹⁸¹ *Mosendz v. Ukraine*, s. 17-19, para. 96-110.

¹⁸² *A.e.*, s. 18-19, para. 107.

¹⁸³ *A.e.*, s. 19-20, para. 111-113.

¹⁸⁴ *Perevedentsev v. Russia*, Application No. 39583/05, First Section, Judgment, 24 April 2014, s. 1-13, para. 5-68.

¹⁸⁵ *A.e.*, s. 25, para. 98-101.

¹⁸⁶ *A.e.*, s. 27-31, para. 108-124. Zorunlu askerlik hizmetini yerine getirirken ölen askerle ilgili olarak Mahkeme önüne gelen başka bir davada, askere alınmadan önce bilinmeyen bir sağlık sorunu nedeniyle gerçekleşen ölüm olayı tartışma konusu olmuştur. *Mammadov v. Azerbaijan*, Application No. 36837/11, Fifth Section, Judgment, 14 February 2019, s. 1-5, para. 5-22. Ölüme sebep olan sağlık sorununun oluşumunda devletin sorumluluğu bulunmadığı gibi askere alınmadan önce veya askerlik esnasında belirtilerin görülmemesi nedeniyle pozitif yükümlülük açısından da sorumluluk söz konusu değildir. *A.e.*, s. 6-7, para. 30-35. Bununla birlikte, sözü edilen intihar vakalarında olduğu gibi yeterli ve etkili soruşturma yürütülmemesi nedeniyle yaşam hakkının usuli yönden ihlal edildiğine hükmedilmiştir. *A.e.*, s. 7-8, para. 39-43. Başlangıçta sıtma nedeniyle öldüğü düşünülen bir askerle ilgili davada, sonradan ortaya çıkan bedensel yaralanma belirtilerinin kaynağının yeterli ve etkili biçimde soruşturulmaması nedeniyle, Ermenistan'da ordudaki sistematik şiddet sorununun mevcudiyetine de atıfla hem esas hem usul yönüyle yaşam hakkı ihlaline hükmedilmiştir. *Muradyan v. Armenia*, Application No. 11275/07, First Section, Judgment, 24 November 2016, s. 2-4, 32-37, para. 6-21, 137-157.

¹⁸⁷ *Styazhkova v. Russia*, Application No. 14791/04, Third Section, Judgment, 14 January 2020, s. 1-7, para. 5-30.

hükmedilmiştir¹⁸⁸. İntihara sürüklenen ere nöbet esnasında uyuduğu için uygulanan şiddet, askeri disiplinin gereklerini aşacak boyutta olduğundan, ayrıca m. 3 ihlal edilmiştir¹⁸⁹.

Savaşa hazırlık niteliğindeki askeri faaliyetler esnasında askerlerin ölüm ve yaralanma riski karşısında korunması da yaşam hakkı kapsamında gündeme gelebilmektedir. Örneğin, askeri atış talimi esnasında yaralanan ve dost ateşiyle yaralandığını iddia eden askerin başvurusunda¹⁹⁰, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, ölüm olayı gerçekleşme de ölümcül yaralanma söz konusu olduğundan m. 2'yi uygulanabilir bulmuştur¹⁹¹. Ancak silah taliminde ölüm riskine ilişkin gerekli tedbirler alındığı için hak ihlaline hükmedilmemiştir¹⁹².

Buraya kadar sözü edilenler barış döneminde, yani savaşa hazırlık aşamasında yaşam hakkının uygulanmasıyla ilgilidir. Üç ayrıksı örnekte, savaş esnasında gerçekleşen ölüm olayları tartışma konusu olmuştur. Bunlardan ilkinde, Bosna'da yaşanan silahlı çatışmalar esnasında Sırlara esir düşen ve kendisinden bir daha haber alınamayan Boşnak komutanın yaşam hakkı gündeme getirilmiştir¹⁹³. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, olaylar esnasında Bosna'nın Sözleşme'ye taraf olmadığı savunmasını, cebri kaybedilme olaylarında ihlalin sürekliliğini ve usuli yükümlülüklerin devam etmesini gerekçe göstererek reddetmiştir¹⁹⁴. Mahkeme'ye

¹⁸⁸ A.e., s. 11-13, para. 57-63. Somut olayda intihar anlık bir eylem olarak belirlediği için yaşam hakkının korunmasına yönelik pozitif yükümlülük ihlali bulunmamıştır. A.e., s. 10-11, para. 50-53.

¹⁸⁹ A.e., s. 13-14, para. 64-67.

¹⁹⁰ *Pankov v. Bulgaria*, Application No. 12773/03, Fifth Section, Judgment, 7 October 2010, s. 2, para. 6-10.

¹⁹¹ A.e., s. 13, para. 49.

¹⁹² A.e., s. 17, para. 64-65. Devletlerin askerleri dost ateşine karşı koruma yükümlülüğü hakkında ayrıca Bkz.: Rowe, **The Impact of Human Rights Law on Armed Forces**, s. 139-140. Benzer biçimde, nöbet yerinde kaza sonucu kendi ölümüne neden olan asker bakımından da yaşam hakkı tartışma konusu olmuş ancak Mahkeme, kazaya ilişkin şüphelerin bağımsız, yeterli ve etkili soruşturma ile giderildiği kanaatine ulaşarak, yaşam hakkının usuli boyutunun ihlal edilmediğine hükmetmiştir. *Mustafa Tunç and Fecire Tunç v. Turkey*, Application No. 24014/05, Grand Chamber, Judgment, 14 April 2015, s. 31-36, 40-45, para. 183-216, 235-257. Soruşturmanın hem bağımsızlık hem de yeterli ve etkili olma bakımından yaşam hakkının içerdiği usuli yükümlülüklerle uygun yürütülmediği yönünde karşı görüş için Bkz.: A.e., Joint Dissenting Opinion of Judges Spielmann, Karakaş, Ziemele, Lopez Guerra, and de Gaetano, s. 48-56.

¹⁹³ *Palic v. Bosnia and Herzegovina*, Application No. 4704/04, Fourth Section, Judgment, 15 February 2011, s. 3-6, para. 10-31.

¹⁹⁴ A.e., s. 11-12, para. 44-47.

göre, Bosna’da yaşananların boyutu göz önünde bulundurulduğunda, kayıp kişinin cesedinin teşhis edilmesi dahi devletin üzerine düşen yükümlülüklerin yerine getirilmesinde olumlu bir aşamadır¹⁹⁵. Söz konusu döneme ilişkin uluslararası ceza yargılaması süreci de dikkate alınarak, ulusal düzlemde etkili bir soruşturma yürütülmesi ve başvuruca tazminat ödenmesi nedeniyle yaşam hakkının usuli yönden ihlal edilmediğine hükmedilmiştir¹⁹⁶. İkinci örnekteyse Irak’ın işgalinde görev alan asker oğlunun ölümünün etkili biçimde soruşturulmadığını ileri süren babanın başvurusunda¹⁹⁷, dostane çözüme ulaşılmıştır¹⁹⁸. Son örnekteyse, Irak’ta askeri kolluk görevlisi olarak bulunan oğlunun ölümünün etkili biçimde soruşturulmadığını iddia eden babanın başvurusunda¹⁹⁹, Mahkeme, Irak’taki askeri faaliyetler esnasında yerel toplumdaki kaynaklanan ölüm olayında devletin sorumluluğunun doğmasının karışık bir mesele olduğunu belirterek, diğer gerekçelerle başvuruyu açıkça dayanaktan yoksun bulduğu için bu karmaşık meseleyle uğraşmak istememiştir²⁰⁰. Nihayetinde, somut olayda, bağımsız ve etkili soruşturma yürütüldüğü gerekçesiyle başvuru açıkça dayanaktan yoksun bulunmuştur²⁰¹.

Yaşam hakkı bakımından sözü edilen pozitif ve usuli yükümlülükler, m. 3’de düzenlenen işkence ve insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele yasağı ihlaline ilişkin incelemede de dikkate alınmaktadır²⁰². Ölümle sonuçlanmayan veya ölüm riski doğurmayan, bedensel ve zihinsel bütünlüğü etkileyen olaylar bakımından, benzer

¹⁹⁵ A.e., s. 15, para. 64.

¹⁹⁶ A.e., s. 15-18, para. 65-71. Yaşam hakkının usuli yönden ihlal edildiği görüşü için Bkz.: A.e., Joint Partly Dissenting Opinion of Judges Bratza and Vehabovic, s. 21-26.

¹⁹⁷ *Pritchard v. The United Kingdom*, Application No. 1573/11, Fourth Section, Decision, 18 March 2014, s. 1, para. 3.

¹⁹⁸ A.e., s. 2, para. 4.

¹⁹⁹ *Miller v. The United Kingdom*, Application No. 32001/18, First Section, Decision, 2 July 2019, s. 1-13, para. 3-71.

²⁰⁰ A.e., s. 15, para. 78.

²⁰¹ A.e., 16-18, para. 85-92.

²⁰² İşkence ve diğer tür kötü muamele yasağı bağlamında pozitif yükümlülükler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (1)**, s. 174-177.

yükümlülükler gündeme gelmektedir²⁰³. Örneğin, askerde geçirdiği rahatsızlıkla sol gözü görme yetisini kaybeden askerin başvurusunda²⁰⁴, gözü rahatsızlanan askere hızlı ve uygun sağlık desteği sağlandığı ortaya konulamadığından, görme kaybından dolayı m. 3'ün pozitif yükümlülük boyutuyla ihlal edildiği sonucuna ulaşılmıştır²⁰⁵. Bu davanın hüküm kısmında, hak ihlalinin giderimi için başvurucunun sağlık harcamalarının karşılanması gerektiği açıkça belirtilmiştir²⁰⁶.

3.2.2.2. Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku Yaptırımlarının İnsan Haklarına Uygunluğu

Modern toplumda ceza ve disiplin yaptırımlarının belirli koşullara bağlanması ve daha insancıl hale getirilmesi, İnsan Hakları Hukuku'nun gelişiminden önce ulusal hukuk düzleminde ulaşılan bir aşamadır. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde de varlığını sürdüren ölüm cezası gibi ağır yaptırımlar veya disiplin yaptırımı yerine tercih edilen ancak hukuk dışı fiili disiplin yaptırımı boyutuna ulaşan düzeltici talim ve çalışmalar²⁰⁷ ya da psikolojik sağlığı daha hassas durumda bulunanların diğerleriyle aynı disiplin yaptırımlarına maruz kalması, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sisteminde güncelliğini koruyan konulardır²⁰⁸.

²⁰³ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından hak ihlali bulunmayan bir davada, başvuru, zorunlu askerlik hizmeti esnasında ağır psikolojik rahatsızlık yaşamasında ve buna sebep olan kötü muameleye yönelik etkili soruşturma yürütülmemesinde devletin sorumluluğunu gündeme getirmiştir. *Baklanov v. Ukraine*, Application No. 44425/08, Fifth Section, Judgment, 24 October 2013, s. 12-17, para. 69-107. Bu hükümle Ukrayna'da kışlada yaşanan sistematik şiddet olaylarına ilişkin daha önceki tespitlerle uyumlayan bir yaklaşım sergilendiği ve somut olayda hem askerde yaşanan psikolojik sorun sebebiyle hem de başvurucunun psikolojik sorununun dayanağı olarak gördüğü kötü muamele iddiasının yeterince soruşturulmaması nedeniyle ihlal bulunduğu yönünde karşı görüş için Bkz.: A.e., Joint Partly Dissenting Opinion of Judges Nussberger and Yudkivska, s. 20-21.

²⁰⁴ *Akkoyunlu v. Turkey*, Application No. 7505/06, Second Section, Judgment, 13 October 2015, s. 2-4, para. 6-22.

²⁰⁵ A.e., s. 7-9, para. 34-44. Ölümle sonuçlanan sağlık sorununun tedavisi için hızlı ve uygun tedbirler alınmadığı takdirde, yaşam hakkının pozitif yükümlülükler boyutunun ihlaline hükmedilecektir. *Metin Gültekin and Others v. Turkey*, Application No. 17081/06, Second Section, Judgment, 6 October 2015, s. 7-11, para. 34-49.

²⁰⁶ *Akkoyunlu v. Turkey*, (Operative Provisions) s. 11, para. 4.

²⁰⁷ Bu tür faaliyetlerin doğurabileceği insan hakları sorunları bakımından ayrıca Bkz.: Rowe, **The Impact of Human Rights Law on Armed Forces**, s. 70-72.

²⁰⁸ Ayrıca, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, bireyselleştirilmeyen, kolektif ceza ve disiplin yaptırımlarının yasaklanması gerektiğini belirtmektedir. *Human Rights of Members of the Armed Forces*, Appendix, para. 18.

Özellikle savaş döneminde askerlere uygulanan ölüm cezası, yakın döneme kadar kabul görmüş bir ceza yaptırımı türüdür²⁰⁹. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sisteminde ölüm cezası, önce barış dönemi için Protokol No. 6²¹⁰ ile tamamen kaldırılmış, sonrasında savaş ve barış dönemi ayırt edilmeksizin, geri getirilemez biçimde Protokol No. 13 ile tamamen ortadan kaldırılmıştır. Ermenistan ve Azerbaycan savaş döneminde ölüm cezasının kaldırılmasına ilişkin protokole, Rusya ise hem sadece barış döneminde hem de savaş döneminde ölüm cezasının kaldırılmasına ilişkin protokole taraf değildir²¹¹. Bunlar dışındaki tüm devletler bakımından, ölüm cezasının sivil veya asker herhangi bir kişiye, savaş dahil herhangi bir durumda uygulanması mümkün değildir²¹².

Fiili disiplin yaptırımı boyutuna ulaşan ek bedensel çalışmalar, ceza ve disiplin yaptırımları için gerekli usuli süreçler işletilmeden ve mevzuatta sınırlı sayılan yaptırımlara bağlı kalınmadan uygulanabilmektedir. Bu da askerlerin ve özellikle zorunlu askerlik hizmetini yerine getiren erlerin keyfi müdahalelere maruz kalmasına neden olabilecektir. Askerlik esnasında fiziksel sağlığı bozularak askerliğe elverişliliğini yitiren bir kişinin başvurusunda, bu konu gündeme gelmiştir²¹³. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne göre, işkence ve diğer tür kötü muameleleri yasaklayan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 3, demokratik toplumun temel değerlerinden birisini oluşturmaktadır ve bu maddenin uygulanabilir bulunması için asgari şiddet seviyesine ulaşılması gerekir ki bu da ilgili müdahalenin süresi, fiziksel ve zihinsel etkileri, cinsiyet, yaş ve sağlık durumu gibi çeşitli koşulların bir arada

²⁰⁹ Avrupa'da ölüm cezasının kaldırılması süreci hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (2)**, s. 120-139.

²¹⁰ 1 Mart 1985 tarihinde yürürlüğe giren Protokol, 1 Temmuz 2003 tarihli ve 25155 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan, 26 Haziran 2003 tarihli ve 4913 sayılı yasayla onaylanması uygun bulunarak; 17 Eylül 2003 tarihli ve 25232 sayılı Resmi Gazete'de, 2003/6069 sayılı Bakanlar Kurulu kararına ekli olarak, Türkçe çevirisiyle birlikte yayımlanmıştır. Protokol, Türkiye bakımından 1 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Gemalmaz, **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri I**, s. 161.

²¹¹ Protokol No. 6'ya taraf olunmasına ilişkin veriler için Bkz.: Çevrimiçi, <https://www.coe.int/en/web/conventions/search-on-treaties/-/conventions/treaty/114>, 1 Haziran 2020. Protokol No. 13'e taraf olunmasına ilişkin veriler için Bkz.: Çevrimiçi, <https://www.coe.int/en/web/conventions/search-on-treaties/-/conventions/treaty/187>, 1 Haziran 2020.

²¹² Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, ölüm cezasının verilmemesini ya da uygulanmamasını beklemektedir. *Human Rights of Members of the Armed Forces*, Appendix, para. 9.

²¹³ *Chember v. Russia*, Application No. 7188/03, First Section, Judgment, 3 July 2008, s. 2-6, para. 7-34.

değerlendirilmesiyle belirlenir²¹⁴. Bununla birlikte, askerlik hizmetinin gerektirdiği ölçüde müdahalelerin, savaşa hazırlık nedeniyle kötü muamele oluşturmayacağı da kabul edilmektedir²¹⁵. Yine de savaşa hazırlığın gerektirdiği seviyede zorluk ve şiddetin aşılmaması gerekir²¹⁶ çünkü askerlik hizmeti koşulları insan onuruna uygun olmalıdır ve askeri disiplini ve askeri gerekleri aşacak seviyede kişiyi zorlayacak faaliyetler karşısında askerlerin sağlığı korunmalıdır²¹⁷. Somut olayda, askeri gerekler ve disiplin bakımından yeterli dayanağı bulunmayan ve kişinin fiziksel rahatsızlığına rağmen uygulanan bedensel faaliyet cezası nedeniyle uzun vadeli hasar oluşması, m. 3'ü ihlal etmektedir²¹⁸. Olayla ilgili etkili soruşturma yürütülmemesi sebebiyle, m. 3'ün gerektirdiği usuli yükümlülükler de ihlal edilmiştir²¹⁹. Söz konusu ihlale karşı ulusal hukukta etkili başvuru yolları bulunmadığından, m. 13 ihlali de bulunmuştur²²⁰. Başka bir davada, firar eden askerin yakalandıktan sonra iç çamaşırlarıyla bırakılması da askeri disiplini sağlamaya yaramayan, aşağılayıcı muamele olarak görülerek m. 3 ihlali bulunmuştur²²¹. Olayla ilgili etkili soruşturma yürütülmemesi ve sorumlular hakkında ceza davası açılmaması nedeniyle, m. 3'ün usuli yönden de ihlal edildiği tespit edilmiştir²²².

Askerlere uygulanacak disiplin yaptırımlarının belirlenmesinde, kişisel sağlık durumları da göz önünde bulundurulmalıdır. Ceza yargılamasındaki gibi usuli güvenceler sağlanmadan verilen disiplin yaptırımlarında, bu hususların göz ardı edilmesi olumsuz sonuçlar doğurabilir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, askere alındıktan sonra psikolojik sorunları olduğu bilinen askerin tedavisine yönelik gerekli

²¹⁴ A.e., s. 9, para. 48. Asgari şiddet seviyesine ilişkin ayrıntılı bilgi için ayrıca Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (I)**, s. 162-164.

²¹⁵ *Chember v. Russia*, s. 9-10, para. 49.

²¹⁶ Burada, asgari şiddet seviyesinin belirlenmesinde yeni bir koşul ihdas edilmektedir. Böylece asker kişiler bakımından daha ağır bir şiddet seviyesinde ihlal doğacaktır.

²¹⁷ *Chember v. Russia*, s. 10, para. 50.

²¹⁸ A.e., s. 10-11, para. 52-57.

²¹⁹ A.e., s. 12-14, para. 61-65.

²²⁰ A.e., s. 15-16, para. 71-73.

²²¹ *Lyalyakin v. Russia*, Application No. 31305/09, First Section, Judgment, 12 March 2015, s. 17, para. 76-79.

²²² A.e., s. 19-20, para. 87-92.

tedbirlerin alınmamasını ve sağlıklı bir askere göre olan askeri disiplin yaptırımları yoluyla rahatsızlığının ilerlemesine sebep olunmasını, m. 3 ihlali olarak değerlendirmiştir²²³. Ayrıca, ulusal hukuktaki başvuru sürecinde, Yüksek İdare Mahkemesi kararında esas alınan Sağlık Kurulu raporu bakımından, Sağlık Kurulu'nun asker çoğunluktan oluşmasıyla bağımsız ve tarafsız görünümü olumsuz etkileyen yapısı ve temyiz aşamasında esasa ilişkin verilerde bunun esas alınması nedeniyle, adil yargılanma hakkı ihlali de tespit edilmiştir²²⁴.

3.2.3. Askeri Ceza ve Disiplin Hukukunda Usule İlişkin İnsan Hakları Güvenceleri

Ceza ve disiplin yaptırımları yoluyla askeri disiplinin sağlanmasında, İnsan Hakları Hukuku'nun öngördüğü usuli güvenceler devreye girmektedir. Bu başlık altında, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 5'te yer alan kişi özgürlüğü ve güvenliği güvenceleri ile m. 6'da yer alan adil yargılanma hakkı güvenceleri²²⁵ üzerinde durulacaktır²²⁶.

3.2.3.1. Kişi Özgürlüğü ve Güvenliği Hakkı Güvenceleri

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nun askerlerin insan haklarına ilişkin ilk ilkesel yorumlarını yaptığı davada, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı temel meselelerden birisini oluşturmuştur. Dava konusu olayda, beş asker farklı gerekçelerle disiplin yaptırımı doğrultusunda kısa süreliğine özgürlüğünden alıkonulmuştur²²⁷. Komisyon, bundan sonra neredeyse tüm davalarda hatırlatılacak şu sonuca ulaşmaktadır: Askerler de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sisteminde

²²³ *Pilaci v. Italy*, Application No. 48754/11, Second Section, Judgment, 21 January 2014, s. 14-16, para. 52-60.

²²⁴ *A.e.*, s. 19-21, para. 74-80.

²²⁵ Kişi özgürlüğü ve güvenliği ile adil yargılanma hakkı güvenceleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (1)**, s. 182-184, 187-195. Askeri yargı sisteminde usuli güvenceler için ayrıca Bkz.: Rowe, **The Impact of Human Rights Law on Armed Forces**, s. 79-88.

²²⁶ Devletler, askeri disiplin sisteminin Sözleşme'nin belirli maddeleri bakımından istisna tutulmasını, çekince biçiminde ileri sürebilir. İspanya'nın söz konusu hakların askeri disiplin mevzuatı bakımından uygulanmayacağı yönündeki çekincesi, Mahkeme tarafından geçerli bulunmuştur. *Benavent Diaz v. Spain*, Application No. 46479/10, Decision (Extracts), 31 January 2017, s. 13-16, para. 54-64.

²²⁷ *Engel and Others (Five Soldiers) v. The Netherlands*, Application No. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, Report of the Commission, 19 July 1974, s. 1-3, 6-12, para. 1-2, 5-10.

hak öznesidir ancak haklarının sınırlandırılmasında asker olmalarından kaynaklanan gerekler dikkate alınacaktır²²⁸. Buna göre, olağan askeri faaliyetlerin gereği olarak askerlerin hareket serbestisinin kısıtlanması, m. 5 kapsamında bir husus oluşturmamaktadır²²⁹. Disiplin yaptırımları incelenirken de bu esas göz önünde bulundurulmalıdır. Somut olaylara bakıldığında, disiplin yaptırımı olarak günlük görev süresi dışında kışladan ayrılmama uygulaması askeri faaliyetlerin gereklerini aşacak boyutta bir özgürlüğünden alıkoyma olmadığından m. 5 kapsamında değildir²³⁰ ancak disiplin yaptırımı olarak görev süresi dışında ceza odasında kalmak, hücre hapsi ve ceza birliğine gönderilerek görev süresi dışında hücre hapsinde kalmak, m. 5 kapsamına girecek boyutta özgürlükten alıkonulmadır²³¹. Askeri disiplin yaptırımı bir kere m. 5 kapsamına girecek boyutta özgürlükten alıkoyma olarak değerlendirildiğinde, bunun aynı maddede sayılan hallerden birisine dayalı olarak uygulanabilmesi mümkündür. Oysa, disiplin yaptırımı komutan tarafından verilmektedir ve sonraki süreçte yargı yolunun açık olması bunu değiştirmez, bu nedenle mahkeme tarafından verilen karar gereği özgürlüğünden alıkonulma, yani m. 5/1(a) söz konusu değildir²³²; disiplin yaptırımında somut bir hukuki yükümlülüğün yerine getirilmesine zorlama, yani m. 5/1(b) yoktur²³³; disiplin yaptırımında suç şüphesiyle mahkeme önüne çıkarılmak üzere özgürlüğünden alıkonulma, yani m. 5/1(c) de söz konusu değildir²³⁴; dolayısıyla, kişi özgürlüğü ve güvenliğinin sınırlandırılabilir olduğu haller arasında bulunmayan askeri disiplin yaptırımı olarak kişinin özgürlüğünden alıkonulması m. 5 ihlalidir²³⁵. Davada ayrıca, askerlerin özgürlüğünden alıkonulmasının hukuki denetimini yapan askeri mahkeme, oluşumu ve uyguladığı usul göz önünde bulundurularak, m. 5/4'deki güvence bakımından

²²⁸ A.e., s. 43-45, para. 57-63.

²²⁹ A.e., s. 45, para. 66.

²³⁰ A.e., s. 46, para. 67-69.

²³¹ A.e., s. 46-47, para. 70-75. Yargıç Frowein'e göre, gündüzleri görevine devam ederken geceleri ceza odasında veya değil kışlada kalmanın her iki türü de m. 5 kapsamında değildir. Burada esas alınması gereken ölçüt, günlük askeri yaşamın devam ediyor oluşudur. A.e., Separate Opinion, Partly Dissenting, Partly Concurring, by Frowein, s. 73-74.

²³² A.e., s. 48-49, para. 82-85.

²³³ A.e., s. 50-51, para. 89-92.

²³⁴ A.e., s. 49-50, para. 86-88.

²³⁵ A.e., s. 51, para. 93.

yeterli görülmüştür²³⁶ ancak özgürlükten alıkonulma sürelerinin kısalığı dikkate alınarak, yargısal denetim sürecinin yeterince hızlı olmaması sebebiyle m. 5/4'ten ihlal bulunmuştur²³⁷. Askerlere uygulanan disiplin yaptırımlarının, sivilere uygulanan yaptırımlara göre daha ağır olması ve er, astsubay ve subay arasında ayırım yapılarak uygulanması karşısında Komisyon, asker ile sivilin farklı disiplin yaptırımlarına maruz kalmasının askerlik mesleğinin farklı özellikleri gereği objektif ve makul olduğunu²³⁸ ve askeri hiyerarşi ve yaptırımların amacı birlikte değerlendirildiğinde, subay, astsubay ve er arasında ayırım yapılmasının da objektif ve makul gerekçelere dayandığını²³⁹ belirterek, her iki durumda da ayrımcılık yasağının ihlal edilmediğine karar vermiştir.

Bir önceki paragrafta ele alınan başvuru Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi önüne geldiğinde, askerlere sivillerden daha ağır yaptırım uygulanması ve askerler arasında hiyerarşi doğrultusunda ayırım yapılması bakımından, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'yla aynı sonuca ulaşılmıştır²⁴⁰. Bununla birlikte Mahkeme, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının uygulanabilirliği ve ihlali açısından, Komisyon'dan farklı sonuca ulaşmıştır. Komisyon kararına karşı görüş yazan yargıç Frowein'le aynı görüşü benimseyen Mahkeme, ceza odasında veya değil görev dışında kışlada bulunma yaptırımını m. 5 kapsamında bir özgürlükten alıkonulma olarak görmemiştir²⁴¹. Dahası, diğer yaptırımların da m. 5/1(a) kapsamında mahkeme kararına dayalı olarak uygulanan özgürlükten alıkonulma kapsamına girdiğini tespit etmiştir²⁴².

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi,

²³⁶ A.e., s. 52-53, para. 98-102.

²³⁷ A.e., s. 53, para. 104-105.

²³⁸ A.e., s. 58, para. 127-129.

²³⁹ A.e., s. 59-60, para. 133-141.

²⁴⁰ *Engel and Others v. The Netherlands*, Application No. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, Judgment, 8 June 1976, s. 26-28, para. 72-73.

²⁴¹ A.e., s. 22, para. 61-62. Bu kez de yargıç Thor Vilhjalmsson, Komisyon'la aynı yönde görüş beyan etmiştir. A.e., Separate Opinion of Judge Thor Vilhjalmsson, s. 53, para. 1.

²⁴² A.e., s. 24, para. 68. Daha önce Türkiye'deki askeri disiplin sistemi bağlamında değinildiği üzere, eğer komutan, yargısal denetim sağlanmadan kişiyi özgürlüğünden alıkoyan disiplin yaptırımını uyguluyorsa, bu durumda m. 5, para. 1(a) kapsamında mahkeme kararına dayalı meşru bir özgürlükten alıkonulma yoktur. *A.D. v. Turquie*, para. 22; *Pulatl v. Turquie*, para. 32-34.

bundan sonra önlerine gelen davalarda, özellikle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 5/3 ve 4’de yer alan, özgürlüğünden alıkonulan kişinin bir an önce yargı yeri önüne çıkarılarak durumunun hukukiliğinin incelenmesi güvencesi çerçevesinde inceleme yapmaktadır. Bu incelemede, askeri disiplin sisteminde komutanın soruşturma sürecindeki rolü göz önünde bulundurularak, bundan bağımsız ve tarafsız bir yargı yeri tarafından yapılacak denetim önemsenmektedir. Bu koşulları taşımayan, m. 5 kapsamında hukuki denetimi sağlayacak yeterlilikte yargı yeri olarak görülmeyen makamların işlemleri dikkate alınmadığından, uygulamada soruşturma makamından yeterince bağımsız ve tarafsız olan yargı yeri önüne çıkarılmaya kadar geçen sürenin uzunluğundan dolayı ihlal bulunmaktadır²⁴³.

3.2.3.2. Adil Yargılanma Hakkı Güvenceleri

Kişi özgürlüğü ve güvenliği bahsinde değinilen, beş askerin askeri disiplin yaptırımlarına ilişkin başvuruda, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, adil yargılanma hakkı bakımından da birbirine zıt sonuçlara ulaşmıştır. Komisyon hem ceza yaptırımı hem de disiplin yaptırımı gerektirebilecek

²⁴³ Komisyon, 7, 11 ve 6 gün içerisinde yargı yeri önüne çıkarılan askerler bakımından ihlal bulmuştur. *De Jong, Baljet and Van den Brink v. The Netherlands*, Application No. 8805/79, 8806/79, 9242/81, Report of the Commission, 11 October 1982, s. 26-29, para. 87-97. 5 günlük sürede yargı yeri önüne çıkarılma da ihlal oluşturmaktadır. *Koster v. The Netherlands*, Application No. 12843/87, Report of the Commission, 3 September 1990, para. 40-44. Komisyon tarafından, soruşturmayı yürüten komutanın m. 5/3 kapsamında hukuki denetimi sağlayacak yargı yeri olarak görülemeyeceği, açıkça tespit edilmiştir. *Hood v. The United Kingdom*, Application No. 27267/95, Report of the Commission, 28 May 1998, para. 72-85. Kişinin haksız olarak özgürlüğünden alıkonulmasında tazminat yolu bulunmaması, ayrıca m. 5/5 ihlaline neden olmaktadır. *A.e.*, para. 102-103. Mahkeme de söz konusu davalarda aynı sonuca ulaşmıştır. *De Jong, Baljet and Van den Brink v. The Netherlands*, Application No. 8805/79, 8806/79, 9242/81, Judgment, 22 May 1984, s. 21-23, para. 51-59; *Koster v. The Netherlands*, Application No. 12843/87, Judgment, 28 November 1991, s. 6-7, para. 24-25; *Hood v. The United Kingdom*, Application No. 27267/95, Grand Chamber, Judgment, 18 February 1999, s. 14-17, para. 57-69. Mahkeme, benzer diğer örneklerde de ihlal hükmü vermektedir. 8 ve 12 gün içerisinde yargı yeri önüne çıkarılma m. 5/3’e aykırıdır. *Duinhof and Duijf v. The Netherlands*, Application No. 9626/81; 9736/82, Judgment, 22 May 1984, s. 15, para. 41-43. Soruşturma aşamasındaki etkisi nedeniyle bundan bağımsız yargı yeri sayılamayacak bir makam önüne çıkarılmak m. 5/3 ihlalidir. *Pauwels v. Belgium*, Application No. 10208/82, Judgment, 26 May 1988, s. 14-15, para. 38. Ayrıca Mahkeme, İngiliz askeri disiplin sistemindeki genel soruna dikkat çekerek, soruşturmada rol oynayan komutanın özgürlükten alıkoyma tedbirini denetlemesini yeterli görmeyerek, m. 5/3 ihlali bulmaya devam etmiştir. *Stephen Jordan v. The United Kingdom*, Application No. 30280/96, Third Section, Judgment, 14 March 2000, s. 7, para. 27-30. Haksız özgürlükten alıkonulmaya karşı gidilecek tazminat yolu bulunmaması da yine ihlal olarak değerlendirilmiştir. *A.e.*, s. 7-8, para. 33. İngiliz sistemindeki genel sorun nedeniyle benzer bir m. 5/3 ihlali örneği olarak ayrıca Bkz.: *Boyle v. The United Kingdom*, Application No. 55434/00, Fourth Section, Judgment, 8 January 2008, s. 9, para. 34-36.

durumlarda, ceza yargılaması güvencelerinden kaçınmak için disiplin yaptırımının tercih edilmesinin önüne geçebilmek amacıyla, hukukilik, yaptırımın askeri faaliyetlerin yürütümüyle doğrudan bağlantılı ve orantılı olması, usuli sürecin en azından m. 6/3'e uygun yürütülmesi ve bağımsız mahkeme denetimine açık olması koşullarını aramaktadır²⁴⁴. Somut olayda askeri disiplin yaptırımları söz konusudur ve m. 6 kapsamında ceza yargılaması olarak değerlendirilemez²⁴⁵. Mahkeme ise daha farklı bir değerlendirmeye, uygulanan disiplin yaptırımının fiilen ceza yaptırımı boyutuna ulaştığı durumlar için belirli ölçütler geliştirmiştir. Buna göre, adil yargılanma hakkı güvencelerinin uygulanabileceği ceza isnadının varlığı bakımından, öncelikle uygulanan yaptırımın ulusal hukuktaki yerine bakılır, bundan daha önemli ölçütse isnat edilen suçun mahiyetidir ve en nihayetinde uygulanacak yaptırımın mahiyeti de göz önünde bulundurulacaktır²⁴⁶. Somut olayda, 3-4 ay gibi süreyle disiplin birliğine sevk, ceza olarak değerlendirilebilecek ağırlıktadır ve bu yaptırım bakımından m. 6 uygulanabilir bulunmuştur²⁴⁷. Söz konusu disiplin yaptırımı gizli oturumla verildiği için adil yargılanma hakkı ihlaline hükmedilmiştir.²⁴⁸

Fiilen ceza yaptırımı boyutuna ulaşan disiplin yaptırımları bakımından uygulanabilir bulunan m. 6 güvenceleri, askeri ceza yargılaması sürecinde evleviyetle uygulanmaktadır. Uygulamada gözlenen en önemli sorun, askeri mahkemelerin, soruşturma makamı komutan karşısında, yeterince bağımsız ve tarafsız olabilmesinin sağlanmasıdır²⁴⁹. Gerek askeri hiyerarşi dolayısıyla suçlama makamından etkilenmeye açık olma gerekse soruşturma ve kovuşturma makamlarının birbirinden yeterince ayrılmaması, adil yargılanma hakkını ihlal

²⁴⁴ *Engel and Others (Five Soldiers) v. The Netherlands*, s. 55, para. 116.

²⁴⁵ *A.e.*, s. 56, para. 117-119.

²⁴⁶ *Engel and Others v. The Netherlands*, s. 31-32, para. 82.

²⁴⁷ *A.e.*, s. 32-33, para. 83-85.

²⁴⁸ *A.e.*, s. 33-34, para. 89.

²⁴⁹ Tabii ki bunun sağlanması adil yargılanma hakkı güvencelerinin yerine getirilmesi için tek koşul değildir. Örneğin, başvurunun kusuru bulunmakla birlikte devletin de sorumlu olduğu gecikmeden dolayı, makul sürede yargılanma güvencesinin karşılanmaması gerekçesiyle ihlal bulunabilmektedir. *Jordan v. The United Kingdom (No. 2)*, Application No. 49771/99, Fourth Section, Judgment, 10 December 2002, s. 7-9, para. 43-47.

etmektedir. Örneğin, bir dönem İngiliz askeri ceza yargılamasında sistematik hale gelen sorun olarak, komutanın hem soruşturma aşamasında hem kovuşturma aşamasında etkili olması, askeri mahkemenin bunun tarafından ve askeri hiyerarşide kendisine tabi olanlardan seçilerek *ad hoc* oluşturulması ve mahkemede sivil veya hukukçu üye bulunmaması birlikte değerlendirildiğinde, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu tarafından, m. 6'nın gerektirdiği bağımsız ve tarafsız yargı yeri güvencesinin sağlanmadığı tespit edilmiştir²⁵⁰. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de aynı sonuca ulaşmıştır²⁵¹. İngiliz askeri ceza yargılaması sisteminde yapılan değişikliklerle, Komisyon'un ve Mahkeme'nin tespit ettiği sistematik sorun, önemli ölçüde giderilmeye çalışılmıştır. Bu değişiklikler sonrasında önüne gelen bir davada Mahkeme, soruşturma ve kovuşturma makamının yeterince ayrıldığını kabul etmiştir²⁵². Bununla birlikte, askeri ceza yargılamasında yer alan, hukukçu olmayan ve askeri hiyerarşi dolayısıyla komutan karşısında etkiye açık durumda bulunan iki görece düşük rütbeli asker üye ile yargılama sonucunda yaptırımın uygulanmasında askeri idarenin takdir yetkisini kullanması gibi hususlar nedeniyle, bağımsız ve tarafsız yargı yeri koşulu karşılanamadığından m. 6 ihlali bulunmuştur²⁵³. Hava kuvvetleri bünyesindeki başka bir örnekteyse, yargılamada önemli rol üstlenen bir konumda sivil makam tarafından atanan sivil hukukçunun bulunması, önemli bir adil yargılanma güvencesi olarak görülmüştür²⁵⁴. Dahası, *ad hoc* atanan ve hukukçu olmayan diğer iki düşük rütbeli asker üyeye rağmen, mahkeme başkanının sürekli görevde olması, yani hakimlik teminatına sahip olması gerekçesiyle, mahkemenin

²⁵⁰ *Findlay v. The United Kingdom*, Application No. 22107/93, Report of the Commission, 5 September 1995, para. 95-109. Soruşturma ve kovuşturma makamlarının oluşumu ve birbirinden yeterince ayrılması bağlamında, bağımsız ve tarafsız yargı yeri güvencesinin ihlaline ilişkin benzer örnek olarak Bkz.: *Hood v. The United Kingdom*, para. 111-116.

²⁵¹ *Findlay v. The United Kingdom*, Application No. 22107/93, Judgment, 25 February 1997, s. 16-18, para. 74-80. Soruşturma ve kovuşturma makamlarının oluşumu ve birbirinden yeterince ayrılması bağlamında, bağımsız ve tarafsız yargı yeri güvencesinin ihlaline ilişkin benzer örnek olarak Bkz.: *Hood v. The United Kingdom*, s. 18-19, para. 76-79;

²⁵² *Morris v. The United Kingdom*, Application No. 38784/97, Former Third Section, Judgment, 26 February 2002, s. 19, para. 60-63.

²⁵³ *A.e.*, s. 20-23, para. 66-79.

²⁵⁴ *Cooper v. The United Kingdom*, Application No. 48843/99, Grand Chamber, Judgment, 16 December 2003, s. 34-35, para. 117.

oluşumu genel olarak adil yargılanma hakkına uygun bulunmuştur²⁵⁵. Yargılama sonucunda askeri idarenin yaptırım bağlamında sahip olduğu takdir yetkisi de temyiz süreciyle denetime açık olduğundan, m. 6 çerçevesinde sorun olarak görülmemiştir²⁵⁶. Donanma bünyesindeki son örnekteyse, yargılamada önemli rol oynayan makamın sivil hukukçu değil asker olması başta olmak üzere, mahkemenin bağımsız ve tarafsız görünüşünü etkileyen hususların varlığı sebebiyle m. 6 ihlali bulunmuştur²⁵⁷. Türkiye’de askeri yargı sisteminin var olduğu döneme ilişkin daha yakın tarihli bir davada Mahkeme, askeri hukukçu üyelerin yanında hukukçu olmayan ve bunlarla aynı hakimlik teminatına sahip olmayan asker üyenin bulunmasını, bağımsız ve tarafsız yargı yeri koşuluna uygun bulmamıştır²⁵⁸.

Adil yargılanma hakkı kapsamında sorun oluşturan bir diğer husus da askeri bürokrasiye karşı yöneltilen idari davalarda, somut dayanakları ortaya koyulmadan yargılamada esas alınan disiplin soruşturması verilerine ulaşımın kısıtlanmasıdır. Örneğin, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, terör sempatisini suçlamasıyla ihraç edilen askeri hastane çalışanı sivil hemşirelerin başvurusunda²⁵⁹, gizli soruşturma dosyasına dayanılarak verilen Askeri Yüksek İdare Mahkemesi kararı bakımından, başvuruca somut bir gerekçe olmaksızın ilgili verilere ulaşma imkanı verilmemesini m. 6 ihlali olarak değerlendirmiştir²⁶⁰. Jandarma Astsubay Meslek Yüksekokulu öğrencisinin ihracına ilişkin davada da aynı sonuca ulaşılmıştır²⁶¹.

²⁵⁵ A.e., s. 35-38, para. 118-126.

²⁵⁶ A.e., s. 38-40, para. 127-133.

²⁵⁷ *Grieves v. The United Kingdom*, Application No. 57067/00, Grand Chamber, Judgment, 16 December 2003, s. 19-23, para. 74-91.

²⁵⁸ *İbrahim Gürkan v. Turkey*, Application No. 10987/10, Second Section, Judgment, 3 July 2012, s. 5, para. 18-20.

²⁵⁹ *Güner Çorum v. Türkiye*, Başvuru No. 59739/00, 31 Ekim 2006, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri, s. 2-3; *Aksoy (Eroğlu) v. Türkiye*, Başvuru No. 59741/00, 31 Ekim 2006, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri, s. 2-3; *Kahraman v. Türkiye*, Başvuru No. 60366/00, 31 Ekim 2006, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri, s. 2-4.

²⁶⁰ *Güner Çorum v. Türkiye*, s. 4-5; *Aksoy (Eroğlu) v. Türkiye*, s. 4-5; *Kahraman v. Türkiye*, s. 5-6.

²⁶¹ *Topal v. Türkiye*, Başvuru No. 3055/04, İkinci Daire, 21 Nisan 2009, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri, s. 2-3.

3.2.4. Askeri Disiplin ve Kolektif Yaşam Karşısında Bireyselliğin Gelişimi

Bu başlıkta, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 8’de düzenlenen özel yaşamın korunması, Protokol No. 4²⁶² m. 2/2’de düzenlenen seyahat özgürlüğünün bir ülkeden ayrılabilme unsuru, m. 10’da yer alan ifade özgürlüğü ve m. 11’de askerlere ilişkin açık sınırlandırma kaydıyla birlikte düzenlenen örgütlenme ve toplanma özgürlüğü²⁶³ uygulamasında, askerlerin hak öznesi olarak kabul edilmesiyle, klasik katı askeri disiplin anlayışının esnetilmesi incelenecektir. Böylece, kışlada olmakla veya askerlik mesleğini tercih etmekle, yurttaşların bireysellikten arındırılmış biçimde askeri kolektif yaşam içerisinde erimesine izin verilmediği ortaya konulacaktır.

3.2.4.1. Özel Yaşamın Korunması

İkinci Dünya Savaşı sonrasında savaş teknolojisinin geldiği nokta, tüm dünyanın yok olmasına neden olabilecek seviyeye ulaşmıştır. Hiç şüphesiz buna en mühim katkı, nükleer silahlardan gelmektedir. Geniş çaplı ve uzun vadeli etki gösterebilen bu tür silahların test edilmesinde görev alan askerlerin insan hakları gündeme geldiğinde, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, birbirine zıt iki çözümü tercih etmiştir. Nükleer silah testlerine katılan askerlerin, meslekten ayrılmalarına neden olan sağlık rahatsızlıklarının bu testlerden kaynaklandığını ileri sürerek ödeme talep etmek için ulusal hukukta yaptıkları

²⁶² 16 Eylül 1963 tarihinde kabul edilip 2 Mayıs 1968 tarihinde yürürlüğe giren Protokol, 26 Mayıs 1994 tarihli ve 21861 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 23 Şubat 1994 tarihli ve 3975 sayılı yasayla onaylanmasının uygun bulunması üzerine; 14 Temmuz 1994 tarihli ve 21990 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan, 9 Haziran 1994 tarihli ve 94/5749 sayılı Bakanlar Kurulu kararına ekli olarak, Türkçe resmi çevirisiyle birlikte yayımlanmıştır. Ancak halen onay belgesi Avrupa Konseyi Genel Sekreteri’ne depo edilmediğinden, Türkiye bakımından Uluslararası Hukuk açısından yürürlüğe girmemiştir. Bununla birlikte Resmi Gazete’de yayımlanan Protokol, ulusal hukukta yürürlüğe girmiştir. Gemalmaz, **İnsan Hakları Hukuku Belgeleri I**, s. 155-156.

²⁶³ Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, askerlerin mesleki çıkarlarını birlikte savunmak için örgütlenmesi gerektiğini ve buna yönelik mevcut sınırlandırmaların gözden geçirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Meslek örgütüne veya sendikaya üye olduğu için askerlere disiplin yaptırımı uygulanmamalıdır ve ayrımcılık yapılmamalıdır. *Human Rights of Members of the Armed Forces*, Appendix, para. 54-55. Ancak bu hak tanındığında, sadece askerlere özgü kurumlar oluşturulabilir ve grev gibi kamu düzenini bozabilecek yetkiler tanınmayabilir. **A.e.**, Explanatory Memorandum, s. 19.

başvurular, uyuşmazlığın temelini oluşturmaktadır²⁶⁴. Komisyon’a göre, ulusal hukuk yollarında, ulusal güvenlik gerekçesiyle bazı verilere ulaşımın sınırlandırılması m. 6 kapsamında meşru görülebilir²⁶⁵. Ancak başvuruçuların talebinin değerlendirilebilmesi için nükleer testlere ilişkin verilere ulaşılabilmesi gerekmektedir ve bunun için usuli imkanlar sağlanmamıştır, dolayısıyla m. 6 ihlal edilmiştir²⁶⁶. Dahası, kişinin sağlığını ve özel yaşamını ilgilendiren verilere ulaşamaması, m. 8 kapsamındaki pozitif yükümlülükler de aykırıdır²⁶⁷. Komisyon’un son tespitine karşı görüş beyan eden yargıçlara göre, mesele kişinin özel yaşamına ilişkin veriler hakkında değil, yargılama sürecinde dikkate alınacak veriler hakkındadır²⁶⁸. Mahkeme ise başvuruçuların nükleer testlerle kendi rahatsızlıklarının bağlantısını yeterince ortaya koyamamasını ve ulusal hukukta daha olumlu sonuç alınabilecek uygun usuli imkanlara başvurmamasını gerekçe göstererek, verilerin sağlanmamasında m. 6 ihlali bulmamıştır²⁶⁹. Aynı gerekçeye dayanılarak, m. 8 ihlali de bulunmamıştır²⁷⁰. Mahkeme hükmüne karşı görüş yazan yargıçlar, nükleer testlere katılanlara, uzun vadeli ve ciddi sonuçları olabilecek bu faaliyetlerin etkisine ilişkin verilerin sunulması gerektiğini, bunun için uygun usuli yollara başvurunun dahi aranmayacağını ve somut olayda m. 6’nın ve 8’in ihlal edildiğini belirtmiştir²⁷¹. Mahkeme önüne gelen daha yakın tarihli başka bir davada, kimyasal ve biyolojik silahlara karşı savunma için yapılan deneylere ek ödeme vaadiyle katılan askerin, sağlık durumu hakkında bilgilere ulaşma ve testle bağlantılı

²⁶⁴ *McGinley and Egan v. The United Kingdom*, Application No. 21825/93 and 23414/94, Report of the Commission, 26 November 1996, para. 14-61.

²⁶⁵ *A.e.*, para. 109.

²⁶⁶ *A.e.*, para. 110-119.

²⁶⁷ *A.e.*, para. 124-131. Özel yaşamın korunmasında pozitif yükümlülükler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Genel Teori (1)**, s. 202-205.

²⁶⁸ *McGinley and Egan v. The United Kingdom*, Partly Dissenting Opinion of S. Trechsel, F. Martinez and R. Bratza as Regards Article 8 of the Convention.

²⁶⁹ *McGinley and Egan v. The United Kingdom*, Application No. 21825/93 and 23414/94, Judgment, 9 June 1998, s. 26-27, para. 86-90.

²⁷⁰ *A.e.*, s. 29-30, para. 98-103.

²⁷¹ *A.e.*, Joint Dissenting Opinion of Judges De Meyer, Valticos and Morenilla, s. 33-35. Özel yaşama etkisi olan verilere ulaşmada yeterli güvenceler sağlanmadığından, özel yaşamın korunması kapsamındaki pozitif yükümlülüklerin ihlal edildiği yönündeki diğer karşı görüş için Bkz.: *A.e.*, Dissenting Opinion of Judge Pekkanen, s. 36-37.

hastalıktan dolayı ödeme alma talebi tartışma konusu olmuştur²⁷². Başvurucu bilgi edinme için gerekli usuli imkanları kullanmasına rağmen sonuç alamadığından, bu kez, devletin özel yaşamın korunması bakımından gerekli pozitif yükümlülükleri yerine getirmediği sonucuna ulaşılmıştır²⁷³.

Nükleer silah testlerine katılan personellerle ilgili olarak Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi önüne gelen diğer davalarda, özel yaşamın korunması kapsamında inceleme yapılmamış ve diğer haklar bakımından da ihlal tespitinde bulunulmamıştır. Örneğin, babasının sivil personel olarak katıldığı nükleer silah testlerinden kaynaklanmış olma ihtimali bulunan lösemi hastalığına yakalanan kişinin başvurusunda²⁷⁴, Komisyon, ilgili personelin katıldığı nükleer testlere ilişkin bilginin hastalığın daha erken teşhisine ve böylece tedavisine katkısının ortaya konulamadığını ve hastalığın sebebine ilişkin belirsizliğin de kötü muamele yasağı kapsamına girecek boyutta psikolojik şiddet oluşturmadığını belirterek, m. 2 ve 3 ihlali bulmamıştır²⁷⁵. Mahkeme de babanın yardımcı sivil personel olarak bulunduğu konumda maruz kalması muhtemel radyasyonun yüksekliğine veya bundan kaynaklı olarak çocuğunun lösemi olabileceğine ilişkin kesin veri bulunmadığından, aynı sonuca ulaşmıştır²⁷⁶. Başvurucunun babasının maruz kaldığı radyasyonun tespitine ilişkin gerekli adımların atılmamasına yönelik ihlal iddiasıysa, Komisyon önünde ileri sürülmediğinden ve her halükarda zaman bakımından yargı yetkisi dışındaki döneme dair olduğundan incelenmemiştir²⁷⁷. Nükleer testlere katılan personelin, sağlığı olumsuz etkileyerek kansere neden olabilecek seviyede radyasyona maruz kalmalarına ilişkin bilgiye ulaşamamaları ve sağlık sorunlarının tazmini nedeniyle ulusal hukukta başlatılan dava sürecinin konu

²⁷² *Roche v. The United Kingdom*, Application No. 32555/96, Grand Chamber, Judgment, 19 October 2005, s. 3-17, para. 10-72.

²⁷³ *A.e.*, s. 50-53, para. 161-169.

²⁷⁴ *L.C.B. v. The United Kingdom*, Application No. 23413/94, Report of the Commission, 26 November 1996, para. 15-47.

²⁷⁵ *A.e.*, para. 67-72.

²⁷⁶ *L.C.B. v. The United Kingdom*, Application No. 23413/94, Judgment, 9 June 1998, s. 12-14, para. 36-43. Özel yaşamın korunması bağlamında ayrıca bir hak ihlali incelemesine gerek görülmemiştir. *A.e.*, s. 15, para. 46.

²⁷⁷ *A.e.*, s. 12, para. 35.

olduğu bir başka başvurudaysa²⁷⁸, ulusal hukuktaki dava sürecinde adli yardıma ulaşamama nedeniyle m. 6, nükleer testlere katılanların sağlık sorunlarından dolayı ölümlerinin soruşturulmaması nedeniyle de m. 2 ihlali iddiası gündeme gelmiştir²⁷⁹. Mahkeme, nükleer testlerin gerçekleştirildiği tarihlerin zaman bakımından yetki alanı dışında kalması ve ulusal hukuk düzleminde, yaşam hakkının ihlaline yönelik soruşturma yapılmadığı yönündeki iddianın ileri sürülmemesi nedeniyle m. 2 yönünden kabul edilemezlik kararı vermiştir²⁸⁰. Çok eski tarihli ve tartışmalı olaylarla ilgili, yeterli dayanağı olmayan, olumlu sonuçlanması zor ve oldukça masraflı davanın yürütülmesinde adli yardımın sona erdirilmesine ilişkin başvuru m. 6 bakımından açıkça dayanaktan yoksun bulunmuştur²⁸¹.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sisteminde, özel yaşamın korunması hakkı uygulamasında, klasik askeri disiplin anlayışında önemli bir dönüşümü tetikleyen davalar, eşcinsel askerlere uygulanan ceza yaptırımlarıyla ilgilidir. Eşcinsel kadın ve erkek hava kuvvetleri personelinin ordudan ihracına ilişkin başvuruda²⁸², Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi hem cinsel tercihler konusunda yürütülen soruşturmayı hem de bunun sonucunda gerçekleştirilen ihraç işlemini özel yaşama müdahale olarak değerlendirmiştir²⁸³. Söz konusu müdahalenin hukuki dayanağı bulunmaktadır, İngiliz ordusunda eşcinsellik yasaklanmıştır²⁸⁴. Bu tür bir yasak, özel yaşamın sınırlandırılmasında meşru amaç teşkil eden ulusal güvenlik ve kamu düzeni çerçevesinde tartışılmalıdır²⁸⁵. Mahkeme, genel olarak hakların sınırlandırılmasında ve bilhassa özel yaşamın sınırlandırılmasında, askeri faaliyetlerin ve disiplinin sınırlandırmayı gerektirdiğinin yeterince somut ve ciddi gerekçelerle ortaya

²⁷⁸ *Sinfield and Others v. The United Kingdom*, Application No. 61332/12, Fourth Section, Decision, 18 February 2014, s. 1-11, para. 1-26.

²⁷⁹ A.e., s. 13, para. 30.

²⁸⁰ A.e., s. 15, para. 36.

²⁸¹ A.e., s. 17-19, para. 41-46.

²⁸² *Smith and Grady v. The United Kingdom*, Application No. 33985/96 and 33986/96, Third Section, Judgment, 27 September 1999, para. 11-43.

²⁸³ A.e., para. 71.

²⁸⁴ A.e., para. 73.

²⁸⁵ A.e., para. 74.

konulmasını aramaktadır²⁸⁶. Sonuç olarak, cinsel yaşama ilişkin soruşturma sürecinde en mahrem sırların ortaya çıkarılması, askerlik mesleğinden ihraç gibi kişiyi sivil yaşama uyum sağlamada zorlayabilecek ağır bir yaptırım ve başka hiçbir gerekçeye dayanılmadan eşcinsellikten dolayı doğrudan bu yollara başvurulması, özel yaşama yönelik ağır bir müdahale teşkil etmektedir²⁸⁷ ve askerlerin sadece eşcinsel olması nedeniyle soruşturma geçirmesi ve ihraç edilmesini meşrulaştıracak ciddi bir askeri gerek ortaya koyulamadığından, özel yaşamın korunması hakkı ihlal edilmiştir²⁸⁸. Ayrıca, ulusal yargı yerlerinin uyguladığı ölçütler yetersiz bulunarak, özel yaşamın ihlali karşısında etkili hukuk yolu bulunmadığı gerekçesiyle m. 8 ile bağlantılı olarak m. 13 ihlali de bulunmuştur²⁸⁹. Karşı görüş beyan eden yargıç Loucaides, klasik askeri disiplin anlayışını yansıtır biçimde, devletlerin askeri meselelerdeki geniş takdir marjı ve kışladaki kolektif yaşamdan dolayı eşcinselliğin sorun olarak görülebileceği gerekçeleriyle, müdahaleyi meşru olarak nitelendirmiştir²⁹⁰. Mahkeme, eşcinsel askerlerle ilgili yaklaşımını benzer davalarda sürdürmüştür²⁹¹. Sözleşme sistemine dahil olan Avrupalı devletlerde, eşcinselliğin kendi başına ceza veya disiplin yaptırımına konu olması mümkün değildir.

Yakın dönemde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi önüne gelen bir olayda, HIV teşhisinden dolayı zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulan başvurucu, ulusal kimlik kartı için yaptığı başvuruda askerlikten muafiyet sebebini de içeren belgenin istenmesi üzerine, özel yaşamının korunması doğrultusunda ulusal hukuk yollarına başvurmuştur ancak askerlikten muafiyete ilişkin belgede somut olarak hastalık

²⁸⁶ A.e., para. 89.

²⁸⁷ A.e., para. 90-93.

²⁸⁸ A.e., para. 94-112.

²⁸⁹ A.e., para. 135-139.

²⁹⁰ A.e., Partly Concurring, Partly Dissenting Opinion of Judge Loucaides, s. 48-49.

²⁹¹ Eşcinsel erkek donanma personelinin ordudan ihracında, özel yaşamın korunması hakkı ihlali bulunmuştur. *Lustig-Prean and Beckett v. The United Kingdom*, Application No. 31417/96 and 32377/96, Third Section, Judgment, 27 September 1999. Eşcinsel erkek ve kadın donanma personelinin ordudan ihracında, yerleşik içtihadı atıfla, ayrıntılı inceleme yapılmaksızın m. 8 ihlali tespit edilmiştir. *Perkins and R. v. The United Kingdom*, Application No. 43208/98 and 44875/98, Fourth Section, Judgment, 22 October 2002. Son olarak, eşcinsel erkek hava kuvvetleri personelinin ordudan ihracında, davalı devletin hem orduda eşcinsellik yasağını kaldırması hem de somut olayda başvurucuya tazminat ödemesi karşılığında ulaşılan dostane çözüm uygun bulunarak, dava listeden çıkartılmıştır. *Brown v. The United Kingdom*, Application No. 52770/99, Fourth Section, Judgment (Friendly Settlement), 29 July 2003.

belirtilmeyip kategoriler söz konusu olduğundan ve belirli kurumlarla bilgi paylaşıldığından başvurusu reddedilmiştir; bununla birlikte, Moldova Anayasa Mahkemesi, askerlikten muafiyet belgesinde muafiyet sebebinin gösterilmesine ilişkin düzenlemeyi, muafiyet kategorilerini içeren düzenlemenin yayımlanması nedeniyle herkesin özel yaşama ilişkin veriye ulaşabilecek olması ve iş başvuruları dahil çok geniş kullanım alanı olması gerekçeleriyle iptal etmiştir²⁹². Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Moldova Anayasa Mahkemesi'nin iptal gerekçesine de atıf yaparak, hem söz konusu uygulamanın hangi meşru amaçla özel yaşamı sınırlandırdığının belirli olmaması hem de ölçüsüz bir müdahale olması sebebiyle özel yaşamın korunması hakkı ihlali bulmuştur²⁹³.

3.2.4.2. Seyahat Özgürlüğü

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi metninde yer almayan ancak Protokol No. 4 ile Sözleşme sistemine dahil edilen seyahat özgürlüğüyle ilgili ayrıksı bir mesele bulunmaktadır. Sovyetler ve Rus ordusunda çok gizli sırlara ulaşacak önemli bir görevden emekli olan Rus subayın, emeklilik sonrasında ülke dışına çıkışının yasaklanmasına ilişkin başvuruda²⁹⁴, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Protokol No. 4 m. 2/2'nin uygulanmasında m. 6'daki gibi kamu görevlisi ile sivil yurttaş ayrımı yapılmasına gerek görmemiş²⁹⁵ ve ülke dışına çıkmayı sağlayan belgelerin başvuruca alınmasını ve yenisinin verilmemesini seyahat özgürlüğüne müdahale olarak değerlendirmiştir²⁹⁶. Somut olayda, beş yıllık yurt dışına çıkış yasağının yasal dayanağı bulunmakla birlikte, daha uzun süre yasağın uygulandığı kısım bakımından hakların sınırlandırılmasında hukukilik koşuluna riayet edilmediğinden ihlal tespit edilmiştir²⁹⁷. Yasal dayanağı olan beş yıllık kısım bakımındansa, ulusal güvenlik

²⁹² *P.T. v. The Republic of Moldova*, Application No. 1122/12, Second Section, Judgment, 26 May 2020, s. 1-4, para. 1-13.

²⁹³ *A.e.*, s. 7-8, para. 29-33.

²⁹⁴ *Soltysyak v. Russia*, Application No. 4663/05, First Section, Judgment, 10 February 2011, s. 2-3, para. 7-14.

²⁹⁵ *A.e.*, s. 6-7, para. 28.

²⁹⁶ *A.e.*, s. 8, para. 37-38.

²⁹⁷ *A.e.*, s. 9, para. 42-43.

meşru sınırlandırma amacı doğrultusunda inceleme yapılarak²⁹⁸, Avrupa Konseyi üyesi ülkelerden sadece Rusya'nın devlet sırlarının korunması gerekçesiyle ülke dışına çıkış yasağı uygulamayı sürdürmesi ve İnsan Hakları Komitesi'nin de bu uygulamayı sorunlu bulması²⁹⁹, somut biçimde ortaya konulan ciddi bir risk üzerine değil başvurucunun geçmiş statüsüne bağlı genel bir tedbir uygulanması³⁰⁰ ve bunun kişinin asker olmasıyla dahi meşrulaştırılamayacak orantısızlıkta olması gerekçeleriyle ihlal bulunmuştur³⁰¹. Daha yakın tarihli başka bir davada, önceden farklı stratejik görevlerde bulunan kişilerin belirli süreyle yurt dışına çıkışının yasaklanması yine tartışma konusu olmuştur³⁰². Mahkeme, çalıştıkları dönemde ve sonrasında iş için yurt dışına çıkabilen kişilerin şahsi gerekçelerle ülkeden ayrılamamasına devlet tarafından ikna edici bir açıklama getirilmemesini de dikkate alarak³⁰³, yurt dışına çıkış yasağının genel yasak olarak değil somut olayın koşullarına göre uygulanması gerekliliğini³⁰⁴ ve seyahat özgürlüğü bakımından sivil ile asker arasında ayırım yapılmadığından, askerlerin haklarının sadece ölçülü olmak koşuluyla sivillerden daha fazla sınırlandırılabilceğini hatırlatarak³⁰⁵, Sözleşme sisteminde sadece Rusya'da halen uygulanan seyahat yasağını³⁰⁶, ihlal olarak değerlendirmiştir³⁰⁷. Bu tespitin yanında ayrıca, Rusya'daki sistematik sorun da tespit edilmiş ve Avrupa Konseyi'ne üye olunurken verilen taahhüde ve Mahkeme'nin daha önceki hükümlerine uyulmadığı açıkça belirtilmiştir³⁰⁸.

²⁹⁸ A.e., s. 9, para. 44-45.

²⁹⁹ A.e., s. 11-12, para. 51.

³⁰⁰ A.e., s. 12, para. 52.

³⁰¹ A.e., s. 12-13, para. 53-56.

³⁰² *Berkovich and Others v. Russia*, Application No. 5871/07 and 9 others, Third Section, Judgment, 27 March 2018, s. 2-7, para. 6-55.

³⁰³ A.e., s. 16-17, para. 95.

³⁰⁴ A.e., s. 17, para. 96.

³⁰⁵ A.e., s. 17, para. 97.

³⁰⁶ A.e., s. 18, para. 98.

³⁰⁷ A.e., s. 18, para. 99.

³⁰⁸ A.e., s. 21-22, para. 113-116.

3.2.4.3. İfade Özgürlüğü

Daha önce askeri disiplin sistemindeki usuli güvenceler bağlamında değinilen, beş askerin disiplin yaptırımı olarak özgürlüğünden alıkonulmasına ilişkin davada, başvuruçuların bir kısmı bakımından, ifade özgürlüğü de tartışılmıştır. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, kişi özgürlüğü ve güvenliği ile adil yargılanma hakkı açısından tam zıt sonuca ulaşsa da ifade özgürlüğü konusunda aynı noktada buluşmuştur. Komisyon'a göre, ifade özgürlüğünün sınırlandırılmasında kamu düzeni meşru amacına, askeri kamu düzeni gibi daha sınırlı bir alanda da başvurulabilir ve somut olayda kışladaki gergin hareketlilik de dikkate alındığında, kamu düzeni doğrultusunda verilen disiplin yaptırımı m. 10'a uygundur³⁰⁹. Ayrıca, komutanlara hakaret olarak değerlendirilebilecek içerik nedeniyle başkalarının haklarının ve itibarlarının korunması sınırlandırma amacı da mevcuttur³¹⁰. Mahkeme de askerlerin ifade özgürlüğüne sahip olmasına rağmen bunun askeri disiplin gerekçesiyle sınırlandırılabilirliği ve somut olayda kışladaki gergin ortamın kamu düzeninin sağlanması amacıyla sınırlandırmayı gerektirebileceği görüşündedir³¹¹. Komisyon, sonraki tarihli başka bir başvuruda, Fransız ordusunun İkinci Dünya Savaşı sonrasında kaldığı Almanya'dan çıkmasını savunan ve ordunun askerlik hizmetini yerine getiren erlere davranışlarını eleştiren bildiriler nedeniyle ceza yaptırımına maruz kalan askerler bakımından, devletin savaş politikasına ve askeri hiyerarşiye karşı örgütlü mücadele çağrısı nedeniyle yurt dışındaki birliklerde düzeni bozabilecek ifade açıklamasının cezalandırılmasını, ifade özgürlüğünün sınırlandırılmasında kamu düzeni ve ulusal güvenlik meşru sınırlandırma amaçları kapsamında görerek, başvuruyu açıkça dayanaktan yoksun bulmuştur³¹².

Önceki paragraftaki, erken tarihli iki örnekte, kışladaki koşullar ve söz konusu ifadenin buna etkisi dikkate alınarak ifade özgürlüğünün sınırlandırılması

³⁰⁹ *Engel and Others (Five Soldiers) v. The Netherlands*, s. 65-66, para. 162-166.

³¹⁰ *A.e.*, s. 67-68, para. 171-174.

³¹¹ *Engel and Others v. The Netherlands*, s. 37-38, para. 98-101.

³¹² *Le Cour Grandmaison and Fritz v. France*, Application No. 11567/85 and 11568/85, Decision, 6 July 1987.

meşru görülmüştür. Daha yakın tarihe gelindiğinde, kışladaki ortam yine göz önünde tutularak, farklı sonuca ulaşılan örnekler gözlenebilmektedir. Örneğin, askerlerin oluşturduğu bir dernek tarafından yayımlanan askeri derginin kışlada dağıtılmasının yasaklanması ve dernek üyesi olup yasağa rağmen kışlada dergiyi dağıtan askerin disiplin yaptırımına maruz kalması hakkındaki başvuruda³¹³, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, öncelikle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin askerler için de uygulanacağını ancak bunların durumlarının gerektirdiği hususların ayrıca dikkate alınacağını belirtmiştir³¹⁴. Komisyon'a göre, hakların sınırlandırılmasında hukukilik koşulunun yerine getirilmesi için yasaların bazı durumlarda her şeyi açıkça düzenlemesi beklenemez ve askeri kurallar da bu çerçevede yorumlanmalıdır³¹⁵. Bununla birlikte, hukukilik koşulunun yerine getirilmesi için ilgili düzenlemenin keyfi uygulanmaya açık biçimde belirsizlik içermemesi gerekir, takdir yetkisinin sınırları öngörülebilir olmalıdır ancak somut olayda bunun sağlandığı şüphelidir³¹⁶. Dahası, derginin dağıtımının yasaklanmasının gerekliliği yeterince ortaya konulmadığından ve derginin içeriğinden veya dağıtımının kışladaki etkisinden kaynaklı bir olumsuzluk görülmediğinden, ifade özgürlüğü ihlali vardır³¹⁷. Dernek üyesi diğer başvuru açısından da m. 10 ihlali tespit edilmiştir³¹⁸. Karşı görüş beyan eden yargıçlara göre, Komisyon devletin kışla yaşamını düzenlemeye yönelik geniş takdir marjına müdahale ederek, derginin içeriği hakkında karar veremez ve kışla dışına taşmayan bu tür bir sınırlandırma meşrudur³¹⁹. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, aynı davada, hukukilik koşulu bakımından askeri makamların uygulayıcı işlemlerini yeterli bularak, bu aşamada tereddüde düşmemiştir³²⁰.

³¹³ *Vereinigung Demokratischer Soldaten Österreichs and Gubi v. Austria*, Application No. 15153/89, Report of the Commission, 30 June 1993, para. 2-6, 17-32.

³¹⁴ A.e., para. 45.

³¹⁵ A.e., para. 61.

³¹⁶ A.e., para. 62-67.

³¹⁷ A.e., para. 77-85. Buna karşı başvurulabilecek etkili hukuk yolu bulunmadığından, dernek bakımından m. 10 ile bağlantılı olarak m. 13 de ihlal edilmiştir. A.e., para. 92-94.

³¹⁸ A.e., para. 106-113. Ancak bu başvuru ulusal hukukta Anayasa Mahkemesi'ne başvuru yapabildiği için ayrıca m. 13 ihlali bulunmamıştır. A.e., para. 116-122.

³¹⁹ A.e., Dissenting Opinion of Basil Hall, Joined by G. Jörundsson, A.S. Gözübüyük and B. Marxer, para. 6-8.

Mahkeme'ye göre de ifade özgürlüğüne müdahalenin gerekliliği somutlaştırılmamıştır, derginin içeriğinde bir sorun olmadığı gibi genel olarak kışlalarda kargaşaya da neden olmamıştır, bir kışladaki karışıklık tüm kışlalardaki yasaklamaya gerekçe olamaz, dolayısıyla ifade özgürlüğü ihlal edilmiştir³²¹. Ayrıca, dernek üyesi başvurusunun disiplin yaptırımına maruz kalmasının sebebi olan sayıda da sıkıntılı bir içerik bulunmadığından, burada da m. 10 ihlali vardır³²².

Asker kişinin rütbesi, ifade özgürlüğünün sınırlandırılmasında ölçünün belirlenmesini etkileyebilir. Mesela, Almanya'da federal yönetimi eleştiren görüşlerini televizyon yayını dahil alenen dile getiren Generalin, disiplin yaptırımına maruz kalmasının ardından Başkan tarafından görevden uzaklaştırılmasında, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, yüksek rütbeli askerlerin hükümete bağlılığını gerekli gören ve buna aykırılıkta Başkan'a görevden uzaklaştırma yetkisi veren düzenlemeyi, ulusal güvenlik, kamu düzeni ve başkalarının haklarının korunması meşru amaçları kapsamında değerlendirerek, başvuruyu açıkça dayanaktan yoksun bulmuştur³²³.

İfade özgürlüğünün sınırlandırılmasına ilişkin incelemede, ifadenin hangi yöntemle başkalarına duyurulduğu ve ne kadar aleniyet kazandığı da dikkate alınmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, erlere karşı hak ihlali gerçekleştirildiği gerekçesiyle üstleriyle tartışan yedek subay adayının askeri hizmet süresinin bu nedenle disiplin yaptırımı olarak uzatılması ve başvurusunun buna uymayıp komutanına disiplin yaptırımı gereği fazladan hizmet ifa etmeme gerekçesini sert bir dille açıklayan ve hakaret olarak algılanan mektup göndermesi

³²⁰ *Vereinigung Demokratischer Soldaten Österreichs and Gubi v. Austria*, Application No. 15153/89, Judgment, 19 December 1994, s. 9-10, para. 31.

³²¹ *A.e.*, s. 11-12, para. 37-40. Derginin dağıtımının sadece kışlada yasaklanması sebebiyle, m. 10'un uygulanamayacağı görüşü için Bkz.: *A.e.*, Partly Dissenting Opinion of Judge Matscher, Joined by Judge Bernhardt, s. 20.

³²² *A.e.*, s. 14, para. 49. Bu başvurucuya uygulanan ve sadece kışlayı kapsayan yasağın m. 10'a uygun olduğu görüşü için Bkz.: *A.e.*, Dissenting Opinion of Judge Thor Vilhjalmsson, s. 19. Mahkeme, etkili hukuk yollarına başvuru hakkı bakımından da Komisyon'la aynı sonuca ulaşmıştır. *A.e.*, s. 14-15, para. 53-55.

³²³ *E.S. v. Germany*, Application No. 23576/94, Decision, 29 November 1995.

sebebiyle ayrıca cezalandırılması hakkındaki başvuruda³²⁴, hakaret içermeyen, sadece erlerin yaşadığı sorunlara vurgu yapan ve alenen yayımlanmayıp komutana özel olarak gönderilmiş mektup nedeniyle ceza yaptırımını uygulanmasını m. 10 ihlali olarak değerlendirmiştir³²⁵. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de ifade özgürlüğünün kışlanın kapısında durmadığını, askerlerin de ifade özgürlüğüne sahip olduğunu ve bunun askeri disiplin gerekçesiyle sınırlandırılabilirliğini ancak orduyu eleştiren her tür ifadenin engellenmesinin mümkün olmadığını belirterek³²⁶, Komisyon’la aynı görüşü paylaşmıştır³²⁷. Karşı görüş beyan eden yargıçlara göre, ordunun seferberlik halinde olduğu bir dönemde, askeri disipline aykırı görülebilecek kadar ağır bir dille ve askeri hiyerarşi doğrultusunda alenileşmesi beklentisiyle gönderilen mektupla yapılan açıklamaların askeri disiplin açısından durumunu takdir etmek, ulusal makamların işidir ve ifade özgürlüğünün sınırlandırılması meşrudur³²⁸. Başka bir davada, emekli subayın, muvazzaf subaya askeri lojmanla ilgili şikayetlerini gönderdiği mektupta hakaret ettiği gerekçesiyle hukuk davası sonucunda tazminata ve özür dilemeye mahkum edilmesinde³²⁹, Mahkeme, emekli subayın, herhangi bir yurttaş olarak yetkili muvazzaf subaya yaptığı şikayette kullandığı ifadeler dolayısıyla özür dilemek zorunda bırakılmasını, orantısız yaptırım olarak görmüştür³³⁰.

Askerler ifade özgürlüğüne sahip olsa da görevlerinin hassasiyetiyle ölçülü biçimde, askeri değeri olan belirli gizli verileri ifşa etmemeleri gerekebilir. Örneğin,

³²⁴ *Grigoriades v. Greece*, Application No. 24348/94, Report of the Commission, 25 June 1996, para. 16-26.

³²⁵ *A.e.*, para. 45-47.

³²⁶ *Grigoriades v. Greece*, Application No. 24348/94, Grand Chamber, Judgment, 25 November 1997, s. 14, para. 45.

³²⁷ *A.e.*, s. 15, para. 47-48.

³²⁸ *A.e.*, Dissenting Opinion of Judge Freeland, Joined by Judges Russo, Valticos, Loizou and Morenilla, s. 22-24, 23-24, para. 5-9. Benzer biçimde mektubu orduya hakaret olarak değerlendiren ve sınırlandırmayı meşru gören diğer bir görüş için Bkz.: *A.e.*, Dissenting Opinion of Judge Casadevall, s. 27. Ordunun ve bunun temelindeki askeri disiplinin demokratik toplumu koruma işlevine değinerek, somut olayda da bu çerçevede bir ihlal bulunmadığını savunan görüş için Bkz.: *A.e.*, Joint Dissenting Opinion of Judges Gölcüklü and Pettiti, s. 25-26.

³²⁹ *Kazakov v. Russia*, Application No. 1758/02, First Section, Judgment, 18 December 2008, s. 1-3, para. 5-9.

³³⁰ *A.e.*, s. 7-9, para. 26-31.

daha önce ordu için çalıştığı güdümlü füzeler meselesi hakkında bir özel şirkete rapor hazırlayan askeri mühendisin, bu raporda askeri sır niteliğindeki verilerden faydalandığı gerekçesiyle hapis cezası alması bakımından³³¹, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'yla aynı doğrultuda³³², askeri sırların korunmasını ulusal güvenlik meşru amacı kapsamında görerek³³³, somut olayda savaş teknolojisine ilişkin verilerin korunması bakımından ölçüsüz bir müdahale olmadığı kanaatine ulaşmıştır³³⁴. Donanma subayı askeri gazetecinin devlet sırlarını yabancılarla paylaşması nedeniyle cezalandırıldığı başka bir örnekte³³⁵, Mahkeme, başvurucunun gazetecilik faaliyetinden dolayı değil bir asker olarak sırları yabancılara vermesi isnadıyla cezalandırılmasını, suçun sonucunda zarar oluşmaması dikkate alınarak düşük ceza verilmesini ve kovuşturma sürecinin iyi yürütülmesini birlikte değerlendirerek, ifade özgürlüğü ihlali olmadığına hükmetmiştir³³⁶.

Son olarak, ayrıksı bir örnekte, yaş sebebiyle yedeğe ayrılan askerin, daha önce yazdığı makalede dile getirdiği görüşlerden dolayı ayrımcı uygulamayla emekli edildiği iddiasıyla ilgili olarak³³⁷, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, başvurucunun daha önce yayımlanan yazısı nedeniyle ayrımcılığa tabi tutulduğuna yönelik yeterli veri bulunmadığından ve bu makale sonrasında herhangi bir olumsuzluk yaşanmadığından, ifade özgürlüğü veya ayrımcılık yasağı ihlali bulmamıştır³³⁸.

3.2.4.4. Örgütlenme ve Toplanma Özgürlüğü

Askerlerin, polislerin³³⁹ ve diğer güvenlik görevlilerinin siyasi partilere ve

³³¹ *Hadjianastassiou v. Greece*, Application No. 12945/87, Judgment, 16 December 1992, s. 3-7, para. 6-20.

³³² A.e., s. 11, para. 28.

³³³ A.e., s. 14-15, para. 43.

³³⁴ A.e., s. 15, para. 44-47.

³³⁵ *Pasko v. Russia*, Application No. 69519/01, First Section, Judgment, 22 October 2009, s. 2-8, para. 7-36.

³³⁶ A.e., s. 26, para. 86-88.

³³⁷ *Joksas v. Lithuania*, Application No. 25330/07, Second Section, Judgment, 12 November 2013, s. 2-8, para. 6-35.

³³⁸ A.e., s. 22-23, para. 72-74.

³³⁹ Polis kavramı, kolluk faaliyeti ve kolluk personeli anlamlarını birlikte içermektedir. Özay, *Günışığında Yönetim*, s. 721. Bu çalışmada, ikinci anlamıyla kullanılmaktadır.

faaliyetlere katılmasını yasaklayan anayasa değişikliği hakkında yapılan başvuru üzerine³⁴⁰, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, siyasi faaliyetler ifadesinin, hakların sınırlandırılmasında aranan açıklığı ve öngörülebilirliği sağlamaktan uzak, geniş ve belirsiz olması gerekçesiyle m. 10 ihlali bulmuştur³⁴¹. Bununla birlikte, Macaristan tarihine ve devletlerin ulusal güvenlik meselelerindeki geniş takdir marjına atıfla, söz konusu sınırlandırmayı m. 11'e uygun bulmuştur³⁴². Karşı görüş beyan eden yargıçlara göreyse, siyasi partiye katılmaya ilişkin mutlak yasakla m. 11 ihlal edilmiştir³⁴³. Öyle ki bunlardan bir kısmına göre, siyasi partilerle güvenlik bürokrasisi arasına mesafe koyma, bunların monarşiye bağlı olduğu dönemden kalmadır ve bu nedenle liberal demokrasi ve çok partili sistemde kabul edilemez³⁴⁴. Liberal demokrasi ve çok partili sistemin geldiği noktada bu tür yasakların meşrulaştırılmasının zorlaştığı isabetli bir tespittir ancak bu çalışmada daha önce değinildiği üzere, orduların kendilerini siyasi partiler üstü konumlandırması, tam olarak çok partili sistemin işlevsel hale geldiği cumhuriyet yönetimine geçiş dönemlerinde gözlenmektedir çünkü monarşiden cumhuriyete geçiş, geleneksel askeri hiyerarşisi monarşi ordularına dayanan askerler için sivillere göre daha sancılı bir süreç teşkil etmektedir. Monarşi yönetimi altında, ordunun kendisini üzerinde konumlandırmak zorunda hissedeceği bir siyasi rekabet ortamı söz konusu değildir. Gelip geçici siyasi parti ve hükümetlerin karşısında monarşinin varlığı, askeri geleneklerde sürekliliğin sağlanması ve askerlerin farklı yönlelere dağılmaması için gerekli ve yeterli dayanağı sağlamaktadır. Davaya dönülecek olursa, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, polis sendikası genel sekreteri başvuru bakımından³⁴⁵, Macaristan'ın komünist geçmişine de atıfla, polis gibi kamu gücünü kullanan meslek mensuplarının siyasi faaliyetlerden uzak tutulmasının ulusal güvenlik ve kamu

³⁴⁰ *Rekvenyi v. Hungary*, Application No. 25390/94, Report of the Commission, 9 July 1998, para. 19-23.

³⁴¹ *A.e.*, para. 51-53.

³⁴² *A.e.*, para. 62-65.

³⁴³ *A.e.*, Partially Dissenting Opinion of L. Loucaides ve Partially Dissenting Opinion of G. Ress, Joined by S. Trechsel and K. Herndl.

³⁴⁴ *A.e.*, Partially Dissenting Opinion of G. Ress, Joined by S. Trechsel and K. Herndl.

³⁴⁵ *Rekvenyi v. Hungary*, Application No. 25390/94, Grand Chamber, Judgment, 20 May 1999, s. 3-4, para. 7-12.

düzeni meşru amaçlarına dayandığını kabul etmiştir³⁴⁶. Özellikle tek parti tarihine atıfla, bu tarz tedbirlerin alınmasının zorlayıcı sosyal sebeplere dayandığını kabul etmektedir ki siyasi katılıma ilişkin mutlak bir yasak da söz konusu değildir, dolayısıyla m. 10'un veya m. 11'in ihlal edilmediğine hükmetmiştir³⁴⁷. Karşı görüş beyan eden yargıç Fischbach, Komisyon'daki karşı görüşlerle aynı doğrultuda, siyasi partiye katılmaya ilişkin mutlak yasağı m. 11 ihlali olarak değerlendirmiştir³⁴⁸.

Görüldüğü üzere, özel yaşamın korunması ve ifade özgürlüğü uygulamasıyla karşılaştırıldığında, askerlerin örgütlenme ve toplanma özgürlüğünün, askeri disiplinden çok anayasal yönetimde ordunun siyasi rolüne ilişkin kaygılarla, neredeyse bu haktan yararlanılamayacak kadar çok sınırlandırılması meşru bulunabilmektedir³⁴⁹.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 11'de yer alan askerlere ilişkin açık sınırlandırma düzenlemesine rağmen, görece yakın tarihli iki davada Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Fransa'da jandarmaların ve askerlerin sendika ve benzeri mesleki çıkar örgütlenmeleri oluşturmaları veya bu tür örgütlere girmelerine ilişkin yasağın, geniş yorumlanarak, jandarmaların ve askerlerin haklarının savunulması için kurulan dernekler bakımından mutlak nitelikte uygulanmasını³⁵⁰, jandarmaların ve askerlerin sendika kurma veya buna katılma hakkını ayrıntılı biçimde tartışmadan, m. 11'in ihlali olarak değerlendirmiştir³⁵¹.

³⁴⁶ A.e., s. 18, para. 39-41.

³⁴⁷ A.e., s. 20-21, 24, para. 46-50, 59-62. Aynı gerekçelerle ayrımcılık yasağına aykırılık da bulunmamıştır. A.e., s. 25-26, para. 67-68.

³⁴⁸ A.e., Partly Dissenting Opinion of Judge Fischbach, s. 28-29.

³⁴⁹ Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, askerlerin aksi yönde haklı gerekçe bulunmadıkça siyasi partilere girebilmesini kabul etmekle birlikte, görevdeyken siyasi faaliyette bulunmanın yasaklanabileceğini belirtmektedir. *Human Rights of Members of the Armed Forces*, Appendix, para. 56. Aynı biçimde, haklı gerekçeye dayanmayan seçme hakkına ilişkin sınırlandırmalar da kaldırılmalıdır. A.e., para. 58. Seçilme hakkı bağlamındaysa, seçim sürecinde veya seçildikten sonra siyasi görev süresince askerlik mesleğine ilişkin sınırlandırmalar getirilebilir. A.e., para. 59.

³⁵⁰ *Matelly v. France*, Requete No. 10609/10, Cinquième Section, Arret, 2 Octobre 2014, s. 1-4, para. 5-25; *ADEFDROMIL v. France*, Requete No. 32191/09, Cinquième Section, Arret, 2 Octobre 2014, s. 1-4, para. 5-19.

³⁵¹ *Matelly v. France*, s. 14-15, para. 71, 74-77; *ADEFDROMIL v. France*, s. 10-11, para. 55, 59-62.

3.2.5. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 9’da düzenlenen düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, düzenli ulusal ordu söz konusu olduğunda, kamuoyunda daha çok vicdani ret olarak adlandırılan mesele çerçevesinde gündeme gelmektedir³⁵². Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi uygulamasında, askerlerin dini görüşleri ve yaşamları nedeniyle maruz kaldığı disiplin yaptırımı ve ceza işlemlerinde, din özgürlüğüne müdahaleden çok askeri disiplin meselesinin bulunduğu argümanı ile, m. 9’un sınırlandırılmasının meşruluğuna dair bir incelemeye bile gerek görülmeden, başvurular açıkça dayanaktan yoksun bulunmaktadır. Erken tarihli örneklerden birisinde, Komisyon, Askeri Akademi’den radikal dini gruplarla bağlantısı nedeniyle atılan askerin başvurusunda³⁵³, dini ibadet ve uygulamalar bakımından askeri faaliyetler gözetilerek sınırlandırma yapılmasını mümkün görerek, somut olayda dinin yaşanmasına engel oluşturulmaması ve radikal faaliyetlere katılmanın kişinin kendi rızasıyla kabullendiği askeri disipline aykırı görülmesi gerekçeleriyle, başvuruyu açıkça dayanaktan yoksun bulmuştur³⁵⁴. Mahkeme de benzer bir akıl yürütmeyle, çok sayıda kabul edilemezlik kararı vermiştir³⁵⁵. Bunlardan birisinde, hava kuvvetleri mensubu askeri hukukçunun

³⁵² Vicdani ret hakkının kabul edilmesiyle militarist kültürün reddedilmesi ve barış hakkı arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı tartışma için Bkz.: Yücel, **Barış Hakkı**, s. 107-147.

³⁵³ *Yanasiç v. Turkey*, Application No. 14524/89, Decision, 6 January 1993, s. 22-23.

³⁵⁴ **A.e.**, s. 25-27. Komisyon’a göre, Sözleşme m. 7’de düzenlenen suçta ve cezada yasallık kuralı, askeri eğitim kurumundan ihraç işleminde uygulanabilir değildir. **A.e.**, s. 24-25.

³⁵⁵ *Pektaş v. Turkey*, Application No. 39682/98, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Soysever v. Turkey*, Application No. 39826/98, Third Section, Decision, 3 October 2002; *O.Ö. v. Turkey*, Application No. 42137/98, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Duman v. Turkey*, Application No. 42788/98, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Özcan v. Turkey*, Application No. 44199/98, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Dağlı v. Turkey*, Application No. 45373/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Aksoy v. Turkey*, Application No. 45376/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Dal and Özen v. Turkey*, Application No. 45378/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Özdaş v. Turkey*, Application No. 45555/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Önce v. Turkey*, Application No. 45627/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Başpınar v. Turkey*, Application No. 45631/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Balcı v. Turkey*, Application No. 45822/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Acarca v. Turkey*, Application No. 45823/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Kayseri v. Turkey*, Application No. 46643/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Yüğrük v. Turkey*, Application No. 47500/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Gündoğdu v. Turkey*, Application No. 47503/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Balcı v. Turkey*, Application No. 48718/99, Third Section, Decision, 3 October 2002; *Akbulut v. Turkey*, Application No. 45624/99, Third Section, Decision, 6 February 2003; *Şen and Others v. Turkey*, Application No. 45824/99, Third Section, Decision, 8 July 2003; *Sert v. Turkey*, Application No. 47491/99, Third Section, Decision, 8 July 2004. Bunlardan bir kısmında, m. 6 ihlali başvurusunda

Yüksek Askeri Şura kararıyla, başvurulabilecek hukuk yolu bulunmadan, askeri disipline aykırı yasa dışı radikal dini görüşleri nedeniyle ihracında³⁵⁶, Komisyon'un bu kez, başvurucunun ihracında dayanak olan hukuki düzenlemenin keyfi kararlara karşı koruma sağlamadığını ve somut olayda başvurucunun radikal bir gruba mensubiyetine ilişkin yeterli verilerin sunulmadığını belirterek m. 9 ihlali bulmasıysa ilgi çekicidir³⁵⁷. Mahkeme, Komisyon'un bundan önceki başvurudaki tavrını örnek alarak, askerlik mesleğine giren başvurucunun sivil alandakinden daha fazla sınırlandırmayı kabullendiğini ve ayrıca İslam dininin yaygın kabul gören ibadetleri bakımından da herhangi bir engelle karşılaşmadığını belirterek, din özgürlüğü ihlali bulmamıştır³⁵⁸. Oysa Komisyon'un açtığı yoldan ilerlenseydi, dini görüşleri ve yaşam tarzı dolayısıyla askeri disiplin yaptırımlarına maruz kalarak, bu gerekçeyle ihraç edilen askerlerin durumunda, her somut olayın koşulları çerçevesinde, m. 9'un sınırlandırılmasının meşruluğu ayrıca incelenebilecekti. Böylece, tıpkı özel yaşamın korunması ve ifade özgürlüğü uygulamasındaki gibi sınırlandırmayı meşrulaştırabilecek askeri gereklerin somut ve açık biçimde ortaya konulması gerekecekti. Mahkeme, Komisyon'un kapı araladığı bu çözümü uygulamayı reddetmiştir.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi uygulamasında, din özgürlüğüne, özel yaşamın korunması ve ifade özgürlüğü seviyesinde koruma sağlanabileceği izlenimini veren bir örnek bulunmaktadır. Toplumda yaygın kabul görenden farklı bir kiliseye bağlı askerlerin misyonerlik faaliyeti nedeniyle cezalandırılmasında³⁵⁹, Komisyon, sivillere karşı gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetinin cezalandırılmasında muhatabın din özgürlüğünün korunması meşru amacının³⁶⁰ ve astlara karşı misyonerliğin cezalandırılmasındaysa bunun

da bulunulmuştur ancak Mahkeme, askeri disiplin yaptırımını m. 6 kapsamında görmemiştir. *Aksoy v. Turkey*, s. 10; *Dal and Özen v. Turkey*, s. 9-10; *Gündoğdu v. Turkey*, s. 10; *Balcı v. Turkey* (Application No. 48718/99), s. 10.

³⁵⁶ *Kalaç v. Turkey*, Application No. 20704/92, Judgment, 1 July 1997, s. 3-4, para. 7-12.

³⁵⁷ *A.e.*, s. 9, para. 26.

³⁵⁸ *A.e.*, s. 10, para. 28-31.

³⁵⁹ *Larissis and Others v. Greece*, Application No. 23372/94, 26377/94 and 26378/94, Report of the Commission, 12 September 1996, para. 20-41.

³⁶⁰ *A.e.*, para. 53.

yanında askeri disiplinin sağlanması meşru amacının varlığını kabul etmiştir³⁶¹. Bu tercihin sonucunda, sivillere karşı misyonerlikte, somut olayda ceza yaptırımının gerekliliğini sağlayacak zorlayıcı sosyal ihtiyaç olmadığından m. 9 ihlali bulunurken³⁶²; asker astlara karşı misyonerlikte, askeri hiyerarşinin doğası gereği ast üzerinde baskı oluşturabilecek bir husus bulunduğu ve yaptırım da ağır olmadığından m. 9 ihlali bulunmamıştır³⁶³. Karşı görüş bildiren yargıçlara göre, kendi rızasıyla kilise değiştiren asker bakımından da m. 9 ihlali bulunmaması doğru değildir³⁶⁴. Mahkeme de Komisyon’la aynı sonuca ulaşarak, özellikle askeri hiyerarşinin ve yaşamın özellikleri doğrultusunda, fazladan baskıya gerek olmaksızın sadece ast üst ilişkisinden kaynaklı olarak baskının var olabileceğini vurgulayıp askerlere karşı misyonerliğin ertelenen hafif ceza yaptırımına bağlanmasını da dikkate alarak m. 9 ihlali bulmamıştır³⁶⁵. Sivillere karşı misyonerliğin cezalandırılmasındaysa m. 9 ihlali bulunmuştur³⁶⁶.

3.2.5.1. Zorunlu Askerlik Hizmetinin Reddi

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 4’de, kölelik ve zorla çalıştırma yasağı bağlamında, zorunlu askerlik hizmetinin veya vicdani ret hakkının kabul edildiği ülkelerde buna alternatif diğer tür hizmet yükümlülüğünün, zorla çalıştırma

³⁶¹ A.e., para. 54.

³⁶² A.e., para. 72-76.

³⁶³ A.e., para. 77-82.

³⁶⁴ A.e., Partially Dissenting Opinion of H.G. Schermers, C.L. Rozakis, M.A. Nowicki, B. Conforti and N. Bratza. Sınırlandırmanın hukukiliği koşulu yerine getirilmediğinden, m. 7’nin ve m. 9’un ihlal edildiği yönünde başka bir karşı görüş için Bkz.: A.e., Partially Concurring and Partially Dissenting Opinion of J. Liddy.

³⁶⁵ *Larissis and Others v. Greece*, Application No. 23372/94, 26377/94 and 26378/94, Judgment, 24 February 1998, s. 17-18, para. 50-55. Mahkeme, sınırlandırmada meşru amaç olarak, sadece başkalarının haklarının korunmasını kabul etmiştir. A.e., s. 16, para. 44. Kendi iradesiyle kilise değiştiren asker bakımından m. 9 ihlali olduğu görüşü için Bkz.: A.e., Partly Dissenting Opinion of Judge Van Dijk, s. 30-31. Özellikle askerler bakımından, uygun olmayan misyonerlik faaliyetinin sınırlarının belirsiz oluşu nedeniyle hukukilik koşulu yerine getirilmediğinden, m. 7’nin ve m. 9’un ihlal edildiği görüşü için Bkz.: A.e., Partly Dissenting Opinion of Judge Repik, s. 27-29. Misyonerliği yasaklayan mevzuatı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ne aykırı bulan ancak askeri hiyerarşide üstlerin astlara dini görüş dayatmasını görevi kötüye kullanma olarak değerlendiren görüş için Bkz.: A.e., Concurring Opinion of Judge de Meyer, s. 25.

³⁶⁶ A.e., s. 19, para. 58-61. Siviller bakımından da askeri üniformanın etkisinin değerlendirilmesi gerektiği ve bunlar bakımından da m. 9 ihlali olmadığı görüşü için Bkz.: A.e., Partly Dissenting Opinion of Judge Valticos, Joined by Judge Morenilla, s. 26.

kapsamına girmeyeceği açıkça düzenlenmiştir. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, Yehova Şahitleri mensubu bir din görevlisinin alternatif sivil kamu hizmetinden muaf tutulması talebine dair başvuruda³⁶⁷, sivil kamu hizmetinin yerine getiriliş biçimi başvurusunun din görevlisi olarak gerçekleştireceği ibadetlere engel olmadığından, din özgürlüğüne müdahale olmadığını belirtmiştir³⁶⁸. Zorla çalıştırma yasağı bağlamında askerlik hizmetinin ve alternatif sivil hizmetin bu kapsamda sayılmayacağı açıkça belirtildiğinden, m. 9 ihlali olmadığı sonucuna ulaşılmıştır³⁶⁹. Bununla birlikte, zorunlu kamu hizmeti yükümlülüğünün ayrımcılık yasağına aykırı uygulanmaması gerekir³⁷⁰. Başvuru konusu Alman mevzuatında, farklı kilise görevlilerinin durumunun farklı düzenlenmesi, bunlardan asli görevi dini görev olup sürekli olarak görevde bulunması gerekenlerle diğerleri arasında ayırım yapılması gibi makul dayanağa sahip olduğundan, ayrımcılık yasağının ihlali bulunmamaktadır³⁷¹. Başvurucu bakımından da bunun asli görevinin dini görev olmadığı ve yerine getirdiği dini görevlerin sivil hizmetten muafiyeti gerektirecek seviyede olmadığı dikkate alınarak, diğer kiliselerin mensupları karşısında ayrımcılığa maruz kalmadığına karar verilmiştir³⁷². Yargıç Ermacora, karşı görüş beyan ederek, meselenin m. 9'un sınırlandırılması olarak ele alınması gerektiğini ve somut olayda ihlal bulunmadığını belirtmiştir³⁷³. Yargıç Eustathiades de Komisyon çoğunluğunun aksine, m. 9'un uygulanabilir olduğunu ve m. 4'ün bunu engelleyemeyeceğini ancak geniş takdir marjının dikkate alınmasını gerektireceğini dile getirmiştir³⁷⁴. Komisyon, bundan sonraki başvurularda da m. 4'ü ileri sürerek, kural olarak, m. 9'u uygulanabilir bulmamıştır³⁷⁵. Ancak bir kere zorunlu askerlik

³⁶⁷ *Grandrath v. Germany*, Application No. 2299/64, Report of the Commission, 12 December 1966, s. 19-27, para. 13-26.

³⁶⁸ A.e., s. 29, para. 30-31.

³⁶⁹ A.e., s. 30-31, para. 32-33.

³⁷⁰ A.e., s. 34, para. 40.

³⁷¹ A.e., s. 35-36, para. 40.

³⁷² A.e., s. 36-37, para. 40-41.

³⁷³ A.e., s. 31-32, para. 34.

³⁷⁴ A.e., s. 39-42, para. 47.

³⁷⁵ Örneğin, Katolik başvurusunun zorunlu askerlik hizmetini reddinde, Sözleşme'nin devletlere vicdani ret hakkını tanıma yükümlülüğü yüklediği gerekçesiyle başvuru açıkça dayanaktan yoksun bulunmuştur. *G.Z. v. Austria*, Application No. 5591/72, Decision, 2 April 1973, s. 4-5, para. 1.

hizmetine alternatif sivil kamu hizmetinin kabul edildiği yerde, uygulamanın ayrımcılık oluşturmaması gerektiği de göz önünde bulundurulmaktadır³⁷⁶.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, bir önceki paragraftaki uygulamasını esneten son davada, dini inançları nedeniyle reddettiği askerlik hizmetinden dolayı hüküm giyen ve bu sebeple mesleğini icra etmesi engellenen Yehova Şahitleri mensubu başvuru bakımından yapılan farklı muameleyi, objektif ve makul dayanağı bulunmadığından, din özgürlüğü çerçevesinde ayrımcılık olarak değerlendirmiştir³⁷⁷. Komisyon, yerleşik içtihadında değişikliğe gitmemek için

Alternatif sivil kamu hizmetini yerine getirenlerin aldığı ödemenin zorunlu askerlik hizmetini yerine getirenlere göre düşük olması hakkındaki başvuruda, Sözleşme’de vicdani redde veya belirli miktarda maaşa yönelik hak düzenlemesi bulunmadığından konu bakımından yetkisizlik kararı verilmiştir. *Conscientious Objectors v. Denmark*, Application No. 7565/76, Decision, 7 March 1977, s. 118-119. Sözleşme’den kaynaklanan yükümlülüklerinin ötesine giderek alternatif sivil kamu hizmeti seçeneği sunan devletin bunu da reddedenlere uyguladığı ceza yaptırımına dair başvuru da açıkça dayanaktan yoksun bulunmuştur. *X v. Germany*, Application No. 7705/76, Decision, 5 July 1977, s. 202-204. Devletler askerlik hizmetini reddedenleri cezanın ertelenmesi imkanından yararlandırmadan da cezalandırabilir. *A. v. Switzerland*, Application No. 10640/83, Decision, 9 May 1984, s. 222-223. Ayrıca, sivil kamu hizmetine zorlamak için bununla aynı sürede kişinin özgürlüğünden alıkonulması ve bu süreçte çalışmayı reddetse de içeride geçen sürenin yükümlülük süresinden düşülmesi uygulamasında, kişi özgürlüğü ve güvenliğinin ihlal edildiği iddiası açıkça dayanaktan yoksun bulunmuştur. *Johansen v. Norway*, Application No. 10600/83, Decision, 14 October 1985, s. 162-164. Her türlü zorunlu hizmeti yerine getirmeyi reddeden ve bu nedenle sürekli ceza yaptırımına maruz kalan kişinin aynı suçtan dolayı değil tekrar işlediği suçtan dolayı cezalandırıldığı kabul edilerek, sadece askerlik hizmetini yerine getirmeyenler ve her türlü zorunlu hizmetten muaf tutulan Yehova Şahitleri mensupları karşısında başvuruca ayrımcılık yapıldığı yönündeki iddia da açıkça dayanaktan yoksun bulunmuştur. *Raninen v. Finland*, Application No. 20972/92, Decision, 7 March 1996. Son örnekteki başvurunun cezaevinden kışladaki askeri hastaneye zorla ve kelepçeli biçimde götürülmesinde, m. 3 ve 5 ihlali bulunmuştur. *Raninen v. Finland*, Application No. 20972/92, Report of the Commission, 24 October 1996, para. 57-60, 66-70. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, aynı olayda sadece m. 5 ihlali bulmuş, kelepçelenmeyi m. 3 kapsamında değerlendirmemiştir. *Raninen v. Finland*, Application No. 20972/92, Judgment, 16 December 1997, s. 15, 17-18, para. 46, 57-59. Mahkeme, daha yakın tarihli bir davada, zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddettiği için sürekli ceza yaptırımına maruz kalan ve sonuncu cezasının infazı tehlikesi nedeniyle saklanarak yaşamını sürdürmek zorunda kalan kişinin başvurusunda, sürekli ceza yaptırımına maruz kalmanın neden olduğu sivil ölüm niteliğindeki etkinin olağan bir ceza sürecine içkin şiddeti aşarak, m. 3 kapsamında aşağılayıcı muamele teşkil ettiği sonucuna ulaşmıştır. *Ülke v. Turkey*, Application No. 39437/98, Second Section, Judgment, 24 January 2006, s. 2-4, 7-9, para. 10-41, 59-64.

³⁷⁶ Örneğin, askerlik hizmetine alternatif sivil kamu hizmetinin süresinin daha uzun tutulmasına ilişkin başvuruda, Komisyon, vicdani ret m. 9 kapsamında hak olarak tanınmasa da bunu kabul eden devletin farklı muamelesinin m. 9 bağlamında m. 14 ihlali doğurabileceğini kabul etmekle birlikte, alternatif kamu hizmetini gerçekten inancı nedeniyle tercih edenlerle sadece askerlikten kurtulmak için tercih edenlerin ayrılabilmesi için askerlik hizmetinden daha uzun süre sivil hizmet öngörülmesinin hak ihlali oluşturduğu iddiasını açıkça dayanaktan yoksun bulmuştur. *Autio v. Finland*, Application No. 17086/90, Decision, 6 December 1991; *Julin v. Finland*, Application No. 17087/90, Decision, 6 December 1991.

³⁷⁷ *Thlimmenos v. Greece*, Application No. 34369/97, Report of the Commission, 4 December 1998, s. 10, para. 47-51.

direnmektedir ancak varlığını kabul etmediği hak bakımından ayrımcılık yasağı tespitinde bulunmaktadır. Bu noktaya gelindikten sonra, karşı görüşteki yargıçların isabetle belirttiği üzere, kendi başına din özgürlüğü ihlali tespit edilmelidir³⁷⁸. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de Komisyon’la aynı sonuca ulaşmıştır ve daha da ileri giderek, davalı devletin mevzuatında bu gibi durumları öngören düzenleme yapması gerektiğini belirtmiştir³⁷⁹.

Avrupa devletleri arasında yaygın kabul gören³⁸⁰, zorunlu askerlik hizmetine alternatif sivil kamu hizmeti imkanının tanınması uygulamasıyla birlikte³⁸¹, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi m. 4’e dayanılarak m. 9’dan vicdani ret hakkının dışlanması yönündeki anlayış terk edilmeye başlanmıştır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin bu dönüşüme direndiği son davada, bir kez daha, Yehova Şahitleri mensubunun zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmesi üzerine cezalandırılması tartışma konusudur³⁸². Mahkeme, Avrupa devletleri arasında vicdani reddi hak olarak tanıma eğilimi bulunmasına rağmen, m. 4’ün açık hükmüyle

³⁷⁸ A.e., Partially Dissenting Opinion of C.L. Rozakis, J. Liddy and B. Marxer, M.A. Nowicki, B. Conforti and N. Bratza, s. 13-15. Ayrıca, meslek icrasına yönelik hakkın mülkiyetin korunması kapsamında düşünülebileceği görüşü için Bkz.: A.e., Concurring Opinion of E.A. Alkema, s. 17.

³⁷⁹ *Thlimmenos v. Greece*, Application No. 34369/97, Grand Chamber, Judgment, 6 April 2000, s. 12, para. 48. Başka bir örnekte, Yehova Şahitleri mensubu din görevlileri, devlet tarafından tanınan din görevlisi kapsamında olmadığı gerekçesiyle zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmayarak vicdani reddinden dolayı cezai sürece maruz kalmıştır. *Tsirlis and Kouloumpas v. Greece*, Application No. 19233/91, 19234/91, Judgment, 29 May 1997, s. 3-8, para. 7-42. Yüksek İdare Mahkemesi’nin yerleşik içtihadıyla tanınan kilisenin mensubunun askerlik hizmetinden muaf tutulmayarak bu çerçevede askeri suç isnadıyla özgürlüğünden alıkonulmasında m. 5/1 ihlali ve haksız tutukluluk sürecinden dolayı tazminat ödenmemesinde m. 5/5 ihlali tespit edilmiştir. A.e., s. 13-14, 15, para. 59-63, 66. Ancak önceki davanın aksine burada Mahkeme, din özgürlüğü bağlamında ayrımcılık yapıldığı iddiasını incelemeyi gerekli görmemiştir. A.e., s. 16, para. 70.

³⁸⁰ Almanya’da İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, geçmişin izlerinin de katkısıyla vicdani ret hakkı anayasal düzeyde kabul edilmiştir. Bununla birlikte, vicdani ret hakkının tanınması sonrasındaki uygulamada, kışlaya gelmeden önce olumsuz tavrı belirli olanların, erkenden ayıklanıp daha faydalı olabilecekleri sivil kamu hizmetine yönlendirilmesiyle, daha ekonomik biçimde bertaraf edilebilecekleri de görülmüştür. Ulrich Bröckling, “Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Red”, Çeviren: Osman Murat Ülke, **Çarklardaki Kum: Vicdani Red: Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Yayına Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 69-78, 73-75.

³⁸¹ Örneğin, askerlik hizmetini reddeden Yehova Şahitleri mensubunun cezalandırılmasına ilişkin bir başvuru, davalı devlet tarafından vicdani ret hakkı, alternatif sivil kamu hizmeti imkanıyla, tanınarak başvurucuya tazminat ödenmiş olduğundan, dostane çözümle sonuçlanmıştır. *Stefanov v. Bulgaria*, Application No. 32438/96, Fourth Section, Judgment (Friendly Settlement), 3 May 2001, s. 3-4, para. 14-16.

³⁸² *Bayatyan v. Armenia*, Application No. 23459/03, Third Section, Judgment, 27 October 2009, s. 2-6, para. 8-37.

devletlerin bu konudaki tercihinin saklı tutulmuş olduğu gerçeğinin değişmediğini belirtmiştir³⁸³. Yargıç Power ise Mahkeme'nin Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'ndan farklı olarak, vicdani ret lehinde bir eğilim geliştirmeye başladığına da atıfla, m. 9 ihlali olduğunu savunmuştur³⁸⁴. Bu karşı görüş, Avrupa kamuoyunu yıllardır meşgul eden önemli bir tartışma konusunda, Mahkeme uygulamasının geçireceği köklü dönüşümü haber vermektedir. Mesele Büyük Daire olarak toplanan Mahkeme'nin önüne geldiğinde, öncelikle, zorla çalıştırma yasağı bağlamında askerlik hizmetinden söz edilmesinin, vicdani reddin genel olarak kabul edildiği veya kabul edilmediği veya m. 9 kapsamında düşünülemeyeceği anlamına gelmediği ve hazırlık çalışmalarının da m. 4'deki ifadenin zorla çalıştırmanın kapsamının belirlenmesiyle sınırlı olduğunu ortaya koyduğu tespit edilmiştir³⁸⁵. Mahkeme, bir kere m. 4'ün eski yorumundan kaynaklanan yükten kurtulunca, Avrupalı devletlerde ve diğer uluslararası örgütler bünyesinde yaşanan gelişmelere de atıfla, yaşayan belge olarak Sözleşme'nin din özgürlüğü düzenlemesinin vicdani reddi kapsadığı sonucuna ulaşmıştır³⁸⁶. Mahkeme'ye göre, Avrupa konsensüsü oluşan konularda, bundan ayrılma bakımından takdir marjı daralmaktadır ve sınırlandırmayı meşrulaştıracak zorlayıcı sosyal ihtiyacın ortaya konulması gerekmektedir, somut olayda Ermenistan özel olarak vicdani redde ilişkin uluslararası yükümlülük üstlenmesine rağmen gereğini yerine getirmemiştir; dini sebeplerle askerlik hizmetini yerine getiremeyen ancak sivil hizmet üstlenerek topluma karşı yükümlülüğünü yerine getirebilecek kişinin inancı dolayısıyla cezalandırılmasında m. 9 ihlali vardır³⁸⁷. Yargıç Gyulumyan, eski uygulamadan dönülmesinin doğru olmadığını,

³⁸³ A.e., s. 16, para. 63.

³⁸⁴ A.e., Dissenting Opinion of Judge Power, s. 21-24.

³⁸⁵ *Bayatyan v. Armenia*, Application No. 23459/03, Grand Chamber, Judgment, 7 July 2011, s. 26-27, para. 100.

³⁸⁶ A.e., s. 27-30, para. 101-111. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi de başlangıçta vicdani reddi, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nde dokunulmaz hak olarak düzenlenen, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü kapsamında görmemiş ancak daha erken tarihte uygulamasını değiştirmiştir. Genel yorum, bireysel şikayet başvurusu ve rapor usulü gibi farklı denetim usullerinde vicdani ret hakkının kabul edildiği görülmektedir. Takemura, **International Human Right to Conscientious Objection**, s. 56-61, 67-73 ve 74-80; Özgür Heval Çınar, **Conscientious Objection to Military Service in International Human Rights Law**, New York, Palgrave Macmillan, 2013, s. 68-70, 71-84 ve 70-71 (Bundan sonra **Conscientious Objection to Military Service** olarak anılacaktır).

³⁸⁷ *Bayatyan v. Armenia*, s. 32-34, para. 123-128.

davalı devlete öngöremeyeceği yükümlülük yüklendiğini belirtmiştir³⁸⁸. Bu davadan sonra, zorunlu askerlik hizmetine alternatif sivil kamu hizmeti seçeneği sunmayan devletler, kendiliğinden bu sebeple din özgürlüğünü ihlal etmektedir³⁸⁹.

Zorunlu askerlik hizmetine alternatif sivil kamu hizmeti imkanı getirildiğinde, bundan yararlanabileceklerin belirlenmesi, yani sadece askerlikten kaçmak için değil dini inancı gereği buna başvuracakların ayırt edilebilmesi için işletilen usuli sürecin adil yürütümü, m. 9'un pozitif yükümlülükler boyutunu oluşturmaktadır. Örneğin, vicdani reddin gerçekten inanca dayalı oluşunu değerlendiren komitenin oluşumunda asker ile sivil dengesinin sağlanmaması ve sürecin yürütülmesinde yeterli usuli güvencelerin bulunmaması, m. 9'un pozitif yükümlülük boyutunu ihlal etmektedir³⁹⁰. Ayrıca, her ne kadar alternatif sivil hizmetin belirlenmesinde devletin takdir marjı bulunsa da bunun gerçekten askeri hizmete alternatif sivil mahiyette olması ve cezalandırıcı mahiyette olmaması gerekir³⁹¹. Ermenistan örneğinde, zorunlu sivil kamu hizmetinin yürütümünde askeri hiyerarşinin sıkı kontrolünün bulunması ve askeri disiplin benzeri kurallara tabi olunması, hizmetin tam anlamıyla sivil nitelikte olmadığını göstermektedir³⁹². Zorunlu sivil kamu hizmetinin askeri hizmetten fazla

³⁸⁸ A.e., Dissenting Opinion of Judge Gyulumyan, s. 38-40, para. 1-6.

³⁸⁹ Örneğin, Türkiye'de askerlik hizmetine alternatif seçenekler sunulmaması ve inancı gereği bunu reddedenlerin sürekli cezalandırmayla karşılaşması m. 9 ihlali oluşturmaktadır. *Erçep v. Türkiye*, Başvuru No. 43965/04, İkinci Daire, 22 Kasım 2011, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri, s. 11-12, para. 58-65. Vicdani retçinin askeri mahkeme önünde yargılanması, bağımsız ve tarafsız yargı yeri unsuru bakımından m. 6 ihlalidir. A.e., s. 13, para. 69-70. Türkiye örneğinde sadece din özgürlüğü değil, vicdani retçilerin maruz kaldığı sürekli cezalandırma ve baskılar nedeniyle m. 3 ve askeri yargı sisteminin mevcut olduğu dönemde bunun önünde yargılanma sebebiyle de m. 6 ihlali bulunmaya devam etmiştir. *Feti Demirtaş v. Türkiye*, Başvuru No. 5260/07, İkinci Daire, 17 Ocak 2012, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri; *Savda v. Turquie*, Requete No. 42730/05, Deuxieme Section, Arret, 12 Juin 2012; *Tarhan v. Türkiye*, Başvuru No. 9078/06, İkinci Daire, 17 Temmuz 2012, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri. Ermenistan örneğinde de ihlal tespitleri devam etmiştir. *Bukharatyan v. Armenia*, Application No. 37819/03, Third Section, Judgment, 10 January 2012, s. 6-7, para. 48-49; *Tsaturyan v. Armenia*, Application No. 37821/03, Third Section, Judgment, 10 January 2012, s. 6, para. 44-45. Son davada, yargıç Ziemeles, gerçek ve samimi olarak askerlik hizmetini dini inançları dolayısıyla reddetmede ölçütün ne olduğunu sorgulamaktadır. A.e., Concurring Opinion of Judge Ziemeles, s. 11, para. 4.

³⁹⁰ *Papavasylakis v. Greece*, Application No. 66899/14, First Section, Judgment (Extracts), 15 September 2016, s. 8-11, para. 51-66.

³⁹¹ *Adyan and Others v. Armenia*, Application No. 75604/11, First Section, Judgment, 12 October 2017, s. 21-22, para. 67.

³⁹² A.e., s. 22-23, para. 68-69.

uzun süre olması da bunu cezalandırıcı hale getirmektedir³⁹³.

Yakın tarihli bir davada, Rusya’da, pasifist olduğu gerekçesiyle zorunlu askerlik hizmetine alternatif sivil kamu hizmeti yükümlülüğünü yerine getirmek isteyen başvurucunun talebinin, gerçekten pasifist olmadığına kanaat getirilerek reddedilmesi tartışma konusu olmuştur³⁹⁴. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne göre, vicdani reddin incelenmesi süreci usuli yükümlülüklerle uygun yürütüldüğünden ve başvurucunun gerçekten pasifist olduğuna ilişkin değerlendirme Mahkeme’nin yargı yetkisi dahilinde olmadığından, hak ihlali bulunmamaktadır³⁹⁵.

3.2.5.2. Belirli Askeri Faaliyetlerin Reddi

Yurttaşlar, zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğünü yerine getirmek istemediğinde, sivil alanda kendisinden beklenilebilecek başka tür hizmetler yoluyla askeri disiplinden uzak kalabilmektedir. Oysa zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi kabul eden veya askerlik mesleğine giren yurttaşlar bundan sonra askeri disipline tabi olacağından, verilen emirlerin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ileri sürülerek yerine getirilmemesi halinde m. 9 korumasından faydalanılması, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sisteminde, şimdilik zor görünmektedir. Daha önce değinilen içtihatlarda görüldüğü üzere ilgili dini yaşamın yaygın kabul gören asgari gerekleri için imkan sağlandıktan sonra, askerlerin, özellikle de askerlik mesleği mensuplarının, askeri disiplinden kaynaklı ek sınırlandırmaları kabullenmesi beklenmektedir. Dolayısıyla, her bir asker kişinin kişisel kanaatleri, inançları

³⁹³ A.e., s. 23, para. 70-72. Yehova Şahitleri olan başvurucuların, zorunlu askerlik hizmetine alternatif sivil kamu hizmetinin gerçekten sivil nitelikte olmaması nedeniyle bunu da reddettikleri için cezalandırılması hakkında bir diğer başvuruda da *Adyan and Others* davasındaki tespitlere atıfla ihlale hükmedilmiştir. *Aghanyan and Others v. Armenia*, Application No. 58070/12 and 21 others, First Section, Judgment, 5 December 2019, s. 1, 3, para. 5, 13-15.

³⁹⁴ *Dyagilev v. Russia*, Application No. 49972/16, Third Section, Judgment, 10 March 2020, s. 2-4, para. 6-16.

³⁹⁵ A.e., s. 15-16, para. 88-95. Başvurucunun pasifist olduğuna ilişkin iddiasının ulusal makamlarca yeterince incelenmediği ve keyfi muameleyle reddedildiği yönünde karşı görüş için Bkz.: Joint Dissenting Opinion of Judges Pinto de Albuquerque, Keller and Schembri Orland, s. 21-22, para. 13-19. Karşı görüşteki yargıçlara göre, başvurucunun dini görüşüne ilişkin beyanının gerçekliğinin incelenmesinde ispat yükü bunun lehine yorumlanmalıdır. A.e., s. 22-23, para. 20-25. Ayrıca, vicdani reddi değerlendiren komisyonun kararının yargısal denetimi, komisyon kararının yürütmesi durdurulmadığından, hak ihlali ihtimaline karşı etkili olmamaktadır. A.e., s. 23-24, para. 26-27. Bu gerekçelerle m. 9’un ihlal edildiği savunulmaktadır. A.e., s. 24, para. 28. Mahkeme çoğunluğuna katılan ancak m. 9’un sınırlandırılmasında m. 4’ü de dikkate alan görüş için Bkz.: A.e., Concurring Opinion of Judge Serghides, s. 18-19, para. 3-7.

doğrultusunda emirlerin sürekli sorgulanabilir hale gelmesi, askeri disiplinin doğasına aykırı olacaktır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin de m. 9'u bu kadar geniş yorumlama yönünde eğilimi bulunmamaktadır³⁹⁶.

Belirli askeri faaliyetlerin reddi, uluslararası düzlemde daha çok yükümlülük olarak gündeme gelebilir³⁹⁷. Daha önceden değinilen, üstün emri savunmasının kural olarak kabul edilmemesi karşısında, askerlerin savaş suçu, insanlığa karşı suç veya soykırım teşkil edebilecek emirleri uygulamaması, haktan çok yükümlülüktür³⁹⁸. Uluslararası ceza sorumluluğu doğuracak emri yerine getirmekten kaçınmak, askerler için zorunluluktur. Ulusal hukuk sistemlerinde de benzer biçimde suç oluşturan emrin uygulanamayacağı, uygulanırsa bundan sorumlu olunacağı çok önceden kabul edildiğinden, uluslararası ceza sorumluluğu doğuracak boyuta ulaşmayan ama ulusal hukukta suç oluşturan, İnsan Hakları Hukuku'na aykırı emirler bakımından da benzer bir zorunluluktan söz edilebilir. Dolayısıyla, devletin insan hakları yükümlülüklerine aykırılık oluşturacak askeri faaliyetlere katılmayı reddeden askerin yaptırıma maruz kalması halinde hem bu askerin insan hakları hem de söz konusu askeri faaliyetlerden etkilenen kişilerin insan hakları ihlal edilmiş olacaktır.

3.2.5.3. Askerlik Mesleğinden Ayrılma

Askerlik mesleğine girenlerin kendi rızalarıyla meslekten ayrılabilmesi

³⁹⁶ Oysa ulusal hukuk düzleminde aksi yönde sonuca ulaşılan örnek vardır. Irak'ın işgali sürecinde kullanılma ihtimali olan bir askeri yazılım programı üzerine çalışması emrini reddeden Alman subayın başvurusunda, Federal İdare Mahkemesi 2. Askeri Dairesi, kişinin vicdani kanaatleri doğrultusunda emirlere uymamasını anayasa kapsamında görerek, hak ihlalinin varlığına hükmetmiştir. Can, "Vicdani Red ve Anayasa", s. 308-309; Takemura, **International Human Right to Conscientious Objection**, s. 200-203; Çınar, **Conscientious Objection to Military Service**, s. 36-37. Amerikan mahkemeleri benzer davaları reddetmiştir. Takemura, **International Human Right to Conscientious Objection**, s. 200. İngiliz mahkemeleri de Irak ve Afganistan'ın işgaline katılmak istemeyen askerleri cezalandırmaktadır. Çınar, **Conscientious Objection to Military Service**, s. 35. Uluslararası Adalet Divanı'nın, Filistin'in İsrail işgali altındaki bölümü hakkındaki ihlal tespitleri nedeniyle, İsrail askerlerinin bu bölgede görev almayı reddedebileceği belirtilmektedir. Takemura, **International Human Right to Conscientious Objection**, s. 196.

³⁹⁷ Örneğin, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Güney Afrika'daki *apartheid* yönetimi tarafından silah altına alınmaya çalışılanların vicdani ret hakkını, hatta yükümlülüğünü kabul etmiştir. Takemura, **International Human Right to Conscientious Objection**, s. 40-42; Çınar, **Conscientious Objection to Military Service**, s. 61.

³⁹⁸ Bu tür suçları oluşturacak emirlerin reddiyle vicdani ret arasındaki bağlantının tartışılması için ayrıca Bkz.: Takemura, **International Human Right to Conscientious Objection**, 167-168, 171, 176.

mümkündür³⁹⁹. Ancak askeri eğitimin gerektirdiği özel imkanları yurttaşa sağlayan devletin, belirli sürede meslekten ayrılmayı yasaklaması mümkündür. Burada önemli olan, ömür boyu askerlikten ayrılamama veya meslekten ayrılınca sivil yaşama devam etmeyi zorlaştıracak engellerle karşılaşma gibi makul olmayan sınırlandırmaların yapılmamasıdır⁴⁰⁰. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, oldukça erken bir tarihte, çocuk yaşta ailelerinin rızasıyla askerlik hizmetine giren ve 18 yaşından itibaren işlemeye başlayacak zorunlu hizmeti tamamlamadan ayrılmak isteyen askerlerin başvurusunda, zorla çalıştırma yasağı bakımından askeri hizmet yükümlülüğü açıkça dışarıda bırakıldığından, kölelik boyutunda bir uygulama söz konusu olmadıkça m. 4'ün uygulanamayacağına karar vermiştir⁴⁰¹.

3.2.6. Askerlerin Mülkiyet Hakkı ve Ekonomik ve Sosyal Hakları

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne ek Protokol No. 1 m. 1'de düzenlenen mülkiyet hakkıyla ilgili olarak, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi uygulamasında, uygulanmayan ulusal mahkeme kararları ve sosyal güvenlik hakları dava konusu olmuştur⁴⁰². İlk örneklerden birisinde, seyahat masraflarının karşılanması için açtığı davayı kazanan muvazzaf asker, kazandığı tutarın ödemesi geciktirildiği için başvurmuştur⁴⁰³ ve bütçenin durumu gerekçe gösterilerek mahkeme kararının geç uygulanmasında mülkiyet hakkı ihlali bulunmuştur⁴⁰⁴. Benzer biçimde, emekli askerlere sağlanan sosyal güvenceler için başvuran kişinin kazandığı mahkeme

³⁹⁹ Askerlik mesleği mensuplarının devletle ilişkisi, işçi ile işveren ilişkisine benzemektedir, dolayısıyla rızaya dayalı bir ilişkidir. *Human Rights of Members of the Armed Forces*, Explanatory Memorandum, s. 2.

⁴⁰⁰ Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, meslekten askerlerin tamamlamak zorunda oldukları hizmet süresinin, meslekten ayrılmaya izin vermeyecek kadar uzun tutulmaması gerektiğini belirtmektedir. *Human Rights of Members of the Armed Forces*, Appendix, para. 16. Vicdani sebeplerle meslekten ayrılma hakkını ve buna yönelik usuli güvenceleri de ayrıca zikretmektedir. **A.e.**, para. 42-45.

⁴⁰¹ *W., X., Y. and Z. v. The United Kingdom*, Application No. 3435/67, 3436/67, 3437/67, 3438/67, Decision, 19 July 1968.

⁴⁰² Sosyal güvenlik haklarının mülkiyetin korunması kapsamına girmesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Mülkiyet Hakkı**, s. 375-390. Ulusal mahkeme kararlarının uygulanmamasının mülkiyet hakkı bağlamında etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: **A.e.**, s. 560-566.

⁴⁰³ *Kanayev v. Russia*, Application No. 43726/02, First Section, Judgment, 27 July 2006, s. 1-2, para. 6-10.

⁴⁰⁴ **A.e.**, s. 5, para. 23-29.

kararı, hazine bütçesinin yetersizliği nedeniyle geç uygulandığında⁴⁰⁵, bütçenin durumu gerekçe gösterilerek mahkeme kararının uygulanmasının geciktirilmesi, bu kez hem adil yargılanma hakkı hem mülkiyet hakkı ihlali olarak görülmüştür⁴⁰⁶. Mahkeme, muvazzaf ve emekli askerlerin sosyal güvenlik ödemelerine yönelik taleplerinin mahkemelerde kabul edilmesine rağmen lehte olan kararların uygulanmamasına ilişkin davada⁴⁰⁷, iki başvuru bakımından, hükümetin başvurularda ödenmek üzere hazineden para tahsis edildiği savunmasına itibar etmeksizin, mahkeme kararına dayalı ödemelerin geciktirilmesinde adil yargılanma hakkı ve mülkiyet hakkı ihlali bulmuştur⁴⁰⁸. Lehindeki mahkeme kararı hala uygulanmamış olan başvuru bakımındansa hükümetin usule uygun hareket edilmediği yönündeki savunması, bürokratik karmaşayla kişilerin üzerine fazladan yük yüklenemeyeceği belirtilerek reddedilmiştir ve adil yargılanma hakkı ve mülkiyet hakkı ihlali bulunmuştur⁴⁰⁹. Hazinesinde yeterli para bulunmadığından kendisine ödeme geç yapılan başvuru bakımından da adil yargılanma hakkı ve mülkiyet hakkı ihlali vardır⁴¹⁰. Görüldüğü üzere, muvazzaf veya emekli asker olmasına bakılmaksızın, başvuru sahiplerinin lehinde olan mahkeme kararı uygulanmadığında, hükümetin ileri sürdüğü mazeretler dikkate alınmayarak, ihlale hükmedilmektedir. Ulusal mahkeme kararlarının uygulanmamasını meşrulaştıracak biçimde, davaların yeniden görülmesinde de ihlal kararı verilebilmektedir. Örneğin, seksen yedi emekli askerinin emekli aylıklarının yeniden hesaplanmasına ilişkin mahkeme kararlarının uygulanmaması ve yeniden yargılama sürecinin işletilmesine

⁴⁰⁵ *Korolev v. Russia*, Application No. 25550/05, First Section, Judgment, 12 April 2007, s. 1-2, para. 5-10.

⁴⁰⁶ *A.e.*, s. 3, para. 17-18. Ücretsiz bilet hakkını, kendi bütçesinden aldığı biletin ücretini sonradan tahsis etmek üzere kullanmayan başvuru sahibinin ödeme alamaması nedeniyle ulusal hukukta yaptığı başvurular hakkındaki başka bir davada, bu tür bir uyumsuzlukta temyiz aşamasında savcının devreye girmesi tarafların eşitliğine uygun görülmemeyerek, adil yargılanma hakkı ihlali tespit edilmiştir. *Korolev v. Russia (No.2)*, Application No. 5447/03, First Section, Judgment, 1 April 2010, s. 1-2, 10, para. 5-11, 37-38.

⁴⁰⁷ *Pridatchenko and Others v. Russia*, Application No. 2191/03, 3104/03, 16094/03, 24486/03, First Section, Judgment, 21 June 2007, s. 2-5, para. 7-32.

⁴⁰⁸ *A.e.*, s. 10-11, para. 52-54.

⁴⁰⁹ *A.e.*, s. 11-12, para. 55-57.

⁴¹⁰ *A.e.*, s. 12, para. 58-60.

ilişkin davada⁴¹¹, Mahkeme, kesinleşmiş ulusal mahkeme kararlarının kaldırılmasının ve yeniden yargılama yapılmasının, kural olarak, hukuki belirliliğe aykırı olacağını ancak esasa ilişkin ve zorlayıcı sebeplere dayanan yeniden yargılamanın, dava taraflarının çıkarı ve yargılamanın adil yürütümü arasındaki denge gözetildiği takdirde meşru kabul edilebileceğini belirtmiştir⁴¹². Somut olayda, yeniden yargılamayı haklı kılacak gerekçeler yoktur, ayrıca idare, süresinde temyiz başvurusu yaparak olağan yolları işletmemiştir, dolayısıyla hukuki belirlilik yönüyle m. 6 ihlal edilmiştir⁴¹³. Yeniden yargılama nedeniyle mahkeme kararları kaldırılmadan önce hak kazandıkları ödemeyi alamayan altmış sekiz başvuru bakımından, ayrıca mülkiyet hakkı ihlal edilmiştir⁴¹⁴.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Rusya'nın ulusal mahkeme kararlarını uygulamaması sorununun devam etmesi üzerine, sistemik sorunu tespit eden bir hüküm vermiştir. Aralarında askerlerin de bulunduğu başvuru sahiplerinin konut hakkı üzerine kazandığı mahkeme kararlarının icra edilmemesi hakkındaki davada⁴¹⁵, Rusya'da mahkeme kararlarının uygulanmaması yönünde sistemik bir sorun olduğu ve bu nedenle insan haklarına saygı yükümlülüğünün yerine getirilmesi için incelemenin devam etmesi gerektiği belirtilerek, hükümetin dostane çözüm çabasına rağmen, bunu kabul eden başvuru sahipleri de dahil edilerek davaya devam edilmiştir⁴¹⁶. Mahkeme'nin ulaştığı sonuca göre, Rus hukuk sisteminde mahkeme kararlarının uygulanmaması karşısında başvurulabilecek etkili hukuk yolu bulunmadığından m. 13 ihlal edilmiştir⁴¹⁷; mahkeme kararlarının geç uygulanması nedeniyle, ayrıca m. 6 ihlali bulunmaktadır⁴¹⁸; konut hakkı tanıyan mahkeme kararlarının uygulanmaması,

⁴¹¹ *Streletsov and Other "Novocherkassk Military Pensioners" v. Russia*, Application No. 8549/06..., First Section, Judgment, 29 July 2010, para. 7-26.

⁴¹² *A.e.*, para. 49.

⁴¹³ *A.e.*, para. 50-56.

⁴¹⁴ *A.e.*, para. 61-62. Mahkeme kararlarının uygulanmadığı zaman dilimi bakımından adil yargılanma hakkı ve mülkiyet hakkı ihlali de ayrıca tespit edilmiştir. *A.e.*, para. 69-72.

⁴¹⁵ *Gerasimov and Others v. Russia*, Application No. 29920/05..., First Section, Judgment, 1 July 2014, s. 2-12, para. 8-86.

⁴¹⁶ *A.e.*, s. 26-28, para. 129-139.

⁴¹⁷ *A.e.*, s. 32-35, para. 157-166.

⁴¹⁸ *A.e.*, s. 35-37, para. 167-174.

mülkiyet hakkını da ihlal eder⁴¹⁹. Mahkeme, bu davada pilot hüküm uygulamasına başvurarak, Rusya'nın söz konusu sistemik sorunun çözümü için yerine getirmesi gereken genel yükümlülükleri de tespit etmiştir. Buna göre, bu hükmün kesinleşmesinden itibaren bir yıl içerisinde, yargı kararlarının uygulanmamasına karşı başvurulabilecek hukuk yolu oluşturulmalıdır ve ayrıca bu hükmün kesinleşmesinden itibaren iki yıl içerisinde, bu hükmün öncesinde veya sonrasında söz konusu hak ihlali sebebiyle başvuru yapanlar veya yapacaklar için tazminat sağlanmalıdır⁴²⁰.

Sosyal güvenlik ödemeleri kapsamında önemli bir örnekte, mühendislik biriminde çalışan ve mayın temizleme faaliyetinde yer aldığı için ek ödeneğe hak kazanan ancak zamanaşımı nedeniyle bunu alamayan personelin durumu tartışma konusudur⁴²¹. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne göre, henüz kişinin malvarlığına dahil olmamış ancak buna yönelik talep ulusal hukukça korunan haklar da mülkiyetin korunması kapsamındadır ve somut olayda başvuruçunun ödeneği hak edişi tartışmalı olmayıp zamanaşımı nedeniyle yargı yerleri önünde talep edebilmesi engellenmiştir; dolayısıyla mülkiyet hakkı uygulanabilir⁴²². Dahası, ulusal hukuk yargı yerinin, zamanaşımını kesen idarenin borcu kabullenmesi şartının yerine getirilmesi için ilgili askerin başvuruda bulunabileceği tek merci olan amirinin borcu kabullenen işlemini yeterli görmemesi, açıkça yasal dayanağı olmayan bir müdahale teşkil ettiğinden, müdahalenin hukukiliği koşulu yerine getirilmeyerek mülkiyet

⁴¹⁹ A.e., s. 39, para. 182-183. Arazi hakkında bilgi edinme hakkına ilişkin mahkeme kararının uygulanmamasında mülkiyete ilişkin meşru beklenti olmadığından, mülkiyet hakkı uygulanabilir bulunmamıştır. A.e., s. 38, para. 180.

⁴²⁰ A.e., s. 45-51, para. 210-232. Yakın tarihli bir davada, sosyal güvenlik ödemelerinin hesaplanmasına ilişkin lehinde aldığı mahkeme kararı uygulanmayan eski kadın asker başvuruda bulunmuştur. *Vanyukova v. Russia*, Application No. 22764/12, Third Section, Judgment, 8 October 2019, s. 2-3, para. 7-20. *Gerasimov and Others* davasına atıfla, uygulanmayan mahkeme kararı nedeniyle m. 6 ihlali bulunmuştur. A.e., s. 7-8, para. 35-38. Ulusal hukuktaki ilgili mahkeme kararının konusunun niteliği gerekçe gösterilerek, mülkiyet hakkı ihlali incelenmemiştir. A.e., s. 8, para. 39. Rusya'da, uygulanmayan mahkeme kararları için başvurulacak hukuk yolu bulunduğundan m. 13 ayrıca incelenmemiştir. A.e., s. 8-9, para. 40-43.

⁴²¹ *Lelas v. Croatia*, Application No. 55555/08, First Section, Judgment, 20 May 2010, s. 1-7, para. 5-24.

⁴²² A.e., s. 19-20, para. 56-58. Mülkiyet hakkı kapsamına giren meşru beklentiler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Gemalmaz, **Mülkiyet Hakkı**, s. 137-177.

hakkı ihlal edilmiştir⁴²³. Bu tür ödemelerde, mülkiyet hakkı yerine ulusal hukuktaki yargılama sürecinin adilliği tartışma konusu olabilmektedir. Örneğin, terörle mücadele operasyonundan dönen askerleri taşıyan uçağın düşmesi sonucu ölen asker pilot oğullarından dolayı kendilerine bağlanan aylık, doğrudan terör operasyonunda ölen askerlerin yakınlarına verilenden düşük olan ebeveynin ulusal hukukta açtığı davada, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi taleplerini reddederken, aynı kazada ölen askerlerin ailelerinden sivil idari yargıda davasını kazananların bulunması, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi önünde dava konusu olmuştur⁴²⁴. Mahkeme'ye göre, sivil ve askeri yargı ayrımı ya da bunların farklı içtihatlar geliştirmesi, kendi başına Mahkeme'nin yargı yetkisi dahilinde meseleler değildir ve yargılamada keyfi bir tutum olmadıktan sonra, yargılama faaliyetinin doğası gereği farklı mahkemelerin farklı sonuçlara ulaşabilmesi mümkündür, somut olayda da adil yargılanma hakkı ihlali bulunmamaktadır⁴²⁵. Karşı görüş beyan eden yargıçlar, aynı meselede öncelikle yargı yetkisi bakımından iki idare mahkemesinin farklı tutum sergilemesinin ve ardından askeri ve sivil yargının farklı sonuçlara ulaşmasının, mevcut ve muhtemel başvuruçular açısından öngörülemezlik sonucunu doğurduğu gerekçesiyle, m. 6 ihlalinin bulunduğunu savunmuştur⁴²⁶.

Son olarak değinilecek davada, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde

⁴²³ *Lelas v. Croatia*, s. 24-25, para. 77-79.

⁴²⁴ *Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey*, Application No. 13279/05, Grand Chamber, Judgment, 20 October 2011, s. 3-5, para. 10-19.

⁴²⁵ *A.e.*, s. 19-23, para. 68-96. Yakın tarihli diğer örneklerden ilkinde, sosyal güvenlik ödemelerinin hesaplanmasına ilişkin kararnamenin kendi emeklilik hakları bakımından eşitliğe aykırılık oluşturduğu iddiasındaki emekli asker başvuruçudur. *Alminovich v. Russia*, Application No. 24192/05, Third Section, Decision, 22 October 2019, s. 2-3, para. 3-12. Burada, sosyal güvenlik haklarına ilişkin kararnamenin anayasal denetimine yönelik başvuru, somut olayda başvuruçunun iç hukuk yollarını tüketmede gerekli özeni göstermemesi de dikkate alınarak, m. 6 kapsamında görülmemiştir. *A.e.*, s. 6-7, para. 28-33. İkinci örnekteyse başvuruçusu subaya karşı, kendisine tahsis edilen dairenin boyutu yasal sınırı aştığı gerekçesiyle tazminat davası açan Savunma Bakanlığı'nın temyiz başvurusunun, süresinde yapmamasına rağmen tebligatın geç ulaşması gerekçesiyle, kabul edilmesi ve başvuruçusu lehindeki yerel mahkeme kararının bozularak aleyhinde tazminata hükmedilmesi tartışma konusudur. *Andreyevy v. Russia*, Application No. 83399/17, Third Section, Judgment, 28 January 2020, s. 1-2, para. 4-11. Savunma Bakanlığı, ilgili mahkeme kararını daha önce öğrenip, temyiz hakkını kullanabileceği için süresinde yapılmayan temyiz başvurusunun kabulü, başvuruçunun adil yargılanma hakkını ihlal etmektedir. *A.e.*, s. 3-4, para. 15-20. Mülkiyet hakkı ihlali ayrıca incelenmemiştir. *A.e.*, s. 4, para. 21-23.

⁴²⁶ *Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey*, Joint Dissenting Opinion of Judges Bratza, Casadevall, Vajic, Spielmann, Rozakis, Kovler and Mijovic, s. 25-29.

düzenlenen haklardan özel yaşamın korunması gündeme gelse de aslında ekonomik ve sosyal haklar arasında görülebilecek⁴²⁷, sosyal güvence olarak, ebeveyn izni kullanılması tartışma konusudur. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, boşandıktan sonra biri yeni doğan olmak üzere 3 çocuğuna tek başına bakan asker babanın kadın askerlere sağlanan 3 yıllık ebeveyn izni talebinin reddedilmesinde⁴²⁸, hükümetin dostane çözüm çabasına rağmen dava konusunu önemli görerek davaya devam etmiştir⁴²⁹. Mahkeme'ye göre, Avrupa'da oluşan konsensüs nedeniyle artık erkek ile kadın arasında ebeveyn izni ayrımı yapılması makul değildir ve Avrupa toplumunda çocuğa bakma konusunda erkek ile kadın eşit durumdadır, bu nedenle önceki aksi yöndeki içtihadattan dönülmüştür⁴³⁰. Rusya'da da sivil kadın ile erkek ayrımı tabi tutulmamaktadır, sorun askerler bakımından söz konusudur⁴³¹. Bu noktada, Mahkeme, Sözleşme'nin askerlere uygulanmasına dair çok önemli bir tespitte bulunmaktadır. Askeri disiplin, bazı durumlarda sivillerdekine göre daha fazla sınırlandırmayı gerektirebilir, özellikle m. 5, 9, 10 ve 11 bakımından devletlerin daha geniş takdir marjı vardır ancak m. 8'de bu daha sınırlıdır, öyle ki askeri faaliyetlerin yürütümü bakımından gerçekten gerekli, somut gerekçelerle sınırlandırma yapılabilir⁴³². Asker babanın ebeveyn izni kullanmasının askeri faaliyetlerin yürütümüne etkisi somutlaştırılmadığından ve çocuk bakımı konusunda kadın ile erkek arasında yapılan geleneksel ayrım artık kabul edilmediğinden, erkek askerlere kadın askerlerin aksine çocuk bakımı ile meslekten ayrılma seçeneklerinden birisini dayatan uygulama, m. 8 çerçevesinde m. 14 ihlali oluşturan cinsiyete dayalı ayrımcı

⁴²⁷ Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin açıkça dile getirdiği bu tür diğer haklara şunlar örnek gösterilebilir: Sağlıklı ve uykuya ve belirli ölçüde mahremiyete imkan veren koşullarda barınma hakkı, kadın askerlerin erkeklerle eşit maaş alma hakkı, iş yerinde insan onurunun korunması ve bilhassa cinsel saldırıya karşı korunma hakkı ve sağlıklı beslenme ve su hakkı. *Human Rights of Members of the Armed Forces*, Appendix, para. 62, 64, 66 ve 75-76. Özellikle askerlerin aileleriyle iletişiminin sağlanması ve çocuk sahibi olanların sosyal güvenceleri hakkında farklı uluslardan örnekler için ayrıca Bkz.: *Human Rights of Members of the Armed Forces*, Explanatory Memorandum, s. 15.

⁴²⁸ *Konstantin Markin v. Russia*, Application No. 30078/06, First Section, Judgment, 7 October 2010, s. 2-5, para. 5-19.

⁴²⁹ A.e., s. 11-12, para. 38-41.

⁴³⁰ A.e., s. 13-15, para. 47-49.

⁴³¹ A.e., s. 15, para. 50.

⁴³² A.e., s. 15-16, para. 51-53.

bir uygulamadır⁴³³. İhlalin giderilmesi için genel olarak yasal düzenleme yapılması gerekmektedir⁴³⁴. Yargıç Kovler, karşı görüş beyanında, Rus ordusunda kadınların azınlık oluşu ve askeri faaliyetlerin özellikleri birlikte değerlendirilerek erkek asker ile kadın asker arasında objektif ve makul ayırım yapılabileceğini ve mevzuatı değiştirme yönünde genel yükümlülük tespitinin de doğru olmadığını belirtmiştir⁴³⁵. Dava Büyük Daire olarak toplanan Mahkeme önüne geldiğinde, bir kez daha, somut olayda gerekli ve yeterli giderim sağlanmadığından ve mesele genel olarak Sözleşme'nin diğer devletlerde de uygulanması bakımından önem taşıdığından, davaya devam edilmesine karar verilmiştir⁴³⁶. Mahkeme'ye göre, geleneksel kadın erkek rolleri üzerinden veya askeri gerekler üzerinden yapılacak ayrımlar kendiliğinden geçerli olamaz⁴³⁷. Asker babanın ebeveyn izni kullanmasının askeri faaliyetlere etkisi somutlaştırılmadığı gibi kişinin görevleri çerçevesinde bir ayırım da yapılmamaktadır, sadece erkek olmakla ebeveyn izni kendiliğinden kısılmaktadır, oysa somut olayda başvurunun görevini kadın askerler de yerine getirmektedir ve onların ebeveyn izni daha uzun süredir, dolayısıyla özel yaşamın korunmasıyla bağlantılı olarak ayrımcılık yasağı ihlal edilmiştir⁴³⁸. Yargıç Popovic, karşı görüşünde, başvurunun aile hayatının etkilenmediğini ve boşanmanın göstermelik olduğunu, ayrıca kişinin taleplerinin karşılandığını ve davaya devam edilmemesi gerektiğini belirtmiştir⁴³⁹. Yargıç Pinto de Albuquerque ise isabetli biçimde, meselenin sosyal hak boyutunu vurgulamaktadır⁴⁴⁰. Bu hüküm yoluyla hem

⁴³³ A.e., s. 16-18, para. 54-59. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, askerlerin aile yaşamlarının korunmasını özellikle önemsemektedir. Buna göre, zorunlu askerlik hizmeti yükümlülükleri mümkün mertebe aile ve evine yakın yerde bulunmalı, meslekten askerler, askeri faaliyetler gerektirmedikçe, cezalandırıcı biçimde aile ve evinden uzaklaştırılmamalı, ülke dışında operasyona gidildiğinde aileyle irtibat sağlanmalı veya birlikte gidiliyorsa süreçle ilgili gerekli destek sağlanmalı ve çocuk sahibi askerlere ilgili sosyal güvenceler sağlanmalıdır. *Human Rights of Members of the Armed Forces*, Appendix, para. 37-39.

⁴³⁴ *Konstantin Markin v. Russia*, s. 19-20, para. 64-67.

⁴³⁵ A.e., Dissenting Opinion of Judge Kovler, s. 23-25.

⁴³⁶ *Konstantin Markin v. Russia*, Application No. 30078/06, Grand Chamber, Judgment, 22 March 2012, s. 23-24, para. 87-92.

⁴³⁷ A.e., s. 36-37, para. 127-128.

⁴³⁸ A.e., s. 41-44, para. 144-152. Sözleşmeyle görevin üstlenilmesi cinsiyete dayalı ayrımcılık ihlalinin önüne geçmez çünkü önemli bir kamusal mesele söz konusudur. A.e., s. 43, para. 150.

⁴³⁹ A.e., Dissenting Opinion of Judge Popovic, s. 68-69.

⁴⁴⁰ A.e., Partly Concurring, Partly Dissenting Opinion of Judge Pinto de Albuquerque, s. 51-62.

askerlerin sosyal güvenlik haklarının Sözleşme kapsamında korunabileceği hem de geleneksel erkek asker ve asker yetiştiren anne anlayışının geride bırakıldığı teyit edilmiştir.

3.3. Birleşmiş Milletler Sisteminde İnsan Haklarına Dayalı Uluslararası Savaş Politikasının Gelişimi

Dünya Savaşları'ndan sonra ulus devletin ve bunun askeri yapılanmasının dönüşümüne ilişkin bazı veriler, ilgili yerlerde aktarıldı. Bu başlıkta, söz konusu dönüşüm daha doğrudan ve açıkça ele alınmaya çalışılacaktır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle, önce savaşın galipleri olarak, ardından savaş teknolojisinde en ileri aşamayı ifade eden, yani tüm dünyayı tahrip edebilecek bir savaş türünü mümkün kılan, nükleer silahlara sahip olarak Birleşmiş Milletler sisteminin en tepesinde yerini alan ulus devletler, bu dönüşümde baş rolü oynamaktadır. Henüz ulusal barış sağlanırken ulus devletin içerdiği çelişkilere benzer biçimde, bu kez de uluslararası barışın üzerinde kurulduğu denge sistemi ciddi çelişkiler barındırmaktadır. Barışa yönelik çabanın ürünü olarak gösterilen Birleşmiş Milletler Sistemi'nin nükleer caydırıcılık veya savaş tehdidi dengesi üzerine kurulu olması ve kuramsal açıdan egemen ve eşit ulus devletlerin barışına dayanan sistemin, fiili durumda **nükleer egemen** devletler etrafında toplanmış savaş ittifaklarıyla klasik ulus devleti aşmış olması, uluslararası barışın sağlanmasına yönelik tasarımda önemli çelişkilerdir. Bu denge içerisinde, insan haklarına dayalı bir uluslararası savaş politikasının gelişiminin gözlendiği de hatırlatılmalıdır. Bu nedenle, ulus devletlerin ulusal barışı korumak için başlattığı savaşların bir süre sonra Dünya Savaşları boyutuna ulaşmasındaki gibi uluslararası barışı ve bunun temelindeki insan haklarını korumak için başlatılan veya başlatılabilecek savaşların da daha büyük boyutta savaşlara ve yıkımlara neden olması mümkündür. Bu da barışın sağlanması için savaşın ve savaş tehdidinin kullanılmasının sorgulanmasını gerektirmektedir.

3.3.1. Nükleer Silahların Caydırıcılığına Dayalı Uluslararası Denge

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Birleşmiş Milletler Şartı m.2/4'le kuvvet

kullanmanın ve kuvvet kullanma tehdidinin yasaklanmasıyla, savaş istisnai bir hukuki durum haline gelmiştir. Buna göre, Şart m. 51’de düzenlenen meşru savunma yetkisinin kullanılması ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından karar verilebilecek askeri tedbirler dışında, uluslararası düzlemde askeri faaliyetlerde bulunulması yasaklanmıştır⁴⁴¹.

Bu başlık altında, kuvvet kullanma yasağına ilişkin Uluslararası Hukuk öğretisinde ele alınan koşulların ayrıntılı biçimde incelenmesi yerine, Uluslararası Adalet Divanı kararlarında bu yasağın ve meşru savunmanın nasıl ele alındığı ve bunun askeri faaliyetlerin ve yapılanmaların dönüşümünü nasıl yansıttığı üzerinde durulacaktır.

3.3.1.1. Nükleer Kıyameti Önlemek için Kuvvet Kullanma Yasağı

Uluslararası Adalet Divanı uygulamasında, kuvvet kullanma yasağı hem çekişmeli yargılama sonucu verilen hükümlere hem de danışma görüşüne konu olmuştur. Burada ele alınacak üç karardan yola çıkılarak bir soyutlama yapıldığında, askeri faaliyetlere ilişkin temel tartışma konularının, nükleer silahlar ve bir ulus devletin kendi içerisinde yaşanan çatışmalara dahil olan milis orduların diğer ulus devletlerce desteklenmesi olduğu görülmektedir. Uluslararası Adalet Divanı önüne gelen olaylarda, klasik düzenli ulusal orduların katıldığı geniş çaplı uluslararası savaşlar değil, uluslararası barışın üzerinde kurulu olduğu nükleer denge ve ulusal barışını sağlamada zorluk çeken eski sömürge coğrafyalarında yaşanan iç çatışmalar incelenmektedir. Bunlardan ilki, aslında daha gelişmiş ulus devletlerin diğer devletler karşısındaki üstünlüğünün hukuki dayanaklarını verirken, ikincisi de ulus devletin oluşumunun yakın tarihlerde tamamlanabildiği veya bunun bile tartışmalı olduğu coğrafyalarda devam eden silahlı çatışmaların bertaraf edilmesi için gerekli hukuki dayanakları sağlamaktadır. Savaş yasaklanmıştır ancak uluslararası barışın içerdiği nükleer caydırıcılık çelişkisi ve silahlı çatışmaların, özellikle ulusal barışın sağlanmasında sıkıntı yaşanan bölgelerde, bir şekilde devam etmesi, hukuki olanla fiili olanın uyumsuzluk gösterdiği iki ciddi sorunu işaret etmektedir.

⁴⁴¹ Tütüncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, s. 20; Yücel, **Barış Hakkı**, s. 181-182.

3.3.1.1.1. Egemen ve Eşit Devletlerin Barışı

Uluslararası Adalet Divanı önüne gelen bir davada, Amerika'nın Nikaragua'daki hükümet değişimi sonrasında muhalif milisleri desteklemesi, Nikaragua'ya karşı silahlı kuvvet kullanması ve ekonomik yaptırımlar uygulaması tartışma konusu olmuştur ve Amerika, Nikaragua'nın diğer Latin Amerika ülkelerine karşı milisleri desteklemesini gerekçe göstererek, kolektif meşru savunmaya dayanmıştır⁴⁴². Divan'a göre, Birleşmiş Milletler Şartı'nda düzenlenmesinin yanında, kuvvet kullanma yasağı *jus cogens* nitelikte uluslararası teamül kuralıdır⁴⁴³. Yani ulus devletler tarafından kabul görmüş, emredici hukuk kuralıdır⁴⁴⁴. Dolayısıyla ne ulusal ne de uluslararası düzlemde bunun aleyhine eylem ve işlemde bulunulması hukuka uygundur. Kuvvet kullanma yasağı, sadece en ağır türü olan silahlı saldırıyı değil daha hafif diğer halleri de kapsar⁴⁴⁵. Böylelikle, doğrudan silah kullanılmadan gerçekleştirilen saldırgan faaliyetler de yasaklanmıştır. Bu çalışmada esas inceleme konusunu oluşturan düzenli ulusal orduların askeri faaliyetleri, evleviyetle, kuvvet kullanma teşkil etmektedir. Öyle ki askeri manevralar, somut olayda böyle görülmemiş olsa da koşullara göre kuvvet kullanma tehdidi yasağı ihlali oluşturabilir⁴⁴⁶. Bunun dışında, doğrudan düzenli ulusal ordular kullanılmadan da kuvvet kullanma yasağı ihlal edilebilir. Örneğin, bir ulus devletin başka bir ulus devlete karşı askeri faaliyet yürüten muhalif milislere mali destek sağlaması, kendi başına kuvvet kullanma yasağı ihlali oluşturmaz ve iç işlere müdahale yasağı

⁴⁴² *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*, Merits, Judgment, 27 June 1986, **International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, 1986, s. 14-150, 20-23, para. 18-25 (Bundan sonra *Nicaragua v. United States of America* olarak anılacaktır). Amerika'ya göre kuvvet kullanımına ilişkin mesele hukuki değil siyasi ve askeri bir meseledir. Divan'ın hukuki olmayan konulara girme yetkisi yoktur. Ancak Divan, bu itirazı kabul etmemiştir. **A.e.**, s. s. 27-28, para. 34-35.

⁴⁴³ **A.e.**, s. 100-101, para. 190. Devletlerin, hukuk kuralı olarak kabul ederek, istikrarlı biçimde uyguladığı kurallar, uluslararası sözleşmelerde yer almasa da bağlayıcılık kazanabilirler. Uluslararası teamül kuralları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Pazarcı, **Uluslararası Hukuk**, s. 104-113; Aybay, Oral, **Kamusal Uluslararası Hukuk**, s. 121-130.

⁴⁴⁴ Uluslararası Hukuk'ta *jus cogens* kurallar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Aybay, Oral, **Kamusal Uluslararası Hukuk**, s. 139-141, 238-239.

⁴⁴⁵ *Nicaragua v. United States of America*, s. s. 101-102, para. 191-192. Silahlı saldırı veya savaş kavramı yerine kuvvet kullanma kavramının kabul edilmesi de bu tespiti desteklemektedir. Tütüncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, s. 18.

⁴⁴⁶ *Nicaragua v. United States of America*, s. 118, para. 227.

kapsamında değerlendirilir; oysa bunları silahlandırmak ve eğitmek, kuvvet kullanımı kapsamında değerlendirilecektir⁴⁴⁷. Milislerin askeri faaliyetleriyle, ilgili ulus devletin desteği arasındaki bağlantı, belirli bir yoğunluğa ulaşmış olmalıdır.

Daha önce sözü edilen, Uluslararası Adalet Divanı'nın nükleer silahlara ilişkin danışma görüşünde, kuvvet kullanma yasağı bağlamında nükleer silahların meşruiyeti de tartışma konusu olmuştur. Divan, kuvvet kullanma yasağının belirli tür silahların kullanımına ilişkin yasak getirmediğini ve diğer belgelerle veya teamülle yasaklanmış silahların da meşru savunma gerekçesiyle kullanılamayacağını belirterek⁴⁴⁸, kuvvet kullanma yasağı ile silahlı çatışmaların yürütümüne ilişkin kuralları birbirinden ayırmıştır. Divan'a göre, meşru savunmada kullanılmak üzere nükleer silah bulundurulması da kendiliğinden kuvvet kullanma tehdidi kapsamında değerlendirilemez⁴⁴⁹. Dahası, Divan, ulusun varlığını tehdit eden hallerde, meşru savunma koşulları çerçevesinde nükleer silah kullanımının Uluslararası Hukuk'a aykırı olmayacağını tespit ederek, nükleer silahların caydırıcılığına dayalı uluslararası ilişkiler dengesini onaylamaktadır⁴⁵⁰. Böylece, nükleer silaha sahip ulus devletler, son noktada da olsa kullanabilecekleri muazzam güç sayesinde, egemen ve eşit ulus devletlerden oluşan uluslararası düzende, **nükleer egemen** olma ayrıcalığını kazanmaktadır. Kuvvet kullanma yasağının teminatının tüm dünyayı yıkıma sürükleyebilecek boyutta kuvvet kullanımına yönelik tehdit olması, çelişkili bir durumdur.

3.3.1.1.2. Savaşın İstisna Haline Getirilmesi

Kuvvet kullanma yasağına istisna teşkil eden iki durumdan söz edilmişti. Bunlardan, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından yürütülen askeri faaliyetlere daha sonra değinilecektir. Uluslararası Adalet Divanı önüne gelen davalarda tartışma konusu olan ve ulus devletlerin kuvvet kullanma yasağını

⁴⁴⁷ A.e., s. 118-119, para. 228.

⁴⁴⁸ *Nuclear Weapons*, s. 244, para. 39.

⁴⁴⁹ A.e., s. 246-247, para. 47-48.

⁴⁵⁰ A.e., s. 263, para. 96-97. Nükleer caydırıcılığın kuvvet kullanma tehdidi yönü hakkında ayrıntılı tartışma için Bkz.: A.e., Dissenting Opinion of Judge Weeramantry, s. 538-542. Nükleer caydırıcılık sayesinde uluslararası barışın sağlanması mümkün olmamıştır. A.e., Dissenting Opinion of Judge Weeramantry, s. 551-552.

esnetmede kullandığı meşru savunma, şu aşamada daha önemlidir.

Savaşın yasaklanması çabalarına rağmen, ulus devletlerin meşru savunma çerçevesinde kendi ulusal savaş politikasını geliştirmesi ve uygulaması hala mümkündür. Uluslararası Adalet Divanı ise meşru savunma yetkisinin kötüye kullanılmasıyla, kuvvet kullanma yasağının etrafından dolaşılmasını önlemeye çalışmaktadır. Ancak ulaştığı sonuçlar, kuvvet kullanma yasağının kapsamıyla meşru savunma koşulları arasında önemli çelişkiler oluşmasına neden olmuştur. Divan, daha önce sözü edilen Nikaragua'ya ilişkin uyuşmazlıkta, Amerika'nın kolektif meşru savunmada bulunduğuna yönelik savını incelemiştir. Amerika, muhtemel değil mevcut bir saldırının varlığını ileri sürmektedir⁴⁵¹. Divan'a göre, meşru savunmadan söz edilebilmesi için silahlı saldırıda bulunulması gerekmektedir ancak bunun için sadece düzenli ulusal ordunun ülke sınırlarına girmesi aranmaz, düzenli olmayan birlikler veya kişiler vasıtasıyla da bu gerçekleşebilir ve önemli olan münferit sınır ihlalini aşan, devletin ülkesine silahlı saldırı boyutunda ihlalin bulunmasıdır; ayrıca bir devlete karşı meşru savunma koşullarının oluşması için bunun tarafından doğrudan milis orduları oluşturulmasa da mevcut milislere destek sağlanması yeterli olabilir; bununla birlikte, kolektif meşru savunma söz konusu olduğunda, saldırı altındaki devletin kendi durumuna ilişkin değerlendirmesi esas alınarak meşru savunmayı gerektirecek bir saldırının varlığı tespit edilecektir⁴⁵². Silahlı saldırı altındaki devletin rızası olmadan kolektif meşru savunma gerekçesiyle kuvvet kullanılamaz⁴⁵³. Meselenin usuli boyutuna ilişkin kural gereği meşru savunma durumunda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne raporla bildirimde bulunma yükümlülüğü, ilgili devletlerin meşru savunma iradesine yönelik incelemede dikkate alınır⁴⁵⁴. Divan, kuvvet kullanma yasağının kapsamını

⁴⁵¹ *Nicaragua v. United States of America*, s. 103, para. 194. 2001 yılında Amerika'da yaşanan terör olayları sonrasında, mevcut değil muhtemel saldırılara karşı önleyici meşru savunma düşüncesi, önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Tütüncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, s. 21; Yücel, **Barış Hakkı**, s. 193-199. 1967 yılında İsrail'in Arap devletlerine karşı kuvvet kullanımının dayanağı olarak önleyici meşru savunma düşüncesinin ileri sürülmesi için ayrıca Bkz.: Michael Walzer, **Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations**, Fourth Edition, New York, Basic Books, 2006, s. 82-85 (Bundan sonra **Just and Unjust Wars** olarak anılacaktır).

⁴⁵² *Nicaragua v. United States of America*, s. 103-104, para. 195.

⁴⁵³ **A.e.**, s. 105, para. 199.

⁴⁵⁴ **A.e.**, s. 105, para. 200.

belirlerken bunu silahlı saldırıyla sınırlı yorumlamasa da meşru savunma koşulları çerçevesinde kuvvet kullanımı için silahlı saldırı boyutunda kuvvet kullanımına maruz kalınmasını gerekli görmektedir⁴⁵⁵. Somut olayda, Nikaragua'nın El Salvador'da muhalif milisleri silah sağlayarak desteklemesi, kendi başına kuvvet kullanımını meşrulaştıracak bir silahlı saldırı olarak değerlendirilmemiştir⁴⁵⁶. İnsan Hakları Hukuku denetim sistemine dahil bir devletin insan hakları ihlalleri karşısında, kuvvet kullanımı yoluyla insan hakları denetimini sağlama iddiası da geçerli kabul edilemez, insan hakları ihlaline karşı mayın, silah ve silahlı milis kullanma meşrulaştırılmaz⁴⁵⁷. Kolektif meşru savunmanın varlığı için gerekli usuli koşullardan, bir silahlı saldırıya ilişkin ilgili Latin devletlerin bildirimi ve Amerika'dan yardım istenmesi de dava konusu olayda bulunmamaktadır⁴⁵⁸. Amerika'nın ileri sürdüğü kolektif meşru savunmanın koşulları oluşmadığı gibi kuvvet kullanımında gereklilik ve orantılılık koşulları da yerine getirilmemiştir⁴⁵⁹.

Uluslararası Adalet Divanı'nın kuvvet kullanma yasağını geniş yorumlarken meşru savunma koşullarını dar yorumlama eğilimi, daha yakın tarihli, önceden sözü edilen Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ne ilişkin uyuşmazlıkta, teyit edilmiştir. Bu davada Divan, Uganda'nın Demokratik Kongo topraklarındaki operasyonlarıyla kuvvet kullanma yasağını ağır biçimde ihlal ettiğine ve milislere verdiği desteğin de

⁴⁵⁵ A.e., s. 110-111, para. 211.

⁴⁵⁶ A.e., s. 119, para. 230. Oysa Yargıç Schwebel'e göre, Divan'ın başka ülkedeki milis grupları desteklemeyi meşru savunmaya dayanak olacak silahlı saldırı olarak görmemesi, mevcut Uluslararası Hukuk'a ve dava taraflarının önceden beyan ettiği görüşlere aykırıdır. A.e., Dissenting Opinion of Judge Schwebel, s. 340-341, 347-348, para. 160-161, 172-173. Kuvvet kullanma yasağını çiğneyerek silahlı saldırıda bulunan taraf Nikaragua'dır. A.e., Dissenting Opinion of Judge Schwebel, s. 390-391, para. 262-265. Kuvvet kullanmanın yasak olduğu ve Birleşmiş Milletler tarafından kuvvet kullanımının henüz hayata geçirilemediği bir ortamda, meşru savunmayı fazlasıyla sınırlı yorumlamanın doğru olmadığı ve muhalif milislere silah sağlamanın, kuvvet kullanımı olarak değerlendirilmekle birlikte meşru savunmaya dayanak görülmemesinin yanlış olduğu yönünde diğer bir karşı görüş için Bkz.: A.e., Dissenting Opinion of Judge Sir Robert Jennings, s. 542-544.

⁴⁵⁷ A.e., s. 134-135, para. 267-268.

⁴⁵⁸ A.e., s. 120-121, para. 232-234. Usuli koşulların fazla sıkı yorumlanmasının eleştirildiği karşı görüşler için Bkz.: A.e., Dissenting Opinion of Judge Schwebel, s. 373-374, 377, para. 222-224, 230; Dissenting Opinion of Judge Sir Robert Jennings, s. 544-546. Kuramsal olarak, meşru savunma yetkisinin kullanılmasına ilişkin bildirimden sonra, Birleşmiş Milletler barışın sağlanması için devreye girecektir. Tütüncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, s. 25-26; Pazarcı, **Uluslararası Hukuk**, s. 515; Yücel, **Barış Hakkı**, s. 185-186.

⁴⁵⁹ *Nicaragua v. United States of America*, s. 122-123, para. 237. Meşru savunma amacıyla kuvvet kullanımında gözetilecek hususlar için ayrıca Bkz.: Tütüncü, **İnsancıl Hukuka Giriş**, s. 21; Pazarcı, **Uluslararası Hukuk**, s. 516; Yücel, **Barış Hakkı**, s. 187-188.

ihlal oluşturduğuna hükmetmiştir⁴⁶⁰. Buna karşılık, Demokratik Kongo topraklarında Uganda aleyhine faaliyet gösteren milislere destek verildiğine ilişkin veriler yeterli olmadığından ve Uganda işgali döneminde kuvvet kullanılması meşru savunma koşullarına uygun olduğundan, Demokratik Kongo'nun kuvvet kullanma yasağını ihlal etmediğine hükmedilmiştir⁴⁶¹. Bazı yargıçların karşı görüşlerinde de belirtildiği üzere, burada özellikle ispat yükü bakımından ciddi bir sorun vardır. Buna göre, kendi ülkesinden Uganda'ya yöneltilen saldırıların önlenmesine yönelik gerekli adımlar atıldığını ispat yükü, coğrafi koşulların zorluğu veya ilgili bölgede merkezi otoritenin sağlanamaması gibi gerekçeler kendiliğinden yeterli olmayacak biçimde, Demokratik Kongo'nun üzerindedir ve bunun yerine getirildiğine dair yeterli veri bulunmamaktadır⁴⁶².

Eski sömürge coğrafyalarında görülen, diğer devletlerin doğrudan veya milis orduları vasıtasıyla dahil olduğu silahlı çatışmaların yanında, nükleer silaha sahip gelişmiş devletlerin durumu da önemli bir tartışma konusudur. Uluslararası Adalet Divanı, nükleer silahlara ilişkin danışma görüşünde, meşru savunmanın orantılı olması gereğinin kendiliğinden nükleer silahları dışlamadığını belirtmiştir⁴⁶³. Bazı devletler nükleer silah kullanımının sonucunda meydana gelebilecek ağır sonuçlara işaret etse de Divan, bu konuya girmekten kaçınarak, nükleer silahların yıkım gücünün, orantılılık koşulu doğrultusunda, bunu kullanacak devlet tarafından dikkate alınması gerektiğini belirtmekle yetinmiştir⁴⁶⁴. Daha önce belirtildiği üzere, ulusun varlığını tehlikeye düşürecek koşulların varlığında, meşru savunma koşulları çerçevesinde nükleer silah kullanımı hukuka uygun görülmüştür⁴⁶⁵.

⁴⁶⁰ *Democratic Republic of the Congo v. Uganda*, s. 224, 226, para. 149, 153, 161.

⁴⁶¹ *A.e.*, s. 268-269, para. 301-305.

⁴⁶² *A.e.*, Separate Opinion of Judge Kooijmans, s. 325-326, para. 81-84; Declaration of Judge Tomka, s. 351-352, para. 2-5. Aynı yönde karşı görüş için ayrıca Bkz.: *A.e.*, Dissenting Opinion of Judge *Ad Hoc* Kateka, s. 371-373, para. 34-38.

⁴⁶³ *Nuclear Weapons*, s. 245, para. 42.

⁴⁶⁴ *A.e.*, s. 245, para. 43.

⁴⁶⁵ *A.e.*, s. 263, para. 96-97.

3.3.1.2. Birleşmiş Milletlerin Uluslararası Barışı Koruma ve Süreklileştirme Görevi

Devletin, oluşumu aşamasında kuramsal düzlemde üstlendiği en temel görevinin, barışın sağlanması ve süreklileştirilmesi olduğuna daha önce değinilmişti. Birleşmiş Milletler'in de benzer bir işlevi uluslararası barış ortamı bağlamında üstlenmesi düşüncesi ileri sürülebilir. Ancak ulus devletin, ulusal düzlemde, mutlak siyasi iktidar olarak tasarlanmış olduğu ve uluslararası düzlemde de İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmelere rağmen hala en belirleyici özne olduğu hesaba katıldığında, sadece uluslararası barışı koruma görevinin üstlenilmesiyle, bir nevi ulusüstü devlet tasarımının oluşumunun tamamlandığından bahsedilemez. Dahası savaş gibi devletlerin *egemenliğinin* en şiddetli biçimde açığa çıktı durumlarda gözlendiği üzere, Birleşmiş Milletler sistemindeki kuvvet kullanma yasağına rağmen, ulus devletlerin *egemenliğinin* sınırlandırılması, yine diğer ulus devletlerin *egemenliği* vasıtasıyla mümkün olmaktadır. Birleşmiş Milletler'in ulus devletlerden bağımsız bir savaş politikası oluşturması ve bunu uygulaması, şu aşamada mümkün değildir⁴⁶⁶. Uluslararası Adalet Divanı önüne gelen uyuşmazlıklarda, kuvvet kullanma yasağı ve meşru savunmanın ulus devletlerin *egemenliği* dikkate alınarak incelenmesi ve en nihayetinde, nükleer silahlara sahip olmanın yanında, Birleşmiş Milletler örgütünün askeri faaliyetlere karar vermeye yetkili organı Güvenlik Konseyi'nin sürekli üyeleri de olan, beş *nükleer egemen* ulus devletin⁴⁶⁷ tüm dünyada yıkıma yol açabilecek silahlara sahip olarak ayakta tuttuğu dengenin kabullenilmesi, ulaşılan sonucu desteklemektedir.

3.3.2. Uluslararası Savaş Teşkilatının Oluşturulması

Uluslararası savaş politikasının unsuru olarak değerlendirilebilecek kuvvet kullanma yasağıyla birlikte, sadece meşru savunmada bulunmak ve Birleşmiş

⁴⁶⁶ Birleşmiş Milletler'in üstlendiği askeri faaliyetler ve bunların ulus devletlerin yetkilendirilmesi veya ulus devletlerin sağladığı birliklerden oluşan *ad hoc* ordular yoluyla gerçekleştirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Tütüncü, *İnsancıl Hukuka Giriş*, s. 27-40; Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, s. 435-441; Yücel, *Barış Hakkı*, s. 199-233.

⁴⁶⁷ Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Fransa, Rusya (eski Sovyetler) veya Çin, sürekli üye olarak, bazı istisnalar bulunmakla birlikte, bilhassa önemli konularda olumsuz yönde oy kullanırsa, yani başka bir deyişle bunlardan en az biri *veto* yetkisini kullanırsa, karar alınamamaktadır. Yücel, *Barış Hakkı*, s. 175-176; Aybay, Oral, *Kamusal Uluslararası Hukuk*, s. 341-345.

Milletler Güvenlik Konseyi'nin barışı korumak veya yeniden tesis etmek üzere alacağı tedbirler üzerine hareket etmek suretiyle askeri faaliyetler meşrulaştırılabilmektedir. Ulusal savaş politikasını sınırlandıran bu duruma, savaş teknolojisindeki gelişmeler ve ulusal sınırların ötesinde icra edilen, yeni tür, kolluk benzeri askeri faaliyetlerin⁴⁶⁸ çok uluslu yapıları gerektirmesi eklendiğinde, gelişmiş ulus devletlerin bile kendi aralarında en güçlü olanlar etrafında kuracağı askeri ittifaklar kaçınılmaz olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın yıkımından görece en diri halde çıkabilen Amerika ve Sovyetler etrafında oluşturulan iki Avrupa merkezli⁴⁶⁹ ittifak, soğuk savaş müddetince, dünya genelindeki askeri faaliyetlerin merkezini oluşturmuştur. Soğuk savaşın sona ermesi ve bunlardan sadece Amerika merkezli olanın ayakta kalmasıyla, önceden iki güçlü ulus devletin arasında paylaşım konusu olan Avrupa, kendi ulusalüstü gücünü tesis etme düşüncesini yeniden tartışmaya açabilmiştir. Birleşmiş Milletler'in kendi ulusalüstü savaş gücünün bulunmaması, hatta sürekli bir uluslararası savaş teşkilatının da oluşturulamaması karşısında, sözü edilen soğuk savaş ittifakları, ulusalüstü niteliğe varamasa da sürekli uluslararası askeri teşkilatlanma örneği olarak görülebilir. Kısacası, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kolektif meşru savunma gerekçesiyle oluşturulan Kuzey Atlantik

⁴⁶⁸ Uluslararası askeri faaliyetlere yönelik kolluk benzetmesi, kuvvet kullanma yasağıyla birlikte, uluslararası düzlemde barışın sağlanmasında, devletlerin bir nevi uluslararası kamu düzenini koruyan kolluk yetkilileri olarak hareket edeceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Walzer, **Just and Unjust Wars**, s. 58-59. Bununla birlikte, uluslararası düzlemde kolluk olarak nitelendirilebilecek faaliyetler, doğası gereği ulusal düzlemdeki kolluk faaliyetlerine benzer biçimde yürütülemez. A.e., s. 121. 1950 yılında başlayan ve üç yıl süren Kore savaşı, Amerika'nın uluslararası kolluk benzeri askeri faaliyeti olarak ilk örneklerden birisini teşkil etmektedir. A.e., s. 117. Ancak uluslararası savaş politikasıyla meşrulaştırılarak gerçekleştirilen ve tam anlamıyla uluslararası kolluk yönü bulunan ilk uluslararası kolluk benzeri askeri faaliyet, 1991 yılında yaşanan Körfez Savaşı'dır. Michael Hardt, Antonio Negri, **İmparatorluk**, İngilizce'den Çeviren: Abdullah Yılmaz, 8. Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, s. 190. Bununla birlikte, sömürgeciliğin devam ettiği Dünya Savaşları döneminde gelişen havacılık sayesinde, hava bombardımanı yoluyla sömürge coğrafyasında ve hatta yer yer ulusal barış sınırları içerisinde kamu düzeninin sağlanması da askeri faaliyetle kolluk faaliyetinin arasındaki farkın belirsizleştiği örnekler sunmaktadır. Neocleous, **Savaş Erki, Polis Erki**, s. 217-236; Black, **Savaş ve Teknoloji**, s. 268-270. Dahası, XX. yüzyılın henüz ilk yıllarında, Amerikan başkanı Theodore Roosevelt tarafından, uluslararası düzenin ve barışın sağlanması için uluslararası kolluk tedbirlerine başvurulması önerisi gündeme getirilmektedir. Neocleous, **Savaş Erki, Polis Erki**, s. 269-280. Kolluk benzeri askeri faaliyetlerin icrasında, askeri kolluk teşkilatlanması olarak jandarma yapılanmasının önemli bir işlev üstlenebileceği de ayrıca tartışma konusu olmaktadır. Özgür, **Devlet ve Jandarma**, s. 86-96.

⁴⁶⁹ Amerika'nın en çok askeri üsse sahip olduğu coğrafya Avrupa'dır. Amy Austin Holmes, **Social Unrest and American Military Bases in Turkey and Germany since 1945**, New York, Cambridge University Press, 2014, s. 9 (Bundan sonra **Social Unrest and American Military Bases** olarak anılacaktır).

Andlaşması Örgütü ve Varşova Andlaşması Örgütü, ulus devlet ordularından oluşan, Birleşmiş Milletler'den ileri giderek, bu tür savaş teşkilatını daha sürekli hale getirebilen askeri yapılar olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Bunu daha ileri bir aşamaya götürebilecek ulusalüstü Avrupa ordusu düşüncesindekine benzer bir ulusalüstü ordu, şu aşamada hala gerçekleştirilememiştir.

Soğuk savaş sonrasında, gelişmiş ulus devletlerin askeri faaliyetleri, Avrupa'nın paylaşılmasına yönelik muhtemel savaş tehlikesine hazırlıktan dünya genelinde kolluk benzeri askeri faaliyetler yürütülmesine yönelmiştir. Bu da Birleşmiş Milletler'in yetkilendirmesiyle veya doğrudan dahil olmasıyla yürütülen barış operasyonlarının ve bunlardan insan hakları meseleleriyle meşrulaştırılan insani müdahalelerin⁴⁷⁰, yakın dönemde en yaygın uluslararası askeri faaliyetleri oluşturmaya neden olmuştur. Böylece, soğuk savaşta meşru savunma temelinde oluşturulan uluslararası askeri teşkilatların yerini, daha çok uluslararası barışın sağlanması ve korunmasına, dahası genel olarak insan haklarının korunması ve geliştirilmesine yönelik kolluk benzeri askeri faaliyetlerin yürütümü temelinde oluşturulan uluslararası askeri teşkilatlar almıştır.

3.3.2.1. Kolektif Meşru Savunma için Kurulan Askeri Yapılar

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, gelişmiş ulus devletlerin temel tartışma konusu, Avrupa'nın liberal veya sosyalist anayasal düzen altında bir araya gelmesidir. Soğuk savaşın esas uyuşmazlık konusu, Avrupa'nın geleceğidir. Bu nedenle, askeri faaliyetlerin kolektif meşru savunma doğrultusunda yürütüldüğü, savaşın bu gerekçeyle gündeme getirildiği bir ortamda hem Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü hem de Varşova Andlaşması Örgütü, Avrupa'nın kendisiyle bağlantılı kesimini korumayı amaçlamaktadır.

3.3.2.1.1. Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü

Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü'nü kuran Kuzey Atlantik Andlaşması'na

⁴⁷⁰ İnsani veya başka bir deyişle insancıl müdahalenin henüz Dünya Savaşları öncesindeki kuramsal öncülleri için Bkz.: Sercan Reçber, **İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2016, s. 19-26.

göre⁴⁷¹ (m. 5), Andlaşma'ya taraf herhangi bir ülkeye yönelik saldırıda, diğer devletler, Birleşmiş Milletler Şartı m. 51'de düzenlenen bireysel veya kolektif meşru savunma koşulları çerçevesinde, ilgili devletin meşru savunmada bulunmasına yardımcı olmayı üstlenmektedir. Böyle bir durumda, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne bildirimde bulunulacak ve bunun alacağı tedbirlere uyularak meşru savunma sonlandırılacaktır. Andlaşma m. 3'e göre, üye devletler, bireysel veya kolektif meşru savunmaya yetecek savunma kapasitesini, kendi başına veya dayanışma içerisinde geliştirecektir. Andlaşma m. 4'e göre de herhangi bir üye devletin ülke bütünlüğünün, bağımsızlığının veya güvenliğinin tehdit altında olduğuna ilişkin herhangi bir üye devletin görüşü, Örgüt bünyesinde birlikte değerlendirilecektir.

Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü'nde, uluslararası savaş politikasının belirlenmesi sürecinde, ulusal düzlemde liberal anayasal düzendeğine benzer biçimde, sivil siyasi organlar nihai karar alma mercidir. En yüksek askeri birim olarak Askeri Komite dahi, savaş politikasının oluşturulması aşamasına, danışmanlık niteliğinde katkı sunabilir⁴⁷².

Uluslararası savaş teşkilatı oluşturulduğunda, egemen ve eşit üye devletlerin birlikte karar alabileceği bir sistem oluşturulması gerekmektedir. Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü de ulusalüstü değil uluslararası örgüt olması nedeniyle üye devletlerin oybirliğine⁴⁷³ dayalı bir karar alma süreciyle savaş politikasını

⁴⁷¹ Andlaşma, 4 Nisan 1949 tarihinde kabul edilmiş ve 24 Ağustos 1949 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Andlaşma'nın tam metni için Bkz.: Çevrimiçi, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm?, 1 Haziran 2020. Türkiye, Yunanistan ile birlikte, 22 Ekim 1951 tarihli Protokol'ün kabulüyle Örgüt'e dahil olmuştur. Protokol'ün tam metni için Bkz.: Çevrimiçi, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17245.htm?, 1 Haziran 2020. Andlaşma'nın ve Protokol'ün Türkçe çevirisi, Türkiye'nin Andlaşma'ya katılmasına ilişkin 18 Şubat 1952 tarihli ve 5886 sayılı yasayla birlikte, 19 Şubat 1952 tarihli ve 8038 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Türkiye'nin Örgüt üyeliğine kabul edilmesiyle Amerika'ya sağladığı askeri üsler arasındaki karşılıklı ilişki için Bkz.: Holmes, **Social Unrest and American Military Bases**, s. 44-49. Askeri üsler ve Örgüt üyeliği yoluyla gelişen ilişki sonucunda, Amerika hem Türk ordusunun dönemin savaş teknolojisine uygun biçimde yeniden yapılandırılmasını hem de üslerin daha etkin kullanımı için ülke genelinde bayındırlık faaliyetlerini, mali kaynak sağlayarak desteklemiştir. A.e., s. 50-51.

⁴⁷² Julian Lindley-French, **The North Atlantic Treaty Organization: The Enduring Alliance**, London, New York, Routledge, 2007, s. 89-90 (Bundan sonra **The North Atlantic Treaty Organization** olarak anılacaktır).

⁴⁷³ A.e., s. 88.

belirlemektedir. Ancak uygulamada, savaştan büyük bir yıkımla çıkan Avrupa devletlerinin Örgüt'e sağladığı mali ve askeri katkıyla Amerika'nın arasındaki fark⁴⁷⁴ hem savaş politikasının belirlenmesinde hem de savaş teşkilatının oluşturulmasında Amerika'ya ağırlık kazandırmaktadır. Öyle ki askeri teşkilatın komuta kademesinde kurulmaya çalışılan Amerika ile Avrupa arasındaki dengede Amerika'nın ağır basması⁴⁷⁵ da bunu doğrulamaktadır. Örgüt, Sovyetler'in nükleer savaş kapasitesi karşısında, Amerika'nın nükleer savaş kapasitesine dayanılarak kurulmuştur⁴⁷⁶. Ancak Avrupa'nın askeri açıdan en güçlü devletlerinden birisi olan Fransa, henüz soğuk savaş döneminden başlayarak, sık sık Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü'nden, yani Amerika'dan bağımsız, ayrı bir Avrupa askeri teşkilatı oluşturulmasına yönelik çaba sarf etmiştir⁴⁷⁷. Soğuk savaşın sona ermesine ve Avrupa devletlerinin İkinci Dünya Savaşı'nın yıkımını geride bırakmasına rağmen yakın dönemde hala bu düşüncenin hayata geçirilememesi, Amerika'nın Avrupa karşısındaki askeri üstünlüğünün devam ettiğini göstermektedir.

Soğuk savaşın sona ermesine rağmen, Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü varlığını sürdürmektedir. Bundan sonra Sovyetler'den gelecek saldırı tehdidine karşı Avrupa'da meşru savunma zemini oluşturmaktan çok, dünya genelinde kolluk faaliyeti benzeri askeri faaliyetler yoluyla Birleşmiş Milletler sistemi altında barışın sağlanmasına ve korunmasına odaklanılmaktadır.

3.3.2.1.2. Varşova Andlaşması Örgütü

Sovyetler'in desteğiyle komünizmin Batı Avrupa'da yayılmasına karşı oluşturulan Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü'ne karşı, Avrupa'yı Sovyetler ile iş birliği çerçevesinde bütünleştirmeyi amaçlayan Varşova Andlaşması Örgütü, Varşova Andlaşması ile kurulmuştur⁴⁷⁸. Andlaşma'nın başlangıcında, sosyal ve

⁴⁷⁴ A.e., s. 97.

⁴⁷⁵ A.e., s. 93.

⁴⁷⁶ A.e., s. 21-23.

⁴⁷⁷ Öyle ki Fransa, Örgüt'ün askeri kanadından ayrılmıştır. A.e., s. 34.

⁴⁷⁸ 14 Mayıs 1955 tarihinde kabul edilen Andlaşma'nın İngilizce çevirisi için Bkz.: American Foreign Policy 1950–1955: Basic Documents, vol. 1. (Washington, DC: Government Printing Office, 1957), pp. 1239–1242'ye atıfla, **A Cardboard Castle?: An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991**, Edited by Vojtech Mastny and Malcolm Byrne, Editorial Assistant: Magdalena Klotzbach,

siyasi sistemi ne olursa olsun, tüm Avrupa devletlerini kapsayacak bir kolektif güvenlik sisteminin oluşturulmasına yönelik beklenti dile getirilmektedir. Örgüt, sadece komünizme yönelmiş toplumlara hitap etmemektedir. Andlaşma m. 9’da, katılımın her tür sosyal ve siyasi sisteme sahip devlete açık olduğu açıkça belirtilmiştir.

Varşova Andlaşması Örgütü, Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü’ne benzer bir teşkilatlanmadır⁴⁷⁹. Varşova Andlaşması m. 4’ün, Kuzey Atlantik Andlaşması m. 5 ile aynı yöndeki düzenlemesi gereği, Varşova Andlaşması Örgütü üyesi bir devlete yönelik saldırı karşısında, Birleşmiş Milletler Şartı m. 51’deki bireysel veya kolektif meşru savunma çerçevesinde, ilgili devlete yardım edilmesi gerekmektedir. Burada da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin devreye girerek alacağı tedbirler sonrasında meşru savunmaya yönelik faaliyetler sonlandırılacaktır. Varşova Andlaşması m. 3, Kuzey Atlantik Andlaşması m. 4 gibi herhangi bir devlete yönelik tehdide ilişkin herhangi bir devletin görüşünün Örgüt üyelerince birlikte değerlendirilmesini düzenlemektedir.

Varşova Andlaşması m. 2’de, Kuzey Atlantik Andlaşması’ndan farklı olarak, uluslararası barışın korunmasına yönelik genel ifadelerin yanında, silahsızlanmaya ve nükleer kitle imha silahlarının yasaklanmasına yönelik uluslararası anlaşmaya ulaşılması için çaba gösterilmesi yükümlülüğü açıkça düzenlenmiştir⁴⁸⁰.

Varşova Andlaşması Örgütü’nde, Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü’ndeki Askeri Komite benzeri yüksek askeri danışma birimi olarak Askeri Konsey, 1969

National Security Archive Cold War Readers, Budapest, New York, Central European University Press, 2005, s. 77-79.

⁴⁷⁹ Vojtech Mastny, “The Warsaw Pact as History”, **A Cardboard Castle?: An Inside History of the Warsaw Pact, 1955-1991**, Edited by Vojtech Mastny and Malcolm Byrne, Editorial Assistant: Magdalena Klotzbach, National Security Archive Cold War Readers, Budapest, New York, Central European University Press, 2005, s. 1-74, 4.

⁴⁸⁰ Sovyetler lideri Nikita Sergeyevich Khrushchev, Sovyetler ordusunun Macaristan ve Polonya’dan çekilmesini, hatta düzenli ordu yerine bölgesel milis ordularından oluşan bir askeri yapılanmaya dönüşümü gündeme getirmiş ancak askerler ve Çin buna karşı çıkmıştır. **A.e.**, s. 14. Daha sonraki Sovyetler lideri olarak Leonid Ilich Brezhnev ise sosyalizmin tehlikede olduğu her yere askeri müdahalede bulunulacağını beyan edecek kadar askeri çözüme sıcak bakan bir yaklaşım sergilemiştir. **A.e.**, s. 37-38.

yılında gerçekleştirilen reform sonrasında oluşturulmuştur⁴⁸¹.

Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü'nde Amerika'nın hakim konumuna benzer biçimde, Varşova Andlaşması Örgütü'nde hakim konumda bulunan Sovyetler'dir. Bununla birlikte, Polonya gibi askeri gücüyle diğer Doğu Avrupa ülkelerinin önüne geçen sosyalist ülkeler de yer yer taleplerini Sovyetler yönetimine kabul ettirebilmektedir⁴⁸². Ancak Macaristan ve Çekoslovakya örneklerinde, Sovyetler ile Doğu Avrupa arasındaki gerilimin, Sovyetlerin askeri müdahalesiyle çözülecek boyuta ulaştığı görülmektedir⁴⁸³. Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü üyesi ülkelerde de Amerikan karşıtı eğilimler, gerilime, hatta ikili ilişkilerin bozulmasına neden olsa da bu boyutta bir askeri müdahaleye rastlanılmamaktadır⁴⁸⁴.

Sovyetler'in Doğu Avrupa'daki hakimiyetini kaybetmesi ve dağılması, soğuk savaş olarak adlandırılan tarihi dönemin sonunu getirmiştir⁴⁸⁵. Varşova Andlaşması

⁴⁸¹ 17 Mart 1969 tarihli ve gizli, Yeni Müşterek Komutanlık Statüsü'nün İngilizce çevirisi için Bkz.: *AZN 32854, BA-MA. Translated by Rebekka Weinel for the National Security Archive'e atıfla, A Cardboard Castle?: An Inside History of the Warsaw Pact, 1955-1991*, Edited by Wojtech Mastny and Malcolm Byrne, Editorial Assistant: Magdalena Klotzbach, National Security Archive Cold War Readers, Budapest, New York, Central European University Press, 2005, s. 323-329.

⁴⁸² Mastny, "The Warsaw Pact as History", s. 8-11.

⁴⁸³ *A.e.*, s. 8, 34-38. Sovyetler, sayılan ülkeler dışında, Örgüt üyesi olarak Arnavutluk'la ve gözlemci statüsündeki Asyalı sosyalist devletler Çin, Kuzey Vietnam ve Kuzey Kore ile gergin bir ilişki içerisinde. *A.e.*, s. 19-20, 37. Öyle ki aradaki gerginlik, Vietnam ile Kamboçya arasındaki savaşta, Sovyetler'in ilkini, Çin'in ikincisini desteklemesiyle dolaylı yoldan askeri boyuta ulaşmıştır. Dölek, "Devrimci Marksist Savaş Politikası", s. 33-34.

⁴⁸⁴ Doğrudan askeri müdahalede bulunulmamakla birlikte, sorun yaşanan ülkenin kendi askeri birimleri vasıtasıyla Amerika'nın çıkarlarının korunduğu söylenebilir. Türkiye örneğinde, milliyetçi görüşte bir subay olarak, Alparslan Türkeş'in Amerikalılarla iş birliği içerisinde kurduğu Seferberlik Taktik Kurulu (*Tactical Mobilization Group*), daha sonra Özel Harp Dairesi (*Special Warfare Department*)'ne ve son olarak Özel Kuvvetler Komutanlığı (*Special Forces Command*)'na dönüşmüş ve dış tehdit yanında iç tehdide karşı da örgütlenmiştir. Holmes, *Social Unrest and American Military Bases*, s. 53-54. Türkiye İşçi Partisi'nin parlamentodaki Amerika karşıtı muhalefeti, daha önceden sözü edilen 1971 tarihli hükümet darbesiyle bertaraf edilmiştir. *A.e.*, s. 63-68. Kıbrıs sorunu ve Türkiye'ye karşı uygulanan ambargo nedeniyle bozulan Türkiye ile Amerika arasındaki ilişki, daha önce sözü edilen 1980 tarihli hükümet darbesiyle eski haline iade edilmiştir. *A.e.*, s. 86-91.

⁴⁸⁵ Sovyetler, Amerika'nın savaş teknolojisindeki gelişmişliği karşısındaki zayıflığını gidermek için daha fazla askeri harcama yapmak zorunda kalmıştır. Mastny, "The Warsaw Pact as History", s. 47-48. Soğuk savaşın sonunu getiren Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı sürecinde, Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü ve Varşova Andlaşması Örgütü üyesi devletler bir araya gelmiştir. Bunlardan ilkinde dahil olan devletlerin gündeme getirdiği insan hakları meseleleri, sürecin hukuki temelini oluşturan 1975 tarihli Helsinki Nihai Anlaşması'na dahil olmuştur. Sarah B. Snyder, *Human Rights Activism and the End of the Cold War: A Transnational History of the Helsinki Network*, New York, Cambridge University Press, 2011, s. 15-37. Amerikan başkanı Jimmy Carter döneminde, insan haklarını önceleyen dış politikanın tercih edilmesiyle birlikte, insan hakları meseleleri sürecin en önemli tartışma konuları arasına girmiştir. *A.e.*, s. 81-114. Soğuk savaş sonrasında insan haklarına

Örgütü'nün askeri teşkilatı da 25 Şubat 1991 tarihli anlaşmayla ortadan kaldırılmıştır⁴⁸⁶.

3.3.2.1.3. Avrupa Ordusu Tasarıları

İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, Avrupa'yı ilgilendiren ve dolayısıyla Sovyetler ile bu coğrafya üzerinde rekabet eden Amerika'yı ilgilendiren iki önemli mesele bulunmaktadır. Bunlar, Dünya Savaşları'yla tükenmiş Batı Avrupa'nın komünist devrimlere teslim olmadan ayakta tutulması ve *Nazi* tecrübesinden sonra Almanya'nın tekrar geniş düzenli ulusal ordu oluşturarak uluslararası barışı bozmasının önlenmesidir. Fransızların bu süreçte desteklediği çözüm, Almanların kendi başına büyük bir ordu oluşturmaya izin verilmeyecek biçimde, aslında Fransa hakimiyetinde, ulusalüstü Avrupa ordusu oluşturulmasıdır⁴⁸⁷. Böylece, Avrupa Savunma Topluluğu altında hem İkinci Dünya Savaşı'nın yaraları sarılacak hem Almanya kontrol altında tutulacak hem de Batı Avrupa'da komünizmin yayılması engellenmiş olacaktır. Ancak bugün dahi ulus devletleri tedirgin eden, bu tür ulusalüstü askeri yapılanma seçeneği kabul görmediğinden, sonradan Avrupa Birliği haline gelecek ekonomik bütünleşme çalışmaları tercih edilmiştir⁴⁸⁸. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, tam anlamıyla ulusalüstü bir Avrupa topluluğu oluşturulması çabası, devletlerin, *egemenlik* yetkileri arasında en hassaslarından birisi olan ordu oluşturmaya terk etmemesiyle, başarısızlığa uğramıştır. Bundan sonra, askeri yapılanma olarak Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü bünyesinde, Amerika'nın hakimiyetinde, uluslararası askeri teşkilat oluşturulması seçeneği hayata geçirilebilmiştir. Almanya da bu uluslararası örgütün üyesi olarak yeniden düzenli

dayalı uluslararası savaş politikasının daha çok gündeme gelmesinin kökeninde de soğuk savaş bitiren süreçteki diplomaside insan haklarının öneminin artması bulunabilir.

⁴⁸⁶ Bu anlaşmanın İngilizce çevirisi için Bkz.: *Anatolii I. Gribkov, Судьба Варшавского Договора: Воспоминания, документы, факты* [The Fate of the Warsaw Treaty: Recollections, Documents, and Facts] (Moscow: *Russkaia Kniga*, 1998), pp. 198–200. Translated by Malcolm Byrne for the National Security Archive'e atıfla, **A Cardboard Castle?: An Inside History of the Warsaw Pact, 1955-1991**, Edited by Wojtech Mastny and Malcolm Byrne, Editorial Assistant: Magdalena Klotzbach, National Security Archive Cold War Readers, Budapest, New York, Central European University Press, 2005, s. 682-683.

⁴⁸⁷ Lindley-French, **The North Atlantic Treaty Organization**, s. 24-27.

⁴⁸⁸ Barron's French Correspondent, "European Union?: Common Government Wins Wider Support than Six-Nation Army", **Barron's National Business and Financial Weekly**, 9 March 1953, s. 5.

ulusal ordusunu oluşturabilmiştir.

Irak'ın işgal edilmesi sürecinde, Amerika ile Avrupa arasında yaşanan gerilim ve daha sonraki aşamada yaşanan ekonomik krizle, yakın dönemde yeniden Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü'nden ve Amerika'dan bağımsız, Avrupa Birliği içerisinde veya bundan da bağımsız, ulusüstü Avrupa ordusu oluşturma düşüncesi ciddi biçimde gündeme gelmiştir⁴⁸⁹. Avrupa'nın dünya genelinde kolluk benzeri yeni tür askeri faaliyetlere⁴⁹⁰, Amerika'dan bağımsız olarak katılabilmesi ve kendi ulusüstü savaş politikası çerçevesinde hareket edebilmesi, tek başına ciddi bir askeri varlığı olmayan ülkelerin⁴⁹¹ güçlerini birleştirerek tarih sahnesinde yerini alması yönüyle ilgi çekici hale gelmektedir. Bununla birlikte, Avrupa Birliği gibi daha köklü geçmişe sahip bir bütünleşme çabasının bile Birleşik Krallık'ın ayrılmasıyla sıkıntılı bir hal alması, ulus devletlerin en hassas *egemenlik* yetkilerinden birisini devredeceği ulusüstü Avrupa ordusu tasarımını şu an için ulaşılması zor hale getirmektedir⁴⁹².

⁴⁸⁹ Neil Winn, "Towards a Common European Security and Defence Policy?: The Debate on NATO, the European Army and Transatlantic Security", *Geopolitics*, Vol. 8, No. 2, Summer 2003, s. 47-68, 55-59; Lindley-French, *The North Atlantic Treaty Organization*, s. 13-19; Henrik Heidenkamp, Ferdi Akaltin, "Confronting the European Defence Crisis: The Common European Army in Germany's Political Debate", *The RUSI Journal*, Vol. 157, No. 2, April/May 2012, s. 18-25. Avrupa ordusu meselesini, Rusya'yı yakın tehdit olarak gören Doğu Avrupa ülkelerinin bakış açısıyla ele alan bir çalışma olarak ayrıca Bkz.: Dacian Duna, Raul-Ciprian Dancuta, "The Common European Army Project between the National Defence Preferences of the Member States and the Geostrategic Challenges at the Eastern Borders of the EU", *Eurotimes*, Volume 18, Autumn 2014, s. 55-76.

⁴⁹⁰ Bosna, Kosova ve Irak'ta yürütülen askeri faaliyetler bakımından, İngiliz, Fransız ve Alman medyasında, ortak bir eğilimle, insani müdahaleye dayalı uluslararası savaş politikasının kabul gördüğü gözlenmektedir. Christoph O. Meyer, *The Quest for a European Strategic Culture: Changing Norms on Security and Defence in the European Union*, Hampshire, New York, Palgrave Macmillan, 2006, s. 109-110. Aynı dönemde Avrupa kamuoyu, insani müdahale ve görece az gelişmiş sorunlu coğrafyalara demokrasi ihracını meşru savaş politikası kapsamında görmektedir. *A.e.*, s. 141-142. Ancak bu tür askeri faaliyetlerin nasıl gerçekleştirileceği noktasında, Avrupa kamuoyunda ve özellikle İngilizler arasında, ulusal orduların yerine geçecek ulusüstü ordu olarak Avrupa ordusu düşüncesi azınlıkta kalmıştır. *A.e.*, s. 160-163.

⁴⁹¹ Örneğin Bosna, iç savaştan kalma, etnik kökene dayalı milis ordularının yerine oluşturduğu yeni düzenli ulusal ordusunu Afganistan'daki ve Irak'taki uluslararası askeri faaliyetlere göndermiştir. Bedrudin Brljavac, "Building a Common State Army Forces in Post-War Bosnia and Herzegovina: Assessing its Peace-Building Perspective", *Romanian Journal of European Affairs*, Vol. 12, No. 1, March 2012, s. 27-38.

⁴⁹² Oysa başka bir görüşe göre, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi ve klasik ulus devlet anlayışının dönüşümüyle birlikte askeri faaliyetler de ulusal niteliğini kaybetmektedir; dolayısıyla askeri hizmetlerin özelleştirilmesi eğilimi ulus devlet dışı özneler ve özellikle ulusüstü yeni siyasi iktidar odaklarına askeri güç devrini beraberinde getirecektir. Janne Haaland Matlary, *European Union Security Dynamics: In the New National Interest*, Hampshire, New York, Palgrave Macmillan,

3.3.2.2. Birleşmiş Milletler Barış Operasyonları

Genel bir tanımlama yapılacak olursa, barış operasyonları, Birleşmiş Milletler tarafından veya bunun yetkilendirmesiyle diğer uluslararası örgütler veya ulus devletler tarafından yürütülen, nihai amacı uluslararası barışı sağlamak ve korumak olan, uluslararası kamu düzeninin korunması için kolluk benzeri askeri faaliyetleri de içerebilen, ulusal barışın bozulduğu veya tamamen ortadan kalktığı coğrafyalara yönelik müdahalelerdir.

3.3.2.2.1. Barış Operasyonu Türleri

Bu çalışmada daha önce barış operasyonlarına değinildiğinde, yaygın olarak kullanılan kategoriler anılmıştı. Bu aşamada, sözü edilen kategorilere dayalı bir ayırım yerine, barış operasyonlarının mahiyetinin anlaşılmasına yardımcı olacak şekilde, hala yürütülmekte olan ve binlerle ifade edilecek sayıda askerin görev aldığı güncel operasyonlara dayalı veriler dikkate alınarak, somut olayın koşullarına göre şekillenen barış operasyonlarının kurumsallaşmış türleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. İnceleme esnasında, bu çalışmanın konusu bakımından önem taşıyan, kolluk benzeri askeri faaliyetlere ilişkin yetkiler göz önünde bulundurulacaktır.

Birleşmiş Milletler sisteminde gözlenen en eski barış operasyonu türünde, uluslararası çatışmanın tarafları arasında kalıcı barış sağlanana kadar, çatışmaların

2009, s. 17-19. Bu gelişim süreci öngörüldüğü gibi gerçekleşirse, insan haklarına dayalı uluslararası savaş politikası ulusal savaş politikasının yerini alırken, yurttaş yerine özel iş ilişkisiyle askerlik mesleğini icra eden kişilerden oluşan ulus devlet dışı öznelerin yönetimindeki özel ordular da klasik düzenli ulusal orduların yerini alacaktır. **A.e.**, s. 22-29. Avrupa Birliği, bu gelişim sürecine uygun biçimde, insan haklarını ve insan güvenliğini ön plana çıkaran bir uluslararası savaş politikası geliştirmiştir. **A.e.**, s. 34-35, 41-46. Ancak Avrupa Birliği bünyesinde, Amerika'ya alternatif olabilecek etkililikte askeri faaliyetlerin yürütülebilmesi için hem Avrupa düzleminde askeri bütünleşmenin sağlanmasına hem bunun stratejisini belirleyecek ortak savaş politikası oluşturma sürecine ihtiyaç duyulmaktadır. **A.e.**, s. 176-184. Askeri hizmetlerin özelleştirilmesi ve ulus devlet dışı öznelerin savaşlarda daha etkin hale gelmesi yönündeki eğilim, ulus devletin kontrolü altında faaliyet gösteren özel şirket yapılanması ve bunun sağladığı hizmetlerin doğrudan savaşa katılmayı içermemesi nedeniyle, henüz düzenli ulusal orduları gözden düşürecek boyuta ulaşmamıştır. Günümüzde askeri faaliyetlere katılan özel şirketlerin ulusal hukuki denetim sistemine tabi kurumsal yapıya sahip olması hakkında bilgi için Bkz.: Kurtarıcan, **Askeri Yükleniciler**, s. 335-342. Özel şirket personeli, uygulamada İnsancıl Hukuk kapsamında sivil statüde görev icra ettiği için kişi ve mal güvenliğini sağlama görevini üstlendiğinde de sadece savaş çerçevesinde hukuka uygun gerçekleştirilenler dışındaki saldırılar karşısında meşru savunmada bulunabilmektedir. Bunun dışında silahlı çatışmalarda doğrudan yer alamamaktadır. **A.e.**, 464-482. Paralı askerlere karşı ulusal dayanağı olmayan yeni bir yurttaşlık geleneği oluşturulması çağrısı için ayrıca Bkz.: Hardt, Negri, **Çokluk**, s. 67-70.

yaşandığı coğrafyada barış sürecini desteklemek için uluslararası yönetim boyutuna ulaşmayan bir müdahalede bulunmaktadır. Lübnan ile İsrail arasında yaşanan çatışmalar sonrasında 1978 yılında başlatılan ve halen devam etmekte olan barış operasyonu buna örnek olarak gösterilebilir. Lübnan'ın talebiyle gönderilen barış gücünün görevi, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından, silahlı çatışmayı önlemek, Birleşmiş Milletler'i, yani personelini ve malvarlığını korumak ve sivilleri korumak olarak belirlenmiştir⁴⁹³. Güvenlik Konseyi'nin güncel kararında dikkat çeken iki husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki, barış operasyonunda görev alan kadın asker ve polis sayısının artırılmasının istenmesidir⁴⁹⁴. İkincisindeyse, Lübnan donanmasının güçlendirilmesi ve böylece denizdeki sorumluluğun ulusal donanmaya aktarılması istenmektedir⁴⁹⁵. Barışın tesis edilmesi sürecinde hem kadının ağırlık kazanan rolü dikkate alınmakta⁴⁹⁶ hem de denize kıyısı olan ülkelerde sadece kara kuvvetlerinin oluşturulmasıyla ulusal barışın tesis edilemeyeceği, donanma konusundaki vurguyla ortaya konulmaktadır.

Yakın tarihli başka bir örnekte, Abyei bölgesi hakkında Sudan ve Güney Sudan arasındaki sınır uyuşmazlığının uluslararası silahlı çatışmaya dönüşmesi üzerine, 2011 yılında bölgeye müdahale edilmesi söz konusudur. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, barış operasyonunun sınır uyuşmazlığından kaynaklı çatışma ortamını sona erdirmeye görevini sürdürdüğünü ancak bölgeden çıkış konusunda belirsizlik bulunduğunu, daha geniş kapsamlı bir strateji oluşturulması gerektiğini belirtmektedir⁴⁹⁷. Silahlı çatışmaların sona ermesiyle barış operasyonu kendiliğinden

⁴⁹³ *Resolution 2485 (2019)*, Adopted at 8610th meeting, 29 August 2019 (S/RES/2485 (2019)), s. 6, para. 20.

⁴⁹⁴ **A.e.**, s. 3. Yakın tarihli bir örnek olarak barış operasyonuna katılan personelin güvenliğine ilişkin Güvenlik Konseyi kararında da kadınların etkin biçimde katılımının ve personelin güvenliğinin sağlanmasında bunun da dikkate alınmasının gerekliliği belirtilmektedir. *Resolution 2518 (2020)*, 30 March 2020, (S/RES/2518 (2020)), s. 2. Kadınların çalışma ortamı güvenli ve ihtiyaçlarına uygun olmalıdır. **A.e.**, s. 3, para. 6.

⁴⁹⁵ *Resolution 2485 (2019)*, s. 4, para. 7.

⁴⁹⁶ Barış operasyonlarında kadınların üstlendiği rol çerçevesinde emperyalist feminizm tartışması için Bkz.: Anne Orford, **Reading Humanitarian Intervention: Human Rights and the Use of Force in International Law**, New York, Cambridge University Press, 2003, s. 56-71 (Bundan sonra **Reading Humanitarian Intervention** olarak anılacaktır).

⁴⁹⁷ *Resolution 2497 (2019)*, Adopted at 8663rd meeting, 14 November 2019 (S/RES/2497 (2019)), s. 1.

sonlandırılmamaktadır. Yerel düzlemde barışın tesis edilmesi için daha kapsamlı bir görev gerekmektedir. Bölgede, geçici olarak barış operasyonu kapsamında gönderilen polisler kolluk faaliyetini yürütmektedir ve Güvenlik Konseyi yerel kolluk birimi oluşturulmasını istemektedir⁴⁹⁸. Bu süreçte, barış operasyonu kapsamında sivillerin korunması için kuvvet kullanımına kadar varacak tedbirlerin uygulanacağı açıkça belirtilmektedir⁴⁹⁹. Ayrıca görevdeki kadınların sayısının artırılması istenmektedir⁵⁰⁰.

Soğuk savaştan sonra daha yaygın olarak görülen barış operasyonu türleri⁵⁰¹, uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmaların yaşandığı, yer yer veya tamamen devlet otoritesinin ortadan kalktığı coğrafyalara yönelik müdahalelerdir. Bu tür müdahalelerde, çatışmanın önlenmesinin ve sivillerin korunmasının ötesine geçilmekte, ulus devlet ve düzenli ulusal ordu yeniden tesis edilmeye

⁴⁹⁸ A.e., s. 3, 4 para. 5-6, 10.

⁴⁹⁹ A.e., s. 4, para. 13.

⁵⁰⁰ A.e., s. 6, para. 28.

⁵⁰¹ Soğuk savaş sonrasının barış operasyonlarının ilk örneklerinden birisi, 1991 yılındaki Körfez Savaşı sonunda, Irak'ın kuzeyindeki Kürtlerin Irak hükümetinin insan hakları ihlalleri karşısında korunması ve başta Türkiye olmak üzere komşu ülkelere akın eden mültecilerin yurtlarına döndürülmesi için güvenli bölge oluşturulmasıdır. Nicholas J. Wheeler, **Saving Strangers: Humanitarian Intervention in International Society**, Reprinted, New York, Oxford University Press, 2003, s. 145-152 (Bundan sonra **Saving Strangers** olarak anılacaktır). Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararında askeri tedbirlere ilişkin açık bir hüküm bulunmamakla birlikte, Amerika ve Avrupalı müttefikleri, yetkilendirmeyi geniş yorumlayarak bölgeye asker göndermiştir. Irak'ın rızasının da bulunmaması nedeniyle bu müdahalenin hukuka uygunluğu tartışmalara neden olmuştur. A.e., s. 152-155. Irak'ın güneyindeki Şiiler bakımından sadece uçuşa yasak bölge tedbirinin uygulanması yeterli görülmüştür. A.e., s. 160-164. Irak'a yönelik müdahale hakkında bilgi için ayrıca Bkz.: Reçber, **İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu**, s. 121-124. Amerika ve Avrupalı müttefikleri, Yugoslavya'nın dağılması sürecinde iç çatışmaların yaşanması sonucunda, Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü bünyesinde 1992 yılında Bosna'ya ve 1999 yılında Kosova'ya yönelik yürütülen barış operasyonları kapsamındaki kuvvet kullanımını, Irak'takine benzer biçimde, Güvenlik Konseyi kararlarının geniş yorumuna dayandırmıştır. Güvenlik Konseyi Bosna'da sadece güvenli bölgelerin ve insani yardımların güvenliğiyle sınırlı kuvvet kullanımını öngörmüşken, Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü, daha geniş etkileri olan hava bombardımanı gerçekleştirmiştir. Wheeler, **Saving Strangers**, s. 251-255. Benzer yaklaşım Kosova'da da sürdürülmüştür. A.e., s. 258-269. Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü'nün kuvvet kullanımının Güvenlik Konseyi kararlarına uygunluğu tartışma konusu olmuştur. A.e., s. 275-281. Bosna ve Kosova müdahaleleri hakkında bilgi için ayrıca Bkz.: Reçber, **İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu**, s. 137-155 (Kosova), 174-179 (Bosna). İnsani müdahale olarak nitelendirilebilecek yeni tür barış operasyonlarında yaygın biçimde uygulanan güvenli bölge oluşturma tedbiri, ulusal barışını sağlamış coğrafyaları ulusal barışını sağlayamayan coğrafyalardan gelecek mültecilere veya sığınmacılara karşı korumaktadır. Yani insani müdahale, iç çatışmaların yaşandığı yerden uzaklaşıp kendilerine sığınmak isteyenleri geldikleri yere geri göndermek isteyenler tarafından gerçekleştirilmektedir. Orford, **Reading Humanitarian Intervention**, s. 203-212.

çalışılmaktadır⁵⁰². Birbirinden farklı yönleri bulunmakla birlikte, 2007 yılından bu yana Darfur, Sudan’da, 2010 yılından bu yana Demokratik Kongo Cumhuriyeti’nde, 2011 yılından bu yana Güney Sudan’da, 2013 yılından bu yana Mali’de ve 2014 yılından bu yana Orta Afrika Cumhuriyeti’nde gerçekleştirilen barış operasyonları örnek olarak gösterilebilir.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin Darfur’daki barış operasyonu için belirlediği stratejik öncelikler, sivillerin korunması, insan haklarının korunmasının gözetimi, kadın ve çocukların korunması, insani yardım güvenliği ve barışın sağlanmasıdır⁵⁰³. Operasyonda görev alan kadın askerlerin ve polislerin sayısının artırılması istenmektedir⁵⁰⁴. Ayrıca, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği Ofisi’nin, insan haklarının korunmasına katkı için Darfur’da ofis açması önerilmektedir⁵⁰⁵.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Demokratik Kongo Cumhuriyeti’nde yürütülen barış operasyonunun, her halükarda insan haklarına saygı çerçevesinde yerine getirileceğini vurguladığı öncelikli görevlerini, sivillerin korunması, devlet otoritesinin sağlanması ve bu kapsamda yönetim ve güvenlik reformları ile silahlı çatışmaların tarafı milislerin sivilleştirilmesi olarak saymaktadır⁵⁰⁶. Bunların yanında, Birleşmiş Milletler personelinin ve malvarlığının korunması⁵⁰⁷, çocukların

⁵⁰² Ulus devletin yeniden tesis edilmesi boyutunda ilk barış operasyonu, 1992 yılında Somali’de gerçekleştirilmiştir. İç çatışmalar ve kıtlık nedeniyle ulusal barış ortamı ortadan kalkan Somali’ye Amerika tarafından askeri müdahalede bulunulması, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından, açıkça insani müdahale gerekçesiyle, insani yardım güvenliğinin sağlanması için kuvvet kullanma yetkisi verilen ilk örnektir. Sonrasında Birleşmiş Milletler de doğrudan barış operasyonuna dahil olmuştur. Somali’de **egemenlik** yetkilerini ileri sürebilecek bir hükümetin bulunmaması nedeniyle, soğuk savaşın karşıt tarafları, burada aynı yönde hareket etmiştir. Bununla birlikte, barış operasyonunun yürütümünde Amerika’nın ağırlığı söz konusudur. Wheeler, **Saving Strangers**, s. 172-207. Somali müdahalesi hakkında bilgi için ayrıca Bkz.: Reçber, **İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu**, s. 125-129.

⁵⁰³ *Resolution 2429 (2018)*, Adopted at 8311th meeting, 13 July 2018 (S/RES/2429 (2018)), s. 7, para. 11.

⁵⁰⁴ **A.e.**, s. 1.

⁵⁰⁵ **A.e.**, s. 8, para. 22.

⁵⁰⁶ *Resolution 2502 (2019)*, Adopted at 8692nd meeting, 19 December 2019 (S/RES/2502 (2019)), s. 9-12, para. 29.

⁵⁰⁷ **A.e.**, s. 12, para. 30

korunması⁵⁰⁸, kadınların korunması⁵⁰⁹, insani yardım güvenliğinin sağlanması⁵¹⁰ ve silah ambargosunun uygulanması⁵¹¹ görevleri, özel olarak ayrıca zikredilmektedir. Barış operasyonu kapsamında görevine devam eden askeri birliğin etkililiğinin artırılması istenmektedir⁵¹². Kadınların genel olarak barış operasyonu kapsamındaki görevlere katılımının da artırılması beklenmektedir⁵¹³.

Güney Sudan'da yürütülen barış operasyonunun kapsamı, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından, sivillerin korunması, insani yardım güvenliği, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi ve barış sürecinin desteklenmesi olarak belirlenmiştir⁵¹⁴. Juba kentinin ve özellikle havaalanı gibi stratejik noktaların korunması ile Birleşmiş Milletler'in, diğer insani yardım kurumlarının ve sivillerin korunması için çatışmaya girmek de operasyon kapsamında görülmektedir⁵¹⁵. Görevli kadın asker, polis ve sivil personelin sayısının artırılması istenmektedir⁵¹⁶. Askeri faaliyetlerin yürütümünde mültecilerin, zorla yerinden edilmiş kişilerin ve kadın ve çocukların güvenliğinin ön plana alınması gerekliliğine vurgu yapılmaktadır⁵¹⁷.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Mali'deki barış operasyonu için belirlediği öncelikli görevler, barış anlaşmasının uygulanmasının sağlanması, ordu oluşturulması dahil devlet otoritesinin yeniden tesis edilmesi, sivillerin korunması, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi ve insani yardım güvenliğinin sağlanmasıdır⁵¹⁸. Mali ordusu yeniden oluşturulmalı ve terörle mücadele hukuka

⁵⁰⁸ A.e., s. 12, para. 31.

⁵⁰⁹ A.e., s. 12-13, para. 32-34.

⁵¹⁰ A.e., s. 13, para. 35-37.

⁵¹¹ A.e., s. 13-14, para. 38-39.

⁵¹² A.e., s. 14-15, para. 42.

⁵¹³ A.e., s. 14, para. 41.

⁵¹⁴ *Resolution 2459 (2019)*, Adopted at 8484th meeting, 15 March 2019 (S/RES/2459 (2019)), s. 7-9, para. 7.

⁵¹⁵ A.e., s. 10, para. 10.

⁵¹⁶ A.e., s. 11, para. 17.

⁵¹⁷ A.e., s. 11, para. 18.

⁵¹⁸ *Resolution 2480 (2019)*, Adopted at 8568th meeting, 28 June 2019 (S/RES/2480 (2019)), s. 7-9, para. 28.

uygun biçimde yürütülmelidir⁵¹⁹. Kadın personelin, her alanda, katılımı vurgulanmaktadır⁵²⁰. Mali'ye ilişkin kararda dikkat çekici, ayrıksı sayılabilecek bir husus, Birleşmiş Milletler personelinin güvenliğinin sağlanması için gerekli askeri tedbirlerin ve savaş teknolojisinin güncel imkanlarının ayrıntılı olarak belirtilmesidir⁵²¹.

Orta Afrika Cumhuriyeti'nde yürütülen barış operasyonunun kapsamı, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından, sivillerin korunması (özellikle çocukların ve kadınların), çatışma tarafları arasında barışın sağlanmasına katkı, demokratik seçimlerin düzgün yürütümüne yardım edilmesi, insani yardım güvenliğinin sağlanması ve Birleşmiş Milletler personelinin ve malvarlığının korunması olarak saptanmıştır⁵²². Bunları tamamlayıcı biçimde, devlet otoritesinin tesis edilmesi ve ulusal ordu ve kolluğun oluşturulması, çatışma tarafı milislerin sivilleştirilmesi, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi ve ulusal hukuk düzeninin ve yargılama sisteminin tesis edilmesi de operasyon kapsamında yer almaktadır⁵²³. Kadınların sürece katılımının gerekliliği vurgulanmaktadır⁵²⁴. Burada da Mali örneğindeki benzer bir örnek olarak operasyonun yürütümü için askeri helikopter ihtiyacı açıkça belirtilmiş ancak ayrıntılı biçimde askeri ihtiyaçlara değinilmemiştir⁵²⁵.

3.3.2.2.2. Barış Operasyonlarının Meşruiyetine İlişkin Koşullar

⁵¹⁹ A.e., s. 10-11, para. 33-36.

⁵²⁰ A.e., s. 12, para. 46.

⁵²¹ A.e., s. 12-13, para. 48. Daha önce sözü edilen, barış operasyonlarına katılan personelin güvenliğine ilişkin Güvenlik Konseyi kararında da güvenliğin sağlanmasında yeni teknolojilerin kullanımı teşvik edilmektedir. *Resolution 2518 (2020)*, s. 4, para. 13. Ayrıca, personelin güvenlik tehditlerine karşı eğitiminde ortak standartların oluşturulması gerekmektedir. A.e., s. 3, para. 10. Sadece askeri açıdan değil bulaşıcı hastalıklar dahil sağlık tehditlerine karşı da personelin güvenliği sağlanmalı ve yeterli sağlık hizmeti sunulmalıdır. A.e., s. 2, s. 3, para. 9.

⁵²² *Resolution 2499 (2019)*, Adopted at 8666th meeting, 15 November 2019 (S/RES/2499 (2019)), s. 7-9, para. 32.

⁵²³ A.e., s. 9-12, para. 33.

⁵²⁴ A.e., s. 14-15, para. 44.

⁵²⁵ A.e., s. 13, para. 36.

Birleşmiş Milletler sisteminde, meşru savunma hali dışında ki bu da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi devreye girene kadar geçerli olmak üzere, Güvenlik Konseyi kararına dayalı olmayan bir uluslararası askeri faaliyet gerçekleştirilmesi hukuka uygun değildir. Birleşmiş Milletler ya kendi bünyesinde barış operasyonu gerçekleştirecektir ya da uluslararası örgütlerin veya ulus devletlerin gerçekleştireceği barış operasyonlarının meşruiyetini kabul edecektir⁵²⁶. Uygulamada, özellikle Amerika ve müttefiklerinin, kendi başına veya Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü bünyesinde gerçekleştirdiği ve Uluslararası Hukuk'a uygunluğu tartışmalı barış operasyonlarında dahi devletler, Güvenlik Konseyi kararının geniş yorumuyla durumlarını meşrulaştırmaya çalışmıştır. Öğretide, Güvenlik Konseyi'ndeki *veto* yetkisinin kötüye kullanımından dolayı karar alınamadığında, insani sebeplerle askeri faaliyetler icra edilebileceğine ilişkin tartışmalar yapılmakla birlikte⁵²⁷, devletlerin varlığını kabul ederek uyguladığı bir kural olarak, uluslararası askeri faaliyetlerin yürütümünde nihai yetkili merci Güvenlik Konseyi'dir.

Bir önceki başlıkta değinilen somut olaylar üzerinden inceleme yapılmaya devam edilecek olursa, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, barış operasyonlarının temel ilkeleri olarak, silahlı çatışma taraflarının rızasını⁵²⁸, bunlar arasında

⁵²⁶ Bunlar bir arada da olabilir. Bu çalışmada incelenen örneklere bakıldığında, Darfur'da Birleşmiş Milletler ile Afrika Birliği birlikte hareket etmektedir. *Resolution 2429 (2018)*, s. 1. Mali'de Birleşmiş Milletler'in yanında, Sahra ülkeleri, Fransa ve Avrupa Birliği de faaliyet yürütmektedir. *Resolution 2480 (2019)*, s. 11-12, para. 37-43. Orta Afrika Cumhuriyeti'ndeki barış operasyonuna çok çeşitli ulus dışı özneler katılmaktadır. Örneğin, Orta Afrika ordusunun yeniden yapılandırılmasında Avrupa Birliği, Fransa, Rusya ve Amerika görev almaktadır. Dahası, Avrupa Birliği, bölgesel örgütler, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası örgütlerin yanında, Community of Sant'Egidio adlı dini topluluk da genel olarak barış operasyonuna katkıda bulunanlar arasında zikredilmektedir. *Resolution 2448 (2018)*, Adopted at 8422nd meeting, 13 December 2018 (S/RES/2448 (2018)), s. 4. Bu operasyonla ilgili son kararda, Orta Afrika ordusunun yeniden yapılandırılmasında görev alanlar Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, Fransa, Rusya, Amerika ve Çin olarak sayılmaktadır. Genel olarak operasyona katkı sağlayan ulus dışı öznelerin adı zikredilmemiştir. *Resolution 2499 (2019)*, s. 2. Fransa ile Orta Afrika Cumhuriyeti arasındaki ikili anlaşma gereği, barış operasyonunu tehdit eden durumlarda Fransa'nın destekleyici biçimde müdahale etme yetkisi açıkça kabul edilmiştir. *A.e.*, s. 16, para. 52. Bu çalışmada ele alınmayan örnekler olarak, Liberya'da ve Sierra Leone'de, Afrikalı devletlerin oluşturduğu uluslararası örgütlerin yürüttüğü barış operasyonları görülmektedir. Reçber, **İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu**, s. 129-133.

⁵²⁷ Bu tartışmaların öncülerinden birisi olarak Bkz.: Walzer, **Just and Unjust Wars**, s. 101-108.

⁵²⁸ Soğuk savaş döneminin barış operasyonlarında ilgili devletlerin rızası belirleyici olmaktadır. Bu dönemde uluslararası uyumsuzluklarda Birleşmiş Milletler'in araya girmesi söz konusudur. Oysa soğuk savaş sonrasının yeni barış operasyonlarında rıza olmasa da Güvenlik Konseyi'nin iç çatışmaların yaşandığı coğrafyalara müdahalede bulunabileceği kabul edilmektedir. Uygulamada rıza

tarafsızlığı ve meşru savunmaya veya somut olayın koşullarına göre verilen yetkiye dayanılarak kullanılan dışında kuvvet kullanılmamasını saymaktadır⁵²⁹. Dolayısıyla, bugün geline nokta, geçmişten alınan derslerle birlikte barış operasyonlarının kurumsallaştığı ve sözü edilen temel ilkeler çerçevesinde yürütülecek askeri faaliyetlerin meşruiyetinin sağlandığı söylenebilecektir.

Bugün barış operasyonu olarak adlandırılan kurumun ne Birleşmiş Milletler Şartı'nda ne de Uluslararası Hukuk'ta açık bir dayanağı bulunmaktadır. Uluslararası barışı tehdit eden somut olayın koşullarına göre farklı yoğunlukta uluslararası müdahaleyi içeren ve insani işgal⁵³⁰ olarak nitelendirilebilecek boyuta ulaşarak, ulusal barışı sağlayacak ulus devletin uluslararası müdahaleyle tesis edilmesine kadar varan operasyonlar, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin bir nevi yasama niteliğindeki kararlarıyla⁵³¹ hukuki meşruiyete kavuşmuştur. Güvenlik Konseyi'nin oluşumu ve karar alma usulü hatırlanacak olursa, İkinci Dünya Savaşı'nın galibi ve nükleer silah sahibi ulus devletlerin diğer ulus devletler üzerindeki fiili üstünlüğü bir kez daha teyit edilmiş olmaktadır.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin fiili olarak diğer ulus devletlerden üstün üyelerinin belirleyici olduğu karar alma sürecine rağmen, barış operasyonlarında ulus devletlerin hukuki eşitliğinin korunmasına özen gösterilmektedir. Bu nedenle de uluslararası barışın sağlanması için ulusal barışın

unsuru, somut olayın koşullarına göre, şekli de olsa yerine getirilmeye çalışılmaktadır. Gregory H. Fox, **Humanitarian Occupation**, New York, Cambridge University Press, 2008, s. 58-71. Bu gibi durumlarda tarafların barış operasyonu sürecine rızasının zorlayıcı tedbirler yoluyla alınması tartışmalara neden olmaktadır. **A.e.**, s. 177-195.

⁵²⁹ *Resolution 2429 (2018)*, s. 1; *Resolution 2502 (2019)*, s. 1; *Resolution 2459 (2019)*, s. 10, para. 13; *Resolution 2480 (2019)*, s. 1; *Resolution 2499 (2019)*, s. 1.

⁵³⁰ İnsani müdahale niteliğinde barış operasyonları kapsamında oluşturulan uluslararası yönetimler, insani işgal yönetimi olarak nitelendirilmektedir. Fox, **Humanitarian Occupation**, s. 3-4. Bosna, Kosova, Doğu Timor ve Doğu Slavonya, Hırvatistan'da oluşturulan uluslararası yönetimler buna örnek gösterilebilir. **A.e.**, s. 74-84 (Bosna), 84-98 (Kosova), 98-106 (Doğu Timor), 106-110 (Doğu Slavonya).

⁵³¹ **A.e.**, s. 288-303. Konuyla bağlantılı bir başka örnekte, Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü'ne taraf olmayan (yani Amerika'nın durumundaki) devletlerin askerlerinin barış operasyonlarından dolayı Mahkeme önünde ceza sorumluluğunun öne sürülmesi, Amerika'nın öncülüğünde, Güvenlik Konseyi kararlarıyla engellenmektedir. Güvenlik Konseyi'nin Statü'yü değiştirecek boyutta müdahalede bulunarak, belirli kategoride kişileri genel olarak Mahkeme'nin yargı yetkisi dışında bırakmasının hukuka uygunluğu tartışmalıdır. Neha Jain, "A Separate Law for Peacekeepers: The Clash between the Security Council and the International Criminal Court", **European Journal of International Law**, Vol. 16, No. 2, 2005, s. 239-254.

bozulduğu coğrafyalarda ulus devletin yeniden tesisi önemsenmektedir⁵³². Soğuk savaş sonrasında, uluslararası barışa uygun ulusal barışı sağlayabilecek ulus devlet yapılanması olarak, uluslararası sermayeyle⁵³³ uyumlu bir liberal anayasal yönetimin tercih edilmesiyle, Güvenlik Konseyi üyelerinden Amerika'nın gücünün ön plana çıkmasıyla açıklanabilir. Örneğin, Bosna'da barış sonrasında oluşturulan uluslararası yönetim, uluslararası sermayenin beklediği kurumsallaşmayı sağlamaktadır⁵³⁴. Doğu Timor'daki barış operasyonu kapsamında Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası yönetimi de Bosna'daki gibi ulus inşasını uluslararası sermayenin beklentileri çerçevesinde gerçekleştirmektedir⁵³⁵. Barış operasyonlarıyla tesis edilen liberal anayasal yönetimde, ülkenin toprak bütünlüğünün sağlanması, demokratik seçimlerin gerçekleştirilmesi ve insan haklarının korunması ve geliştirilmesi önemsenmektedir⁵³⁶. Nihayetinde, bunlar uluslararası sermayeyle uyumlu biçimde gerçekleştirilecektir. Ulus devletin liberal niteliği barış operasyonları bakımından

⁵³² İnsan haklarına dayalı liberal anayasal yönetim için öncelikle merkezi siyasi iktidar olarak devletin oluşumu gerekmektedir. Aksi durumda doğa durumu tasarımındakine benzer kargaşa ortamı söz konusu olur. Dolayısıyla devlet merkezli olmayan dünya tasarımı insan haklarına dayalı uluslararası barışı tesis etmek daha zor görülmektedir. Fox, **Humanitarian Occupation**, s. 143-154.

⁵³³ Uluslararası sermaye denildiğinde uluslararası düzeyde faaliyet gösteren ve daha az gelişmiş ülkelerde yatırım yapan büyük şirketler anlaşılabileceği gibi daha ileri gidilerek bunların oluşturduğu küresel veya ulusötesi kapitalist sınıf da anlaşılabilir. B. S. Chimni, "International Institutions Today: An Imperial Global State in the Making", **European Journal of International Law**, Vol. 15, No. 1, 2004, s. 1-37, 4-5 (Bundan sonra "International Institutions Today" olarak anılacaktır). Bu son tasarımda, Amerika ve Avrupalı müttefikleri, bu sınıfın çıkarları doğrultusunda, ulusal düzlemdeki gibi merkezi olmasa da bir nevi küresel devleti oluşturmaktadır. **A.e.**, s. 6, 28-29. Aslında, modern toplumda siyasi iktidarın, bu çalışmada ve genel olarak hukuk öğretisinde kabul edilen klasik devlet teorisinden ayrılarak, merkezi ve yukarıdan aşağıya olmayan modeli de gündeme getirilmiştir. Michel Foucault düşüncesinde iktidarın merkezi ve salt yukarıdan aşağıya olmaması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.: Koloş, **Foucault, İktidar ve Hukuk**, s. 125-134. Bu tasarıma benzer bir postmodern imparatorluk tasarımı için ayrıca Bkz.: Hardt, Negri, **İmparatorluk**, s. 313-322. Ulus devletin ulusal sınırlar içerisinde sermayeye sağladığı öngörülebilir hukuk güvencesini, ekonomi alanında aldıkları kararlarla tüm ulusal hukuk düzenlerini yönlendiren uluslararası örgütler sağlamaktadır. Chimni, "International Institutions Today", s. 6-9. Uluslararası sermaye, Birleşmiş Milletler örgütü içerisinde oldukça etkilidir. **A.e.**, s. 14-15. Küresel sermaye, bunlara ek olarak, kentler yoluyla birbirine bağlanmaktadır. **A.e.**, s. 18-19. Postmodern imparatorluk tasarımı, şirketler, ulus devletler ve uluslararası örgütler tarafından küresel ekonominin düzenlenmesi hakkında ayrıca Bkz.: Hardt, Negri, **Çokluk**, s. 184-196.

⁵³⁴ Orford, **Reading Humanitarian Intervention**, s. 129-134.

⁵³⁵ **A.e.**, s. 134-140. Doğu Timor barış operasyonu hakkında bilgi için ayrıca Bkz.: Reçber, **İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu**, s. 168-174.

⁵³⁶ Fox, **Humanitarian Occupation**, s. 49-58. Bununla birlikte, insan haklarına dayalı uluslararası savaş politikası, uluslararası sermayenin çıkarları doğrultusunda insan haklarını ihlal edebilir. Orford, **Reading Humanitarian Intervention**, s. 187-197. Özellikle uluslararası sermayenin yatırıma ilişkin talepleri karşısında işçi hakları ihlal edilebilir. Chimni, "International Institutions Today", s. 22-23.

kurumsallaşmıştır.

Bu çalışmada ele alınan barış operasyonlarına tekrar dönülecek olursa, ulus devlet otoritesinin yeniden tesis edilmesinin görevler arasında bulunduğu örneklerde, ilgili devletin yurttaşlarını koruma yükümlülüğü vurgulanmaktadır⁵³⁷. Böylelikle, kitlesel ve ağır İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları Hukuku ihlallerinin yaşandığı coğrafyalara yönelik uluslararası müdahalelerin, hukuki sınırları belirsiz biçimde insani sorunlara atıfla insani müdahale olarak nitelendirildiği aşamadan, devletlerin *egemen* ve eşit olduğu Uluslararası Hukuk'a daha uygun biçimde devletlerin *egemenlik* yetkilerinin sınırlandırılarak yeniden tanımlanmasıyla koruma yükümlülüğü ekseninde tartışıldığı aşamaya geçilmektedir⁵³⁸.

3.3.2.3. Uluslararası Askeri Faaliyetlerin Meşruiyetinin İnsan Haklarına Atıf Yoluyla Sağlanmaya Çalışılması

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası barışın kalıcı olarak sağlanması için Birleşmiş Milletler sistemi oluşturulmuştur. Daha önce değinildiği üzere, Birleşmiş Milletler, kendisine biçilen uluslararası barışı koruma işlevine rağmen, ulusal düzlemde benzer işlevi üstlenen merkezi siyasi iktidar olarak ulus devletten bağımsız, ayrı bir ulus dışı siyasi iktidar odağı haline gelememiştir. Dolayısıyla, ulusal savaş teşkilatlarından ayrı bir sürekli uluslararası veya ulusüstü savaş teşkilatı oluşturulamamıştır.

⁵³⁷ *Resolution 2502 (2019)*, s. 1; *Resolution 2480 (2019)*, s. 14, para. 55; *Resolution 2499 (2019)*, s. 1.

⁵³⁸ *Egemenlik*, devletin sahip olduğu yetkiler karşısında, yurttaşların insan haklarının güvenceye alınması yükümlülüğünü de beraberinde getirmektedir. Dünya Savaşları'na kadar geçerli olan *egemenlik* anlayışı, bireyler lehine sınırlandırılmaktadır. Böyle bir tasarımda, ilgili ulus devlet ulusal barışı sağlayıp insan haklarını güvence altına alamadığı takdirde, diğer ulus devletlerin veya başka bir deyişle uluslararası toplumun koruma yükümlülüğü devreye girmektedir. Reçber, **İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu**, s. 191-199. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından, açıkça koruma yükümlülüğü doğrultusunda harekete geçilen ilk örnek 2011 yılında gerçekleştirilen Libya'ya yönelik barış operasyonudur. *A.e.*, s. 393-415. Bunun öncülleri olarak görülebilecek diğer vakalar arasında, insan hakları ihlallerinin önlenemediği Darfur, iç çatışmaların diplomatik yöntemlerle çözüme kavuşturulduğu Kenya ve tartışmalı seçim sonuçlarından kaynaklanan iç çatışmalara müdahale edilen Fildişi Sahili Cumhuriyeti sayılabilir. *A.e.*, s. 342-357 (Darfur), 357-365 (Kenya), 384-392 (Fildişi Sahili Cumhuriyeti). Koruma yükümlülüğü yaklaşımında, bireylerin insan haklarının ihlal edilmesinden ve silahlı çatışma ortamının oluşmasından devlet sorumlu tutulmakta ve uluslararası müdahale sorunun çözümü olarak görülmektedir. Oysa, Yugoslavya ve Ruanda'da, iç çatışmaların hemen öncesinde, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası başta olmak üzere, uluslararası örgütlerin ekonomiye ve bununla bağlantılı olarak siyasi yapıya müdahalesi söz konusudur. Dolayısıyla uluslararası müdahaleyi gerçekleştirenlerin ulusal barışın bozulmasına katkısı göz ardı edilemez. Orford, **Reading Humanitarian Intervention**, s. 87-110.

Henüz ulusalüstü savaş teşkilatı gözlenmese de Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü gibi uluslararası örgütler bünyesinde görece daha sürekli bir uluslararası savaş teşkilatı oluşturulabilmiştir. Bununla birlikte, ulus devletlerin kendi düzenli ulusal ordularından sağlayacağı katkı, bu gibi uluslararası örgütlerin askeri faaliyetler yürütebilmesi için zorunludur. Nihayetinde, uluslararası savaş teşkilatı denildiğinde, ulusalüstü ordu tasarımıdaki gibi ulus devletin üzerinde ve bundan ayrı bir savaş teşkilatı düşünülmesi mümkün değildir. Uluslararası nitelikte olmaya en layık Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü'nde Amerika'nın ağırlığı hatırlanacak olursa, bugün gelinen nokta itibarıyla hala ulus devletlerin askeri varlığının belirleyici olduğu görülmektedir.

Uluslararası savaş teşkilatının oluşturulmasında, nükleer güce sahip ulus devletlerin belirleyici olması, soğuk savaşın geride bırakılmasıyla birlikte bunlardan Amerika'nın iyice öne çıkması, uluslararası savaş politikasının oluşturulmasında ve yürütülmesinde de bunun ağırlığının olmasını sonuçlamaktadır. Soğuk savaş sona erdiren süreçte Amerika ve Avrupalı müttefiklerinin gündeme getirdiği insan hakları meseleleri, soğuk savaş sonrasında aynı öznelere yönlendirdiği askeri faaliyetlere de meşruiyetini vermiştir. Bundan sonra, meşru savunma istisnası saklı kalmak kaydıyla, kuvvet kullanma yasağına rağmen askeri faaliyetlerin yürütülmesi, kitlesel ve ağır İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları Hukuku ihlallerine neden olan silahlı çatışmaların yaşandığı coğrafyalar bakımından mümkündür⁵³⁹. Bu tür coğrafyalara müdahale edildiğinde, sivillerin korunması ve insani yardımların ulaştırılması, diğer devletlerin ulusal barışını etkileyecek boyutta mülteci akını söz konusuysa bunların yurtlarına güvenli biçimde dönüşü ve ulusal barış tamamen ortadan kalkmışsa uluslararası sermayeye uyumlu bir liberal anayasal yönetim olarak ulus devletin yeniden inşası sağlanmaktadır.

Kitlesel ve ağır İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları Hukuku ihlallerinden, uluslararası savaş politikası kapsamında askeri nitelikte müdahaleyi gerektirenlerin belirlenmesine yönelik, hukuki öngörülebilirliği sağlamaya yarayacak, kurumsallaşmış ölçütler bulunmamakla birlikte, bir kere barış operasyonu

⁵³⁹ İnsan hakları gerekçesiyle insan haklarını riske atacak kuvvet kullanma yoluna gidilmesi eleştirilmektedir. Hannum, "Reinvigorating Human Rights", s. 426-427.

yürütülmesi aşamasına geçildiğinde esas alınacak ilkeler ve uygulanacak tedbirler istikrarla uygulanmakla kurumsallaşmaya başlamıştır.

İnsan haklarına dayalı uluslararası savaş politikası doğrultusunda askeri faaliyetlerin yürütülmesine yönelik tartışmalar daha çok hangi hallerde uluslararası askeri faaliyetlere başvurulabileceği noktasında toplanmaktadır⁵⁴⁰. Hangi boyutta İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları Hukuku ihlalleri karşısında askeri müdahale seçeneğinin gündeme geleceğini, bir nevi yasama faaliyeti kapsamında belirleyen özneler, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin *veto* yetkisine sahip üyeleridir. Bu devletler, İkinci Dünya Savaşı'nın veya hangi savaş olduğu belirtilmeksizin yapılacak soyutlamayla bir savaşın galibi⁵⁴¹ ve kuvvet kullanma yasağının kural olduğu uluslararası barışı, tüm dünyayı yok edebilecek güçte nükleer silahları bulundurup, kuvvet kullanma tehdidinde bulunarak koruyan⁵⁴², klasik ulus devletin dönüşüm geçirmiş halidir. Bu devletler sadece *egemen* olarak nitelendirilemez, *nükleer egemen* olarak uluslararası barışın nihai güvencesidirler. Bu nedenle, insan haklarına dayalı uluslararası savaş politikası, ilk bakışta insani sorunlara verilen uluslararası bir tepki gibi gözükse de bütünselci yaklaşımla ayrıntılı bir irdeleme yapıldığında, tıpkı Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da ulusal barışın sağlanması için devletin oluşumu esnasında gözlenen çelişkilere benzer çelişkilerle uluslararası barışın sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Uluslararası düzlemin özneleri ulus devletler, *egemendir* ancak kendileri hakkında nihai kararı verecekler *nükleer egemenlerdir*. *Egemenler*, hukuk önünde eşittir ancak *nükleer egemenler* karşısında fiili eşitlik talebinde bulunamaz⁵⁴³. Bu tespitler, *nükleer egemenlerin* kendi ulusal

⁵⁴⁰ 1994 yılında Ruanda'da yaşanan soykırıma yönelik gerekli ve yeterli müdahalede bulunulmaması, bu tartışmanın önemli dayanaklarından birisidir. Soykırım yaşanan coğrafyada, iç çatışma taraflarının arasındaki anlaşmanın uygulanmasını gözetmek için barış operasyonu yürütülmektedir. Wheeler, *Saving Strangers*, s. 211-212. Dahası, soykırımın yaşanacağına ilişkin istihbaratı veriler bulunmasına rağmen Amerika'nın bu örnekte isteksiz davranması nedeniyle barış operasyonu etkili biçimde sürdürülememiştir. A.e., s. 217. Ruanda barış operasyonu hakkında bilgi için ayrıca Bkz.: Reçber, *İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu*, s. 155-168.

⁵⁴¹ Üstelik bu savaşı kesin olarak sona erdiren nükleer silah kullanımının hukuka uygunluğu tartışmalıdır. Walzer, *Just and Unjust Wars*, s. 263-268.

⁵⁴² Veya başka bir deyişle, bireyleri ve toplumları nükleer silahların gölgesinde rehin tutan. A.e., s. 271. Nükleer caydırıcılığa dayalı uluslararası ilişkiler dengesi hakkında ayrıntılı tartışma için ayrıca Bkz.: A.e., s. 269-283.

⁵⁴³ Bu nedenle de nükleer silahlar, postmodern imparatorluğun küresel düzeyde kontrolü sağlamanın araçlarından birisi olarak zikredilmektedir. Hardt, Negri, *İmparatorluk*, s. 343-344.

düzlemindeki çelişkilerle birlikte okunduğunda, insan haklarına dayalı uluslararası barış tasarımının temelinde, kökleri henüz ulus devletin oluşumu aşamasında kadar giden çelişkiler bulunduğu görülmektedir.

Bu çalışmanın yazarına göre, insani müdahale veya başka bir nitelendirmeye gerçekleştirilen askeri faaliyetlerin meşruiyetinin sağlanması için Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararını zorunlu unsur kabul ederek veya Birleşmiş Milletler'in teşkilat yapısını ve Güvenlik Konseyi'nin oluşumunu ve karar alma sürecini kapsayan reformlar gerçekleştirerek⁵⁴⁴, bir önceki paragrafta sözü edilen tutarsızlıktan kurtulmak mümkün değildir. Ulus devletin oluşumunda gözlenen çelişkilerin neden olduğu savaş, iç çatışma ve devrim gibi süreçlerin, benzer çelişkilerle dolu uluslararası barışın oluşumunda da gözlenmesi muhtemeldir. Ulus devletlerin oluşumundaki çelişkilerin neden olduğu en şiddetli çatışmalar Dünya Savaşları'ydı. Bu kez yaşanabileceklerin boyutu, Dünya Savaşları öncesinde yaşayan insanların durumundaki gibi bu çağın insanı için öngörülemez düzeyde olabilir⁵⁴⁵. Sonuçta, uluslararası savaş politikasının insan hakları yoluyla meşrulaştırıldığı bir ortamda yaşanacak şiddetli silahlı çatışmalar, insan varlığının veya bunun önemli bir kısmının sonunu getirebilecek boyuta ulaşabilir.

⁵⁴⁴ Güvenlik Konseyi'ne ilişkin bazı reform önerileri için Bkz.: Reçber, **İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu**, s. 336-340.

⁵⁴⁵ Herhangi bir nükleer savaşın sonucuna ilişkin veri bulunmamaktadır. Walzer, **Just and Unjust Wars**, s. 277.

SONUÇ

Düzenli ulusal ordular, modern toplumun ürünü askeri yapılardır. Modern öncesi toplumlarda görülen askeri yapılarla benzerlik taşımaları, modern toplumu teşkil eden insanların modern öncesi toplumların hem kültürel hem genetik mirasçısı olmasıyla açıklanabilir. Ancak modern öncesi ile modern arasında, siyasi iktidar yapıları, askeri yapılar ve yurttaşlık anlayışı bakımından ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Bu çalışmada aktarılmaya çalışıldığı üzere, modern toplumun siyasi iktidar tipi olarak devlet ve özellikle bunun burjuva devrimleriyle olgunlaşan hali ulus devlet, daha önce gözlenen siyasi iktidar tiplerinde görülmeyen şekilde laik, merkezi, sürekli ve mutlaklıdır. Teknolojik gelişmelerin de yardımıyla bu siyasi iktidar, tarih boyunca görülmemiş ölçüde yıkım gücüne sahip düzenli ulusal ordular oluşturmuştur.

Savaşın modern öncesi ile modern arasında farklılaşmasını daha rahat açıklamak için kullanılan savaş politikası ve savaş uygulaması ayrımı doğrultusunda bakıldığında, düzenli ulusal orduların savaş politikasını diğerlerinden ayıran temel özellik, akla dayalı, laik ulusal savaş politikasının oluşturulmasıdır. Savaş uygulamasının savaş teşkilatı yönü bakımındansa merkezilik ve süreklilik belirleyicidir. Savaş teknolojisi, laiklik, merkezilik ve süreklilik yönünde gelişimi mümkün kılan veya yer yer hızlandıran bir gelişim çizgisiyle, düzenli ulusal orduların diğer tür askeri yapıları dışlayarak, ulus devletin yeryüzündeki hakimiyetini sağlamasında önemli bir işlev üstlenmiştir. Savaş teknolojisinin bir diğer işlevi de geleneksel askeri sınıfı ortadan kaldırarak, yeni teknolojiye uyum sağlayabilecek belirli ölçüde servete ve bilgiye sahip askerlik mesleği mensuplarının savaşta öne çıkmasını sağlamasıdır.

Modern toplum koşullarında, düzenli ulusal orduların oluşması, burjuva devrimlerinin mutlak monarşileri ortadan kaldırması veya sınırlandırmasıyla paralel olarak gerçekleşmiştir. Ulus devlet ve düzenli ulusal ordu, aynı koşullarda doğmuştur. Bu nedenle, ulus devletin oluşumunu, siyaset felsefesi ve kamu hukuku boyutuyla açıklayan, *toplum sözleşmesi* düşünürlerinin tasarımı, düzenli ulusal ordunun üstlendiği işlevi anlamada önemli bir katkı sağlamaktadır. Modern öncesi ile modern arasındaki ayrımın kuramsal düzlemdeki görünümü, doğal hal ile uygarlık

arasındaki ayırmadır. Doğal hal, kendiliğinden veya sonradan buna dönüşecek biçimde, sürekli savaş haline geldiğinde, burjuva devrimleriyle tesis edilen anayasal yönetimle somutlaşacak **toplum sözleşmesi** yoluyla uygar topluma geçilmesi, ulusal barışı sağlayacak yegane yoldur. Ulusal barış bir kere sağlandığında, düzenli ulusal ordular buna içeriden veya dışarıdan yönelecek her türlü tehdide karşı koyma görevini üstlenecektir. Dolayısıyla, devrimci süreçler sonrasında oluşturulan liberal anayasal yönetim için düzenli ulusal orduların varlığı vazgeçilmezdir. Bunlar, uygarlığın koruyucusu ve taşıyıcısı olarak görülmektedir.

İlk örneği Fransa’da görülen, ardından Prusya ve Alman İmparatorluğu tarafından geliştirilen, düzenli ulusal orduların askeri bürokrasisi, Dünya Savaşları’na gelindiğinde, tüm dünyada ana hatlarıyla kabul görmüştür. Askeri bürokrasi, anayasal yönetimin kurumsallaştığı Amerikan, İngiliz ve bazı sorunlar görülmekle birlikte Fransız örneklerinde, sivil bürokrasiyle ve genel olarak sivil yönetimle uyumlu biçimde, üzerine düşen görevleri yerine getirmektedir. Alman ve Türk örneklerindeyse askeri bürokrasinin hakimiyet iddiası ciddi sorunlar doğurmuştur. Almanya’yı dahi geriden takip eden Türkiye’de bu durum, askeri bürokrasinin sivil yönetimi bir bütün olarak ele alacağı boyuta kadar ulaşmıştır. Savaşa hazır olmak için monarşilerin düzenli ordularından kalma askeri geleneklerle istikrarlı bir çevre oluşturmaya çalışan düzenli ulusal ordular, istikrarın bozulacağı endişesiyle, sonuçları öngörülebilir olmayan siyasi dönüşümler karşısında temkinli davranmaktadır. Bu nedenle, tarih boyunca farklı coğrafyalarda, askerin sivil yönetim için tehdit oluşturduğu zaman dilimi, genelde anayasal yönetimin kurumsallaştırılamadığı geçiş dönemidir.

Ulusal barışın sağlandığı ilk aşamada, kadınlar, köleler, yoksullar ve sömürge yönetimi altında yaşayanlar, bunun nimetlerinden mahrum bırakılmıştır. Zamanla bu konuların hepsinde gelişmeler yaşanmış olsa da tarihsel süreçte ulusal barışın ciddi çelişkiler üzerinde sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Hukuki eşitlik karşısında fiili eşitsizliğin korunması, bugün hala güncel bir sorundur. Ulusal barışta gözlenen bir diğer çelişki de modern öncesi toplumların üyelerinden farklı olarak toplumdan ayırt edilebilir bireyin doğuşu ve bunun bir yandan ulusal barışa uyum sağlayan ve kendi iradesiyle hukuki sonuçlar doğuran eylemler ve işlemler gerçekleştiren

yönüyle, diğer yandansa ulusal barışı sağlamak için savaşı ve kendi iradesini gerektiğinde toplumun ve devletin iradesi karşısında yok sayan yönüyle inşa edilmesidir. Bu son çelişkinin aşılabilmesi için yurttaşlar, çocukluktan başlanarak hem sivil hem askeri yönü bulunan bir eğitime tabi tutulmaktadır. Böylece, kendilerine has bireysel alanın dışında kamusal alanda nasıl davranmaları gerektiğini, toplumla nasıl uyum içerisinde yaşayacaklarını ve gerektiğinde ulusal barış için nasıl öldürüp öleceklerini öğrenmektedirler.

Modern yurttaş, sivil yönüyle, toplumdan ayırt edilebilir, geleceğini planlayan ve sürekli savaş hali karşısında güvende bir bireydir. Bu güvenlik halinin korunabilmesi için yurttaşın her an düzenli ulusal ordu bünyesinde savaşa katılması gerekebilir. Çocukların ve gençlerin kamusal eğitim sürecinde sivil yetilerin yanında askeri yetiler de kazanacak şekilde eğitilmesi önemlidir. Yurttaşlık ve tarih derslerinde veya doğrudan askerlikle ilgili derslerde, beden eğitimi ve spor derslerinde veya okul dışında benzer sosyal faaliyetlerde, bu husus gözetilmektedir. Zorunlu askerlik hizmetinin bulunduğu yer ve zamanda, farklı kültür ve coğrafyalardan gelen askerlerin hem askeri hem sivil eğitim almasıyla devam eden eğitim süreci, askerlik mesleğine girmek isteyenler için daha da ileri bir seviyeye taşınmaktadır. Öyle ki askeri eğitim kurumlarının sivil eğitim kurumlarından farklılaşması, askerlik mesleği mensubu yurttaşların sivil yurttaşlardan farklılaşması riskini de doğurmaktadır. Her toplum, kendi özelliklerine ve değerlerine göre, bu risk karşısında tedbirler almakta ve askerleri sivil topluma bağlayacak çözümler üretmektedir. Her halükarda, askerlik mesleğinin doğası gereği, belirli ölçüde farklılaşma kaçınılmaz olacaktır. Savaş teknolojisindeki gelişmeler dahi sivil ile asker arasındaki ayrımı tamamen ortadan kaldıramamıştır.

Düzenli ulusal ordulara yurttaşlar katılabilir. Yabancılar, askerlikten ve silahlanmaktan dışlanmaktadır. Ulus devletin erken döneminde herkes yurttaş olarak kabul edilmediğinden veya tam olarak yurttaşlık haklarına sahip olmadığından, köleler veya yoksullar, bir hak olarak düzenli orduda veya milis ordularında gönüllü askerlik yapmaktan dışlanmışlardır. Bu ayrımlar geride bırakıldıktan sonra, bu sefer de sakıncalı yurttaşlar gündeme gelmiştir. Özellikle geniş düzenli ulusal ordu bulundurup yurttaşlara zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğü getiren devletlerde, bir

yandan askere alınıp silahlandırılması uygun görülmeyen ama diğer yandan hukuki açıdan yurttaş olmakla eğitilip topluma uyumlu hale getirilmesi gerekenler için ayrımcı bazı tedbirler uygulanabilmektedir.

Yurttaş düzenli ulusal orduda kendisinden beklenenleri layıkıyla yerine getiremediği takdirde, askeri disiplin ve ceza yaptırımları yoluyla eğitimine devam edilmektedir. Böylece, savaş koşullarına henüz barış döneminde hazırlanılması, verilen emirlerin gereğinin yerine getirilmesi ve askeri faaliyetlerin hukuka uygun yürütülmesi için askeri disiplinin sağlanmasında, bir nevi eğitici işlevi olan farklı ağırlıkta yaptırımlara başvurulmaktadır. Askerlik mesleğinin kendi ihtiyaçlarını karşılayacak askeri disipline ilişkin hukuki düzenlemeler yaygın olarak sivil alana ilişkin hukuki düzenlemelerden farklılaşsa da sivil veya askeri yargı yerleri önünde askerlerin davalarına uygulanacak usul kuralları bakımından benzeşme eğilimi daha ağır basmaktadır. Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, askerler için sadece ulusal düzlemde değil uluslararası düzlemde de ceza sorumluluğunun doğması mümkündür.

Buraya kadar tasvir edilen manzara, klasik ulus devlet, düzenli ulusal ordu ve yurttaşlık bakımından geçerli olmakla birlikte, Dünya Savaşları'nın yıkımı üzerine gerçekleşen ciddi dönüşümler sonrasında, güncel durumu tam anlamıyla yansıtamamaktadır. Çünkü ulus devlet, Uluslararası Hukuk, İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları Hukuku kurum ve kuralları yoluyla eskisine göre daha fazla sınırlandırılmaktadır. Yurttaş, sadece ulusal barış düzleminde değil uluslararası barış düzleminde de hak ve yükümlülük öznesi haline gelmiştir. Bu dönüşümler, düzenli ulusal orduların da dönüşümünü tetiklemektedir.

İnsan haklarına dayalı uluslararası barış tasarımı da İnsan Hakları Hukuku'nun konumunu incelemek, klasik ulus devletin temelindeki *egemenliğin* dönüşümüyle birlikte ulus devletin de dönüşümünü ortaya koyabilmek adına önemlidir. Öncelikle uluslararası barışın sağlanmasına yönelik taleplerin, bireysel olarak ileri sürülebilecek bir hak düzenlemesine konu olmadığı görülmektedir. Toplumların kolektif hakkı olarak barış hakkı Afrika'da düzenlenmiştir. Bireysel haklarla ve özellikle yaşam hakkıyla bağlantılı olarak barışa yönelik talebin korunması, Birleşmiş Milletler bünyesinde oluşturulan insan hakları denetim organlarının görüşlerinde yer bulmaktadır. Ancak, İnsan Hakları Hukuku'nun

uygulandığı hiçbir sistemde, barış hakkının doğrudan korunması veya diğer haklar yoluyla bireysel şikayet başvurusu konusu olması yönünde yerleşik uygulama bulunmamaktadır.

İnsan Hakları Hukuku, savaşta veya İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yaygın olarak kullanılan daha geniş anlamıyla silahlı çatışmalarda uygulanarak, bu alanda esas etkisini göstermektedir. Savaşta çatışan tarafların uyması gereken kuralları düzenleyen ve böylece belirli ölçüde insan haklarının da korunmasını sağlayan İnsancıl Hukuk'un yanında İnsan Hakları Hukuku'nun uygulanabilmesi, savaşın ve ulus devletin bu alandaki **egemenlik** yetkilerinin sınırlandırılmasında önemli bir aşama oluşturmaktadır. Bununla birlikte, esas olarak ulusal barış ortamında uygulanan ve savaşta uygulandığında İnsancıl Hukuk düzenlemeleriyle sınırlandırılan insan haklarının, bir süre sonra, uluslararası ve uluslararası nitelikte olmayan savaşlar arasındaki, hatta bunlarla iç kargaşalıklar arasındaki ayrımın yeni tür çatışmalarla belirsizleşmesiyle, sadece savaş döneminde değil barış döneminde uygulanmasının da bu doğrultuda sınırlandırılması ihtimali dikkate alınmalıdır. Çünkü uluslararası barış sağlandıktan sonra hukuki varlığını yitirmesi beklenen savaşların fiili varlığının kabullenilmesi, bir süre sonra uluslararası barışla birlikte ulusal barışın da anlamını yitirmesine sebep olabilir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin, uluslararası silahlı çatışmalarda, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ndeki haklara ilişkin askıya alma bildiriminde bulunulmasa dahi Sözleşme'deki hakları savaş koşullarını dikkate alarak İnsancıl Hukuk çerçevesinde uygulaması, sonraki adımın ne olacağını düşündürmektedir. Çünkü Mahkeme'nin bir önceki adımı, Avrupalı devletlerin Amerika'yla birlikte eski Yugoslavya coğrafyasında gerçekleştirdiği askeri faaliyetlerin insan hakları denetiminden kurtulmak için uluslararası nitelikte silahlı çatışmalarda devletlerin askıya alma bildiriminde bulunmamasını, Sözleşme'nin savaş koşullarında uygulanamayacağı sonucuna dayanak yapmak olmuştur. Irak'ın işgalinde Avrupalı devletler Amerika'yla aynı savaş politikasını kabul etmediği için mi köklü bir içtihat değişikliği yaşanmıştır? Bir sonraki köklü değişikliği hangi savaş politikası tartışması tetikleyecektir? Bu sorulara cevap verilmesine yardımcı olacak, öngörülebilirlik sağlayan ölçütler geliştirilememesi, Sözleşme'nin savaş koşullarında nasıl

uygulanacağı noktasında belirsizlik doğurmaktadır.

İnsan Hakları Hukuku'nda askerler de hak öznesi olabilmektedir. Düzenli ulusal ordu mensuplarının haklarının ulus devlete karşı uluslararası yargı yerleri önünde korunabilmesi, klasik ulus devletin **egemenliğini** aşan bir durumdur. Askerlerin insan haklarının korunması sayesinde, bugün geline nokta Avrupa'da, askerlerin, özellikle de zorunlu askerlik hizmetini yerine getiren askerlerin yaşamının, bedensel ve zihinsel sağlığının, savaşın ve savaş hazırlığının gerektirdiği ölçüyü aşan şiddet karşısında korunması, disiplin ve ceza yaptırımlarının sivil alandakine yakınlaşacak seviyede usuli güvenceler çerçevesinde uygulanabilmesi, doğrudan orduya ilişkin eleştirilerin dahi korunması, salt cinsel tercihlere dayalı ayrımcılığın ortadan kaldırılması, inancı nedeniyle zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmek istemeyenlere sivil hizmet seçeneğinin sunulması, askerlerin sosyal güvencelerinin korunması gibi kazanımlar, bireysel şikayet başvuruları yoluyla yerleşik hale gelmiştir. İnsan haklarının korunmasında, asker kişiler için getirilecek ek sınırlandırmalar somut dayanağa sahip olmadıktan sonra, hakların sadece asker olmak nedeniyle sınırlandırılması kendiliğinden meşru kabul edilmemektedir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulus devletlerin, meşru savunma koşulları dışında kuvvet kullanımı yasaklanmıştır. Böylece, hukuki düzlemde uluslararası barış tesis edilmiştir. Ancak fiili gerçeklikte, ulusal barış ortamını sağlayamamış veya ulusal barış ortamı bozulmuş coğrafyalarda ki ekseriyetle eski sömürge coğrafyasında, ulus devletlerin de dahil olabildiği iç savaşlar sıkça yaşanmaktadır. Dahası, uluslararası barış da ulusal barış gibi kuruluşunda temel bir çelişki barındırmaktadır. Buna göre, **nükleer egemenlik** sahibi ulus devletler, diğer ulus devletler karşısında, ulusal varlıklarını korumak için nihai çare olarak kullanabilecekleri nükleer silahlar sayesinde, fiili eşitsizlik içeren bir durumdadır. Kuvvet kullanma yasağının ve uluslararası barışın nihai güvencesi de tüm dünyayı ve insanlığı yok oluşa sürükleyebilecek bir nükleer savaş başlatmaya yönelik, kuvvet kullanma tehdididir. Böyle bir ortamda, insan haklarına dayalı uluslararası savaş politikası geliştirilmesi ve kitlesel ve ağır İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları Hukuku ihlalleri yaşanan coğrafyalara, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından meşrulaştırılacak biçimde kolluk benzeri askeri faaliyetleri de içerecek şekilde barış

operasyonu düzenlenmesi, insan haklarının insan haklarını tehlikeye düşürecek yöntemlerle korunması gibi bir sorunu gündeme getirmektedir. Kaldı ki uygulamada sıkça görüldüğü gibi İnsan Hakları Hukuku sözleşmelerine taraf olmayan uluslararası örgütler tarafından gerçekleştirilen askeri faaliyetlerin insan hakları denetiminin sağlanması da mümkün değildir. İnsan Hakları Hukuku, uluslararası barışa yönelik talepler, savaşın yürütümü ve askerlerin hakları bakımından, ulus devletlere önemli yükümlülükler yüklemekle birlikte, **nükleer egemen** devletlerin belirleyici olduğu, insan haklarına dayalı uluslararası savaş politikası geliştirme sürecine dair herhangi bir güvence sağlamaktan uzaktır.

Egemen ve eşit devletler arasında, kelimenin tam anlamıyla uluslararası bir savaş teşkilatı oluşturulamadığı gibi ulus devletlerin dışında, bunları aşacak bir ulusüstü savaş teşkilatı da düşüncenin ötesine geçememiştir. Bugün için görece sürekli uluslararası savaş teşkilatı örneği olarak gösterilebilecek Kuzey Atlantik Andlaşması Örgütü'nün dahi **nükleer egemen** Amerika tarafından ayakta tutulması da göstermektedir ki ulus devletler ve bunların düzenli ulusal orduları hala tarih sahnesindeki belirleyici konumlarını korumaktadır. Ancak bundan sonra öncülüğü üstlenenler, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki savaş teknolojisi gelişmelerini takip ederek, **nükleer egemenlik** aşamasına ulaşabilenlerdir. Bunlarla **egemen** ulus devletler arasında, fiili eşitsizliğe dayalı bir ilişki kurulmuştur. İnsan haklarına dayalı uluslararası barış, ulusal barışın oluşumundaki çelişkilere eklenen yeni çelişkilerle varlığını sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

- Abeles, Marc : **Devletin Antropolojisi**, Ankara, Dipnot Yayınları, 2012.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali : “Jean Bodin: Egemen Devletin Belirmesi”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Kral – Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, 4. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, s. 9-63.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali : “Thomas Hobbes: Ölümlü Tanrı”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Kral – Devlet ya da Ölümlü Tanrı**, 4. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, 163-280.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali : “Aydınlanma: Düşünceler Yumağı”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Filiz Çulha Zabcı, Reyda Ergün, **Kral – Devletten Ulus – Devlete**, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, s. 233-353.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali : “Montesquieu: Özgürlük Arayışı ve Erkler Ayrımı”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Filiz Çulha Zabcı, Reyda Ergün, **Kral – Devletten Ulus – Devlete**, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, s. 355-472.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali : **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 6. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali : **Ulus – Devlet ya da Halkın Egemenliği**, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2010.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali : “Laik İktidarın Belirmesi”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral – Devlete**, 6. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi

- Yayınları, 2013, s. 11-90.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali : “Devlet İktidarının Sorgulanması”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral – Devlete**, 6. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2013, s. 235-342.
- Akad, Mehmet Tanju : **Modern Savaşın Temel Kavramları**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011.
- Akal, Cemal Bali : “Bir Devlet Kuramı İçin Giriş”, **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, 4. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2013, s. 13-30.
- Akal, Cemal Bali : **Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı**, 5. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2013.
- Akal, Cemal Bali : **İktidarın Üç Yüzü**, Yedinci Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2014.
- Akal, Cemal Bali : **Hukuk Nedir?**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2017.
- Akın, Yiğit : **“Gürbüz ve Yavuz Evlatlar”: Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor**, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2018.
- Aktaş, Özgür : “Tarih Ders Kitaplarında Savaş Konularının Anlatımı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 6, Sayı: 14, Sosyal Bilgiler Öğretimi Özel Sayısı, 2013, s. 69-106.
- Akyol, Taha : **Atatürk’ün İhtilal Hukuku**, 6. Baskı, İstanbul, Doğan Kitap, 2012.
- Alaeddinoğlu, Faruk; : “Savaş Alanları Turizmine Tipik Bir Örnek:

- Aliagaoglu, Alpaslan : Büyük Taarruz ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, Cilt 18, Sayı 2, Güz 2007, s. 215-225.
- Ammerman, David L. : “The Tea Crisis and Its Consequences, through 1775”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 195-205.
- Anderson, Perry : **Lineages of the Absolutist State**, London, NLB, 1974.
- Arendt, Hannah : **Devrim Üzerine**, Çeviren: Onur Eylül Kara, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Aristoteles (Aristotle) : **The Athenian Constitution**, in, **The Athenian Constitution, The Eudemian Ethics, On Virtues and Vices**, English Translation by H. Rackham, M. A., The Loeb Classical Library, London, Cambridge, Massachusetts, William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1935, s. 2-188.
- Aristoteles (Aristotle) : **Politics**, English Translation by H. Rackham, M. A., Reprinted, The Loeb Classical Library, London, Cambridge, Massachusetts, William Heinemann LTD, Harvard University Press, 1959.
- Aristoteles (Aristotle) : **Politika**, Çeviren: Mete Tunçay, 15. Basım, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2012.
- Aristoteles (Aristotle) : **Atinalıların Devleti**, Çeviren: Ari Çokona, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Artuk, Mehmet Emin; : **Ceza Hukuku: Genel Hükümler**, Yeniden Gözden Geçirilmiş 3. Bası, Ankara, Turhan

Gökcen, Ahmet;

Kitabevi, 2007.

Yenidünya, A. Caner

Asal, Barkın

: **Kodlaştırma: Fransız Medeni Kanunu’nun Felsefi ve Tarihi Kökenleri**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2018.

Atatürk, Mustafa Kemal

: **Yurttaşlık Bilgileri: Atatürk’ün Yazdığı, Günümüz Diline Çevirip Basıma Hazırlayan: Nuran Tezcan, Cumhuriyet Gazetesinin Okurlarına Armağanıdır, y.y., Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1997.**

Atatürk, Mustafa Kemal

: **Zabit ve Kumandan ile Hasbihal**, İstanbul, Minber Matbaası, 1334 (1918), içinde, **Subay ve Komutan ile Söyleşi: Nuri Conker’in Subay ve Komutan Kitabı ile Birlikte**, Günümüz Türkçesine Aktaran: Emre Taylan, Cumhuriyet Gazetesi’nin Okurlarına Armağanıdır, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, t.y., s. 1-25.

Atsız, Hüseyin Nihal

: “30 Ağustos ve Türk Ordusu”, **Türk Tarihinde Meseleler**, İstanbul, Baysan Basım ve Yayın Sanayii, 1992, s. 117-121.

Atsız, Hüseyin Nihal

: “Türk Kara Ordusu Ne Zaman Kuruldu?”, **Türk Tarihinde Meseleler**, İstanbul, Baysan Basım ve Yayın Sanayii, 1992, s. 113-116.

Aybay, Rona; Oral, Elif

: **Kamusal Uluslararası Hukuk**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

Aydın, Suavi

: “Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratma Sürecindeki Rolü”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Red: Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**,

Yayına Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 25-48.

Bachrach, Bernard S. : “Roma’nın Surları’nda (300-1300)”, **Cambridge Savaş Tarihi**, Hazırlayan: Geoffrey Parker, Çeviren: Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, 2. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 69-92.

Bailey, Beth : “Askerlik İşi: Amerika Birleşik Devletleri Tam Gönüllü Kuvvetleri”, **Askerlik “İşi”: Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)**, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çeviren: Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 557-589.

Barron's French Correspondent : “European Union?: Common Government Wins Wider Support than Six-Nation Army”, **Barron's National Business and Financial Weekly**, 9 March 1953, s. 5.

Bayar, M. Hikmet : **Askeri Okulların Tarihçeleri**, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 2009.

Bayley, David H. : “The Police and Political Development in Europe”, **The Formation of National States in Western Europe**, Edited by Charles Tilly, Princeton, London, Princeton University Press, 1975, s. 328-379.

Belge, Murat : **Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye**, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.

- Beloff, Max : “American Independence in Its Constitutional Aspects”, **The New Cambridge Modern History: Volume VIII The American and French Revolutions 1763-93**, Edited by A. Goodwin, Cambridge, London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1976, s. 448-479.
- Benevolo, Leonardo : **Avrupa Tarihinde Kentler**, Çeviren: Nur Nirven, İstanbul, AFA Yayıncılık, 1995.
- Beşikçi, Mehmet : “On Yıllık Harp ve Topyekûn Seferberlik”, **Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 287-311.
- Beşikçi, Mehmet : “Topyekûn Savaş Çağında Askeri İşgücünü Seferber Etmek: Birinci Dünya Savaşı Öncesinde ve Esnasında Osmanlı İmparatorluğu’nda Zorunlu Askerlik Hizmeti”, **Askerlik “İşi”: Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)**, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çeviren: Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 523-556.
- Biricik, Alp : “Çürük Raporu ve Türkiye’de Hegemonik Erkekliğin Yeniden İnşası”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Red: Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Yayına Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 143-149.
- Black, Jeremy : **Savaş ve Teknoloji**, Çeviren: Cengiz Yücel, y.y., Doruk Yayıncılık, 2019.
- Bloch, Marc : **Feodal Toplum**, Çeviri: Mehmet Ali Kılıçbay,

- Ankara, Savaş Yayınları, 1983.
- Boot, Max : **Görünmeyen Ordular: Gerilla Tarihi**, Çeviren: Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılâp, 2014.
- Bowles, Edmund A. : “The Impact of Turkish Military Bands on European Court Festivals in the 17th and 18th Centuries”, **Early Music**, Vol. XXXIV, No. 4, 2006, s. 533-559.
- Breuilly, John : **Avusturya, Prusya ve Almanya’nın Oluşumu: 1806-1871**, Çeviren: Ali Selman, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019.
- Brljavac, Bedrudin : “Building a Common State Army Forces in Post-War Bosnia and Herzegovina: Assessing its Peace-Building Perspective”, **Romanian Journal of European Affairs**, Vol. 12, No. 1, March 2012, s. 27-38.
- Bröckling, Ulrich : **Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi**, Almandan Çeviren: Veysel Atayman, İkinci Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2008.
- Bröckling, Ulrich : “Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Red”, Çeviren: Osman Murat Ülke, **Çarklardaki Kum: Vicdani Red: Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Yayına Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 69-78.
- Brubaker, Rogers : **Fransa ve Almanya’da Vatandaşlık ve Ulus Ruhu**, Türkçesi: Vahide Pekel, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2009.
- Caforio, Giuseppe : “Subay Eğitim Sistemi”, **Askeri Sosyoloji: Handbook of the Sociology of the Military**,

Editör: Giuseppe Caforio, Çeviri Editörleri: Zafer Uzun, Hakan Bayramlık, 2006 Springer Baskısından Çeviri, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, 2017, s. 255-278.

Calhoon, Robert M. : “The Impact of the Revolution on Church and State”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 444-451.

Campanella, Thoma : **Güneş Ülkesi: Felsefi Devlet Modeli**, Çeviren: Çiğdem Dürüşken, İkinci Basım, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2011.

Can, Osman : “Vidani Red ve Anayasa”, **Çarklardaki Kum: Vidani Red: Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Yayına Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterçi, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 291-311.

Carp, Benjamin L. : **Rebels Rising: Cities and the American Revolution**, New York, Oxford University Press, 2007.

Carp, E. Wayne : “Demobilization and National Defense”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 383-387.

Carrick, Don : “The Future of Ethics Education in the Military: A Comparative Analysis”, **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 187-198.

- Cassese, Antonio; Acquaviva, Guido; Fan, Mary; Whiting, Alex; Chimni, B. S. : **International Criminal Law: Cases and Commentary**, New York, Oxford University Press, 2011.
- Chimni, B. S. : “International Institutions Today: An Imperial Global State in the Making”, **European Journal of International Law**, Vol. 15, No. 1, 2004, s. 1-37.
- Clausewitz, Carl von : **On War**, Translated by J. J. Graham, New and Revised Edition, Third Impression, In Three Volumes, Vol. I, London, New York, Kegan Paul, Trench, Trubner & CO., LTD., E. P. Dutton and CO., 1918.
- Clausewitz, Carl von : **On War**, Translated by J. J. Graham, New and Revised Edition, Third Impression, In Three Volumes, Vol. III, London, New York, Kegan Paul, Trench, Trubner & CO., LTD., E. P. Dutton and CO., 1918.
- Clausewitz, Carl von : **Savaş Üzerine**, Çeviren: Selma Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015.
- Conker, Nuri : **Zabit ve Kumandan**, Dersaadet (İstanbul), Tanin Matbaası, 1330 (1914), içinde, **Subay ve Komutan ile Söyleşi: Nuri Conker’in Subay ve Komutan Kitabı ile Birlikte**, Günümüz Türkçesine Aktaran: Emre Taylan, Cumhuriyet Gazetesi’nin Okurlarına Armağanıdır, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, t.y., s. 26-87.
- Cook, Martin L. : “Ethics Education, Ethics Training, and Character Development: Who “Owns” Ethics in the US Air

- Force Academy?”, **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 57-65.
- Cornell, Saul : **A Well-Regulated Militia: The Founding Fathers and the Origins of Gun Control in America**, New York, Oxford University Press, 2006.
- Craig, Gordon A. : **The Politics of the Prussian Army: 1640-1945**, London, Oxford, New York, Oxford University Press, 1964.
- Crook, Malcolm : “Terror, The: 1793-1794”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume Three, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 978-979.
- Crowdy, Terry : “Conscription: French”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 258.
- Çaldıran, Ezgi : **Siyasi İktidar Karşısında Çocuk ve Çocukluk**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2019.
- Çankaya, Özlem : **Milli Mücadele Dönemi’nde Asker Firarileri**, İstanbul, Libra Kitap, 2020.
- Çelik, Seydi : **Osmanlı’dan Günümüze Devlet ve Asker: Askeri Bürokrasinin Anayasal Sistem İçerisindeki Yeri**, İstanbul, Salyangoz Yayınları,

2008.

- Çınar, Özgür Heval : **Conscientious Objection to Military Service in International Human Rights Law**, New York, Palgrave Macmillan, 2013.
- Çoban, Bekir Zakir : **Geçmişten Günümüze Papalık**, İkinci Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları, 2014.
- Dague, Everett Thomas : **Napoleon and the First Empire's Ministries of War and Military Administration: The Construction of a Military Bureaucracy**, Lewiston, Queenston, Lampeter, The Edwin Mellen Press, 2006.
- Dante : **Monarşi**, Editör: Prue Shaw, Çeviri: Begüm Yiğit, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2017.
- Deakin, Stephen : "Education in an Ethos at the Royal Military Academy Sandhurst", **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 15-29.
- Değirmenci, Olgun : **Askeri Ceza ve Disiplin Hukuku**, Güncellenmiş ve Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Değirmencioğlu, Serdar M. : "Kamusal Alanın Çatışma Belleğine Dönüştürülmesi", **"Öl Dediler Öldüm": Türkiye'de Şehitlik Mitleri**, Derleyen: Serdar M. Değirmencioğlu, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 331-350.
- Değirmencioğlu, Serdar M. : "Şehit Turizmi: Kitlelerin Çanakkale Seferberliği", **"Öl Dediler Öldüm": Türkiye'de Şehitlik Mitleri**, Derleyen: Serdar M. Değirmencioğlu,

İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 351-382.

- Doğru, Osman : **27 Mayıs Rejimi: Bir Darbenin Hukuki Anatomisi**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1998.
- Donnelly, C. N. : “The Soviet Soldier”, in, E. S. Williams, **The Soviet Military: Political Education, Training and Morale**, with Chapters by C. N. Donnelly and J. E. Moore, Royal United Services Institute for Defence Studies, New York, Palgrave Macmillan, 1986, s. 103-125.
- Doyle, William : **Fransız Devrimi**, Çeviren: Hakan Gür, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2015.
- Dölek, Levent : “Devrimci Marksist Savaş Politikası”, **Devrimci Marksizm**, Sayı 25, Kış 2015-2016, s. 11-37.
- Draghici, Carmen : “The “Global War on Terror””, in, Chandra Lekha Sriram, Olga Martin-Ortega, Johanna Herman, **War, Conflict and Human Rights: Theory and Practice**, London, New York, Routledge, 2010, s. 138-159.
- Duna, Dacian; : “The Common European Army Project between the National Defence Preferences of the Member States and the Geostrategic Challenges at the Eastern Borders of the EU”, **Eurolimes**, Volume 18, Autumn 2014, s. 55-76.
- Dancuta, Raul-Ciprian
- Durkheim, Emile : **Toplumsal İşbölümü**, Fransızca Aslından Çeviren: Özer Ozankaya, İstanbul, Cem Yayınevi, 2006.
- Durkheim, Emile : **The Division of Labour in Society**, Edited by Steven Lukes, Translation by W. D. Halls, Second

- Edition, Palgrave Macmillan, 2013.
- Düzcan, Bekir : “Çanakkale İçinde Kurdular Beni: Şehit(lik) İmgesi Üzerinden Toplumsal Bedenin İnşası”, **“Öl Dediler Öldüm”**: Türkiye’de Şehitlik Mitleri, Derleyen: Serdar M. Değirmencioğlu, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 111-131.
- Dwyer, Philip G.; : **The French Revolution and Napoleon: A Sourcebook**, eBook edition, London and New York, Routledge, Taylor & Francis, 2003.
- McPhee, Peter
- Earle, Edward Mead : “Lenin, Trotsky, Stalin: Savaşın Sovyet Konsepti”, **Modern Stratejinin Ustaları: Machiavelli’den Hitler’e Askeri Düşünce**, Derleyen: Edward Mead Earle, Çeviren: Selma Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 433-496.
- Earle, Edward Mead : “Adam Smith, Alexander Hamilton, Friedrich List: Askeri Gücün Ekonomik Temelleri”, **Modern Strateji: Machiavelli’den Nükleer Çağa**, Derleyen: Peter Paret, Çeviren: Doruk Can Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 251-290.
- Engels, Friedrich : **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Çeviri: Hasan İlhan, Ankara, Alter, 2009.
- Enriquez, Eugene : “Sürüden Devlete: Savaş ve Ölüm. Genelleştirilmiş Bir Savaşın Simgesi Olarak Devlet”, **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, Çeviren: Özgür Türesay, Düzelti: Gülçin Balamir Coşkun, 4. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2013, s. 473-487.
- Eraslan, Cezmi : “Atatürk Döneminde İktidar – Ordu İlişkileri”, **Eski Çağ’dan Modern Çağ’a Ordular: Oluşum**,

- Teşkilât ve İşlev**, Editör: Feridun M. Emecen, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Kitabevi, 2008, s. 537-551.
- Ergut, Ferdan : **Modern Devlet ve Polis: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği**, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2015.
- Erickson, David J. : “Before the Fed: The Historical Precedents of the Federal Reserve System”, Çevrimiçi, https://www.federalreservehistory.org/essays/before_the_fed?WT.si_n=Search&WT.si_x=3, 1 Haziran 2020.
- Erman, Sahir : **Askeri Ceza Hukuku: Umumi Kısım ve Usul**, Yeniden Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 7 nci Bası, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1983.
- Ertan, İzzet Mert : **Uluslararası Boyutlarıyla Sağlık Hakkı**, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2012.
- Ertan, İzzet Mert : “Bir Ortaçağ Düşünürü Olarak Dante'nin *de Monarchia*'sında Siyasi Düşünce”, **Eğitim Bilim Toplum Dergisi**, Cilt 13, Sayı 52, Güz 2015, s. 9-37.
- Esdaile, Charles J. : “Guerrilla Warfare”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume Two, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 436-437.
- Etgü, Mehmet Akif : **Kozmopolisten Küreselleşen Dünyanın Devletine: Küresel Devlet**, İstanbul, On İki Levha

Yayıncılık, 2018.

- Finer, Samuel E. : “State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military”, **The Formation of National States in Western Europe**, Edited by Charles Tilly, Princeton, London, Princeton University Press, 1975, s. 84-163.
- Fişek, Kurthan : **Devlet Politikası ve Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Spor Yönetimi: Dünyada – Türkiye’de**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 445, Ankara, S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 1980.
- Flavius Vegetius Renatus : **Vegetius: Epitome of Military Science**, Translated with notes and introduction by N. P. Milner, Second Revised Edition, Reprinted, Translated Texts for Historians Volume 16, Liverpool, Liverpool University Press, 2001.
- Flavius Vegetius Renatus : **Roma Savaş Sanatı**, Latince Aslından Çevirenler: Samet Özgüler, Kutsi Aybars Çetinalp, 2. Baskı, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.
- Forrest, Alan : **Conscripts and Deserters: The Army and French Society during the Revolution and Empire**, New York, Oxford, Oxford University Press, 1989.
- Forrest, Alan : “Levee en Masse”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume Two, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 567-568.
- Forrest, Alan : “Carnot, Lazare Nicolas Marguerite: 1753-1823”,

- The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 209-212.
- Forrest, Alan : **The Legacy of the French Revolutionary Wars: The Nation-in-Arms in French Republican Memory**, New York, Cambridge University Press, 2009.
- Forsythe, Gary : “The Army and Centuriate Organization in Early Rome”, **A Companion to the Roman Army**, Edited by Paul Erdkamp, Blackwell Companions to the Ancient World, Malden, Oxford, Victoria, Blackwell Publishing, 2007, s. 24-41.
- Fox, Gregory H. : **Humanitarian Occupation**, New York, Cambridge University Press, 2008.
- Franke, Volker : **Preparing for Peace: Military Identity, Value Orientations, and Professional Military Education**, Westport/Connecticut, London, Praeger, 1999.
- Freedman, Lawrence : **Strateji: Bir Tarih**, Çevirenler: Belkıs Çorakçı Dişbudak, Taciser Belge, 2. Basım, İstanbul, Alfa, 2015.
- Fruchtman, Jack Jr. : “Common Sense”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 254-257.
- Furet, François : **The French Revolution: 1770-1814**, Translated by Antonia Nevill, Oxford, Massachusetts,

Blackwell Publishers, 1996.

- Geggus, David P. : “The Effects of the American Revolution on France and Its Empire”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 523-530.
- Gemalmaz, H. Burak : “Amerikalılar Arası İnsan Hakları Komisyonunun Amerika Birleşik Devletlerine Karşı Guantanamo Bay’de Alınanlara İlişkin Olarak Verdiği Önleyici Tedbirler Hakkındaki Kararın Değerlendirilmesi”, **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, Cilt 22, Sayı 2, 2002, s. 1097-1115.
- Gemalmaz, H. Burak : **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı**, İstanbul, Beta, 2009.
- Gemalmaz, H. Burak : “Johannes Althusius’da Simbiyosis, Halk Egemenliği, Devlet ve Direnme Hakkı”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt LXVIII, Sayı 1 – 2, 2010, s. 43-60.
- Gemalmaz, H. Burak : **Sanal Dünyalarda İktidar ve Özgürlük**, İstanbul, Beta, 2011.
- Gemalmaz, Mehmet Semih : **Latin Amerika’da İnsan Hakları: Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi Bağlamında**, İstanbul, Kavram Ajans Yayıncılık, 1991.
- Gemalmaz, Mehmet Semih : **Olağanüstü Rejim Standartları: Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda ve Türk Hukukunda**, Güncelleştirilmiş ve Genişletilmiş 2. Bası, İstanbul, Beta, 1994.
- Gemalmaz, Mehmet Semih : **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku Belgeleri, I.**

- Cilt: Bölgesel Sistemler, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2010.
- Gemalmaz, Mehmet Semih : **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukuku Belgeleri, II.** Cilt: Uluslararası Sistemler, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2010.
- Gemalmaz, Mehmet Semih : **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, 2 Cilt, Genişletilmiş ve Güncelleştirilmiş 8. Bası, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2012.
- Gemalmaz, Mehmet Semih : **Devlet, Birey ve Özgürlük**, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2015.
- Gentles, Ian : “The New Model Army and the Constitutional Crisis of the Late 1640s”, **The Agreements of the People, the Levellers and the Constitutional Crisis of the English Revolution**, Edited by Philip Baker and Elliot Vernon, Hampshire, New York, Palgrave Macmillan, 2012, s. 139-162.
- Gerek, Zinnur; Ünveren, Alparslan; Seyhan, Salih : “Türkiyede Futbolla İlgili Yazılı Medyada Kullanılan Argo, Küfür ve Savaş Metaforlarının İncelenmesi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 44. Sayı, Nisan 2015, s. 190-197.
- Giddens, Anthony : **Ulus Devlet ve Şiddet**, Türkçesi: Cumhur Atay, İkinci Basım, y.y., Kalkedon Yayınları, 2008.
- Gilbert, Felix : “Machiavelli: Savaş Sanatında Rönesans”, **Modern Strateji: Machiavelli’den Nükleer Çağa**, Derleyen: Peter Paret, Çeviren: Doruk Can Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 11-38.
- Gilliver, Kate : “The Augustan Reform and the Structure of the

- Imperial Army”, **A Companion to the Roman Army**, Edited by Paul Erdkamp, Blackwell Companions to the Ancient World, Malden, Oxford, Victoria, Blackwell Publishing, 2007, s. 183-200.
- Göze, Ayferi : “Hristiyan Düşüncesinde ve Thomas Aquino’da Siyasi İktidar Karşısında Ferdin Durumu”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt XXXII, Sayı 2 – 4, 1966, s. 684-692.
- Göze, Ayferi : “Onaltıncı Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt XXXIV, Sayı 1 – 4, 1968, s. 243-277.
- Göze, Ayferi : “Onyedinci ve Onsekizinci Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt XXXV, Sayı 1 – 4, Ord. Prof. Dr. Kemalettin Birsan’e Armağan, 1969, s. 49-73.
- Göze, Ayferi : “Baskıya Karşı Direnme Hakkının Kabul Edildiği Pozitif Hukuk Metinleri ve Anayasalar”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt XXXVI, Sayı 1 – 4, Ord. Prof. M. Reşit Belgesay Hatıra Sayısı, 1970, s. 28-43.
- Göze, Ayferi : **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Genişletilmiş 13. Bası, İstanbul, Beta, 2011.
- Grafton, Christine : “Constitutions: French”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa

- Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 260-261.
- Griaule, Marcel : **Büyük Kaşifler**, Çevirenler: İsa Öztürk, Bahattin Fırtına, İstanbul, Işın Yayınları, t.y.
- Guryeviç, Aron : **Ortaçağ Avrupası'nda Birey**, Çeviren: İlknur İgan, Zeynep Ülgen, İstanbul, AFA Yayıncılık, 1995.
- Gutmann, Matthew : “Kuzey ve Güney Amerika’da Zorunlu Askerlik, Vicdani Red ve Demokratik Yurttaşlık”, Çeviren: Balam Nedim Kenter, **Çarklardaki Kum: Vicdani Red: Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Yayına Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar, Coşkun Üsterci, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 165-184.
- Gülmez, Mesut : “Eğitim ve ‘İnsan Hakları Eğitimi’ Hakları”, **İnsan Hakları**, Kitap Editörü: Korkut Tankuter, Cogito – 98, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 309-336.
- Güneysu, Gökhan : **Uluslararası Hukukta Amirin Emri**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2015.
- Hamowy, Ronald : “The Declaration of Independence”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 258-261.
- Hannum, Hurst : “Reinvigorating Human Rights for the Twenty-First Century”, **Human Rights Law Review**, 16, 2016, s. 409-451.
- Hardt, Michael; Negri, Antonio : **Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**, İngilizce’den Çeviren: Barış Yıldırım, İkinci Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011.

- Hardt, Michael; Negri, Antonio : **İmparatorluk**, İngilizce'den Çeviren: Abdullah Yılmaz, 8. Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Hart, Marjolein 'T : "Cities and Statemaking in the Dutch Republic, 1580-1680", **Theory and Society**, Volume 18, Issue 5, 1989, s. 663-687.
- Heidenkamp, Henrik; Akaltın, Ferdi : "Confronting the European Defence Crisis: The Common European Army in Germany's Political Debate", **The RUSI Journal**, Vol. 157, No. 2, April/May 2012, s. 18-25.
- Henckaerts, Jean-Marie; Doswald-Beck, Louise : **Customary International Humanitarian Law**, with Contributions by Carolin Alvermann, Angela Cotroneo, Antoine Grand and Baptiste Rolle, Volume II: Practice – Part 2, Reprinted, International Committee of the Red Cross, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- Henckaerts, Jean-Marie; Doswald-Beck, Louise : **Customary International Humanitarian Law**, with Contributions by Carolin Alvermann, Knut Dörmann and Baptiste Rolle, Volume I: Rules, Reprinted with Corrections, International Committee of the Red Cross, New York, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Heper, Metin : **İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi**, Çeviren: Sermet Yalçın, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Hill, Christopher : **God's Englishman: Oliver Cromwell and the English Revolution**, Crosscurrents in World History, Editor: Norman F. Cantor, New York, Evanston, San Francisco, London, Harper

- Torchbooks, 1972.
- Hill, Christopher : **Dünya Altüst Oldu: İngiliz Devrimi'nde Radikal Düşünceler**, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- Hill, Christopher : **İngiltere'de Devrim Çağı: 1603-1714**, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2016.
- Hippler, Thomas : **Citizens, Soldiers and National Armies: Military Service in France and Germany, 1789-1830**, London, New York, Routledge, 2008.
- Hippler, Thomas : "Fransız Ordusu, 1789-1914: Gönüllüler, Zorla Alıkonulanlar ve Zorunlu Askerlik", **Askerlik "İşi": Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)**, Derleyen: Erik Jan Zürcher, Çeviren: Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 403-427.
- Hirş, E. : "KANT'ın Ebedi Barış Üzerindeki Felsefi Denemesi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt III, Sayı 1, 1946, Ayrı baskı, İstanbul, Kenan Matbaası, 1946.
- Hobbes, Thomas : **Leviathan**, Edited by Richard Tuck, Revised Student Edition, Sixth Printing, Cambridge Text in the History of Political Thought, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Hobbes, Thomas : **Leviathan: veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti**, Çeviren: Semih Lim, 11. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Holmes, Amy Austin : **Social Unrest and American Military Bases in Turkey and Germany since 1945**, New York,

Cambridge University Press, 2014.

- Hude, Henri : “Reshaping the Ethical Training of Future French Commissioned Officers”, **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 109-118.
- Humphreys, R. A., O.B.E. : “The Development of the American Communities Outside British Rule”, **The New Cambridge Modern History: Volume VIII The American and French Revolutions 1763-93**, Edited by A. Goodwin, Cambridge, London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1976, s. 397-420.
- Huntington, Samuel P. : **Asker ve Devlet: Sivil Asker İlişkilerinin Kuram ve Siyasası**, Çeviri: K. Uğur Kızılaslan, Salyangoz Yayınları, 2004.
- International Criminal Court : **Rome Statute of the International Criminal Court**, Hague, International Criminal Court, 2011, Çevrimiçi, <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RS-Eng.pdf>, 1 Haziran 2020.
- Işıklar, Celal : “Günümüz Türkiye’inde Ordunun Askeralma Sisteminin Korunması Meselesi ve Milli Devlet (Ulus Devlet) Anlayışı ile İlgisi”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XII, Sa. 1-2, 2008, s. 797-821.
- İbn Haldun : **Mukaddime**, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 1. Cilt, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2007.
- İbn Haldun : **Mukaddime**, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 2.

Cilt, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008.

İbrahim Müteferrika : **Milletlerin Düzeninde İlmi Usüller: Usul'ül – Hikem Fi Nizam'ıl – Ümem**, Sadeleştiren: Ömer Okutan, Türk Klasikleri: 32, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.

Jain, Neha : “A Separate Law for Peacekeepers: The Clash between the Security Council and the International Criminal Court”, **European Journal of International Law**, Vol. 16, No. 2, 2005, s. 239-254.

Jellinek, Georg : **İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine: Modern Anayasa Tarihine Bir Katkı**, Çevirenler: Rezzan İtişgen Dülger, Muzaffer Dülger, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2017.

Jomini, Baron Antoine Henri de : **The Art of War**, Translated from the French by G. H. Mendell, W. P. Craighill, Restored Edition (Electronic Edition), Kingston, Legacy Books Press Classics, 2009.

Jomini, Baron Antoine Henri de : **Savaş Sanatı'nın Ana Hatları**, İngilizceden Çeviren: A. Tunçer Büyükonat, İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2013.

Jourdin, Michel Mollat du : **Avrupa ve Deniz**, Çeviren: A. Muhittin Kargın, İstanbul, AFA Yayıncılık, 1993.

Judges, A. V. : “Educational Ideas, Practice and Institutions”, **The New Cambridge Modern History: Volume VIII The American and French Revolutions 1763-93**, Edited by A. Goodwin, Cambridge, London, New York, Melbourne, Cambridge University Press,

1976, s. 143-173.

- Kalın, İbrahim : **Ben, Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş**, Üçüncü Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları, 2016.
- Kangal, Zeynel T. : **Askeri Ceza Hukuku**, 2. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2012.
- Kant, Immanuel : **Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme**, Çevirenler: Yavuz Abadan, Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dış Münasebetler Enstitüsü Yayınları No: 14, Ankara, Ajans Türk Matbaası, 1960.
- Kant, Immanuel : **Toward Perpetual Peace: A Philosophical Sketch**, in, **Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace, and History**, Edited by Pauline Kleingeld, Translated by David L. Colclasure, Rethinking the Western Tradition, New Haven, London, Yale University Press, 2006, s. 67-109.
- Kant, Immanuel : **Lectures on Pedagogy: 1803**, in, **Anthropology, History, and Education**, Edited by Günter Zöllner, Robert B. Loudon, Translated by Robert B. Loudon, Reprinted, New York, Cambridge University Press, 2012, s. 434-485.
- Kant, Immanuel : **Eğitim Üzerine**, Çeviren: Ahmet Aydoğan, 5. Baskı, İstanbul, Say Yayınları, 2016.
- Kantorowicz, Ernst H. : “Orta Çağ Siyasi Düşüncesinde “Vatan için Ölmek – Pro Patria Mori””, **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, Çeviren: Erol Öz, Düzelti: Bertil Emrah Oder, 4. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi

Yayınları, 2013, s. 109-125.

Kantorowicz, Ernst H. : **Kralın İki Bedeni: Ortaçağ Siyaset Teolojisi Çalışması**, Çeviri: Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara, BilgeSu Yayıncılık, 2018.

Kapani, Münici : **Politika Bilimine Giriş**, 31. Basım, Bilgi Yayınevi, 2012.

Kaplanoff, Mark D. : “The Federal Convention and the Constitution”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 470-481.

Karagözoğlu, Ceren : “Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Bireye Yönelik Ekonomik Yaptırım Kararları ve İnsan Hakları İlişkisi”, **Public and Private International Law Bulletin**, 39(1), 2019, s. 217-273.

Karpat, Kemal H. : “İttihat ve Terakki Cemiyeti, 31 Mart 1909 Ayrım Noktası ve Cumhuriyet’e Mirası”, **Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset**, 2. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 111-118.

Kepenekci, Yasemin : **Eğitim Hukuku**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2017.
Karaman;

Taşkın, Pelin

Kılıç, Hakan : “Balistik Füzeler, Balistik Füze Tehdidi ve Balistik Füze Savunma Sistemleri”, **Türk Askeri Kültürü: Hunlar’dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 787-833.

Kılıçbay, Mehmet Ali : **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler

Fakültesi Yayın No.: 8, Ankara, Gazi Üniversitesi
Basın – Yayın Yüksekokulu Basımevi, 1982.

- Kış, Salih : **Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü: Von der Goltz Paşa (1883-1895)**, Konya, Palet Yayınları, 2017.
- Kishlansky, Mark A. : **The Rise of the New Model Army**, Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1983.
- Koloş, Umut : **Foucault, İktidar ve Hukuk: Modern Hukukun Soybilimi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Köker, Levent : “Feodalite ve Siyasal Düşünce”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, 7. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2011, s. 169-257.
- Köker, Levent : “Reform ya da “Doğru Din”e Uygun Devlet”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral – Devlete**, 6. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2013, s. 91-148.
- Köker, Levent; Ağaoğulları, Mehmet Ali : “Rönesans ve Niccolo Machiavelli”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, **Tanrı Devletinden Kral – Devlete**, 6. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2013, s. 149-233.
- Kurtdarcan, Bleda Rıza : “Otonom Silah Sistemlerinin Silahlı Çatışmalar Hukuku Işığında Değerlendirilmesi: Makinelerin Yükselişi, İnsancıl Hukukun Düşüşü (mü?)”, içinde, Bleda Kurtdarcan, Özgür Mumcu, **Geleceğin Savaşları ve Silahları: Yeni Silah Teknolojilerinin Silahlı Çatışmalar Hukuku**

- İşığında İncelenmesi**, Ankara, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, 2014, s. 25-154.
- Kurtdarcan, Bleda Rıza : **Muharebe Alanının Yeni Aktörleri: Askeri Yükleniciler**, İstanbul, Beta, 2017.
- Küçük, Ayça : “Thomas Paine Düşüncesinde Sivil Toplum ve Devlet”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Kwasny, Mark V. : “Militia, Guerrilla Warfare, Tactics, and Weaponry”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 314-319.
- La Gorce, Paul-Marie de : **The French Army: A Military-Political History**, Translated by Kenneth Douglas, New York, George Braziller, 1963.
- Lefebvre, Georges : **Napoleon**, Translated by Henry F. Stockhold (Volume I), J. E. Anderson (Volume II), First Published in One Volume, London, New York, Routledge Classics, 2011.
- Le Goff, Jacques : **Ortaçağ Tüccarları ve Bankerleri**, Çeviren: Oğuz Adanır, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2018.
- Lentz, Thierry : **Napoleon**, Çeviren: İdil Engindeniz, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005.
- Leonhard, Jörn : “Ulus İnşası, Savaş Deneyimleri ve Avrupa Modelleri: Britanya’da Zorunlu Askerliğin Reddi”, **Askerlik “İşi”: Askeri İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)**, Derleyen:

Erik Jan Zürcher, Çeviren: Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 497-521.

Liddel, Peter : **Civic Obligation and Individual Liberty in Ancient Athens**, New York, Oxford University Press, 2007.

Ligt, Luuk de : “Roman Manpower and Recruitment During the Middle Republic”, **A Companion to the Roman Army**, Edited by Paul Erdkamp, Blackwell Companions to the Ancient World, Malden, Oxford, Victoria, Blackwell Publishing, 2007, s. 114-131.

Lindley-French, Julian : **The North Atlantic Treaty Organization: The Enduring Alliance**, London, New York, Routledge, 2007.

Locke, John : **Some Thoughts Concerning Education**, A New Edition, London, Sold by J. and R. Tonson in the Strand, 1779.

Locke, John : **Two Treatises of Government**, Edited by Peter Laslett, Student Edition, 14th Reprint, Cambridge Texts in the History of Political Thought, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Locke, John : **Eğitim Üzerine**, Çeviri: Aylin Uğur, Redaksiyon: Seval Bozkurt, Ankara, Yeryüzü Yayınevi, 2004.

Locke, John : **A Letter Concerning Toleration**, in, **Locke on Toleration**, Edited by Richard Vernon, Translation by Michael Silverthorne, Cambridge Text in the History of Philosophy, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, s. 3-46.

Locke, John : **Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil**

- Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme**, Çeviri: Fahri Bakırcı, 2. Baskı, Ankara, Ebabil Yayınları, 2012.
- Locke, John : **Hoşgörü Üstüne Bir Mektup**, Çeviren: Melih Yürüşen, 5. Baskı, Ankara, Liberte Yayınları, 2012.
- Lord Baden-Powell of Gilwell : **Erkek Çocuklar İçin İzcilik**, Çevirenler: Ahmet E. Uysal, Nezihi Erkol, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Lutz, Donald S. : “State Constitution-Making, through 1781”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 269-280.
- Lynn, John A. : “Silahlanan Uluslar (1763-1815)”, **Cambridge Savaş Tarihi**, Hazırlayan: Geoffrey Parker, Çeviren: Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, 2. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 207-237.
- Machiavelli, Niccolo : **The Prince**, Translated and with an Introduction by Harvey C. Mansfield, Second Edition, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1998.
- Machiavelli, Niccolo : **Discourses on Livy**, Translated by Harvey C. Mansfield and Nathan Tarcov, Paperback Edition, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1998.
- Machiavelli, Niccolo : **Art of War**, Translated, Edited, and with a Commentary by Christopher Lynch, Chicago, London, The University of Chicago Press, 2005.
- Machiavelli, Niccolo : **Söylevler: Titus Livius’un İlk On Kitabı**

- Üzerine**, İngilizceden Çeviren: Alev Tolga, İstanbul, Say Yayınları, 2009.
- Machiavelli, Niccolo : **Savaş Sanatı**, Çeviren: Berna Hasan, İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2012.
- Machiavelli, Niccolo : **Hükümdar**, Çeviren: Necdet Adabağ, VII. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Mairet, Gerard : “Padovalı Marsilius’dan Louis XIV’e Laik Devletin Doğuşu”, **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, Çev: Cemal Bali Akal, Düzelti: Balca Çelener, 4. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2013, s. 215-242.
- Maitland, Frederic W. : “Bir Tüzel Kişi Olarak Taht”, Çeviren: Ülker Yükselbaba, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt LXIV, Sayı 2, 2006, s. 411-430.
- Mangan, J. A.; Ndee, Hamad S. : “Military Drill-Rather More than ‘Brief and Basic’: English Elementary Schools and English Militarism”, **Militarism, Sport, Europe: War without Weapons**, Editor: J. A. Mangan, The European Sports History Review: Volume 5, London, Portland/Oregon, Frank Cass, 2003, s. 67-99.
- Mardin, Ömer Fevzi : **Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriyye Dersleri 1**, içinde, **Osmanlı Ordusunda Propaganda**, Yayına Hazırlayan: Mehmet Mert Çam, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2019, s 19-49.
- Mardin, Ömer Fevzi : **Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriyye**

- Dersleri 2, içinde, Osmanlı Ordusunda Propaganda**, Yayına Hazırlayan: Mehmet Mert Çam, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2019, s 51-80.
- Markham, J. David : “Bonaparte, Napoleon: 1769-1821”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 163-168.
- Markham, J. David : “Education: French”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 313-316.
- Marx, Karl : **Fransa’da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850**, içinde, **Fransız Üçlemesi**, Almancadan Çeviren: Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 15-138.
- Marx, Karl : **Fransa’da İç Savaş**, içinde, **Fransız Üçlemesi**, Almancadan Çeviren: Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 255-463.
- Mastny, Wojtech : “The Warsaw Pact as History”, **A Cardboard Castle?: An Inside History of the Warsaw Pact, 1955-1991**, Edited by Wojtech Mastny and Malcolm Byrne, Editorial Assistant: Magdalena Klotzbach, National Security Archive Cold War Readers, Budapest, New York, Central European University Press, 2005, s. 1-74.
- Mastny, Wojtech; : **A Cardboard Castle?: An Inside History of the Warsaw Pact, 1955-1991**, Edited by Wojtech

- Byrne, Malcolm Mastny and Malcolm Byrne, Editorial Assistant: Magdalena Klotzbach, National Security Archive Cold War Readers, Budapest, New York, Central European University Press, 2005.
- Matlary, Janne Haaland : **European Union Security Dynamics: In the New National Interest**, Hampshire, New York, Palgrave Macmillan, 2009.
- Mayer, Holly A. : “The Continental Army”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 308-313.
- McClelland, John : “Ball Games, from the Roman Gentleman to the Renaissance Warrior”, **Militarism, Sport, Europe: War without Weapons**, Editor: J.A. Mangan, The European Sports History Review: Volume 5, London, Portland/Oregon, Frank Cass, 2003, s. 47-66.
- McIntyre, James : “National Guard: French”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume Two, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 674-675.
- McNeill, William H. : **The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000**, Chicago, The University of Chicago Press, 1982.
- Metin, Sevtap; Heper, Altan : **Ceza Hukuku Felsefesi Katkı: Radbruch Formülü**, Hukuk Poetikası Serisi 2, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2013.

- Meyer, Christoph O. : **The Quest for a European Strategic Culture: Changing Norms on Security and Defence in the European Union**, Hampshire, New York, Palgrave Macmillan, 2006.
- Mileham, Patrick : “Teaching Military Ethics in the British Armed Forces”, **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 43-56.
- Moelker, Rene : “Teknoloji, Organizasyon ve Güç”, **Askeri Sosyoloji: Handbook of the Sociology of the Military**, Editör: Giuseppe Caforio, Çeviri Editörleri: Zafer Uzun, Hakan Bayramlık, 2006 Springer Baskısından Çeviri, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, 2017, s. 385-402.
- Montesquieu : **Kanunların Ruhu Üzerine**, Çeviren: Fehmi Baldaş, İstanbul, Hiperlink, t.y.
- Moore, J. E. : “The Soviet Sailor”, in, E. S. Williams, **The Soviet Military: Political Education, Training and Morale**, with Chapters by C. N. Donnelly and J. E. Moore, Royal United Services Institute for Defence Studies, New York, Palgrave Macmillan, 1986, s. 161-175.
- More, Thomas : **Utopia**, Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol, Mina Urgan, XVI. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Morris, Lawrence J. : **Military Justice: A Guide to the Issues**, Contemporary Military, Strategic, and Security Issues, Santa Barbara, Denver, Oxford, Praeger,

An Imprint of ABC-CLIO, LLC, 2010.

- Moseley, Alexander : “The Ethical Warrior: A Classical Liberal Approach”, **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 175-186.
- Mumcu, Özgür : “Jus ad Bellum ve Jus in Bello Açısından Siber Saldırı Kavramı”, içinde, Bleda Kurt darcan, Özgür Mumcu, **Geleceğin Savaşları ve Silahları: Yeni Silah Teknolojilerinin Silahlı Çatışmalar Hukuku Işığında İncelenmesi**, Ankara, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, 2014, s. 155-202.
- Mumcu, Uğur : **Sakıncalı Piyade**, 64. Baskı, Ankara, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, 2017.
- Murray, Daragh : **Practitioners’ Guide to Human Rights Law in Armed Conflict**, Consultant Editors: Dapo Akande, Charles Garraway, Françoise Hampson, Noam Lubell, Elizabeth Wilmshurst, Published in association with the Royal Institute of International Affairs (Chatham House), Oxford, Oxford University Press, 2016.
- Naso, Publius Ovidius : **Fasti (I-VI) Roma Takvimi ve Festivaller**, Latince den Çeviren ve Yorumlayan: Asuman Coşkun Abuagla, Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Neocleous, Mark : **Savaş Erki, Polis Erki**, Ankara, NotaBene Yayınları, 2014.

- Neumann, Sigmund; Von Hagen, Mark : “Engels ve Marx: Devrim, Savaş ve Ordu”, **Modern Strateji: Machiavelli’den Nükleer Çağa**, Derleyen: Peter Paret, Çeviren: Doruk Can Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 291-312.
- Nuciari, Marina : “Askeriyedeki Kadınlar: Entegrasyon için Sosyolojik Savlar”, **Askeri Sosyoloji: Handbook of the Sociology of the Military**, Editör: Giuseppe Caforio, Çeviri Editörleri: Zafer Uzun, Hakan Bayramlık, 2006 Springer Baskısından Çeviri, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, 2017, s. 279-297.
- Oberleitner, Gerd : **Human Rights in Armed Conflict: Law, Practice, Policy**, Cambridge, Cambridge University Press, 2015.
- Oktay, Cemil : **Modern Toplumlarda Savaş ve Barış**, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Oppenheimer, Franz : **Devlet**, Çevirenler: Alâeddin Şenel, Yavuz Sabuncu, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2005.
- Orford, Anne : **Reading Humanitarian Intervention: Human Rights and the Use of Force in International Law**, New York, Cambridge University Press, 2003.
- Oruç, Şahin : “Ders Kitaplarında Savaş Olgusu”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 10, Sayı: 3, Aralık 2006, s. 9-29.
- Osmanağaoğlu, Cihan : **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2004.

- Ostrogorsky, Georg : **Bizans Devleti Tarihi**, Çeviren: Fikret Işıltan, 7. Tıpkıbasım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Ozansü, Mehmet Cemil : **Erken Modernlikte Ceza Sorumluluğunun Kamusallaşması ve Rasyonelleşmesi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2014.
- Ölmez, Adem : **Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler: 1826-1918**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2017.
- Örenç, Ali Fuat : “Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii”, **Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 173-227.
- Özay, İl Han : **Günışığında Yönetim**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2004.
- Özcan, Mehmet Tevfik : **Modern Toplum ve Hukuk Devleti: Hukuk Devletinin Toplumsal Koşulları Üzerine Bir Deneme**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2008.
- Özcan, Mehmet Tevfik : **İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol: Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk**, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2012.
- Özdağ, Ümit : **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, Ankara, Kripto Kitaplar, 2017.
- Özdemir, F. Neşe Şahin;
Altınok, Taner;
Aslan, C. Sinan : “Askeri Akademi Savaş Beden Eğitimi Programının Teknolojik İmkân ve Kaabiliyetler Açısından Analizi”, **SPORMETRE Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi**, Cilt: VIII, Sayı: 4, 2010, s. 163-167.

- Özgür, Erdem : **Devlet ve Jandarma: Güvenlik ve Kolluk Perspektifinde Jandarma Personel Sistemi**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2019.
- Özkaya, A. Sefa : “Kültür Tasnifi ve Türk Askeri Kültürüne Giriş”, **Türk Askeri Kültürü: Hunlar’dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 11-141.
- Paine, Thomas : **Common Sense**, in, **Political Writings**, Edited by Bruce Kuklick, Revised Student Edition, Cambridge Texts in the History of Political Thought, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s. 1-45.
- Paine, Thomas : **Sağduyu**, Çeviren: M. Macit Kenanoğlu, İkinci Baskı, Antalya, Lotus Yayınevi, 2016.
- Parker, Geoffrey : **Sovereign City: The City-State through History**, London, Reaktion Books, 2004.
- Parker, Geoffrey : “Giriş”, **Cambridge Savaş Tarihi**, Hazırlayan: Geoffrey Parker, Çeviren: Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, 2. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 1-12.
- Parker, Geoffrey : “Hanedan Savaşları (1494-1660)”, **Cambridge Savaş Tarihi**, Hazırlayan: Geoffrey Parker, Çeviren: Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, 2. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 163-182.
- Parker, Geoffrey : **Askeri Devrim: Batı’nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800**, Tercüme: Tuncay Zorlu, İkinci Basım, İstanbul, Küre Yayınları, 2018.
- Pasukanis, Evgeny B. : **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**, Çeviren:

- Onur Karahanoğulları, 3. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 2013.
- Pazarcı, Hüseyin : **Uluslararası Hukuk**, Gözden Geçirilmiş 6. Bası, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008.
- Pekdoğan, Haydar : **Askerliğin Bireyin Toplumsallaşması Üzerine Etkileri: Bir Saha Araştırması**, Ankara, Adalet Yayınevi, 2019.
- Pekin, İsmail Hakkı; Yavuz, Ahmet : **Asker ve Siyaset: Osmanlı'dan Günümüze Sivil-Asker İlişkileri**, 4. Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2016.
- Peterson, Barbara Bennett : “Concordat: 16 Temmuz 1801”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 254-255.
- Pirenne, Henri : **Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1983.
- Pirenne, Henri : **Hz. Muhammed ve Charlemagne**, Çeviri: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Birey ve Toplum Yayıncılık, 1984.
- Platon (Plato) : **Laws**, in, **Complete Works**, Edited by John M. Cooper, Associate Editor D. S. Hutchinson, Translated by Trevor J. Saunders, Indianapolis, Cambridge, Hackett Publishing Company, 1997, s. 1318-1616.
- Platon (Plato) : **Republic**, in, **Complete Works**, Edited by John M. Cooper, Associate Editor D. S. Hutchinson,

- Translated by G.M.A. Grube, Revised by C.D.C. Reeve, Indianapolis, Cambridge, Hackett Publishing Company, 1997, s. 971-1223.
- Platon (Plato) : **Yasalar**, Çeviri: Candan Şentuna, Saffet Babür, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- Platon (Plato) : **Devlet**, Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, XXIX. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Preux, Jean de : “Article 87: Duty of Commanders”, **Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949**, Editors: Yves Sandoz, Christophe Swinarski, Bruno Zimmermann, Commentary on Protocol I, International Committee of the Red Cross, Geneva, Martinus Nijhoff Publishers, 1987, s. 1017-1023.
- Price, J. L. : **The Dutch Republic in the Seventeenth Century**, European History in Perspective, General Editor: Jeremy Black, New York, Macmillan Education, 1998.
- Provost, Rene : **International Human Rights and Humanitarian Law**, Cambridge Studies in International and Comparative Law, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- Rakove, Jack N. : “The Articles of Confederation, 1775-1783”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 281-286.
- Ramcharan, Bertrand G. : **The Security Council and the Protection of**

- Human Rights**, International Studies in Human Rights: Volume 75, The Hague, London, New York, Martinus Nijhoff Publishers, 2002.
- Reçber, Sercan : **İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2016.
- Redfield, Robert : “İlkel Hukuk”, Çeviren: Haydar Burak Gemalmaz, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt LX, Sayı 1 – 2, 2002, s. 287-308.
- Remond, Rene : **ABD Tarihi**, Çeviren: Işık Ergüden, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2016.
- Rice, Condoleeza : “Sovyet Stratejisinin Oluşumu”, **Modern Strateji: Machiavelli’den Nükleer Çağa**, Derleyen: Peter Paret, Çeviren: Doruk Can Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 775-808.
- Robinson, Paul : “Introduction: Ethics Education in the Military”, **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 1-12.
- Rothenberg, Gunther E. : “Nassaulu Maurice, Gustavus Adolphus, Raimondo Montecuccoli ve On Yedinci Yüzyılın ‘Askeri Devrim’i”, **Modern Strateji: Machiavelli’den Nükleer Çağa**, Derleyen: Peter Paret, Çeviren: Doruk Can Koçak, y.y., Doruk Yayıncılık, 2015, s. 39-77.
- Rousseau, Jean-Jacques : **Emile: Or On Education**, Introduction, Translation, and Notes by Allan Bloom, United States of America, Basic Books, 1979.
- Rousseau, Jean-Jacques : **Discourse on the Origin and Foundations of Inequality Among Mankind**, in, **The Social**

Contract and the First and Second Discourses, Edited by Susan Dunn, Lester Crocker's Reworking of an Anonymous Translation from 1761, Rethinking the Western Tradition, New Haven, London, Yale University Press, 2002, s. 69-148.

Rousseau, Jean-Jacques : **The Discourse on the Sciences and Arts**, in, **The Social Contract and the First and Second Discourses**, Edited by Susan Dunn, Translation by Susan Dunn, Rethinking the Western Tradition, New Haven, London, Yale University Press, 2002, s. 43-68.

Rousseau, Jean-Jacques : **The Social Contract**, in, **The Social Contract and the First and Second Discourses**, Edited by Susan Dunn, Susan Dunn's Reworking of an 1895 Translation by Henry J. Tozer, Rethinking the Western Tradition, New Haven, London, Yale University Press, 2002, s. 149-254.

Rousseau, Jean-Jacques : **Considerations on the Government of Poland and on Its Planned Reformation**, in, **The Plan for Perpetual Peace, on the Government of Poland, and Other Writings on History and Politics**, Edited and Translated by Christopher Kelly, The Collected Writings of Rousseau Vol. II, Hanover/New Hampshire, London, Dartmouth College Press, University Press of New England, 2005, s. 167-240.

Rousseau, Jean-Jacques : **Plan for a Constitution for Corsica**, in, **The Plan for Perpetual Peace, on the Government of Poland, and Other Writings on History and**

- Politics**, Edited and Translated by Christopher Kelly, The Collected Writings of Rousseau Vol. II, Hanover/New Hampshire, London, Dartmouth College Press, University Press of New England, 2005, s. 121-165.
- Rousseau, Jean-Jacques : **Polonya Hükümeti ve Reform Tasarısı Üzerine Düşünceler**, içinde, **Anayasa Projeleri**, Çeviren: İsmail Yerguz, İstanbul, Say Yayınları, 2008, s. 83-181.
- Rousseau, Jean-Jacques : **Korsika Anayasası Projesi**, içinde, **Anayasa Projeleri**, Çeviren: İsmail Yerguz, İstanbul, Say Yayınları, 2008, s. 25-82.
- Rousseau, Jean-Jacques : **Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev**, Çeviren: Sabahattin Eyüboğlu, IV. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Rousseau, Jean-Jacques : **İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı**, Çeviren: Rasih Nuri İleri, 12. Baskı, İstanbul, Say Yayınları, 2013.
- Rousseau, Jean-Jacques : **Toplum Sözleşmesi**, Çeviren: Vedat Günyol, XI. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Rousseau, Jean-Jacques : **Emile: Ya da Eğitim Üzerine**, Fransızca Aslından Çeviren: Yaşar Avunç, IV. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Roux, Jean-Paul : **Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Çevirenler: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Rowe, Peter : **The Impact of Human Rights Law on Armed**

- Forces**, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2006.
- Rude, George : **Fransız Devrimi**, Çeviren: Ali İhsan Dalgıç, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Rutland, Robert A. : “Bills of Rights and the First Ten Amendments to the Constitution”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 265-268.
- Saçar, Ali : **İnsan Hakları Hukuku’nda Danışma Görüşlerinin Yeri, İşlevi ve Etkililiği**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2015.
- Saçar, Ali : “Hakimlik Teminatı Kurumunun Ortaya Çıkışı”, **II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri Cilt: 1**, Editör: Fethi Gedikli, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2016, s. 535-557.
- Safran, Mustafa; Aktaş, Özgür : “Savaş ve Tarih”, **Milli Eğitim**, Sayı 196, Güz/2012, s. 246-257.
- Sarı, Nil : “Osmanlı Devleti’nde Asker Hekimliği”, **Türk Askeri Kültürü: Hunlar’dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 680-717.
- Schabas, William A. : **The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute**, New York, Oxford University Press, 2010.
- Schmitt, Carl : **Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm**, Çeviren: Emre Zeybekoğlu, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2002.

- Schmitt, Carl : “Somut ve Çağa Bağlı Bir Kavram Olarak Devlet”, **Devlet Kuramı**, Derleyen: Cemal Bali Akal, Çeviren: Bertil Emrah Oder, Düzelti: Burak Oder, 4. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2013, s. 245-254.
- Schmitt, Carl : **Dictatorship: From the Origin of the Modern Concept of Sovereignty to Proletarian Class Struggle**, Translated by Michael Hoelzl and Graham Ward, Cambridge, Malden, Polity Press, 2014.
- Schmitt, Carl : **Kanunilik ve Meşruiyet**, Çeviren: Mehmet Cemil Ozansü, İstanbul, İthaki Yayınları, 2016.
- Schmitt, Carl : **Partizan Teorisi: Siyasal Kavramı Üzerine Bir Arasöz**, Çeviren: Sibel Bekiroğlu, Ankara, Nika Yayınevi, 2017.
- Sencer, Emre : **Ordu ve Millet: 1930’larda Almanya ve Türkiye’de Askeri Kültür**, Çeviren: Özlem Albayrak, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2018.
- Sevig, Vasfi Raşid : “Askeri Adalet”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 9, Sayı 1, 1952, s. 236-299.
- Sevig, Vasfi Raşid : “Askeri Ceza Kanunu”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 1, 1953, s. 92-122.
- Sezgin, Bülent : “Militarizm ve Ölüm Kısılacında Törenler ve Drama Etkinlikleri: “Şehit Olacaksın İnşallah!”, “Öl Dediler Öldüm”: Türkiye’de Şehitlik Mitleri, Derleyen: Serdar M. Değirmencioğlu, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2014, s. 241-249.

- Sieyes, Emmanuel Joseph : **What is the Third Estate?**, in, **Political Writings: Including the Debate between Sieyes and Tom Paine 1791**, Edited, with an Introduction and translation of What is the Third Estate? by Michael Sonenscher, Indianapolis, Cambridge, Hackett Publishing Company, Inc., 2003, s. 92-162.
- Sieyes, Emmanuel Joseph : **“Üçüncü Sınıf” Nedir?**, Çeviren: İsmet Birkan, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2005.
- Smith, Adam : **The Wealth of Nations: An Inquiry into the Nature and Causes**, Hampshire, Harriman House, 2007.
- Smith, Adam : **Milletlerin Zenginliği**, İngilizce Aslından Çeviren: Haldun Derin, VII. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Snyder, Sarah B. : **Human Rights Activism and the End of the Cold War: A Transnational History of the Helsinki Network**, New York, Cambridge University Press, 2011.
- Solis, Gary D. : **The Law of Armed Conflict: International Humanitarian Law in War**, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2010.
- Sriram, Chandra Lekha; Martin-Ortega, Olga; Herman, Johanna : **War, Conflict and Human Rights: Theory and Practice**, London, New York, Routledge, 2010.
- Stoll, Oliver : **“The Religions of the Armies”, A Companion to the Roman Army**, Edited by Paul Erdkamp, Blackwell Companions to the Ancient World, Malden, Oxford, Victoria, Blackwell Publishing,

2007, s. 451-476.

- Strayer, Joseph R. : **Modern Devletin Kökenleri**, İngilizceden Çeviren: Eraslan Candan, İstanbul, Say Yayınları, 2020.
- Sunar, Mehmet Mert : “Yeniçeri Ocağı’nın Kısa Bir Tarihçesi”, **Türk Askeri Kültürü: Hunlar’dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 583-597.
- Şahin, Kemal : **İnsan Hakları ve Özgürlük Boyutuyla İfade Özgürlüğü: Gerekçeleri ve Sınırları**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2009.
- Şayin, Cevat : “Türk Askeri Düşünce Geleneği”, **Türk Askeri Kültürü: Hunlar’dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 598-612.
- Şenel, Alâeddin : **Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş**, Kısaltılmış ve Gözden Geçirilmiş 6. Basım, Ankara, Dafne Kitap, 2017.
- Tanör, Bülent : **Türkiye’de Kongre İktidarları: 1918-1920**, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Tanör, Bülent : **Kurtuluş Kuruluş**, 7. Baskı, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2006.
- Tacitus, Cornelius : **Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yeri**, Çeviren: Mine Hatapkapulu, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Takemura, Hitomi : **International Human Right to Conscientious Objection to Military Service and Individual Duties to Disobey Manifestly Illegal Orders**,

- Berlin, Heidelberg, Springer, 2009.
- Taşagıl, Ahmet : “Türk Askeri Tarihinin Başlangıcı: Hun Ordusu”, **Türk Askeri Kültürü: Hunlar’dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 142-158.
- Tekin, Erhan : “Tuğdan Mehtere: Türklerde Geleneksel Askeri Müzik”, **Türk Askeri Kültürü: Hunlar’dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 663-679.
- Temir, Ahmet : **Moğolların Gizli Tarihi: Yazılışı 1240, I, Tercüme**, Prof. E. Haenisch’in Almanca ve S. Kozin’in Rusça Tercümesini Moğolca Aslı ile Karşılaştırıp Dilimize Çeviren Ahmet Temir, 5. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2016.
- Thomas, Peter D. G. : “The Stamp Act Crisis and Its Repercussions, Including the Quartering Act Controversy”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 123-133.
- Thomas, Peter D. G. : “The Grenville Program, 1763-1765”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 118-122.
- Tilly, Charles : **Avrupa’da Devrimler: 1492 – 1992**, Çeviren: Özden Arıkan, İstanbul, AFA Yayıncılık, t.y.
- Tolstoy, Lev : **Savaş ve Barış**, Türkçesi: Mete Ergin, 4 Cilt, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Topuzkanamış, Engin : **Hukuk ve Disiplin: Modern Toplumda Hukuka**

Uymanın Dayanakları, 2. Baskı, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2014.

- Tovy, Tal : “Militia or Regular Army?: The Debate on the Character of the American Army during the Revolution”, **European Journal of American Studies**, Vol 5, No 1, 2010, Document 4, Online since 02 March 2010, (Çevrimiçi) <http://ejas.revues.org/7814>, 1 Haziran 2020.
- Tracy, James D. : **The Founding of the Dutch Republic: War, Finance, and Politics in Holland, 1572-1588**, New York, Oxford, Oxford University Press, 2008.
- Turan, Aslıhan : “Niccolo Machiavelli”, **Savaş Kuramları: Temel Düşünürler ve Yaklaşımlar**, Editör: Erhan Büyükkakıncı, Ankara, Adres Yayınları, 2015, s. 82-102.
- Turan, Oğuz : **Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler: Mete’den Atatürk’e Kadar**, İstanbul, Belge Yayınları: Dün-Bugün-Yarın, 1986.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası : **Dünden Bugüne Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, Ankara, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 2011. Çevrimiçi, [www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/d7033add-774f-4358-b4f7-1fd227d640d0/11-774f-4358-b4f7-1fd227d640d0-6.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-d7033add-774f-4358-b4f7-1fd227d640d0-m3fB7Ju](http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/d7033add-774f-4358-b4f7-1fd227d640d0/11-774f-4358-b4f7-1fd227d640d0/11-774f-4358-b4f7-1fd227d640d0-6.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-d7033add-774f-4358-b4f7-1fd227d640d0-m3fB7Ju), 1 Haziran 2020.
- Türkmen, Zekeriya : “Ordulaşan Millet: Türkler-Birinci Dünya Harbi’nden Türk İstiklal Mücadelesine Uzanan Süreçte Ordu-Millet Dayanışması”, **Türk Askeri**

- Kültürü: Hunlar'dan Günümüze**, Editör: A. Sefa Özkaya, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s. 729-753.
- Tütüncü, Ayşe Nur : **İnsancıl Hukuka Giriş**, İstanbul, Beta Basım Yayın Dağıtım, 2006.
- Ullmann, Walter : **A Short History of the Papacy in the Middle Ages**, Second Edition, London, New York, Routledge, 2003.
- Umur, Ziya : **Roma Hukuku: Ders Notları**, 3. Bası, İstanbul, Beta, 1999.
- Uygun, Oktay : “İnsan Hakları Kuramı”, **İnsan Hakları**, Kitap Editörü: Korkut Tankuter, Cogito – 98, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 13-44.
- Uygun, Oktay : **İbni Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2008.
- Uygun, Oktay : **Demokrasi: Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2011.
- Uygun, Oktay : **Devlet Teorisi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2014.
- Van Bunge, Wiep : “Before Philosophy: Theory and Practice in the Emerging Dutch Republic, 1580-1620”, **The European Legacy: Toward New Paradigms**, Vol. 4, No. 5, 1999, s. 1-22
- Van der Wilt, Harmen : “Unconstitutional Change of Government: A New Crime within the Jurisdiction of the African Criminal Court”, **The African Court of Justice and Human and Peoples' Rights in Context: Development and Challenges**, Edited by Charles

- C. Jalloh, Kamari M. Clarke, Vincent O. Nmehielle, New York, Cambridge University Press, 2019, s. 619-642 (Makale ilk olarak, **Leiden Journal of International Law**, Volume 30, Issue 4, 2017, s. 967-986’da yayımlanmıştır).
- Van Zanden, Jan Luiten; Prak, Maarten : “Towards an Economic Interpretation of Citizenship: The Dutch Republic between Medieval Communes and Modern Nation-States”, **European Review of Economic History**, Vol. 10, No. 2, 2006, s. 111-145.
- Vescovi, Roberta : “Children into Soldiers: Sport and Fascist Italy”, **Militarism, Sport, Europe: War without Weapons**, Editor: J. A. Mangan, The European Sports History Review: Volume 5, London, Portland/Oregon, Frank Cass, 2003, s. 169-190.
- Wald, James : “Marseillaise, La”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume Two, Santa Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 615.
- Waley, Daniel; Dean, Trevor : **İtalyan Şehir Cumhuriyetleri**, Çeviren: Hamit Çalışkan, II. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018
- Walzer, Michael : **Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations**, Fourth Edition, New York, Basic Books, 2006.
- Waskey, Andrew J. : “Civil Code”, **The Encyclopedia of the French Revolutionary and Napoleonic Wars: A Political, Social, and Military History**, Editor Gregory Fremont-Barnes, Volume One, Santa

- Barbara, California, ABC-CLIO, 2006, s. 244-246.
- Watson, Cynthia A. : **Military Education: A Reference Handbook**, Westport/Connecticut, London, Praeger Security International, 2007.
- Weber, Eugen : **Köylülerden Fransızlara: Fransa Kırsalının Modernleşmesi, 1870-1914**, Türkçe Söyleyen: Çağdaş Sümer, Ankara, Heretik Yayınları, 2017.
- Werdellis, Stefan : “Ethical Education and Character Development in the Armed Forces of the Federal Republic of Germany”, **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 103-108.
- Western, J. R. : “Armed Forces and the Art of War: Armies”, **The New Cambridge Modern History: Volume VIII The American and French Revolutions 1763-93**, Edited by A. Goodwin, Cambridge, London, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1976, s. 190-217.
- Weststeijn, Arthur : **Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age: The Political Thought of Johan & Pieter de la Court**, Studies in the History of Political Thought Volume 7, Series Editors: Terence Ball, Jörn Leonhard & Wyger Velema, Leiden, Boston, Brill, 2012.
- Wheeler, Nicholas J. : **Saving Strangers: Humanitarian Intervention in International Society**, Reprinted, New York, Oxford University Press, 2003.
- Williams, E. S. : **The Soviet Military: Political Education**,

- Training and Morale**, with Chapters by C. N. Donnelly and J. E. Moore, Royal United Services Institute for Defence Studies, New York, Palgrave Macmillan, 1986.
- Wilson, Jeffrey : “An Ethics Curriculum for an Evolving Army”, **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 31-41.
- Winn, Neil : “Towards a Common European Security and Defence Policy?: The Debate on NATO, the European Army and Transatlantic Security”, **Geopolitics**, Vol. 8, No. 2, Summer 2003, s. 47-68.
- Winroth, Anders : **The Age of the Vikings**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2014.
- Winslow, Donna J.; Heineken, Lindy; Soeters, Joseph L. : “Askeriyede Çeşitlilik”, **Askeri Sosyoloji: Handbook of the Sociology of the Military**, Editör: Giuseppe Caforio, Çeviri Editörleri: Zafer Uzun, Hakan Bayramlık, 2006 Springer Baskısından Çeviri, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, 2017, s. 299-310.
- Wolfendale, Jessica : “What is the Point of Teaching Ethics in the Military”, **Ethics Education in the Military**, Edited by Paul Robinson, Nigel de Lee, Don Carrick, Hampshire, Burlington, Ashgate, 2008, s. 161-174.
- Wycherley, R. E. : **Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?**, Çeviri: Nur Nirven, Nezir Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1986.

- Yazawa, Melvin : “The Impact of the Revolution on Education”, **A Companion to the American Revolution**, Edited by Jack P. Green and J. R. Pole, Massachusetts, Oxford, Blackwell Publishers, 2000, s. 427-434.
- Yeşil, Fatih : **İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Yeşil, Fatih : “Kara Kuvvetlerinde Avrupalı Danışmanlar”, **Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 113-139.
- Yeşilçayır, Celal : **Ebedi Barış: Kant Felsefesine Bir Bakış: Pax Romanadan Birleşmiş Milletler’e**, İstanbul, Tezkire Yayıncılık, 2017.
- Yıldız, Gültekin : “Kara Kuvvetleri”, **Osmanlı Askeri Tarihi: Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, Editör: Gültekin Yıldız, İstanbul, Timaş Yayınları, 2017, s. 47-111.
- Yurdakul, İlhami : “Osmanlı Ordularının Asker İhtiyacının Karşılmasında Yeni Bir Yöntem: Kura Sistemi (1839-1914)”, **Eski Çağ’dan Modern Çağ’a Ordular: Oluşum, Teşkilât ve İşlev**, Editör: Feridun M. Emecen, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Kitabevi, 2008, s. 433-442.
- Yücel, Hasan Ali : **İyi Vatandaş İyi İnsan**, 12. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

- Yücel, Kıvılcım Turanlı : **Barış Hakkı ve Hayata Geçirilmesi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2012.
- Zabcı, Filiz : “John Locke: Liberalizmin Düşüncedeki Öncüsü”, içinde, Mehmet Ali Ağaoğulları, Filiz Çulha Zabcı, Reyda Ergün, **Kral – Devletten Ulus – Devlete**, 2. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2009, s. 101-232.
- Ziya, Ahmet; Haydar, Ali : **Yeni Malumat-ı Medeniye: Osmanlı Vatandaşlık Eğitimi Ders Kitabı**, Hazırlayan: Mustafa İçen, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınları, 2017.
- Zweig, Stefan : **Amerigo: Tarihsel Bir Yanlışlığın Hikayesi**, Almanca Aslından Çeviren: Ogün Duman, 5. Basım, İstanbul, Can Sanat Yayınları, 2013.
- Zweig, Stefan : **Dünün Dünyası**, Almanca aslından çeviren: Gülperi Sert, 4. Baskı, İstanbul, Can Sanat Yayınları, 2014.
- Zweig, Stefan : “Bir Gecelik Dahi: “Marseillaise” 25 Nisan 1792”, **İnsanlığın Yıldızının Parladığı Anlar: On Dört Tarihsel Minyatür**, Çeviren: Kasım Eğit, Minikitap Formatında 1. Basım, İstanbul, Can, 2015, s. 164-194.
- Zweig, Stefan : **Avrupa’nın Vicdanı: Romain Rolland**, Türkçesi: Süreyya Çalıkoglu, Ankara, Zeplin Kitap, 2016.

YARGI KARARLARI

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi

Esas No. 1963/152, Karar No. 1964/66, Karar Tarihi 3 Kasım 1964; 17 Mart 1965 tarihli ve 11955 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

Esas No. 1963/57, Karar No. 1965/65, Karar Tarihi 27 Aralık 1965; 6 Şubat 1967 tarihli ve 12520 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

Esas No. 1965/41, Karar No. 1965/66, Karar Tarihi 27 Aralık 1965; 6 Şubat 1967 tarihli ve 12520 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

Esas No. 1977/130, Karar No. 1978/13, Karar Tarihi 14 Şubat 1978; 1 Haziran 1978 tarihli ve 16303 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

Esas No. 2005/69, Karar No. 2009/61, Karar Tarihi 7 Mayıs 2009; 7 Ekim 2009 tarihli ve 27369 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

Esas No. 2014/176, Karar No. 2015/53, Karar Tarihi 27 Mayıs 2015; 26 Haziran 2015 tarihli ve 29398 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

Esas No. 2015/68, Karar No. 2017/166, Karar Tarihi 29 Kasım 2017; 20 Şubat 2018 tarihli ve 30338 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

Askeri Yargıtay

Daireler Kurulu: Esas No. 2014/118, Karar No. 2015/13, Karar Tarihi 29 Ocak 2015.

4. Daire: Esas No. 2012/768, Karar No. 2012/723, Karar Tarihi 14 Haziran 2012.

4. Daire: Karar Tarihi 12 Mayıs 2015 (0377/0393).

Askeri Yüksek İdare Mahkemesi

Genel Kurul: Esas No. 1976/1, Karar No. 1977/1, Karar Tarihi 24 Ocak 1977.

2. Daire: Karar No. 985/A125 EK, Karar Tarihi 9 Temmuz 1985.

2. Daire: Karar No. 85/223221 EK, Karar Tarihi 24 Aralık 1985.

2. Daire: Esas No. 1999/91, Karar No. 2000/344, Karar Tarihi 21 Mart 2000.
2. Daire: Esas No. 2001/9, Karar No. 2001/613, Karar Tarihi 16 Temmuz 2001.
2. Daire: Esas No. 2001/345, Karar No. 2001/790, Karar Tarihi 15 Kasım 2001.
2. Daire: Esas No. 2003/220, Karar No. 2003/827, Karar Tarihi 11 Kasım 2003.
2. Daire: Esas No. 2003/333, Karar No. 2003/892, Karar Tarihi 9 Aralık 2003.
3. Daire: Esas No. 2012/878, Karar No. 2012/1404, Karar Tarihi 24 Mayıs 2012.

Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi

Burns et al. v. Wilson, Secretary of Defense, et al., No. 422, Decided June 15, 1953, **United States Reports**, Volume 346, October Term, 1952, s. 137-155.

District of Columbia et al. v. Heller, No. 07-290, Decided June 26, 2008, **United States Reports**, Volume 554, October Term 2007, s. 570-723.

Ex Parte Milligan, **United States Reports**, Volume 71, December 1866, s. 2-142.

McDonald et al. v. City of Chicago, Illinois, et al., No. 08-1521, Decided June 28, 2010, **United States Reports**, Volume 561, October Term 2009, s. 742-944.

Parker, Warden, et al. v. Levy, No. 73-206, Decided June 19, 1974, **United States Reports**, Volume 417, October Term, 1973, s. 733-789.

Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi

General Comment No. 13 (Twenty-first Session, 1999): The Right to Education (Article 13 of the Covenant), Twenty-first Session: 15 November – 3 December 1999, 8 December 1999 (E/C.12/1999/10).

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi

General Comment No. 6: Article 6 (Right to Life), Adopted at the Sixteenth Session,

30 April 1982.

General Comment No. 11: Article 20, Adopted at the Nineteenth Session, 29 July 1983.

General Comment No. 14: Article 6 (Right to life), Adopted at the Twenty-third Session, 1 January 1985.

General Comment No. 25 (57), Adopted at the 1510th meeting, 12 July 1996 (CCPR/C/21/Rev.1/Add.7).

General Comment on Article 4, Adopted at the 1950th meeting, 31 August 2001 (CCPR/C/21/Rev.1/Add.11).

General Comment No. 36 (2018) on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the Right to Life, Adopted at the 124th Session, 30 October 2018 (CCPR/C/GC/36).

Jorge Asensi v. Spain, Communication No. 1413/2005, Adopted at the Ninety-second Session, 25 March 2008 (CCPR/C/92/D/1413/2005).

Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Komitesi

General Comment No. 1 (2001): Article 29 (1): The Aims of Education, 17 April 2001 (CRC/GC/2001/1).

Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi

General Recommendation No. 30 on Women in Conflict Prevention, Conflict and Post-Conflict Situations, 1 November 2013 (CEDAW/C/GC/30).

General Recommendation No. 36 (2017) on the Right of Girls and Women to Education, 27 November 2017 (CEDAW/C/GC/36).

Uluslararası Adalet Divanı

Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda), Judgment, 19 December 2005, **International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, 2005, s. 168-283.

Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, 9 July 2004, **International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, 2004, s. 136-203.

Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, 8 July 1996, **International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, 1996, s. 226-267.

Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, Judgment, 27 June 1986, **International Court of Justice Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders**, 1986, s. 14-150.

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu

157/96 Association pour la sauvegarde de la paix au Burundi v. Kenya, Uganda, Rwanda, Tanzania, Zaire (DRC), Zambia, Decision on Merits, 29 May 2003.

227/99 Democratic Republic of Congo v. Burundi, Rwanda, Uganda, Decision on Merits, 29 May 2003.

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi

African Commission on Human and Peoples' Rights v. Republic of Kenya, Application No. 006/2012, Judgment, 26 May 2017.

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu

A. v. Switzerland, Application No. 10640/83, Decision, 9 May 1984.

Autio v. Finland, Application No. 17086/90, Decision, 6 December 1991.

Chrysostomos, Papachrysostomou and Loizidou v. Turkey, Application No. 15299/89, 15300/89 and 15318/89, Decision, 4 March 1991.

Conscientious Objectors v. Denmark, Application No. 7565/76, Decision, 7 March 1977.

Cyprus v. Turkey, Application No. 6780/74 and 6950/75, Decision, 26 May 1975.

Cyprus v. Turkey, Application No. 8007/77, Decision, 10 July 1978.

Cyprus v. Turkey, Application No. 25781/94, Decision, 28 June 1996.

De Jong, Baljet and Van den Brink v. The Netherlands, Application No. 8805/79, 8806/79, 9242/81, Report of the Commission, 11 October 1982.

Engel and Others (Five Soldiers) v. The Netherlands, Application No. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, Report of the Commission, 19 July 1974.

E.S. v. Germany, Application No. 23576/94, Decision, 29 November 1995.

Findlay v. The United Kingdom, Application No. 22107/93, Report of the Commission, 5 September 1995.

Glaserapp v. Germany, Application No. 9228/80, Report of the Commission, 11 May 1984.

Grandrath v. Germany, Application No. 2299/64, Report of the Commission, 12 December 1966.

Grigoriades v. Greece, Application No. 24348/94, Report of the Commission, 25 June 1996.

G.Z. v. Austria, Application No. 5591/72, Decision, 2 April 1973.

Hood v. The United Kingdom, Application No. 27267/95, Report of the Commission, 28 May 1998.

Johansen v. Norway, Application No. 10600/83, Decision, 14 October 1985.

Julin v. Finland, Application No. 17087/90, Decision, 6 December 1991.

Koster v. The Netherlands, Application No. 12843/87, Report of the Commission, 3 September 1990.

Larissis and Others v. Greece, Application No. 23372/94, 26377/94 and 26378/94, Report of the Commission, 12 September 1996.

L.C.B. v. The United Kingdom, Application No. 23413/94, Report of the Commission, 26 November 1996.

Le Cour Grandmaison and Fritz v. France, Application No. 11567/85 and 11568/85, Decision, 6 July 1987.

Leander v. Sweden, Application No. 9248/81, Decision, 10 October 1983.

McGinley and Egan v. The United Kingdom, Application No. 21825/93 and 23414/94, Report of the Commission, 26 November 1996.

Raninen v. Finland, Application No. 20972/92, Decision, 7 March 1996.

Raninen v. Finland, Application No. 20972/92, Report of the Commission, 24 October 1996

Rekvenyi v. Hungary, Application No. 25390/94, Report of the Commission, 9 July 1998.

Thlimmenos v. Greece, Application No. 34369/97, Report of the Commission, 4 December 1998.

Vereinigung Demokratischer Soldaten Österreichs and Gubi v. Austria, Application No. 15153/89, Report of the Commission, 30 June 1993.

Vogt v. Germany, Application No. 17851/91, Report of the Commission, 30 November 1993.

W., X., Y. and Z. v. The United Kingdom, Application No. 3435/67, 3436/67, 3437/67, 3438/67, Decision, 19 July 1968.

X v. Germany, Application No. 7705/76, Decision, 5 July 1977.

Yanasık v. Turkey, Application No. 14524/89, Decision, 6 January 1993.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi

Abdullah Yılmaz v. Türkiye, Başvuru No. 21899/02, İkinci Daire, 17 Haziran 2008,

Dışışleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Abdullatif Arslan ve Zerife Arslan v. Türkiye, Başvuru No. 40862/08, İkinci Bölüm, Karar, 21 Temmuz 2015, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri.

Acarca v. Turkey, Application No. 45823/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Acet ve Diğerleri v. Türkiye, Başvuru No. 22427/06, İkinci Daire, 18 Ekim 2011, Dışışleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

A.D. v. Turquie, Requete No. 29986/96, Troisieme Section, Arret, 22 Decembre 2005.

ADEFDROMIL v. France, Requete No. 32191/09, Cinquieme Section, Arret, 2 Octobre 2014.

Adyan and Others v. Armenia, Application No. 75604/11, First Section, Judgment, 12 October 2017.

Aghanyan and Others v. Armenia, Application No. 58070/12 and 21 others, First Section, Judgment, 5 December 2019.

Akbulut v. Turkey, Application No. 45624/99, Third Section, Decision, 6 February 2003.

Akkoyunlu v. Turkey, Application No. 7505/06, Second Section, Judgment, 13 October 2015.

Aksoy v. Turkey, Application No. 45376/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Aksoy (Eroğlu) v. Türkiye, Başvuru No. 59741/00, 31 Ekim 2006, Dışışleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Switzerland, Application No. 5809/08,

Second Section, Judgment, 26 November 2013.

Al-Dulimi and Montana Management Inc. v. Switzerland, Application No. 5809/08, Grand Chamber, Judgment, 21 June 2016.

Al-Jedda v. The United Kingdom, Application No. 27021/08, Grand Chamber, Judgment, 7 July 2011.

Al-Saadoon and Mufdhi v. The United Kingdom, Application No. 61498/08, Fourth Section, Judgment, 2 March 2010.

Al-Skeini and Others v. The United Kingdom, Application No. 55721/07, Grand Chamber, Judgment, 7 July 2011.

Alminovich v. Russia, Application No. 24192/05, Third Section, Decision, 22 October 2019.

Anahit Mkrtchyan v. Armenia, Application No. 3673/11, First Section, Judgment, 7 May 2020.

Andreou v. Turkey, Application No. 45653/99, Fourth Section, Decision, 3 June 2008.

Andreyevy v. Russia, Application No. 83399/17, Third Section, Judgment, 28 January 2020.

Ataman v. Türkiye, Başvuru No. 46252/99, 27 Nisan 2006, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Baklanov v. Ukraine, Application No. 44425/08, Fifth Section, Judgment, 24 October 2013.

Balcı v. Turkey, Application No. 45822/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Balcı v. Turkey, Application No. 48718/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Bankovic and Others v. Belgium and Others, Application No. 52207/99, Grand Chamber, Decision, 12 December 2001.

Başpınar v. Turkey, Application No. 45631/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Bayatyan v. Armenia, Application No. 23459/03, Third Section, Judgment, 27 October 2009.

Bayatyan v. Armenia, Application No. 23459/03, Grand Chamber, Judgment, 7 July 2011.

Behrami and Behrami v. France and Saramati v. France, Germany and Norway, Application No. 71412/01 and 78166/01, Grand Chamber, Decision, 2 May 2007.

Beker v. Turkey, Application No. 27866/03, Second Section, Judgment, 24 March 2009.

Benavent Diaz v. Spain, Application No. 46479/10, Decision (Extracts), 31 January 2017.

Beric and Others v. Bosnia and Herzegovina, Application No. 36357/04..., Fourth Section, Decision, 16 October 2007.

Berkovich and Others v. Russia, Application No. 5871/07 and 9 others, Third Section, Judgment, 27 March 2018.

Blagojevic v. The Netherlands, Application No. 49032/07, Third Section, Decision, 9 June 2009.

Bocek v. Republique Tchèque, Requete No. 49474/99, Troisième Section, Decision, 10 October 2000.

Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland, Application No. 45036/98, Grand Chamber, Judgment, 30 June 2005.

Boyle v. The United Kingdom, Application No. 55434/00, Fourth Section, Judgment, 8 January 2008.

Brown v. The United Kingdom, Application No. 52770/99, Fourth Section, Judgment (Friendly Settlement), 29 July 2003.

Bukharatyan v. Armenia, Application No. 37819/03, Third Section, Judgment, 10 January 2012.

Catan and Others v. Moldova and Russia, Application No. 43370/04, 8252/05 and 18454/06, Grand Chamber, Judgment, 19 October 2012.

Chember v. Russia, Application No. 7188/03, First Section, Judgment, 3 July 2008.

Chiragov and Others v. Armenia, Application No. 13216/05, Grand Chamber, Judgment (Merits), 16 June 2015.

Cooper v. The United Kingdom, Application No. 48843/99, Grand Chamber, Judgment, 16 December 2003.

Crompton v. The United Kingdom, Application No. 42509/05, Fourth Section, Judgment, 27 October 2009.

Cyprus v. Turkey, Application No. 25781/94, Grand Chamber, Judgment, 10 May 2001.

Dağlı v. Turkey, Application No. 45373/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Dal and Özen v. Turkey, Application No. 45378/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

De Jong, Baljet and Van den Brink v. The Netherlands, Application No. 8805/79, 8806/79, 9242/81, Judgment, 22 May 1984.

Duinhof and Duijf v. The Netherlands, Application No. 9626/81; 9736/82, Judgment, 22 May 1984.

Duman v. Turkey, Application No. 42788/98, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Dülek ve Diğerleri v. Türkiye, Başvuru No. 31149/09, İkinci Daire, Karar, 3 Kasım 2011, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri.

Dyagilev v. Russia, Application No. 49972/16, Third Section, Judgment, 10 March 2020.

Engel and Others v. The Netherlands, Application No. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, Judgment, 8 June 1976.

Erçep v. Türkiye, Başvuru No. 43965/04, İkinci Daire, 22 Kasım 2011, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Erdel v. Germany, Application No. 30067/04, Fifth Section, Decision, 13 February 2007.

Ergin v. Turkey (No. 6), Application No. 47533/99, Fourth Section, Judgment, 4 May 2006.

Feti Demirtaş v. Türkiye, Başvuru No. 5260/07, İkinci Daire, 17 Ocak 2012, Dışışleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Findlay v. The United Kingdom, Application No. 22107/93, Judgment, 25 February 1997.

Francesco Lombardo v. Italy, Application No. 11519/85, Judgment, 26 November 1992.

Gajic v. Germany, Application No. 31446/02, Fifth Section, Decision, 28 August 2007.

Galic v. The Netherlands, Application No. 22617/07, Third Section, Decision, 9 June 2009.

Gerasimov and Others v. Russia, Application No. 29920/05..., First Section, Judgment, 1 July 2014.

Glaserapp v. Germany, Application No. 9228/80, Judgment, 28 August 1986.

Glor v. Switzerland, Application No. 13444/04, First Section, Judgment, 30 April 2009.

Grievs v. The United Kingdom, Application No. 57067/00, Grand Chamber, Judgment, 16 December 2003.

Grigoriades v. Greece, Application No. 24348/94, Grand Chamber, Judgment, 25 November 1997.

Gündoğdu v. Turkey, Application No. 47503/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Güner Çorum v. Türkiye, Başvuru No. 59739/00, 31 Ekim 2006, Dışışleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan

Türkçe özet çeviri.

Hadjianastassiou v. Greece, Application No. 12945/87, Judgment, 16 December 1992.

Hasan Çalışkan vd. v. Türkiye, Başvuru No. 13094/02, İkinci Daire, 27 Mayıs 2008, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Hassan v. The United Kingdom, Application No. 29750/09, Grand Chamber, Judgment, 16 September 2014.

Hood v. The United Kingdom, Application No. 27267/95, Grand Chamber, Judgment, 18 February 1999.

Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia, Application No. 48787/99, Grand Chamber, Judgment, 8 July 2004.

Isaak v. Turkey, Application No. 44587/98, Fourth Section, Judgment, 24 June 2008.

Issa and Others v. Turkey, Application No. 31821/96, Second Section, Judgment, 16 November 2004.

İbrahim Gürkan v. Turkey, Application No. 10987/10, Second Section, Judgment, 3 July 2012.

Joksas v. Lithuania, Application No. 25330/07, Second Section, Judgment, 12 November 2013.

Jaloud v. The Netherlands, Application No. 47708/08, Grand Chamber, Judgment, 20 November 2014.

Jordan v. The United Kingdom (No. 2), Application No. 49771/99, Fourth Section, Judgment, 10 December 2002.

Kahraman v. Türkiye, Başvuru No. 60366/00, 31 Ekim 2006, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Kalaç v. Turkey, Application No. 20704/92, Judgment, 1 July 1997.

Kanayev v. Russia, Application No. 43726/02, First Section, Judgment, 27 July 2006.

Kasumaj v. Greece, Application No. 6974/05, First Section, Decision, 5 July 2007.

Kayseri v. Turkey, Application No. 46643/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Kazakov v. Russia, Application No. 1758/02, First Section, Judgment, 18 December 2008.

Kılınç ve Diğerleri v. Türkiye, Başvuru No. 40145/98, 7 Haziran 2005, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Konstantin Markin v. Russia, Application No. 30078/06, First Section, Judgment, 7 October 2010.

Konstantin Markin v. Russia, Application No. 30078/06, Grand Chamber, Judgment, 22 March 2012.

Korolev v. Russia, Application No. 25550/05, First Section, Judgment, 12 April 2007.

Korolev v. Russia (No.2), Application No. 5447/03, First Section, Judgment, 1 April 2010.

Koster v. The Netherlands, Application No. 12843/87, Judgment, 28 November 1991.

Lahr v. Germany, Application No. 16912/05, Fifth Section, Decision, 1 July 2008.

Larissis and Others v. Greece, Application No. 23372/94, 26377/94 and 26378/94, Judgment, 24 February 1998.

Lazareva v. Russia, Application No. 22298/11, Third Section, Judgment, 28 January 2020.

L.C.B. v. The United Kingdom, Application No. 23413/94, Judgment, 9 June 1998.

Lelas v. Croatia, Application No. 55555/08, First Section, Judgment, 20 May 2010.

Loizidou v. Turkey (Preliminary Objections), Application No. 15318/89, Grand Chamber, Judgment, 23 March 1995.

Loizidou v. Turkey, Application No. 15318/89, Grand Chamber, Judgment, 18 December 1996.

Lustig-Prean and Beckett v. The United Kingdom, Application No. 31417/96 and 32377/96, Third Section, Judgment, 27 September 1999.

Lütfi Demirci ve Diğerleri v. Türkiye, Başvuru No. 28809/05, İkinci Daire, 2 Mart 2010, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Lyalyakin v. Russia, Application No. 31305/09, First Section, Judgment, 12 March 2015.

Makuchyan and Minasyan v. Azerbaijan and Hungary, Application No. 17247/13, Fourth Section, Judgment, 26 May 2020.

Malik Babayev v. Azerbaijan, Application No. 30500/11, Fifth Section, Judgment, 1 June 2017.

Mammadov v. Azerbaijan, Application No. 36837/11, Fifth Section, Judgment, 14 February 2019.

Markovic and Others v. Italy, Application No. 1398/03, Grand Chamber, Judgment, 14 December 2006.

Matelly v. France, Requete No. 10609/10, Cinquième Section, Arrêt, 2 Octobre 2014.

McGinley and Egan v. The United Kingdom, Application No. 21825/93 and 23414/94, Judgment, 9 June 1998.

Mehmet Köse v. Türkiye, Başvuru No. 10449/06, İkinci Bölüm, Karar, 1 Nisan 2014, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri.

Metin v. Türkiye, Başvuru No. 26773/05, İkinci Daire, 5 Temmuz 2011, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Metin Gültekin and Others v. Turkey, Application No. 17081/06, Second Section,

Judgment, 6 October 2015.

Miller v. The United Kingdom, Application No. 32001/18, First Section, Decision, 2 July 2019.

Mirzoyan v. Armenia, Application No. 57129/10, First Section, Judgment, 23 May 2019.

Morris v. The United Kingdom, Application No. 38784/97, Former Third Section, Judgment, 26 February 2002.

Mosendz v. Ukraine, Application No. 52013/08, Fifth Section, Judgment, 17 January 2013.

Muradyan v. Armenia, Application No. 11275/07, First Section, Judgment, 24 November 2016.

Mustafa Tunç and Fecire Tunç v. Turkey, Application No. 24014/05, Grand Chamber, Judgment, 14 April 2015.

Nada v. Switzerland, Application No. 10593/08, Grand Chamber, Judgment, 12 September 2012.

Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey, Application No. 13279/05, Grand Chamber, Judgment, 20 October 2011.

Nicolaou v. Cyprus, Application No. 29068/10, Third Section, Judgment, 28 January 2020.

O.Ö. v. Turkey, Application No. 42137/98, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Önal v. Türkiye, Başvuru No. 31420/11, İkinci Bölüm, Kabul Edilebilirlik Hakkında Karar, 30 Ağustos 2016, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri.

Önce v. Turkey, Application No. 45627/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Özcan v. Turkey, Application No. 41557/98, Fourth Section, Decision, 9 November 2004.

Özcan v. Turkey, Application No. 44199/98, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Özdaş v. Turkey, Application No. 45555/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Palic v. Bosnia and Herzegovina, Application No. 4704/04, Fourth Section, Judgment, 15 February 2011.

Pankov v. Bulgaria, Application No. 12773/03, Fifth Section, Judgment, 7 October 2010.

Papavasylakis v. Greece, Application No. 66899/14, First Section, Judgment (Extracts), 15 September 2016.

Pasko v. Russia, Application No. 69519/01, First Section, Judgment, 22 October 2009.

Pauwels v. Belgium, Application No. 10208/82, Judgment, 26 May 1988.

Pektaş v. Turkey, Application No. 39682/98, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Pellegrin v. France, Application No. 28541/95, Grand Chamber, Judgment, 8 December 1999.

Perevedentsevy v. Russia, Application No. 39583/05, First Section, Judgment, 24 April 2014.

Perkins and R. v. The United Kingdom, Application No. 43208/98 and 44875/98, Fourth Section, Judgment, 22 October 2002.

Pilaci v. Italy, Application No. 48754/11, Second Section, Judgment, 21 January 2014.

Pridatchenko and Others v. Russia, Application No. 2191/03, 3104/03, 16094/03, 24486/03, First Section, Judgment, 21 June 2007.

Pritchard v. The United Kingdom, Application No. 1573/11, Fourth Section, Decision, 18 March 2014.

P.T. v. The Republic of Moldova, Application No. 1122/12, Second Section, Judgment, 26 May 2020.

Pulath v. Turquie, Requete No. 38665/07, Deuxieme Section, Arret, 26 Avril 2011.

Raninen v. Finland, Application No. 20972/92, Judgment, 16 December 1997.

Recep Kurt v. Türkiye, Başvuru No. 23164/09, İkinci Daire, 22 Kasım 2011, Dışışleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Rekvenyi v. Hungary, Application No. 25390/94, Grand Chamber, Judgment, 20 May 1999.

Roche v. The United Kingdom, Application No. 32555/96, Grand Chamber, Judgment, 19 October 2005.

Salgin v. Turquie, Requete No. 46748/99, Quatrieme Section, Arret, 20 Fevrier 2007.

Savda v. Turquie, Requete No. 42730/05, Deuxieme Section, Arret, 12 Juin 2012.

Sefer Yılmaz ve Meryem Yılmaz v. Türkiye, Başvuru No. 611/12, İkinci Bölüm, Karar, 17 Kasım 2015, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri.

Serdar Yiğit ve Diğerleri v. Türkiye, Başvuru No. 20245/05, İkinci Daire, 9 Kasım 2010, Dışışleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Sert v. Turkey, Application No. 47491/99, Third Section, Decision, 8 July 2004.

Servet Gündüz ve Diğerleri v. Türkiye, Başvuru No. 4611/05, İkinci Daire, 11 Ocak 2011, Dışışleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Seyfi Karan v. Türkiye, Başvuru No. 20192/04, İkinci Daire, 23 Şubat 2010, Dışışleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Sinfield and Others v. The United Kingdom, Application No. 61332/12, Fourth Section, Decision, 18 February 2014.

Smith and Grady v. The United Kingdom, Application No. 33985/96 and 33986/96, Third Section, Judgment, 27 September 1999.

Soltysyak v. Russia, Application No. 4663/05, First Section, Judgment, 10 February

2011.

Soysever v. Turkey, Application No. 39826/98, Third Section, Decision, 3 October 2002.

Stefanov v. Bulgaria, Application No. 32438/96, Fourth Section, Judgment (Friendly Settlement), 3 May 2001.

Stephen Jordan v. The United Kingdom, Application No. 30280/96, Third Section, Judgment, 14 March 2000.

Stephens v. Cyprus, Turkey and the United Nations, Application No. 45267/06, First Section, Decision, 11 December 2008.

Stichting Mothers of Srebrenica and Others v. The Netherlands, Application No. 65542/12, Third Section, Decision, 11 June 2013.

Streltsov and Other "Novocherkassk Military Pensioners" v. Russia, Application No. 8549/06..., First Section, Judgment, 29 July 2010.

Styazhkova v. Russia, Application No. 14791/04, Third Section, Judgment, 14 January 2020.

Suküt v. Turkey, Application No. 59773/00, Second Section, Decision, 11 September 2007.

Şahinkuşu v. Türkiye, Başvuru No. 38287/06, İkinci Bölüm, Karar, 21 Haziran 2016, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri.

Şen and Others v. Turkey, Application No. 45824/99, Third Section, Decision, 8 July 2003.

Tanışma v. Türkiye, Başvuru No. 32219/05, İkinci Bölüm, Karar, 17 Kasım 2015, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri.

Tarhan v. Türkiye, Başvuru No. 9078/06, İkinci Daire, 17 Temmuz 2012, Adalet Bakanlığı, Uluslararası Hukuk ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Hakları Daire Başkanlığı tarafından yapılan Türkçe çeviri.

T.G. v. Croatia, Application No. 39701/14, Second Section, Judgment, 11 July 2017.

Thlimmenos v. Greece, Application No. 34369/97, Grand Chamber, Judgment, 6 April 2000.

Tikhonova v. Russia, Application No. 13596/05, First Section, Judgment, 30 April 2014.

Topal v. Türkiye, Başvuru No. 3055/04, İkinci Daire, 21 Nisan 2009, Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan Türkçe özet çeviri.

Tsaturyan v. Armenia, Application No. 37821/03, Third Section, Judgment, 10 January 2012.

Tsirlis and Kouloumpas v. Greece, Application No. 19233/91, 19234/91, Judgment, 29 May 1997.

Ülke v. Turkey, Application No. 39437/98, Second Section, Judgment, 24 January 2006.

Vanyukova v. Russia, Application No. 22764/12, Third Section, Judgment, 8 October 2019.

Vasilchenko v. Russia, Application No. 34784/02, First Section, Judgment, 23 September 2010.

Vereinigung Demokratischer Soldaten Österreichs and Gubi v. Austria, Application No. 15153/89, Judgment, 19 December 1994.

Vilho Eskelinen and Others v. Finland, Application No. 63235/00, Grand Chamber, Judgment, 19 April 2007.

Vogt v. Germany, Application No. 17851/91, Grand Chamber, Judgment, 26 September 1995.

Yavuz v. Turkey, Application No. 29870/96, Second Section, Decision, 25 May 2000.

Yüğrük v. Turkey, Application No. 47500/99, Third Section, Decision, 3 October 2002.

ÖZGEÇMİŞ

Çalışmanın yazarı Ali Saçar, lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde (2007-2011), yüksek lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı'nda (2012-2014) tamamlamış olup, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı'nda doktora eğitimini sürdürmektedir (2014-).

